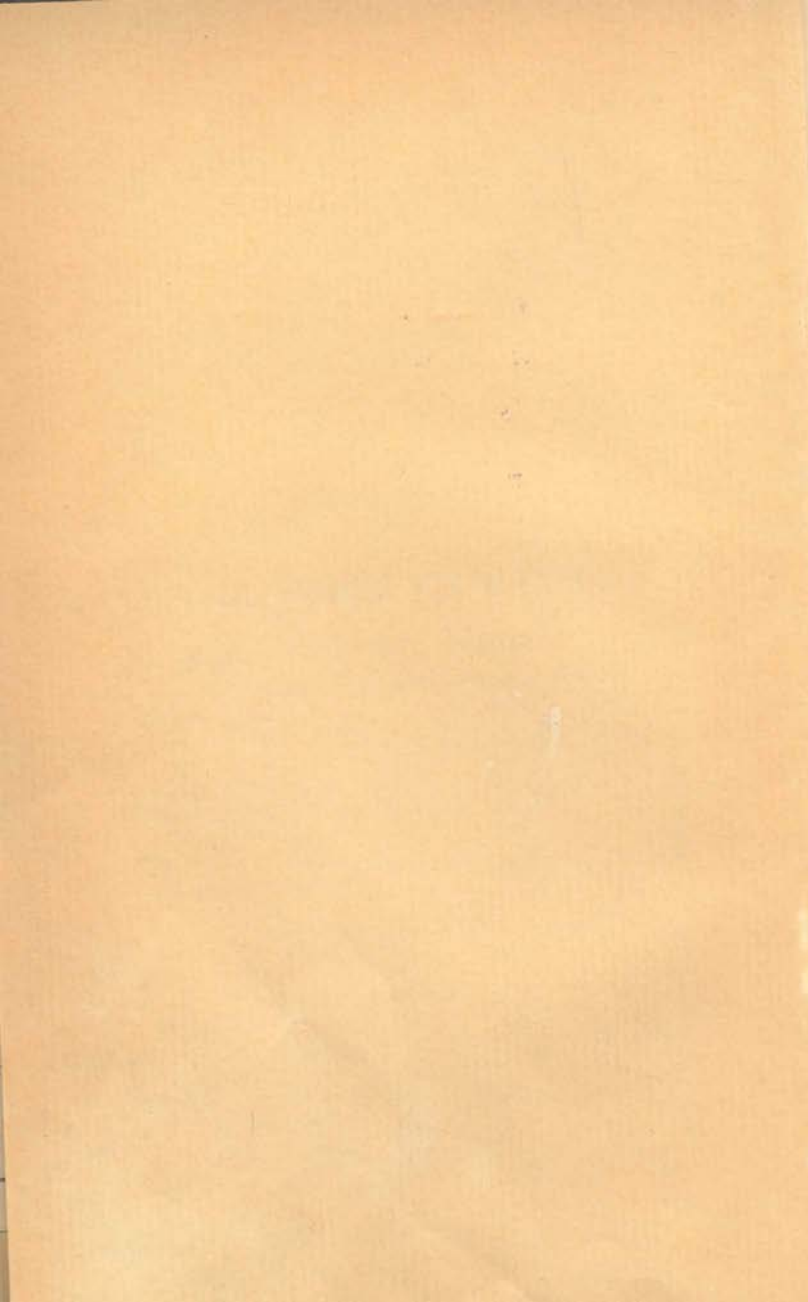

9147-925
-65

Ypt Co
1907

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՏԵՂԻՈՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ԾԳ.

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ

ՏԵՂԻՈՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1907.

9(47.925)
 2-65 *W*

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ
ՏԵՂԻՈՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

ՀԱՅՈՅ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԱԳՐՈՒ-
 ԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՎ

ԳՐԵՑ

Հ. Հ Ի Ի Բ Շ Մ Ա Ն

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. Բ. Պ Ի Լ Է Ջ Ի Կ Գ Վ Ե Ա Ն

ՄԻԻԹ. ՈՒՍԵՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն

1907.

23849-ч. 2.

5794

38 2-

2004

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

Մեծանուն Հ. Հիւրշման հայագի-
տին այս ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը՝
“Հանդէս Ամսօրեայ,, ուսումնասիրութե
հանելով հայ հասարակութեան ներկայա-
ցուցած ատեն՝ պատշաճ կը համարինք
ծանուցանել թէ գործոյն ամբողջութեան
համար դրինք միանգամայն “Մեր աշ-
խարհացոյցը,, տիտղոսին տակ հեղի-
նակին գրածը, որ՝ ըստ ինքեան այն
ատեն նշանակութիւն կ'ունենար, եթէ
յաջողէինք մենք ալ՝ կցել այս թարգմա-
նութեան Հայոց աշխարհին քարտէզն
իբր 600ին յառաջ քան գ.Բրիստոս: Մեր
ալ ըսողմանքն էր՝ այս քարտէզը հայա-
ցընել եւ ընդարձակել, ըայց պարագայից

---

¹ *Ուսումնասիրութեանս գերմաներէն տիտղոսն է՝
Die altarmenischen Ortsnamen. Mit Beiträgen zur histo-
rischen Topographie Armeniens und einer Karte. Von
H. Hübschmann. Sonderabdruck aus dem 16. Bande der
Indogermanischen Forschungen von K. Brugmann und
W. Streitberg. (8° էջ 193—490). Strassburg. Verlag
von Karl J. Trübner, 1904.*

աննպաստ բերմամբը ստիպուեցանք առ
այժմ՝ յետաձգել մեր այս քաղճանքին
իրագործումը: Նմանապէս հեղինակին
նախազըր զործոյն ամբողջութեան հա-
մար՝ թարգմանութեանս կցեցինք:

Տեղոյ անուանց ցանկին մէջ առ-
նուած են անուններն այն քաղմագան ձեւ-
երով, որովք հայ մատենագրութեան մէջ
կը ներկայանան: Ուստի ինքնին կ'իմա-
ցուի թէ անուն մը քանի մ'անգամ ալ
կրնայ ցուցակագրուած ըլլալ: Ինչ ինչ
նախահայկական անուններ ալ առնուած
են ցանկին մէջ:

Աւելորդ է ըսել թէ հեղինակն այս
ուսումնասիրութեամբ հայերէն ամէն յա-
տուկ անունները քննութենէ անցուցած
կ'ըլլայ, քանի որ անձի անունները շատ
տարիներ յառաջ ուսումնասիրած է (տե՛ս
Ազգ. Մտնդրն. ԺԵ. 3. «Հայկական յա-
տուկ անուանք»):

Վիեննա, 25. Յուլիս 1907:

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԸ

ԲՈՎԱՆԻԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
Յառաջարան թարգմանչին	Ե-Չ
Բովանդակութիւն	Է-Ը
Նախադդ — Ա. Համառօտութիւնք	Թ-ԺԳ
Բ. Տառադարձութիւն	ԺԳ-ԺՉ
Հատած Ա. — Հայաստան մինչեւ 650	
[Թուականք յետ Բրիտ-	
տասի	1-51
Հատած Բ. — Հայաստանի հին բնակ-	
չութիւնք	51-62
Հատած Գ. — Հայկական նահանգներուն	
անունները	62-125
Ա. Բարձր Հայք	67-69
Բ. Չորրորդ Հայք	69-73
Գ. Աղձնիք	73-78
Դ. Տուրուբերան	78-82
Ե. Մոկք	83-84
Զ. Կորճէք	84-89
Է. Պարսկահայք	89-92
Ը. Վասպուրական	92-95
Թ. Սիւնիք	95-100
Ժ. Արցախ կամ Արձախ	100-101
ԺԱ. Փայտակարան	101-106
ԺԲ. Ուտի	106-112
ԺԳ. Գուգարք	113-115
ԺԴ. Տայք	115-118
ԺԵ. Այրարատ	118-125
Հատած Գ. — Գաւառներուն անունները	125-267
Ա. Բարձր Հայոց գաւառ-	
ները	126-136
Բ. Չորրորդ Հայոց գա-	
ւառները	137-159

Գ. Աղձնեաց գաւառները	159—184
Գ. Տուրուբերանի գաւառները	184—198
Ե. Մոկաց գաւառները	198—201
Զ. Կորձէից գաւառները	201—209
Է. Պարսկահայոց գաւառները	209—210
Ը. Վասպուրականի գաւառները	210—225
Թ. Սիւնեաց գաւառները	225—227
Ժ. Արցախու գաւառները	227—230
ԺԱ. Փայտակարանի գաւառները	231—232
ԺԲ. Ուտւոյ գաւառները	232—234
ԺԳ. Գուգարաց գաւառները	234—240
ԺԴ. Տայոց գաւառները	240—246
ԺԵ. Այրարատայ գաւառները	246—254
Խորհրդածութիւն	254—257
Յաւելուած Ա. — Գետերու շէնքեր	258—262
Յաւելուած Բ. — Մ. Խորենացի եւ Հայկ. աշխարհագրութիւնը	262—267
Հատած Ե. — Տեղւոյ անուներուն կազմութիւնը	267—288
Հատած Զ. — Այրուբենական ցանկ տեղւոյ անուանց, որ ամբողջապէս կամ կիսով չափ մեկնելի են	288—422
Մեր Աշխարհացոյցը	423—430
Յաւելիք եւ Ուղղելիք	431
Յանկ տեղւոյ անուանց Ա. — Գ. Հատածներու	432—443

Ն Ա Խ Ա Զ Ռ

Ա . Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ք

- ԱԱ. = Ալիշան՝ Այրարատ. վենետ. 1890:
- Ագաթ. = Ագաթանգեղոս՝ Պատմութիւն. վենետ. 1862. Ե դար:
- Առ(աք.) Գաւր(իժեցի) տէս Գաւրիժ.:
- ԱՍ. = Ալիշան՝ Սիսական, տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի. վենետ. 1893:
- Ասող. = Ստ. Ասողիկ՝ Պատմութիւն (մինչեւ 1004). Պետերբ. 1885. ԺԱ դարու սկիզբը:
- Արծր. = Թովմաս Արծրունի՝ Պատմ. Տանն Արծրունեաց (մինչեւ 936). Պետերբ. 1887. Ժ դար:
- Բրոսէ տէս Brosset.
- գ. = գաւառ.
- Գելցեր՝ Գէորգ Կիպր(ացի) տէս Gelzer G. C.
- Գաւրիժ. = Առաքել վ. Գաւրիժեցի՝ Պատմութիւն (1602—1661). վաղարշապատ 1896. ԺԷ դար:
- Եղ(իշ). = Եղիշէ՝ Մատենագրութիւնք. վենետ. 1859.
- Զենոբ = Զենոբ Գլակ՝ Պատմութիւն Տարաւնոյ. վենետ. 1832. Ը—Թ դար:
- Թ. = Թիւ:
- Թովմ. Արծր. = Արծրունի Թովմ. տէս Արծր.:
- Ինճիճ. ՀՀ. = Ինճիճեան Հ. Ղ.՝ Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց. վենետ. 1822:

Ինճիճ. Կոր. Հայ. = Ինճիճեան Հ. Ղ.՝ Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի. Մասն Ա. հոր. Ա. Վենետ. 1806:

Լաստիլ. = Արիստ. Լաստիլերոցի՝ Պատմութիւն (1000—1071), Վենետ. 1844. ԺԱ դար:

Լինչ տես Lynch.

ԽԱՍ. = Géographie de Mōise de Corène d'après Ptolémée par le P. Arsène Soukry. Venise 1881. — Հայ. — գղղ.:

ԽԱՎ. = Աշխարհագրութիւն Մ. Խորենացւոյ, հրատ. ի Մոսկուսի Կոնստանտնուպոլսի Խոր., Վենետ. 1865:

Խոր(են.). = Մ. Խորենացի՝ Պատմ. Հայոց. հրատ. ի Մոսկուսի Կոնստանտնուպոլսի Խոր.՝ Վենետ. 1865. Զ դար ?:

Կաղանկ. = Մովսէս Կաղանկատուացի՝ Պատմ. Աղուանից. Մոսկուս 1860. Ժ դար:

Կինէ տես Cuinet.

Կիպերտի աշխարհացոյց կամ քարտեզ = Nouvelle carte générale des provinces asiatiques de l'empire Ottomane par Henri Kiepert. 1884.

Կիր. = Կիրակոս Գանձակեցի՝ Պատմութիւն. Վենետ. 1865. ԺԳ դար:

Կոր., Կորիւն = Պատմ. Վարուց Ս. Մեսրոպայ. Վենետ. 1894 (մեծատառք):

ՀՔ. = Hübschmann H., Armenische Grammatik, Leipzig, I. Teil 1895, II. Teil 1897.

Ղաղ., Ղաղ. Փարպ. տես Փարպ(եցի):

Ղեւոնդ = Ղեւոնդ Վրդ.՝ Պատմութիւն (661—788). Պետերբ. 1887. Ը դար:

Մարքարտ Eran. կամ Երանշ. = Marquart, Erānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaçi. Berlin 1901.

Միք. Ա. = Միխայէլի Ասորուց պատրիարքի Ժամանակագրութիւն. Երուսաղէմ 1871:

Մովս. Կաղանկ. տես Կաղանկ.:

Մաթ. Ուռհ. = Մատթէոս Ուռհայեցի՝ Ժամանակագրութիւն (952—1136). շարունակած Գրիգոր երէց (—1162). Երուսաղէմ 1869. ԺԲ դար:

Յայսմ. = Յայսմաւորք, ԺԳ—ԺԴ դար:

Յովհ. Կաթ. = Յովհաննէս Կաթողիկոս՝ Պատմութիւն Հայոց. (մինչեւ 925), Մոսկուա 1853. Ժ դար:

Յովհ. Մամիկ. = Յովհաննէս եպ. Մամիկոնեան՝ Պատմութիւն Տարօնոյ. Վենետ. 1832. Ը—Թ դար:

Շար. = Շարէք Մ.՝ Հայաստան, Քրդաստան եւ արեւմտեան Պարսկաստան բաբելական-ասորեստանեայ սեպագրերու համաձայն. Վիեննա 1904:

Պտղոմ.(էոս) = Claudii Ptolemæi geographia, կոչմունք կ'ըլլան Karl Müllerի հրատարակութեան էջերուն համեմատ. Պարիս 1901. հար. Ա. մասն Բ:

Պտմ. Վրաց = [Ջուանշէր,] Պատմութիւն Վրաց. Վենետ. 1884. ԺԱ—ԺԳ դար:

Պտմ. Ս. Հռիփս. = Պատմութիւն Ս. Հռիփսիմեանց (Մ. Խոր. բնծայուած). հրատ. ի Մատենագրութիւնս եւն. Վենետ. 1865:

Պրոկոպ. = Procopius I—III. ed Dindorf, Բոն 1833—1838:

Սամ. Անեցի՝ Ժամանակագրութիւն: Վաղարշապատ 1893. ԺԲ դար:

Սեբ. = Սեբէոս՝ Պատմ. ի Հերակլն (մինչեւ 661), Պետերբ. 1879. Է դար:

Սմբատ = Սմբատ Գունդստաբլ՝ Տարեգիրք (մինչեւ 1274), շարունակուած ուրիշէ մը (մինչեւ 1331). Պարիս 1859:

Վարդան = Հաւաքումն Պատմութեան (—1268) Վենետ. 1862. ԺԳ դար:

Վարդան Աշխ. = Վարդան՝ Աշխարհագրութիւն
(ԺԳ - ԺԴ դարէ), առ Saint-Martin, Mé-
moires historiques et géographiques sur
l'Arménie, Paris 1819, հար. Բ. էջ 406 եւն:

Փարպ. = Վազար Փարպեցի՝ Պատմութիւն Հայոց.
Վենետ. 1873:

Փաւստ. = Փաւստոս Բիւզանդ՝ Պատմութիւն
Հայոց. Վենետ. 1832:

Օրբել. 1 եւ 2 = Ստեփ. Օրբելեան՝ Պատմութիւն
Սիւնեաց. Պարիս 1859:

Օրբել. 259 - 273 = Պատմութեան կից Սիւնեաց
նահանգին մէն մի դաւառի 600 էն աւելի
չէն բրու ցանկը. 1300 էն ետքը: Հմմտ:
Brosset, Histoire de la Siounie I. Saint-
Pétersbourg 1864, էջ 281—289:

Balādurī = Liber expugnationis regionum
auctore al-Balādurī ed. de Goeje. Լայդէն
1866.

Brosset Description = Description géogra-
phique de la Géorgie par le Tsarévitch
Wakhoucht, publiée d'après l'original
autographe, par M. Brosset, St. Péters-
bourg 1842.

Cuinet = Cuinet, La Turquie d'Asie, 1—4,
Paris 1890—1895.

Gelzer G. C. = Georgii Cyprii descriptio orbis
Romani (իրբ 600 ին) ed. Gelzer, 1890.
Ներածութիւն (էջ I—LXXII) եւ ծանո-
թութիւնք (էջ 84 եւ շար.):

Güterbock Römisch-Armenien = Römisch-
Armenien und die römischen Satrapien
im 4. bis 6. Jahrhundert von Karl Güter-
bock, Königsberg 1900.

IF. = Indogermanische Forschungen, Zeit-
schrift für indogermanische Sprach- und
Altertumskunde. Strassburg.

- JRAS. = Journal of the Royal Asiatic Society.
 JRGS. = Journal of the Royal Geographic Society.
 Lynch = Armenia, Travels and Studies by H. F. B. Lynch, 2 Volumes, London 1901.
 MAWB. = Monatsschrift der k. Akademie der Wissenschaften zu Berlin.
 MSL. = Mémoires de la Société de linguistique de Paris.
 SAWB. = Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften zu Berlin.
 VBAG. = Verhandlungen der Berliner anthropologischen Gesellschaft.
 WZKM. = Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes.
 ZA. = Zeitschrift für Assyriologie.
 ZAE. = Zeitschrift für allgemeine Erdkunde.
 ZDMG. = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.
 ZGE. = Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde.

Բ. ՏԱՌԱԿԱՆ ԶՈՒԹՈՒՆ

Հին Հայերէնը տառագարձելու կերպին կատմամբ մասնանիշ կ'ընեմ ՀՔ. էջ 2, եւ իմ տառագարձութեամբս՝ Հայոց ալփաբետը միւսանգամ կը

1 Գրերէն ոմանց բով փակագծի մէջ գրուածները որ նոյն տառերուն ձայնը մերձաւորապէս կը ներկայացընեն, գործածուելու են Հայերէնը տառագարձելու պատմական, աշխարհագրական եւն գրութեանց մէջ, այն ամէն տեղ, ուր անհրաժեշտ պէտք մը չկայ՝ Հայ. մէկ գիրը՝ լատինական մէկ գրով ներկայացընելու: Այս պէտքը կը զգացուի լոկ լեզուարանական աշխատութեանց մէջ: Ըստ այսմ՝ լեզուարանն օրինակի համար Հայ. այբուբենին 14ր (Յ) եւ 17ր (Յ) գրերը տառագարձելու է Ըով եւ յով, իսկ պատմաբանը՝ տսով եւ ժշով:

կարգեմ՝ անոր աւանդական կարգաւն՝ այնպիսեաց
 համար, որ հայերէնագէտ չեն. a, b, g, d, e, z,
 ē, ə, t^c (= th), ž, i, l, x (= ch), c (= ts),
 k, h, j (= dz), ł, ě, m, y, n, š, o, ě (= ěh),
 p, j, i, s, v, t, r, ċ (= ths), v-u, p^c (= ph),
 k^c (= kh), ô¹: Մտադիր կ'ընեմ որ այս կերպով
 տառադարձած եմ նաեւ միջին-հայերէն անուններն
 ալ, [Թէեւ միջին հայերէնի արտասանութիւնն
 — ի մասնաւորի արեւմուտք — հին հայերէնի
 արտասանութենէն շատ խոտորած է²: Սակայն
 իմ վախճանիս համար նպատակայարմար չէր՝ նոյն
 անունն, որ օրինակի համար Ե. դարու մատենագրի
 մը քով Kapoit է, ԺԲ. դարու կիլիկեան հեղինակի
 մը քով Gabuid գրեւ, [Թէ եւ ԺԲ. դարուն այս-
 պէս կ'արտասանուէր: Իսկ ասոր հակառակ՝ նորա-
 գոյն անունները, որ նորագոյն ժամանակի աշխար-
 հացոյցներէն եւ ուղեգրութիւններէն ծանօթ են
 մեզ, յառաջ կը բերենք արդի ձեւով³, որուն դի-
 մացը կը դնենք յետոյ հին հայերէն վերակազմեալ
 ձեւն՝ ի մեկնութիւն:

Հարկ է հոս նկատողութեան առնուլ կէտ
 մ'ալ, այսինքն այն խնդիրը [Թէ 0 + v (= + -)
 ձայնանիշը հին հայերէնի մէջ ձայնաւորէ յառաջ
 ինչպէս արտասանուելու է եւ ըստ այսմ՝ ինչպէս
 տառադարձուելու է: Ես Հ.Ք. էջ 2 ընդունած եմ

1 օ եւ օի (է եւ օի) տեղ ուղղագոյն է եւ օ (բաց
 կարճ ձայնաւոր) գրեւ. տես Karst, Historische Grammatik
 des Kilikisch-Armenischen էջ 18 եւ 27 եւ շար.:

2 Հմմտ. Karst անդ էջ 15-40:

3 Տարակոյս չկայ որ արդի ձեւն առ հասարակ որոշ
 չէ եւ լեզուարանական նպատակի համար անգործածական
 է. եթէ լատինական սփորական արիարեաին օգնութեամբը
 կը ներկայացուի, առանց նկատողութեան առնելու այն
 կէտն ալ [Թէ եւրոպացի ուղեւորներուն մեծագոյն մասը
 չ'ըմբռներ նոյն կարգի նման հնչումներուն զանազանու-
 թիւնը:

Թէ ձայնաւորներէ յառաջ (բայ ի անկատարներէն զ. օր. շէն-է եւն եւ յատուկ անուններէն զ. օր. Ման-էլ)՝ ու կ'արտասանուէր իբր կէս-ձայնաւոր v (u), եւ ոչ իբր ձայնաւոր u, եւ այս՝ հիմնուելով միջին եւ արդի հայերէնի արտասանութեան վրայ՝, իսկ Մէյեէ MSL. 11, 394 ծան. կը համարի Թէ ինչպէս որ օրինակի համար յի (ji) բառին սեռականը յիոյ կ'արտասանուի, այսպէս ալ յո- բառին սեռականը յոոյ (juoy եւ ոչ Թէ jvoy) կ'արտասանուէր, եւ ըստ այսմ՝ օ + v (o + -) ձայնաւորէ յառաջ ոչ Թէ v, այլ u արտասանուելու եւ տառադարձուելու է: Թէեւ շեմ կրնար այս ի ի (i) նմանութենէն՝ ուի (u) ի նպաստ հանուած հետեւու- Թիւնը ստիպիչ կամ համոզիչ ընդունիլ, վասն զի ին (i)՝ ու (u) չէ եւ ուրիշ պարագաներու մէջ ալ մեզ չի ներկայանար ճիշտ այսպէս՝ ինչպէս ուն, սակայն ստիպուած եմ ըսել Թէ յետնագոյն արտասանութիւնը բոլորովին որոշիչ նշանակութիւն չունի, վասն զի միջին եւ արդի հայերէնի - (v) + ձայնաւոր՝ կրնայ հին հայերէնի ու (u) + ձայնաւորէ ծագած ըլլալ: Բայց ասով ըսել չեմ ուզեր Թէ օ + v (o + -) ձայնաւորներէ յառաջ՝ ժշտ u կը հնչուի, վասն զի լուոյ (t'voy, սեռ. լիւ- բառի), պատուի, պատուով (patvi, patvov, սեռ. եւ դորժիական պատի- բառի) եւն, դժուար (dǰ'var) = ն. պարս. dušvar, պատուաստ (patvast) պճլ. patvastan, Ապրեճ (Aprvëǰ) = պարս. Parvëǰ, Գուին (Dvin), ար. Գուանի, Աղանկ (Ašvank') = յն. Ἀλβανοί եւն ապահովապէս u չեն հնչուիր, այլ v = u կամ əv (ը-) կ'արտասանուին: Բայց դարձեալ ասով ալ ըսել չենք ուզեր Թէ հին հայերէնի մէջ ձայնաւորներէ յառաջ ու- ժշտ v (փոխանակ uի) հնչուած ըլլայ, որչափ ալ միջին եւ արդի հայերէնն ասոր ի նպաստ երեւայ: Որով-

Հետեւ միշտ հնարաւոր կը մնայ թէ հին հայերէնի մէջ $o + v$ ($o + -$) ձայնաւորներէ յառաջ ինչ ինչ դէպքերու մէջ կ'արտասանուէր իբր անվանկական v (զ. օ. դժար դժար $d\check{z}var$, կարգա՛ դժար $d\check{z}-var$ երկվանկ) եւ ինչ ինչ դէպքերու մէջ կը հնչուէր իբր վանկական u (զ. օ. շէն-ի $zenui$, կարգա՛ շէն-ի երեք վանկ) կամ əv (ը-) (զ. օ. տ՛ւոյ $t\text{--}uoy$, կարգա՛ տւոյ երկվանկ): Արդ Ե. դարուն յոյոյ ($juoy$) կ'արտասանուէր թէ յոյոյ ($j\text{ə}uoy$), րուակ ($tuak$) թէ րուակ ($t\text{ə}vak$), լէշու-ի ($lezui$) թէ լէշու-ի ($le\check{z}vi$), լուանամ ($luanam$) թէ լուանամ ($l\text{ə}vanam$): Այս խնդիրը տակաւին լուծուած չէ. եւ քանի որ այս վիճակի մէջ է խնդիրը, ազատ ենք $o + v$ ($o + -$)՝ v ով, əv ով կամ u ով տառադարձելու: Ով որ հայ. o ձայնանիշը հետեւողաբար ներկայացընել ուզէ, միշտ u պիտի տարադարձէ՝ առանց նկատողութեան անելու թէ Ե. դարուն u , v թէ əv կ'արտասանուէր. իսկ ով որ Ե. դարուն արտասանութեանը մերձենալ ուզէ, u , v կամ əv պիտի ընտրէ եւ ամէն մէկ պարագայի մէջ՝ այս երեքէն որ մէկուն յարմար ըլլալն որոշելու տառապանքը պիտի ունենայ: Էս աստ եւ այժմ ընդհանրապէս կը հետեւիմ միջին եւ արդի հայերէնին արտասանութեան, մինչեւ որ պարզուի թէ այս արտասանութիւնը կամ հնչումը որչափ կը նոյնանայ հին հայերէնի հնչման հետ, եւ թէ հոս եւ թէ այլուր կը հրաժարիմ տառադարձութեան հետեւողականութենէն, որուն արդէն մեծ ծանրակշռութիւն չեմ ընծայեր, քանի որ ինծի համար կարեւորագոյնն է՝ հին հայերէնի մէջ o -ի ինչպէս հնչուելուն հասնիլ:

Հ Ի Ն Հ Ա Յ Ո Ց Տ Ե Ղ Ի Ո Ց Ա Ն Ո Ի Ն Ն Ե Ր Ը

Հ Ե Տ Ե Թ Ա .

Հայաստան մինչեւ 650 թուականը յետ

Քրիստոսի:

Ասորեստանցւոց եւ Խաղտեայց (Նախա-
Հայոց) սեպագիր արձանագրութիւնները՝ կը վկայեն
թէ թ. դարէ ի վեր ն. ք. քր. Անայ լճին եզերք-
ներուն վրայ գոյութիւն ունէր պետութիւն մը,
որ Խաղտեական սեպագրութեանց մէջ Բէ-Բէ-
կը կոչուի, իսկ Ասորեստանցւոց բեւեռագրու-
թեանց մէջ՝ Ուրարտա: Աւան — որուն կը հետեւի
Բելք — այս պետութեան բնակիչները Խաղտեացիք
(որ Խաղտեական արձանագրութեանց մէջ Xaldini
կ'ըսուին) կոչեց եւ զանոնք՝ յետոյ Պոնտոսի մէջ
նստող Ճալձու բուռած ժողովրդեան, քսենոփոնի
Ճալձաձու անուանածներուն եւ Հայ մասենագրաց

1 շմա. A. H. Sayce, The Cuneiform Inscriptions
of Van, deciphered and translated, JRAS. 14 (1882), p.
377—732; M. Streck, Das Gebiet der heutigen Land-
schaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den
babylonisch-assyrischen Keilinschriften, ZA. 13, 57 եւ
շար. (1898) եւ 14, 103 եւ շար. (1899). — Streckի այս ու-
սումնասիրութեան էջերը կը նշանակեն յայ թարգմա-
նութեանը (Հայաստան, Քրիստոսի եւն) վրայէն, որ այս
օրերս լոյս տեսաւ մեր մամուլէն: Թարգմանութեանս
մէջ կը գործածենք Շտրէքի այս գործին համար լոկ
Շտր. համապատասխանութիւնը:

Խաղթի(+)ներուն հետ նոյնացուց¹: Ասոնց լեզուէն մեր գիտցածը այնչափ է որ կրնանք ըսել թէ ասոնց լեզուն ո՛չ հայերէն է եւ ո՛չ ալ հնդիկ-գերմանական: Ասոնց պատմութենէն մինչեւ հիմայ գիտենք դէթ անոնց թագաւորներուն անունները եւ քանի մը գործերը: Այսպէս կը յիշուին՝ Սարգուր Ա., որդի Լուտիպրիսի. Արամէ (Շար. 62, 84, 85), հակառակորդը Շուլմանաշարիդի (Սաղմանասար Բ. 860—824). Սարգուր Բ.², Ասորեստանցւոց լեզուաւ՝ Սիդուրի կամ Սեզուրի (Շար. 63, 85), Սաղմանասար Բ.ի թագաւորութեան վերջերը. Իսպուինիս (Իշպուինիշ), Ասորեստանցւոց լեզուաւ՝ Ուշպինա (Շար. 64, 83), հակառակորդը Շամշիագագի (Սամսիրաման = Սամսիագագ Գ., 824—811). Մենուաս (Մենուաշ). Արգիստիս (Արգիշտիշ) Առաջին. Սարգուր Գ., Ասորեստ. լեզուաւ՝ Սարգուրի (Շար. 65, 84, 87), Աշշուրնիրարիի (Ասուրնիրարի 754—745 WZKM. 14, 7) եւ Տուկուլտի(ա)պալիշարրայի (Տիգլաթպալիշեսեր Գ. 745—727) հակառակորդը. Ռուսաս (Ռուսաշ) Ա., Ասորեստ. լեզ.՝ Ռուսա, Ռուսա (Շար. 67, 84), հակառակորդը Շարրուկին(ու)ի (Սարգոն Բ. 722—705). Արգիստիս Բ., Ասորեստ. լեզ.՝ Արգիստի (Շար. 84), հակառակորդ Սարգոնի եւ անոր յաջորդին՝ Սինախիրբայի (Սանհերիբ

¹ Հմմտ. Lehmann, Der Name Chaldeer, VBAG. 1895, էջ 578 եւ շար. նոյնպէս Շար. 81: Հին հայերէնի մէջ ուղիղ ձեւն է միայն Խաղթի(+) (եւ ո՛չ՝ Խաղդիք): Թէ այս անունն այժմեան Չաղդիրան (Կարսի հարաւակողմը՝ Երասխի վրայ. Մակուշայի հարաւային կողմը՝ ըստ աշխարհացուցին Կիպերտի) անուան հետ գործ ունենայ (VBAG. 1895, 590; 1900, 44, 64), հաւատալի չ'երեւար ինձ, վասն զի ինչ գժուարաւ կրնար չ գառնալ:

² Սարգուր Ա.ի եւ Բ.ի վրայ տես VBAG (= Verhandlungen der Berliner anthropologischen Gesellschaft) 1900, 36.

705—681). Ռուսաս Բ., Արգիստիս Բ. ի որդին Ռուսաս Առաջնոյն թողը (ZDMG. 56, 111), Աշուրախիդդինի (Ասարհադդոն 681—668) ատեն. Սարգուր Չորրորդ. Երիմնաս. Ռուսաս Գ., Աշուրբանի(ա)պաղե (Ասորբանիպաղ 668—626) ատեն եւ վերջէն (մինչեւ գրեթէ 585) իշխող Խաղտեայց պետութեան վրայ¹: Ասորեստանցիներէն այս պետութեան տրուած Ուրարտու, Հին կտակարանի մէջ նոյնին կրած Արարատ² անունը կ'երեւայ թէ նոյն է Այրարատ անուան հետ, որով Հայք Երասխայ դաշտը կը կոչէին. արդ այս պարագան ենթադրել կու տայ թէ այս անունը նախնաբար յատուկ էր թէ Երասխայ դաշտին ու թէ հոն բնակող ժողովրդեան եւ թէ վերջէն Ասորեստանցիք այս անունը վանայ լծին եզերքը գտնուող պետութեան յատկացուցին. ըսուածէն զատ՝ ուրիշ բան չկայ այս ենթադրութեան կողմն ելլող եւ շատ բան կայ՝ այս ենթադրութեան դէմ³: Տարակոյս չկայ որ այս պետութեան սկզբնաւորութիւնն առ այժմ՝ դեռ շատ մթապատ է: Պետութեանս

¹ Հմմտ. հիմայ նաև. Lynch, Armenia 2, 71—76.

² Երբ. Arārāt իբր երկիր եւ պետութիւն՝ «Ի վերինս Արարատայ» Ծնն. ր. 4. «Երկիրն Արարատայ» Գ. թագաւորութեանց ժթ. 37 — Ես. լէ. 38 (ուր հայերէնի մէջ՝ «Երկիրն Արարատայ» թեղ՝ «Ի Հայս» է). «Թագաւորութիւնք Արարատայ, Մեննեանց եւ Ազքանազայ» Երեմ. ծա. 27:

³ Հմմտ. Weber, Ararat in der Bibel, Theolog. Quartalschrift 83, 321—374 (տես ասոր հայ թարգմանութիւնը՝ Արարատը Ս. Գրոց մէջ, ուսումնասիրութիւն Գր. Սիմոն Վէրէրի, Վիեննա 1901, Աղդ. Մանդր. ԼԹ.) եւ Šanda, Mittheil. d. Vorderas. Ges. 1902, Untersuchungen zur Kunde des alten Orients էջ 14 եւ շար. թերեւս Արարատ-Ուրարտու անունը՝ պետութեան եւ վան-Տոսպ մայրաքաղաքին կործանու մէն ետքն սեփականուած ըլլայ Երասխայ հովտին. Marquart, Osteurop. u. ostasiat. Streifzüge 289.

անունը առաջին անգամ յայտնի կը յիշուի (Շար. 62) Աշուրնաղի(ա)պաղի (Ասուրնասիրպաղ 884—860) ատեն, որ Սուրնասի ակնաղբիւրէն¹ մինչեւ Ուրարտու գտնուող երկիրները նուաճած ըլլալուն վրայ կը պարծի (JRAS. 14, 360. Շար. 62): Պետութեանս մայրաքաղաքն է ըստ ասորեստանեայ սեպագրութեանց (JRAS. 14, 390; WZKM. 14, 36. Շար. 70) Արշուշին (նոս)՝ Խաղտեայց Արամէ թագաւորին օրովը՝ Սաղմանասար Բ.ի ատեն (860—824), որ շատ անգամ Ուրարտուի վրայ յարձակած է, իսկ Խաղտինիս-Մենուասի (JRAS. 14, 468, 515) եւ յաջորդ թագաւորներուն քիչ մ'աւելի յետնագոյն խաղտեան արձանագրութիւնները Բ.իին (առաջին անգամ Մենուասի օրովը յիշուած JRAS. 14, 515) պետութեան ու երկրին իբր մայրաքաղաք կը նշանակեն Տուլա քաղաքը (Հայ. Տուլ, այսօրեան Վան քաղաքին տեղը), որ Տիգղատպիղեսեր Ք.ի (745—727) բեւեռագրութիւններուն ասուրերէն Տուրուշային² հետ նոյն է կ'ըսուի (Շար. 72):

¹ Նինուէի եւ Մասիս լեռանց մէջ, տարբեր՝ Տիգրիսի Չիբենէ-սու աղբերակեօին պրէն, ուր Սաղմանասար Բ. 854ին եւ 846ին սցցելած է եւ արձանագրութիւններով զարգարած: Այս արձանագրութեանց մէջ խօսքը Տիգրիսի աղբիւրներուն վրայ է (Schrader, Keilinschr. Bibl. 1, 135) եւ ոչ թէ Սուրնասի աղբեր: Տիգրիսի այս աղբերակեօին վերին ընթացքը սցօմ Բիւքալէն-սու կամ, ինչպէս Լէման ըսած է, Բիբբէլէն-սու կը կոչուի. Չիբենէ անուն գիւղէն սկսեալ է որ այս գետը Չիբենէ-սու կ'ըսուի: Հմմտ. Taylor JRGS. 35, 41, Lehmann VBAG. 1901, 226 եւ շար., Belck, Btrg. z. alten Geogr. u. Gesch. Vorderas. էջ 66: Բիւքալէնի եւ Բիբբէլէնի տեղ Լինն իւր աշխարհացոյցին վրայ կը գրէ Bakirein (Natural tunnel): Տիգրիսի աղբեր կողմըը գտնուող գիւղերուն համար հմմտ. Լէման անգ 228:

² Դ Turušpā (var.) Turušpia city in the country of Mannai. Bezold, Catalogue V

Ուրարտուէն պէտք է զանազանել անոր դրացի երկիրները, զորոնք ասորեստանեայ սեպագրութիւնք Նաիրի անուան տակ կ'ամփոփեն: Կ'երեւայ թէ հնագոյն ժամանակները՝ Ասորեստանի հիւսիսային կողմը՝ Եփրատէն մինչեւ Ուրմիոյ լիճք տարածուող Նաիրի ըսուած երկիրներուն կարգէն կը համարուէր Ուրարտու, բայց արդէն Սաղմանասար Բ. (860—824) ճշգիւ զանազանութիւն կը դնէր՝ Նաիրիի եւ Ուրարտուի միջեւ, եւ Նաիրի ըսելով կը հասկընար ի մասնաւորի «Տիգրիսի աղբեր երկիրը», եւ Ուրարտուով՝ «Եփրատայ աղբեր երկիրը» (JRAS. 14, 391, Շար. 8—13): Յետնագոյն արձանագրութիւնները նաիրեան երկիրներու մեծ բազմութիւն մը կը յիշեն, որոնց դիրքը մերձաւորապէս միայն որոշել կարելի է երբեմն: Օրինակի համար՝ այսպիսեաց կարգէն են՝ Եփրատայ արեւելեան կողմէն մինչեւ Տուր-Արդին ձգուող արամէական երկիրները. այսպէս՝ Ուր-Մէ (Ὀὐρμα Եփրատի վըայ Պաղոմ. 970, Օրգա Gelzer, Georgii Cyprii descriptio orbis Romani էջ 152, Շար. 27, հայ. Ուր-Մէ Մատթ. Ուռ. 403, 404). Բի-Չ-Մանի (ասուր. Ամիգի = լտ. Ամիգա, Ամմ. Մարկ. 18, 6, 17, հայ. Ամիգ [ասիէ՝ Ամգացիք Փաւստ. 26, Ագաթ. 628], արար. Ամիգ քաղաքով, այժմ՝ Գիարբեկը). Նէր-Պան (Բիգ-Չամանիի արեւելակողմը՝ Մասիոս լեռան ստորոտը գտնուող քաղաքներով. ըստ Տան-

1 Լէման կը համարի թէ նաիրեան ժողովուրդները Սարգուր Անոյն՝ Լուսիպրիսի որդւոյն ատենը՝ որ իւր (ասուրերէն գրուած) բեւեռագրութիւններուն մէջ (JRAS. 14, 451) ինք զինքը Նաիրիի թագաւոր կ'անուանէ, իրարու հետ միանալով՝ մէկ պետութիւն կազմած ըլլան, եւ այս պետութեան մէջ վերջէն խաղախք, Ասորեստանցիներէն Ուրարտացիք անուանուածները՝ Արամի օրով իշխանութիւնը իրենց ստած ըլլան (VBAG. 1900. 36—37):

da յի՛ Մերաինի բլրադաւառը Ուրտ ամրոցով
 = *χάστρον Χουδδων*, Gelzer, *անդ* Nr. 925).
 Ըստ Բարբարի, Երանշահր 159 =
 Συσπερίτις Սարաբ. դԼ 503, 529, 530, կարգա-
 լու է Σουσπερίτις՝) Բատման-սուի արեւելակողմը,
 ուստի այն երկիրը, որ վերջէն Հայ. Աղձնիք, լա.
 Arzanene ըսուեցաւ. ըստ Šanda յի անդ էջ
 11—12՝ վերջէն Աղձնիք ըսուած նահանգին հիւ-
 սիսային մասը (տես վարը Գ. Հատած, Գ.). Տոշե-
 քաղաքը (Ամդայ հարաւ-արեւելակողմը, Շար. 30,
 SAWB. 1900, 628, Belck, Beiträge z. alten
 Geogr. u. Gesch. Vorderas. էջ 66, Šanda անդ
 4). Կոշեբէրէ լեռնադաւառը (= Տուր-Աբդին,
 mons Masius) Նեբէբ — խաղա. Նեբէբ — երկրով
 JRAS. 14, 711, Շար. 35 (խսկըստ Šanda յի անդ
 էջ 12 Բալուի հարաւակողմը դէպ ի Չիբենէ-սու՝).
 Կեբէբ — (Տիգրիսի հիւսիսակողման դաշար եւ Գիար-
 բեկրի արեւմտակողմը՝ դէպ Եփրատ ձգուող լեռն-
 աշխարհը Շար. 51. այն ամբողջ երկիրը՝ որ Աւ-
 նայ լճին հարաւակողմէն մինչեւ Եփրատայ արեւ-
 մտեան եզերքին վրայ դանուող երկիրները Šanda
 անդ էջ 18) այլեւայլ դաւառներով, ինչպէս Ինչէ
 = Ինչիտի (կամ Ինչէ, Ինչէրէ = Հայ. Անձիտ,

1 Untersuchungen z. Kunde d. alten Orients
 S. 4—5.

2 ըստ Taylorի (JRGS. 35, 48) այժմ Իսպերտ
 (Ispaert), Բոհտան-սուի հիւսիսակողմը, արեւելքէն մին-
 չեւ Բիդար գիւղը Մէօկս-սուի վրայ: Կիպերտի աշխար-
 հացոյցին վրայ կը կոչուի Ispart, Լինչի քով Ispert —
 Ղընգըբ-սուի եւ Մուկուս-սուի մէջտեղը: Հայոց Աղձնիք
 եւ Մոկը նահանգներուն սահմանին վրան էր՝ մերձաւորա-
 պէս: Հին-հայկական անունը ծանօթ չէ:

3 Կիպերտի եւ Լինչի աշխարհացոյցները Նեբէբ
 անունով տեղ մը կը նշանանակեն՝ Չիբենէ-սուի արեւ-
 ելեան եզերքին վրայ: Այս տեղոյն սեպագրութեանց մէջ
 յիշուելուն՝ արդէն Taylor (JRGS. 35 [1865], 38) մտա-
 դիր եղած է:

յուն. Անդրանէկ JRAS. 14, 391) եւ Աւրի (JRAS. 14, 391, 398, SAWB. 1900, 625, 627, Շար. 40, 43, Լէման VBAG. 1900, 46 ծան.) եւ Արշակունի (արար. Արզան, Հայ. Արզն, Արծն = լա. Արզանենէ JRAS. 14, 390?) քաղաքով (Շար. 38) եւ Գիւսու գաւառակով (Գիւրբեկիի Հիւսիսակողմը՝ գէպի Հազրու Շար. 45. ըստ Sanda յի անդ էջ 8 ⁴ [վերին] Տիգրիսի Հիւսիսակողմն եւ արեւելակողմը, տարբեր Գիւսույէ «Եփրատայ արեւելակողման բարձրագաւառին մէջ գտնուող Գեօլջիւք լճին հարակողմը», անդ էջ 7). նմանապէս այս երկրին արեւելակողմն եւ հարաւ-արեւելակողմը գտնուող մանեան իշխանութիւնները (Մանեան, Ունդիւ, Զիլիբոս եւն)՝ վանայ եւ Ուրմիոյ լճերուն մէջտեղը (աւելի որոշ՝ տես Շար. 102, աւելի գէպի հարաւ ըստ Բելքի VBAG. 1894, 479 եւն), Կիւրան (Գիւրան) Ուրմիոյ լճին հիւսիսային եզերքին վրայ (Սալմաս-Անդալ-Մարանդ գծին վրայ ըստ Շար. 110. Ուրմիոյ լճին հարաւ-արեւմտեան եզերքին վրայ ըստ Բիլլերբէքի Das Sandschak Suleimania, տես աշխարհացոյցը հոն), Խոսրուշի (վանայ լճին հարակողմը ըստ Շար. 113—118. Գիւրանի արեւմտեան կողմը ըստ Բիլլերբէքի, անդ), Կիւսուի (Ուրմիոյ լճին հարաւ-արեւմտակողմը ըստ Շար. 119, Բիլլերբէք, անդ 20) եւն. վերջապէս արեւմտակողմը եւ հիւսիս-արեւմտակողմը Սուխի (Արզանիա՝ = Արածանի = Մուրատու գետին հիւսիսակողմը՝ Բալուի եւ Խարբերդի մէջտեղը՝ ըստ Շար. 59. հմմտ. Սաղման [Լինչի քով սիսալմամբ Saaman] անունը Խարբերդի հիւսիսակողմը ըստ Sanda յի անդ էջ 36) եւ Գիւսուի (Կարնոյ կողմերը. Շար. 59. Սուխիի արեւելակողմը ըստ Sanda յի անդ էջ 36. Կարատուի [արեւմտ. Եփրատայ] եւ Երասխայ վերին ընթացքին

վրայ ըստ Բեւբի VBAG. 1:01, 458): Սաղմանա-
սար Բ.ի ատենուան Ուրարտուէն ամէն նայիրեան
երկիրները զանազանեւէն ետքը՝ Ուրարտուի համար
կը մնայ միայն Վանայ լճին շրջակայքը գտնուող
երկիրը. երկիր մը՝ որ իր մէջը կ'ամփոփէ Հայոց
վերջէն Տուրուբերան կոչած նահանգը եւ Վաս-
պուրականի մէկ մասը. ի հարկէ հոս նկատողու-
թեան չենք անուրթ է հիւսիսային կողմանէ դէպ
ի Երասխ մինչեւ ուր կը տարածուէր: Կ'երեւայ թէ
Երասխայ դաշտն այն ատեն դեռ Ուրարտուի շէր
վերաբերեր, վասն զի զայն խաղտէացուց յեանա-
գոյն թագաւորները (Մենուաս եւ Արգիստիս Ա.)
Ուրարտուի պետութեան միացուցին¹:

Ուրարտուի պետութիւնը փոքրէն սկսելով
արագօրէն մեծցաւ եւ քիչ ատենէն Ասորեստանի
ամէնէն կարեւոր ոտին ու մրցակիցը եղաւ: Թէեւ
ասորեստանեայ տեղեկութեանց համեմատ (Շար.
62 - 70) Ուրարտու բազմաթիւ պատերազմներու
մէջ Ասորեստանցիներէն յաղթուեցաւ ու խոր-
տակեցաւ, սակայն ամէն անգամ նորէն ուժովցաւ
եւ իւր սահմանները, ինչպէս որ խաղտէական բեւե-
ռագրութիւններն ու անոնց գտնուած տեղերը²
կը ցուցնեն, հզօր իշխաններու, ինչպէս Մենուա-
սայ, Արգիստիս Առաջին, Սարգուր Գ.ին,

¹ Վէրէր, «Արարատը Ս. Գրոց մէջ», 54:

² Lehmann, SAWB. 1900, 619 եւ շար.: Այսպիսի են՝
Սեւանայ լճին եզերքը, Էջմիածին, Աղեքսանդրոպոլի դաշտը
(WZKM. 14, 8-9). Թոփրաք-կալէ Ալաշկերտի մէջ, Գեղի-
բարա, Հասանկալէ, Սարըզամըշ, Բալու Արածանոյ վոսյ,
Կալաս՝ Մազկերտի քով՝ խարբերդի հիւսիսակողմը, քե-
միւրիսանի մօտերը Եփրատայ ձախ ափը՝ Իզողլիի ճամբուն
վոսյ. Տալէփէ՝ Միեանդոսի եւ Սաուշ-Բուլակի միջեւ՝
Ուրմիոյ լճին հարաւակողմը. Կէլէշինի եւ Սիդիկան-Թոփ-
զաւէի կիրճը՝ Ուշնուէի (Ուշնու, Ուշնուկ) եւ Ռովանդուզի
մէջտեղը՝ Ուրմիոյ լճին հարաւ-արեւմտակողմը (VBAG. 1900,
50-52, WZKM. 14, 23, 25) եւն:

Ռուսաս Առաջնոյն եւ Բ.ին օրովը շատ ընդարձակեց դէպ ի հիւսիս, արեւմուտք եւ հարաւ: Երբեմն երբեմն դէպ ի հիւսիս մինչեւ Սեւանայ լիճն, երեւան եւ Կարս հասաւ, դէպ ի արեւմուտք՝ մինչեւ Մելիտինէ, դէպ ի հարաւ-արեւելք մինչեւ Ուրմիոյ լճին հարաւային ափունքը: Ռուսաս Երկրորդի օրովն ալ, որ թոռն էր Սարգսնէ 714ին յաղթուելով անձնասպան եղող Ռուսաս Ա. նոյն (բայց տես WZKM. 14, 24), տէրութեան սահմանը դարձեալ դէպ ի հիւսիս կը հասնէր մինչեւ Աղեքսանդրապոլի դաշտը, դէպ ի արեւմուտք մինչեւ Եփրատ (Մալազկերտի արձանագրութիւն), ուր Մուքաց եւ Հատեանց հետ գործ ունեցաւ (Ադէլֆիվալի արձանագրութիւն), դէպ ի հարաւ-արեւելք՝ մինչեւ Մանեաններն ու Լուլաները, դէպ ի հարաւ՝ մինչեւ նաիրեան Շուպրիա երկիրը, ուր Ռուսաս Բ.¹ Ասարհադզոնի հետ (681—668) ընդհարում ունեցաւ (ZDMG. 56, 112): Յետոյ Ուրարտու կ'անհետանայ պատմութենէն² Է. դարուն վերջերը, երբ կիմմերացիք եւ Սկիւթացիք³ յառաջակողմեան Ասիա մտան եւ Մարաց պետութիւնը մեծցաւ, որ կիաքսարի առաջնորդութեամբ (625—585) 606ին Նինուէն կործանեցին եւ Ասորեստանն ու Խաղտեայց ու Հատերու յառաջ գրաւած երկիրները նուաճեցին եւ իրենք ալ՝ իրենց կարգին՝ Պարսից կիւրոս թագաւորէն (550ին) նուաճուեցան: Այս խառնաշփոթութեանց միջոցին Հայք (Arminiya- Դարեհի հինպարսկական արձանագրութեանց մէջ, յուն. ²Ար-

¹ Ռուսաս Բ.ի վրայ տես այժմ Լէման, Verhdl. d. 13. internationalen Orient. Kongresses, S. 130.

² Վերջին անգամ Երեմիայի (ԳԼ. 8—8ա) այն յաւելումովն մէջ միշտուած է, որ գերութենէն ետքը եղած է. տես վերը էջ 3, ծան. 2:

³ Justi, Geschichte Irans im Grundriss der iran. Philol. 2, 412.

μείνιοι Հերոդ. քով)՝ հնդիկ-գերմանական ժողովուրդ մը՝ արեւմուտքէն դալով՝ կ'երեւայ թէ խաղտեայց երկիրը դրաւած են, որ անկէ սկսեալ Արմէնիա (հինպրս. Armina- եւ Armaniya-, յուն. Ἀρμενία, յոնիարէն Ἀρμενίη Հերոդ. 5, 52) անունը առնելով մինչեւ այսօր ոչ-հայոց քով զայն պահած է²:

Հայաստանի³ տարածութեան եւ սահմաններուն վրայ ամենեւին տեղեկութիւն չեն տար Դարեհի (522—486) արձանագրութիւնները, որ մէյ մը Հայաստանը Մարաց եւ Կապպադովկիոյ (Beh. 1, 15) եւ մէյ մ'ալ Եդիպոսի եւ Կապպադովկիոյ մէջտեղը կը յիշեն: Ընդ հակառակն Հերոդոտոս կ'ըսէ (5, 49, 52) թէ Հայաստան է Մատինէի եւ Կիլիկիոյ մէջ՝ վերջնէն Եփրատով բաժնուած. նմանապէս կ'ըսէ թէ Եփրատէն՝ անդին դէպ ի արեւելք 56¹/₂ փարսախ կը տարա-

1 Հայոց արեւմուտքէն դաղթելը հասնական կը մնայ. թէեւ Կրէյմերի (Einleit. 208—210) յառաջ բերած պատճառները խախուտ են: Թէ Լէման (SAWB. 1900, 621) իրաւունք ունի Մենուասի խաղաղական մէկ արձանագրութեանը Urmeni, Armeni բառերուն տակ «այն ժամանակ ազգովին Կապպադովկիա բնակող Հայոց» անունը տեսնելու, չեմ կրնար դատել: Անհիմն կարծիք մը կը յայտնէ Բեւէք (VBAG. 1900, 63):

2 Բարեւացիք՝ Պարսից Armaniya անուանած երկրին համար՝ Ուրարտու անուան բարեւաղան Ուրարտու ձեւը պահած են (Դարեհ. արձ. Բեհիստ. 2, 33—34. բարեւ. բնագիր ատղ 49). թէպէտ եւ Armaniya յի սահմաններն ու բնակչութիւնը շատ տարբեր էին Ուրարտուի պետութեան սահմաններէն ու բնակչութենէն:

3 Հայաստանի Armenia անունը Կիպերոսին կարծեօքը (Alte Geogr. S. 75) Մարեքէն Պարսից եւ Յունաց անցած է: Այս անուան մինչեւ հիմայ տրուած մեկնութիւնները (տես Murad, Ararat und Masis 18—19, Շար. 79) առ հասարակ գոհացուցիչ չեն:

4 Մեղիտինէի քով:

ծուէր¹. Մատիացիք՝ Կողքիացւոց եւ Մարաց մէջտեղը բնակող Սասպիացւոց (1, 104; 4, 37) եւ Ալարոդեանց հետ կը կազմէին Գարեհի տրոց 18ր շրջանակը (3, 94), իսկ Հայք Պակաիացւոց² եւ իրենց մինչեւ Պանտոս տարածուող գրացիներուն հետ (3, 93) 13ր շրջանակը կը կազմէին: Բայց որովհետեւ Մատիացիք Վանայ եւ Ուրմիոյ³ լճերուն մէջտեղը կը բնակէին, Սասպիացիք վերին Երասխայ վրայ՝ ոչ շատ հեռու Հայոց Սպեր գաւառէն⁴, ուստի կարելի է ընդունիլ թէ իրենց հետ մէկտեղ 18ր շրջանակին վերաբերող Ալարոդեանք, որոնց անունը՝ Կիպերտէն ի վեր՝ Ասորեստանցւոց Ուրարտու եւ Հայոց Այրարտու անունը մէջ գտնուած կը համարուի, միջին Երասխայ վրայ գտնուող երկիրները բռնած էին⁵, ուստի Գարեհի ժամանակները Երասխայ հովիտը եւ Վանայ լճին արեւելակողմը Սասպիացիք, Ալարոդեանք եւ Մատիացիք կը բնակէին, իսկ Հայերը գեռ հոն չէին բնակեր նոյն միջոցին: Ասոնք կը վերաբերէին այն նահանգին, զոր Գարեհ իր արձանագրութիւններուն մէջ՝ բնակող գլխաւոր ժողովուրդէն առնելով «Հայաստան» կոչած է: Այս նահանգն ըստ

1 Այստեղ հասկըցուածն է հարաւային Հայաստան վերին Տիգրիսի վրայ. Եփրատէն մինչեւ Կորդուաց աշխարհը:

2 Ըստ Sieglinի (Atlas Antiq. 8ր տախտակ) ասոնք Տիգրիսի վերին ընթացքին վրայ կը բնակէին:

3 Հայաստանի եւ Շոշաստանի մէջտեղը (Ed. Meyer Gesch. 3, 148). Վանայ եւ Ուրմիոյ լճերուն մէջտեղը՝ մինչեւ Մասիս եւն (Šanda, Unters. S. 34).

4 Կիպերտ (Alte Geogr. S. 70, 75). վերին Երասխայ հիւսիսակողմը եւ Արփա-չայի եւն արեւմտակողմը՝ մինչեւ մերձաւորապէս Ուրմիոյ լճին հիւսիսային եզերքը (Šanda անդ 33):

5 Sieglin անդ, 6ր եւ 8ր տախտակ. Šanda անդ 34: Վերջինս՝ Ἀλαροδοιοι եւ հայ. Այրարատ իրարու հետ կը նոյնացընէ. բայց էջ 35 երկուքն ալ ասուր. Ուրարտուէ կ'ուզէ անջատել:

Հերոդոտոսի (3, 93) դէպ ի Տիւսիս մինչեւ Սեւ ծով, դէպ ի արեւմուտք մինչեւ Եփրատ (5, 52), դէպ ի հարաւ՝ մինչեւ վերին Տիգրիս (5, 52 նկարագրուած արքունական պողոտային ընթացքին համեմատ), եւ դէպ ի արեւելք՝ կը տարածուէր՝ մինչեւ Սասպիացւոց, Ալարոդեանց եւ Մատիացւոց երկիրը (187 շրջանակ տրոց)։ Ուստի Հայերն առանձին այս նահանգը չէին բռնած. հարաւակողմը իրենց բնակակից ունեին Պակտիացիներն ու հիւսիսակողմը՝ պոնտական ազգերը (Խաղտինները, Խաղերացիները եւն), ուստի իրենց բռնած տեղն էր Եփրատի (Մելիտինէի քով) եւ Վանայ լճին, վերին Տիգրիսի եւ արեւմտեան Եփրատայ (Կարա-սուի) մէջտեղը՝ մինչեւ Երասխայ դաշտը չէին հասներ²։

Երբ Քսենոփոն 401/400 թուականին Հայաստանէն կ'անցնէր, տեսաւ որ կենարիտես³ գետը

1 Հմմտ. Sieglin անդ 87 տախտակ. Ed. Meyer, Gesch. 3, 147 եւ անոր աշխարհացոյցը՝ Die alte Welt im Jahre 480 v. Chr.

2 Մինչեւ Պոնտոս հասնող «Հայաստան» սատրապութիւնը իր մէջը կը բովանդակէր նաեւ Փոքր Ասիան՝ վերին Եփրատայ արեւմտակողմը. այս պատճառաւ Ալիս գետը Հերոդոտոսի քով (1, 72) կը հասէ ձէ՛ 'Αρμενίον οὐδ'εὖς διὰ Κιλικίαν. Բայց Հերոդոտոսի ասեմն այնտեղ Հայերուն բնակիլը չենք գիտեր։ Աւելի ուշ ժամանակներ Բարսեղ Մեծ († 379)։ որ Սասաղ ըրած ճամբորդութեանը ասեմն Փոքր Հայոց եպիսկոպոսական աթոռներուն համար լեզրուն գիտցող մարդիկ կը փնտռէր (Migne, Patrol. 32, 502), կը վկայէ թէ Փոքր Հայոց մէջ Հայեր կը գտնուէին։ Հի նայ այնտեղ ապրող Հայերը վերջէն Մեծ Հայքէն դադարած են։

3 Հիմայ՝ Բոհոտան-սու՝ Վանայ լճին հարաւակողմը։ Արեւմտեան կողմանէ Պիթիւս-սուն իր մէջը կ'ընդունի եւ անոր հետ միանալով Տիգրիս կը թափի։ Լէմանի եւ Բելքի ըսածին նայելով (WZKM. 14, 40) Քսենոփոնի գետն անցած տեղն է այժմեան Մուսըս գիւղը՝ էրբ 7 քիլոմետր Տիւէն վեր՝ Բոհոտան-սուի եւ Տիգրիսի միացած տեղը եւ

(Արշաւ. 4, 3, 1) սահման է կորդուաց — որ այլ եւս Պարսից արքային (Արտաշէս Բ. 404—358) չէին հնազանդեր — եւ Հայոց մէջ, որ Պարսից իշխանութեան տակ մնացած էին¹: կորդուաց աշխարհը չեկած՝ իրեն ըսուած էր թէ երկրին կուսակալն է Որոնտաս, արքային փեսան: Կենտրիտեար անցած պահուն՝ այս Որոնտասին² եւ Արտաքաօին բանակները՝ Հայք, Մարդացիք եւ խաղաէացի վարձկանք՝ իրեն դէմ դրին, բայց շուտով ստիպուեցան փախչիլ ու անցքը իրեն ազատ թողուլ: Յոյները նախ Կենտրիտեան եւ քիչ մը վերջը «Տիգրիսի աղբիւրները» անցնելէն³ ետքը՝ հասան Եղլէթն:

Բոհասան-սուի ու Պիթլիս-սուի իրարու հետ միացած տեղէն վար: Տես Taylorի աշխարհացուցին վրայ (JRGS., 35, 20—21) Motet, եւ Hartmannի քով Moti (Bohtan S. 57).

¹ Ըստ Արշաւ. 5, 5, 17 կորդուացիք, Տայեցիք եւ խաղաէացիք թագաւորին ս'լ հպատակ չէին: Տես նաեւ Արշաւ. 4, 3, 4; 7, 8, 25 եւ Cyrop. 3, 1, 34; 2, 7:

² Որոնտաս Արեւելեան Հայաստանի սատրապն էր: Մարդացիք Վանայ լճին արեւելեան կողմը կը բնակէին, եթէ իրենց երկիրն իրենց անուամբը կոչուած Մարդաստանն էր: Ուստի՝ Կենտրիտեի հիւսիսակողմը գտնուող երկիրն Արեւելեան Հայաստանի կը վերաբերէր:

³ Հմմտ. Karbe, Der Marsch der Zehntausend vom Zapates zum Phasis-Araxes. Wissenschaftl. Beilage zum Jahresbericht des Königstädtischen Gymnasiums zu Berlin, Ostern 1898. Ասոր համեմատ՝ չուն Եգիպտանէ-սուի, Կերճիքիի (Բասաման-սուի վրայ, Սասուն) վրայէն, Ընտող-դաղի եւ Գարբոշ-դաղի մէջտեղէն գնաց դէպ ի Կարա-սու Մշյ քով եւ անկէ Մանազկերտ: Բնէք եւ Լէման ալ (WZKM. 14, 40) կ'ըսեն թէ քսենոփան նախ դէպ ի արեւմուտք ծռեցաւ, վերջէն դէպ ի արեւելք՝ Մանազկերտ եւ ասկէ դէպ ի հիւսիս՝ Քարաքիլիսէ գնաց, ուր արեւելեան Եփրատն անցաւ: Գծախառարար քսենոփանի՝ Կենտրիտեի մինչեւ Կարա-սու բրած ճամբուն վրայ տուած տեղեկութիւնն ան աստիճանի անորոշ է որ եւ ոչ իսկ կ'իմացուի թէ ինչպիսի էր այն երկիրը, որմէ Յոյներն անցան: Բայց միշտ բնական ճամբան էր Բաղէշի կիրճը. ճամ-

գետը եւ բազմաթիւ գեղերով երկիր մը (Տարաւն), որ Արեւմտեան Հայաստան կը կոչուէր: Ասոր կուսակալն էր Տիրիբազոս (4, 4, 4), որ բաց ի իւր զինուորներէն՝ խաղիբացիներէն եւ Տայեցիներէն վարձականներ ունէր ձեռքին տակ (4, 4, 18): Իրենց չուն շարունակելով (4, 5, 2) Եփրատն (Արամնիաս, Մուրադ-սու) անցան, լսեցին որ այն երկիրն, որուն մէջ կը գտնուին, Հայաստան է եւ մերձաւոր երկիրն ալ՝ խաղտեայց երկիրն է (4, 5, 34), Փասիս (տես վարր) գետը հասան, վերջէն՝ բլրոյ մը, ուր խաղիբացիք, Տայեցիք եւ Փասիանցիք իրենց դէմ գրին (4, 6, 5), ասոր վրայ Տայեցւոց (4, 7, 1), խաղիբացւոց (4, 7, 15) երկիրները եւ Հարպասոս (հայ. Ճորոխ?) գետին վրայէն Սկիւթինացւոց երկիրը (4, 7, 18) եւ գետի մը վրայէն Մակրոնաց երկիրը (4, 8, 1) մտան եւ վերջապէս Առդքիացւոց երկրէն հասան Տրապիզոն:

Քանի որ այս տեղեկութիւնները Բոհատան գետը Հայաստանի հարաւային սահմանը կը ցուցնեն, կրնանք հիւսիսայինը վերին Երասխայ (Փասիս, Բասենոյ՝ գետ) կամ անոր մէկալ կողմը դնել. իսկ արեւելեան եւ արեւմտեան սահմաններուն վրայ ակնարկութիւն չենք գտներ: Ասոր հակառակ կը տեսնենք որ Հայաստան իբր 400ին երկու սատրապութեանց բաժնուած էր, արեւմտեան մը՝ Տիրիբազոսի տակ, որ Արշաւ. վերջաբանին մէջ (7, 8, 25) կուսակալ Փասիանցւոց եւ Սպերացւոց կը կոչուի, եւ արեւելեան մը՝ Որոնատոսի տակ:

բուն ամենէն անտանելի մասն էր Սամոյ խիստ, ձմեռը գրեթէ անանցանելի լեռնագաւառը:

1 Հին հայ. Բասիան, յետոյ Բասիւն, Պասիւն, հիմայ Պասիւն գաւառակը Հասանկալէի, Խորասանի եւն քով եւ վերին Երասխայ վրայ: Երասխայ հարաւակողմը կը թափի Բինդեօլ-գաղէն հոսող Պասիւն-սու գետը: Ըստ Բեւեթի (VBAG. 1901, 452) այս գաւառակը հիմայ կը կոչուի Պասիւնլէր (Պասիւնի յոգնակին թրքերէնի մէջ):

Այս սատրապութեանց համար պէտք ենք ենթադրել թէ առաջինը Հերոդոտոսի 137 սատրապութեան (Պակաիիկէ, Հայք եւ դրացիք մինչեւ ցՊոնտոս) միջին մասին, իսկ վերջինը Հերոդոտոսի 187 սատրապութեան (Մատիացիք, Սասպիացիք, Ալարոդեանք) հիւսիսային մասին հետ նոյն է¹. ուստի Արեւմտեան Հայաստանը Արածանոց (Պուրադ-սու) վրայի երկիրները իր մէջը կը բովանդակէր, իսկ Արեւելեան Հայաստանը կենտրոնացած մինչեւ Երասխ տարածուող երկիրը: Ուստի այն ատեն Հայերը կը տարածուին դէպ ի հիւսիս եւ արեւելք, Ալարոդեանք կ'անհետանան, Փասիացիք կը բնակին վերին Երասխայ կողմերը եւ Սասպիացիք² հիւսիս-արեւմուտք կը քաշուին:

Արեւելեան Հայաստանի մէջ սատրապութիւնը ժառանգական է Որոնտէսի (= Որոնտաս) ընտանեաց մէջ՝ որ վիտառնայէ՝ կը սերի: Ինչու որ Որոնտէս մը (Միթրաւստէսի հետ) Հայոց առաջնորդն էր Գաւգամելայի ճակատին մէջ 331ին (Arrian Anab. 3, 8, 5) եւ հաւանօրէն 316ին տակաւին սատրապ Հայոց⁴. Որոնտէս մ'ալ Հայոց վերջին սատրապն էր՝ Անտիոքոս Մեծի (223—187) Հայաստանի տիրելէն յառաջ⁵: Երբ Անտիոքոս Հռովմայեցւոց դէմ կը պատերազմէր, ասոր Արտաշէս եւ Չարիադրիս զօրավարները Հայաստանը

¹ Ed. Meyer, Gesch. 3, 148.

² Sieglinի 97 տախտակին համեմատ՝ ասոնք Աղեքսանդրի ատեն դեռ Բասենոց արեւելակողմը՝ Երասխայ վրայ կը բնակին:

³ Բեհիստունի արձանագր. 2, 19. յուն. Հիւգառնէս:

⁴ Դեոդոր. 19, 23, 3: Sieglinի 97 աշխարհագրոց տախտակին համեմատ նոյն ատեն Հայաստան նահանգը դէպ ի արեւելք միջին Երասխէն անդին կը տարածուէր եւ իր մէջը կը բովանդակէր յեանազոյն ատենի Սիւնիք նահանգը:

⁵ Judeich, Kleinas. Studien 22.

երկու մասի բաժնեցին եւ թագաւորին յանձնարարութեամբը անոնց վրայ իշխեցին, բայց Անտիոքոսի պարտուելէն ետքը (Մագնետիայի քով 190ին) յաղթող Հռովմայեցւոց կողմն անցան եւ թագաւոր՝ անուանուելով՝ յառաջ տարին իրենց իշխանութիւնը կատարեալ անկախութեամբ. Չարիադրիս² Ծոփաց, Անձիաի, Ոտոմանտիսի եւ ուրիշ քանի մը գաւառներու մէջ, իսկ Արտաշէս Արտաշատի (Եփրատայ վրայ, Այրարատ նահանգին մէջ) կողմերը (Strabo c. 528): Տարակոյս չկայ որ 190ի այս Հայաստանը, ինչպէս Ստրաբոն (c. 528) կ'ըսէ, փոքր էր, վասն զի հազիւ վերջէն Գ. Հայք. Աղձնիք, Տուրուբերան եւ Այրարատ (Սիւնիքն ալ մեկտեղ) ըսուած չորս նահանգներն իր մէջը կը բովանդակէր, բայց շուտով մեծցաւ Արտաշէսի եւ Չարիադրիսի ձեռքը, որ շրջաբնակ ազգերէն շատ մը երկիրներ յափշտակեցին, այսինքն «Մարերէն Կասպիանին, Փսունտիսն ու Բասորոթեձան, Վրացիներէն Պարիադրէսի լեռնուտ տեղերը եւ Խորհրդինն ու Գոչարդնին՝ Կուրի մեկալ գին, Խալիբացիներէն եւ Մոսինացիներէն Կարդնուտը եւ Յերէդնինն որ Փոքր Հայոց սահմանակից կամ անոր մասերն են, Կատաոնիացիներէն Ալիւսիոնն եւ Անտիտաւրոսի կողմերը գտնուող երկիրը, Ասորիներէն Թարսնուտը» (Strabo c. 5, 28): Կասպիանիոյ պէտք են հասկընալ Կասպեանց երկիրը,

¹ Ստրաբոն 531 եւ 528:

² Ζαριάδρις կամ Ζαριάδριςը (Հ.Ք. [= Հիւրման, Հայ. քերական. Ա.] 506) պարսկերէնի մէջ *zariāhr եղած է. սակէ հայերէն *չարիհ = Չարիհ եւ պարսկ. հասանորէն *Zarēr (հմմտ. պահլ. Šahpuhr = Հայ. Շահպուհ, Շահպահ, նպ. Šapūr եւ սնսկր. haridrā «Հնգիկ քրքում» = նպ. zarīr «գո. նստորիչ փայտ», ըստ Հռոմի: Հմմտ. իսլ. համար յուն. διαδρημα = նպ. dehim): Քր. ետքը Գ. գարէն Չարիհ մը իրր իշխան եւ նահապետ Մեծի Ծոփաց (Փաւստոս 29) կը յիշուի:

վերջէն Փայտահարան կոչուած նահանգը: Փա-
 նՆԻՇԻ մէջ Մարքարտ (Eran. 108) կ'ուղէ Տաւրու-
 բերան նահանգին Ապահունիք (յուն. Ἀπαχουονή
 առ կոստ. Պորփիւր. de adm. imp. 193, 7) գաւ-
 առը տեսնել, որ Վանայ լճին հիւսիսակողմը՝
 Արածանւոյ (Մուրադ-սուխ) վրայ էր (տես գաւառ-
 ները Գ. Հաժ.ին մէջ), բայց հայերէնի սկզբան
 ողան յուն. φα-ին հետ չի համաձայնիր, եւ եթէ
 հարկ է սրբագրութիւն մ'ընել, ես մէտ եմ Փա-
 նՆԻՇԻ ՏունՆԻՇ կամ ՏունՆԻՇ րնել՝ եւ այս նոր
 անուան մէջ Սիւնիք նահանգը տեսնել, եթէ հարկ
 չկայ ենթադրելու թէ Սիւնիք Արաաչէսի նախ-
 նական երկիրներուն կարգէն եղած ըլլայ: Βασορο-
 πῆδᾶν առ հասարակ Ինճիճեանէ ի վեր (Ստոր. Հին
 Հայ. 156) կը համարուի հայկական Վասպուրական
 նահանգը, Վանայ լճին արեւմտակողմը, որ կոստ.
 Պորփիւր. քով (de adm. imp. 187, 15) ճշգրտա-
 գոյնս Βασπαραχανά (բնագրին Βασπαραχακά,ին
 տեղ), de cerim. 687 (τοῦ) Ἀσπουραχᾶν ἤγγουν
 (τοῦ) Βασπαραχᾶν, Combefisի քով (hist. Mono-
 thelitarum էջ 281, յամէ 695) Ἀσπουράν
 (կարգա՝ Ἀσπουραχάν), G. Cedrenusի քով (2,
 580) (τοῦ) Βασπραχάν, (573) Βασπραχανία կը
 կոչուի: Այս նահանգներուն նոյնութեանը վրայ
 ամենեւին չեմ տարակուսիր, բայց մէկալ կողմանէ
 ալ անուանցս տարբերութեանը վրայէն չեմ
 կրնար անցնիլ կամ Մարքարտի (Eran. 108) հետ
 աւանդեալ Basoropedanը (հայ.) Basoporakan
 սրբագրել: Նախ եւ առաջ պէտք էինք յուսալ
 թէ Ստրաբոնի քով, որ օտար անուններուն «իչքէ՛
 Նն կանոնաւորապէս օտով, սկիզբի են Յով կը ներ-
 կայացընէ՞, հայ. Վասպուրականի դիմաց՝ փոխա-

5794
38

1 Հմմտ. Σαυρία եւ Σουνῖται Գ. Հաժին մէջ Թ.:
 2 Հմմտ. Οὐεροκέλλοι — Verecellae, Οὐεροκιγγετόριξ
 — Vereingetorix, Beneventum և Beneventum եւ ն:

ՀԻՒՅՄ. ՏՈՂՈՑ ԱՆՈՒՆԻՍ

նակ Βασοροπέδανի գէթ *Սύασοροπέδαν (*Սύ-
 ασοποραχαν) պիտի գտնենք, բայց ասոր մեծ կա-
 րեւորութիւն տալու չէ, վասն զի հայերէնի մէջ
 սկզբի Վն (բսա տառին՝ կրկին գրուած Վ, գերմ.
 եւ անգլ. Կի պէս) թերեւս ոչորուն կ'արտա-
 բերուէր եւ ասով յուն. βի եւ օսի մէջտեղը բան
 մըն էր¹: Գարձեալ պէտք էր որ այս անունը, եթէ
 իբրեւ այսպիսի գոյութիւն ունէր պարթեւական
 ատենները, է. գարուն հայերէնին մէջ *վասր-
 ական² կամ *վասր-հական ըլլար (պՏԼ. vāspuh-
 rakānի դիմաց), եւ ոչ թէ վասր-բական, որ սա-
 սանական *vāspūrakānի³ կը համապատասխանէ
 եւ կը ցուցնէ որ վասպուրական նահանգանունը
 Սասանեանց ատեն Հայաստան մտած է եւ բսա
 այսմ ալ Պարթեւաց ատեն գոյութիւն չունէր:
 Վերջապէս, եթէ այս անունը Պարթեւաց ատեն
 արդէն գոյութիւն ունեցած ըլլար, հարկ էր որ
 Խորենացիէն յառաջ՝ է. եւ Զ. դարերու մատե-
 նագրաց ալ ծանօթ եղած ըլլար էր, որ՝ ինչպէս քիչ
 մ'ետքը պիտի տեսնենք, ծանօթ չէր. ահա պա-
 րագայ մը՝ որ նմանապէս այս անունն ունէր ժամա-
 նակ մէջտեղ ելած ըլլալը կը ցուցնէ: Թէ Ստրա-
 բոնի Basoropedanին տակ՝ ինչ անուն ծածկուած
 է, ես ալ չեմ գիտեր: Παροάδρογης (հայ. Պար-
 խար) լեռնուտ տեղերն են Հայոց Տայք⁴ նահանգը՝
 Օլթի-չայի վրայ՝ որ ճորոխ կը թափի: Χορζηνήի
 համար Ստրաբոն (c. 528) կ'ըսէ թէ Καμβυσσηνήի

¹ Հմմտ. հայ. վասր-հական = արար. Basfur'ān
 (Yākūt 1, 624):

² Հմմտ. հայ. ներհեմ, հարհակ, սարհանքակ, Սթա-
 րահի = Սթարահի, Հարհարհ = Հարհարհ = պրս.
 Šāpūr.

³ Հմմտ. իմ Pers. Stud. S 207 եւ իմ Chronologie
 der armen. Vokalgeseetze S. 143.

⁴ Տես վարը Տայոց գաւառները Գ. Հասած, յ. Գ.:

նման՝ Հայաստանի ամենէն հիւսիսային ու ձիւ-
նաշատ մէկ տեղն էր: Քանի որ Վրացիներէն
սահուած է եւ Տայոց ու Գուգարաց մէջտեղը կը
յիշուի, պէտք ենք հոն փնտռել, ուր կրպերտ իւր
աշխարհացոյցին վրայ (Nr. 4, Atlas Antiquusի
մէջ) Calarzene անունը ճորտիի (Akampsis) աջ
(արեւելեան) եզերքին վրայ գրած է՝ Տայոց (Taochi)
հիւսիսակողմը, Գուգարաց արեւմտակողմը եւ Մոս-
քացոց հարաւակողմը: Արդ՝ կրպերտի Calar-
zeneն Պաղոս. էջ 937 յիշուած Καταρζηνή կամ
Κοταρζηνή գաւառն է, զոր Καλαρζηνή կամ
Κολαρζηνή կարգաւու է: Այս գաւառին դիրքն էր
παρά τὰ Μοσχικά ὄρη — ὑπὲρ τοὺς καλοῦμένους

1. Կամբոսոյնի ըստ Մարարոնի (c. 502) Վրաց ու
Աղուանից մէջտեղն էր՝ կուրի հիւսիսակողմը: Հայ. անունն
է Քամբէճան խոր. Աշխ. հրա. Սիւրբի էջ 29, հրա. 1865
էջ 606 (Աղուանից մէջ կուրի վրայ՝ Էրնիի եւ Շարքի
միջև), կամբէճան Ղեւոնդ 132, կամբէճան Մովս. Կաղապ.
140 (կուրի մէկալ գին), կամբէճան Մ. Կաղապանդ. 244, Հայ.
հրաց. կամբէճ գամ. վրց. 32 (Իորիի վրայ), վրաց. Kam-
bečovani (Brosset Description p. 311, Hist. de la Géor-
gie 1, 220, Klaproth, Reise in den Kaukasus 2, 95) (Իորիի
եւ Ալաղանիի մէջտեղը), Kambeči (Brosset Descrip. 47
աշխարհացոյց ստիսակ, Կախեթ), արար. Qambizān (սյու-
պէս կարգաւու է Qamibarānի տեղ), զոր կը յիշեն Ba-
lāduri 203, եւ Ibn al Fakih 293, ինչպէս նաեւ Sākkī
(Հայ. Շակի, վրաց. Sāk'i [Brosset 287]. Seheki նորագոյն
աշխարհացոյցներու վրայ): Հմմտ. կամբէճան գետը (այժմ՝
Իորա, վրաց. Իորի) Պլինիոսի քով NH. 6, 39. — Մարա-
րոնի քով (c. 528) յիշուած Phauene (? կարգա՝ Pha-
siane ?), Կոմիսոյնի եւ Օջիստոյնի (բաղմաճի) գաւառ-
ներուն անունները մինչեւ սյուսր հայերէնի մէջ գտնուած
չեն: — Հայկական Խոտոյնի գաւառը, զոր Ապպիանոս
Mithr. c. 101 կը յիշէ, Եփրատայ ազբերներուն եւ Ապար
գետին մէջտեղն էր, ըստ սյուս՝ վերը հիւսիսակողմը: —
Քոլոբդոյնի նկատմամբ տես Gutschmid, Kl. Schriften
3, 129.

*Bόγας*¹, ուստի անուամբ ու դիրքով² Հայկական
 Կաղարջ³ կամ Կաղարջ գաւառին հետ կը նոյնանայ,
 ինչպէս որ շատոնց արդէն Կիպերա ուղիղ իմացած
 է: Քանի որ Սարաբոնի *Χορζηνήν* իրին կողմանէ
 ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Հայ. Կաղարջք = *Κα-*
λαρζηνή, ուստի անուններն ալ նոյն պիտի ըլլան
 եւ պէտք ենք ընդունիլ թէ *Χορζηνήν* *Χο-λα-*
ρζηνή է (Մարքարա, *Eran.* 116) աղաւաղուելով
 յառաջ եկած է: Արդէն *Χολαρζηνήν* ալ Հայ.
 անուան ծիշտ չի համապատասխաներ: *Γωγαρηνήν*
 է Հայոց ամէնէն հիւսիսային նահանգը Գուգարք՝
 Կուրի վերին ընթացքին վրայ, հին, ուր հիմայ
 աշխարհաշրջներուն վրայ Արտաշան, Տրիալէթի,
 Տաշիր եւն նշանակուած են: Եթէ Սարաբոն իւր
Χορζηνήν վրէ իրապէս Կաղարջք գաւառը հասկը-
 ցած է, այն ատեն Կաղարջքը, որ Խորեն. աշխար-
 հագրութեան մէջ Գուգարաց մասն է, Գուգար-
 քէն բաժնած ու վերին Կուրը երկուքին սահմանը
 բրած է, ըստ որում՝ Գուգարքը Կուրին մէկալ
 կողմն է, կ'ըսէ³: Իրօք ալ Գուգարաց ամէն գաւ-

¹ C. Müller Պաղատ. 937 հետ կը համեմատէ *Βογας*.
 Բուզանդացւոյ *Βόγαιν*, որ կ'ըսէ. *ἔθνος τοῖς Καρθηνοῖς*
 (Հայ. Կարին, այժմ՝ Էրզրում) *προσκελίμενον, μέσον Εὐφ-*
ράτου καὶ Κόρου ποταμοῦ. Կարնոյ եւ Կուրի մէջտեղն էր
 Տայք նահանգը իր Բուխո կամ Բուխ գաւառով: Բուխ
 Առջ (Βόας) գետին մէկ բաղկին վրան էր, որ Կաղարջքէն
 կ'անցներ: Տես վարը Գ. Հասած Ժ.Գ.: Կաղարջք հիւ-
 սիսային կողմանէ կից էր Մարքարոց երկրին, զորսնք վա-
 կան աշխարհագրութիւնը (*Bross.* p. 76, 4 եւ 80, 3) Մե-
 անուամբ գրուէ գեւ: Արաց աշխարհագրութիւնը անոնց
 երկիրը 64 աշխարհաշրջին վրայ Մեմեթէ անուամբ ծիշտ
 այն տեղը կը նշանակէ, ուր Կիպերա Մարքարինքը գրած է:

² Ասոր վրայ տես Գուգարաց գաւառները Գ. Հա-
 սած, թ. 161:

³ ... καὶ τὴν Χορζηνήν καὶ Γωγαρηνήν πέραν
 οὖσαν τοῦ Κόρου c. 528.

առնեք Վերին Աուրին մեկալ, այսինքն աջ (արեւելեան) կողմն էին, միայն Աաղարջք եւ ԱրտաՀանի մէկ մասը, որմէ կ'անցնէր Աուր, այս գետին այս՝ այսինքն՝ ձախ (արեւմտեան) կողմն էին: Պաղոմէոս ալ զանազանութիւն կը դնէ Աաղարջքի եւ Գուգարաց միջեւ, եթէ ոչ միայն վերոյիշեալ տեղը Καταρζηνής Καλαρζηνής փոխենք, այլ նաեւ անմիջնորդաբար յաջորդող παρά δε τον Κύρον ποταμόν η̄ τε Ὠβαρηνή (Ὀσαρηνή, Τωσαρηνή) και η̄ Ὠτηνη (Ուտի) խօսքերուն մէջէն Ուլարենէն Γωγαρηνή փոխենք: Καρηνῆτιςով միայն Աարնոյ գաւառը (Աարին քաղաքով, այժմ Էրզրում) կրնայ հասկըցուիլ, իսկ Ξερξηνήով, որուն տեղ (ըստ Պլինիոսի NH. 5, 83, Derxene, Derzene) Δερξηνή կարգալու է, հասկընալու է Գերջանը, աշխարհացոյցներու այժմեան Տերճանը, արեւմտեան Եփրատայ վերին ընթացքին վրայ. նոյնպէս Ἀχιλλισηνήով, որ՝ ըստ Սորաբոնի c. 530՝ յառաջ Ծոփաց տակն էր, հասկընալու է Եկեղեաց գաւառը (Եփրատայ վրայ, Գերջանի արեւմտակողմը): Ըստ Սորաբոնի c. 527 Եկեղեաց գաւառը Տաւրոսի (կարգա՝ Անախաւրոսի) եւ Եփրատայ մէջտեղն էր: Եփրատ՝ Եկեղեացը Փոքր Հայքէն կը բաժնէր (c. 555): Այս երեք երկիրներն ալ վերջէն Բարձր Հայոց գաւառներն են: Աերջապէս՝ Ասորիներէն առնուած Ταρωνῆτις երկրին գալով՝ ասով ոչ Տարոնը՝ հասկընալու է, ինչպէս Կիպերոս կ'ընէ (MAWB. 1873, էջ 173), եւ ոչ ալ Θαμανῶνը², ինչպէս Փարբէկիոս (Theoph. v. Mytil. էջ 130) կը կարծէ, այլ Տոմաշէկի եւ Մարքարտի կարծեաց համեմատ³ այս երկիրն է Տմորիք, ասոր. Tmōrāyē

1 Տե՛ս Գ. Հասած, թ. 30: Տարուն Սորաբոնի քով Ταρωνῆτις ըլլալու էր:

2 Տե՛ս Գ. Հած., թ. 53:

3 Տոմաշէկ, Սասուն էջ 11—12, Marquart, Eran. 170 ծան., տես վարը Գ. Հած., թ. 63 ա:

այժմեան Բոհեմանի մէջ. ըստ այսմ՝ ալ՝ Ստրաբոնի քով Ταμωρίτις կարդալու է: Եթէ այս բնութիւնն ուղիղ է, այն ատեն Չարիագրիսի Ծովք, Անձիա (?), Ռոմանդիս, Տմորիք եւ ուրիշ քանի մը գաւառներէ կազմուած պետութիւնը՝ Եփրատին Արածանուոյ հետ միացած տեղէն Տիգրիսէն անդին մինչեւ Կորդուք՝ կը տարածուէր, ուստի նաեւ Աղձնիքն եւ վերջէն Կործայք անուանուած նահանգին մէկ մասն ալ իր մէջը կը բովանդակէր: Բայց ի՞նչպէս կ'ըլլայ, որ Աղձնիքի եւ Տմորիքի մէջտեղը գտնուող Կորդուք գաւառը անյիշատակ կը մնայ, եթէ Չարիագրիսի պետութեանը կը վերաբերէր: Եւ եթէ չէր վերաբերէր՝, ի՞նչպէս կ'ըլլայ, որ Տմորիք կը վերաբերէր՝ որ մէկալ կողմը հեռուն է:

Ստրաբոնի տեղեկութիւնները ըստ այսմ՝ մեզի հնարաւորութիւն կու տան՝ Արտաշէսի եւ Չարիագրիսի ատենուան (190էն ետքը ն. ք. Քր.) Հայաստանին ընդարձակութիւնը մերձաւորապէս որոշելու: Նահանգներուն յեանազոյն ատենուան անունները գործածելով՝ այն ատենուան Հայաստանը իր մէջը կը բովանդակէր գէթ Փայտակարանը, Սիւնիքը, Վասպուրականը, Այրարատը, Գուգարքը, Տայքը, Բարձր Հայքը, Տուրուբերանը, Դ. Հայքը, Աղձնիքը, Մոկքը, Կործայքին մէկ մասը, թերեւս նաեւ Ուտին եւ Արցախը², ուստի յեանազոյն

¹ Առաջին անգամ Տիգրան Բ. նուաճեց Կորդուքը, տես վարը էջ 23, 2:

² Տարակոյս չկայ որ ասոնք Ա. դարուն Քրիստոսէ յառաջ Հայաստանի կը վերաբերէին, վասն զի Ստրաբոն Շիկաչէնը (Ուտիի մէկ գաւառը) եւ Պինիոս Ուտին Հայաստանի մաս կը համարին: Իսկ Արցախ Սիւնեաց եւ Ուտիի մէջտեղն է: Ըստ Ստրաբոնի (c. 532)՝ Տիգրան Բ.ի (94ին ն. ք. Քր.) ընդունած Հայաստանին սահմաններն են Մարք, Աղուանք եւ Վիրք մինչեւ Կողքիս եւ Սեւ ծովու Կասպագոփիան, ուստի իր մէջը կը բովանդակէր Ուտին ու Արցախն ալ, բաւական որ Կուր Աղուանից հարաւարեւմտեան սահմանն ըլլար: Բայց այս բան անստոյգ է:

Հայաստանին 15 նահանգներէն 13ը: Երկրին մեծութեանը անոր համար զօրութիւնը չէր համապատասխաներ, վասն զի երկիրը երկուքի բաժնուած էր — հարաւ-արեւմտեան եւ հիւսիս-արեւելեան — որոնցմէ ամէն մէկը իւր զատիշխանը ունէր:

Ինչպէս Սորաբոն կը պատմէ (c. 532), այս բանս փոխուեցաւ, երբ Արտաշէսի՝ սերունդէն մէկը՝ Տիգրան (Բ.), որ բուն Հայաստանին տէրն էր, «գահընկէց ըրաւ Չարիադրիսի սերունդէն Ծոփացի Արտանէսը, որ հարաւային մասերը, եւ այն ալ՝ անոնց մէջէն՝² աւելի արեւմտեաններն ունէր»: Ասով Տիգրան ամբողջ Հայաստանի տէրն եղաւ: Այս Տիգրանը (Բ.), Տիգրան Առաջնոյն մէկ որդին եւ հաւանօրէն Հայոց Արտաւազդ (Ա) Թագաւորին կրտսեր եղբայրը, ժամանակաւ պատանդ տրուած էր Պարթեւաց: Տիգրան, որպէս զի ազատ թողուի եւ Արտաւազդի տեղ Հայոց Թագաւոր դրուի, Պարթեւաց Թագաւորին՝ Միհրդատ Մեծին հայկական 70 ձոր (αὐλῶνες, Strabo c. 532) ստիպուեցաւ տալ (94ին ն. թ. Քր.): Հայաստանի կրկին մասերուն վրայ Թագաւոր ըլլալէն ետքը՝ Պարթեւներէն 70 ձորերն ետ առաւ, Աորպատականի, Ագաբենիոյ եւ Կորդուաց³ Թագաւորները նուաճեց, Միջագետքը, Ասորիքը (83էն սկսեալ) եւ Փիւնիկէն գրաւեց եւ շինեց Տիգրանակերտ քաղաքը, ուր գաղթեցուց Յունաց այն տասներկու

1 Տես ասոր պատմութիւնը Fabricius, Theoph. v. Mytilene, S. 131—132.

2 Այս է՝ Հարաւ-արեւմտեան Հայաստան:

3 Մեղիտինէ Կապպադոկիայէն անջատուելով՝ Ծոփաց հեռ միացուեցաւ: Արեւելեան Կիլիկիան, վերին Ասորիք (բաց ի Սելեւկիայէ՝ Որոնտէսի վրայ), Փիւնիկէի մեծագոյն մասը եւ (իրը 74ին) Պաղոմայիս (Տիւրոսի հարաւակողմը) գրաւուեցան (Մոմէն, անդ 38, 49—50):

քաղաքներուն բնակիչները¹, զորոնք ինքը քանդած աւերած էր: Քաղաքին շինութիւնը շաւարած՝ Ղուկուղոս անոր վրայ արշաւեց (69ին ն. ք. Բր.), քաղաքը կործանեց, այնպէս որ հազիւ փոքրիկ աւան² մը մնաց, եւ Տիգրանը Ասորիքէն ու Փիւնիկէէն վռնտեց (Ստրաբոն Ե. 532): Որչափ ալ Տիգրան՝ իւր զօրութեան դազաթնակէտին հասած ատենն առած էր եւ իրաւամբ կը կրէր արքայ արքայից փառաւոր տիտղոսը իբր յաջորդ Աքամենեանց, Սելէւկեանց եւ Արշակունեաց, վասն զի իրապէս թագաւորներ իրեն կը հնազանդէին եւ իւր անձնապահներն էին³. Տիգրանակերտի ճակատին մէջ որչափ ալ տակաւին կը հրամայէր Հայոց, Կորդուացոց եւ Մարաց եւ Ադարբեյնացոց թագաւորներուն, Բաբելական ծովու Արաբացիներուն, Աղուանից ու Վրաց (Պղոտ. Ղուկուղ. 26), սակայն հիմայ կորսնցուց իր զօրութիւնն ու ազգեցութիւնը, կորսնցուց «Պարթեւներէն եւ Ասորիներէն առած ամէն երկիրներն», որ Տիգրիսի հարաւա-

1 Տէն Մոմսէն անդ: Ըստ Պղոտ. (Ղուկ. 26) այստեղ շատ մը Յոյներ կային Կիլիկիայէն եւ շատ մ'ալ բարբարոսներ՝ Ադարբեյնացիք, Ասորեստանցիք, Կորդուացիք եւ Կապպադովկացիք:

2 Սակայն Ներոնի Կորբուզոն զօրավարը քաղաքը գտաւ «իբրեւ քաղմաթիւ պաշտպաններով եւ մեծ պարխսպներով քաղաք»։ Տակիտ. Տարեգր. 15, 4: Ասոր վրայ տես Զ. Հատածին մէջ Տիգրանակերտ անուան տակ:

3 Պղոտ. Ղուկուղ. 21. Շատ թագաւորներ անոր կը ծառայէին, բայց անոնցմէ չորսը միշտ իւր քովն ունէր իբր ուղեկից կամ անձնապահ, որոնք թագաւորին ձիավարած ժամանակը՝ հետիտան անոր կը հեռուէին՝ ծիրանազգեաց: Այս չորսերը, Կ'ըստ Մարքարա (Eran. 173), սահմանակից չորս հայ նահանգներուն բոկաշխներն էին (ընդդէմ Gutshmidt, Gesch. Irans, S. 85):

4 Մոմսէն անդ 38, 70: Ըստ Պղոտ. Պոմպ. 33 Ղուկուղոս Ասորիքը, Փիւնիկէն, Կիլիկիան, Գաղատիան եւ Ծոփքն առաւ:

կողմը կը գտնուէին», նոյնպէս կորդուքը՝ եւ հիւսիսային Միջագետքը, ուր իր եղբայրը՝ Գուր քիչ մը ժամանակ ալ կրցաւ Մծբինը պահել, մինչեւ որ Ղուկուղոս՝ Արտաշատայ դէմ ըրած անյաջող արշաւանքէն ետքը (68 ին ն. ք. Բ.)՝ Մծբնայ վրայ յարձակեցաւ եւ առաւ (Պղոտ. Ղուկուղ. 32): Այս միջոցներուն անմիաբանութիւն ծագեցաւ Տիգրանին ու իր համանուն որդւոյն մէջ: Տիգրան Փոքր՝ պարթեական բանակ մը բերելով Հայաստան՝ իր հայրը ստիպեց լեռները փախչել. բայց քիչ մ'ետքը իր հօրմէն յաղթուեցաւ (Cassius Dio, bell. Mithrid. 36, 34/51), վասն զի Պարթեաց թագաւորը՝ Արտաշատը առնուլ չկարենալուն վրայ դժկամակած՝ քիչ մ'առաջ իր բանակին մէկ մասովը մեկնած էր: Հազիւ թէ Տիգրան իւր իշխանութիւնը վերստին կանգնած էր, Պոմպէոսի եւ իւր որդւոյն՝ Արտաշատու առջեւ երեւնալովը ստիպուեցաւ՝ ամէն զիմադրութենէ հրաժարելով՝ Հռովմայեցւոց անձնատուր բլլալ անպայման: Խաղաղութիւն ընելու ատեն Տիգրան մեծ գումար մը վճարեց եւ ամէն առած երկիրները, թէ՛ Փիւնիկէն, Ասորիքը, Կիլիկիան եւ Կապպադովկիան եւ թէ՛ Ծովքը եւ կորդուքը ետ առաւ² (Մոմէն, Հռ. Պամ. 38, 130): Տիգրան

1 կորդուաց Չարրինոս թագաւորը՝ Հռովմայեցւոց գալէն յառաջ (Պղոտ. Ղուկ. 29)՝ Տիգրանէն սպաննուեցաւ Ղուկուղոսի հետ ունեցած յարաբերութիւններուն համար (Ղուկ. 21): Տիգրանին պարտուելէն ետքը Ղուկուղոս կորդուիք գնաց, ուր շքեղ ընդունելութիւն գտաւ (Ղուկ. 29):

2 Գիտն Կասսիոս 36, 36 (53) իրրեւ ետ արուած կ'անուանէ «ի մէջ այլոց Կապպադովկիոյ եւ Ասորիքի մասերը, Փիւնիկէ եւ Մեծ Ծովք»: Վերջինը (ուր արքունական դանձերն էին) պիտի առնուր Տիգրան Փոքր: Ըստ Ապպիանոսի (XI. bell. Mithr. 105) Տիգրան ետ առաւ Ասորիքը Եփրատէն մինչեւ ծով, զոր Կիլիկիոյ մէկ մասին հետ ձեռք

գաղբեցաւ արքայ արքայից ըլլալէ ու կոչուելէ — իշխանութիւնն ու տիրոջսր Պարթեւաց արքային անցան —, եւ իրեն ձեռքը մնաց իր հօրմէն ժառանգած բուն Հայաստանը (առանց Ծոփաց): Իսկ երբ Պարթեւք եւ Հայք իրարու հետ պատերազմի բռնուեցան Կորդուաց պատճառաւ, զոր Պարթեւք գրաւած էին, Պոմպէոս (65ին ն. թ. Քր.) Ափրանիոսի ձեռքը Պարթեւները Կորդուքէն վանտել տուաւ (Մոմսէն, անդ 148, Պղբու. Պոմպ. 56, Cass. Dio 37, 5) եւ 64ին իբր իրաւընտիր հրատարակեց թէ Տիգրանին է Կորդուք եւ հիւսիսային Միջագետքը¹ (Մոմսէն, անդ 150):

Հայաստան աշխարհագրական գաղափարը հաստատուն կերպով զարգացաւ Տիգրանի ատեն, որ առաջին անգամ Հայաստանի միացուց Ծոփքն ու Կորդուքը: Յաջորդ դարերուն այս գաղափարը տիրող մնաց Հայոց բով, թէպէտ եւ քաղաքական յարաբերութիւնները միշտ նոյն գաղափարին չէին համապատասխաներ: Եթէ հարաւային նահանգ-

անցուցած էր: Պոմպէոս նախ կ'որոչէ Ծոփքն ու Կորդուքը Փոքր Տիգրանին տալ, բայց վերջէն Արիտարզանէս Կապպադովկացուց կու տայ: Ըստ Պղբու. (Պոմպ. 33) Տիգրան Փոքր Ծոփքը պիտի ընդունէր իբր թագաւորութիւն: Եւարոպ. 6, 13. «Անուեցաւ իրմէ Ասորիքը, Փիւնիկէն եւ Մեծ Ծոփքը»: Sophanene = Մեծ Ծոփք եւ Sophene = Ծոփք Շահեայ մասին տես Գ. Հած., թ. 14:

1 Եփրատայ արեւմտակողմը գտնուող Փոքր Հայքը (Armenia minor) Պոմպէոսի ձեռքը ասիական յարաբերութեանց կարգաւորմանն առեն՝ Հռովմէն անկախ պաշտպանեալ տերութիւն մ'եղաւ եւ վերջէն վէսպասիանոսի առեն Հռովմայ հետ միացուեցաւ եւ Կապպադովկիա նահանգին վրան աւելցուեցաւ: Գիտիղեախանոսի առեն զսա գաւառ մ'եղաւ՝ Մելիտինէ մայրաքաղաքով. Թէոփոս Առաջնոյն օրովը Առաջին Հայոց (գլխաւոր քաղաքները Սերաստիա եւ Սասաղ) եւ Երկրորդ Հայոց (գլխ. քաղաք՝ Մելիտինէ) բաժնուեցաւ 378ին եւ 386ին մէջերը (Güterbock, Römisch-Armenien S. 5 եւ 23):

ները Պարսից ալ անցնէին, արեւմտեանները՝ Յու-
նաց, հիւսիսայինները Վրաց կամ Աղուանից, եթէ
Հռովմայեցիք ու Պարսիկք երկիրը իրենց մէջ բաժ-
նելու ալ ըլլային, միշտ Հայաստանը Հայոց հա-
մար այն երկիրը կը մնայ, որ — հին բացատրու-
թեամբ — իր սահմանը ունի հարաւէն Մասիս
լեռը (Տաւրոս, որ Հայաստանը Միջագետքէն կը
բաժնէ, Ստրաբ. Ե. 521, 522, 527), արեւելքէն՝
Ատրպատականն ու Մարաստանը, հիւսիսէն՝ կաս-
պից ծովուն կողմերը գանուող պարաքրոսթրեան
լեռները, Վիրքն, Աղուանքն ու կաւկասը՝ մաս-
քեան եւ կողքեան լեռներով, արեւմուտքէն՝
Պարխարը եւ Սկիւդիսիան, Փոքր Հայքն ու Եփ-
րատը (որ Հայաստանը կապագոյլկիայէն ու կոմ-
մագենէէն կը բաժնէ): Գրեթէ այսպէս կը նշա-
նակէ Հայաստանի սահմանները Ստրաբոն (Ե. 527)
Թէոփանէս Միտիլենացւոյ հետեւելով՝ որ Պոմպէոսի
միհրդատեան պատերազմին մասնակցած ու զայն
նկարագրած է՝ գրեթէ այսպէս պիտի գտնենք խո-
րենացւոյ աշխարհագրութեանը մէջ Հայաստանի
սահմանները՝ թէեւ շատ մը փոփոխութիւններ
եղած ըլլան Հայաստանի քաղաքական սահման-
ներուն մէջ: Բայց թէ Պոմպէոսի ատենն իսկ Հայ-
աստանն որո՞շ եւ հաստատուն գաղափար մըն էր,
անկէ յայտնի է, որ արդէն նոյն ատենն իսկ՝ լե-
զուաւ, կրօնքով ու սովորութիւններով զարգացած
էր համացեղ հայութիւն մը, որ քանի մը նա-
հանգներու մէջ ամբողջ զանգուածը կամ բնակ-
չութեան մեծամասնութիւնը կը կազմէր, իսկ ինչ
ինչ նահանգներու մէջ ալ՝ գէթ տիրող գասա-
կարգը. այս հայութիւնը այն հաստատուն կապն
էր, որ պէսպէս ազգերը ամբողջութեան մը
միացուցած էր՝ երկրին ի բնէ ու պատմական յա-

1 Քրիստոսէ յառաջ 63-62 տարին. տես W. Fab-
ricius, Theoph. էջ 8:

րաբերութեանց բերմամբը գծուած սահմաններուն մէջ: Իսկ երբ Ստրարոն կ'ըսէ թէ Արտաշէսի եւ Չարիագրիսի ձեռքը ընդարձակուած Հայաստանի մէջ բնակիչները (Ստրարոնի ատեն, ինչպէս պէտք ենք ընդունիլ) ամէնքն ալ համալեզու՝ էին, այս խօսքը տառական իմաստով առնելու չէ, այլ այնպէս մը պէտք ենք հասկընալ, որ հայ. լեզուն թէեւ ամբողջ Հայաստանի մէջ կը հասկըցուէր տիրող ազգին լեզուն բլլալուն, բայց միայն Հայաստանի հին նահանգներուն մէջ ընդհանուր կը խօսուէր:

Հայաստան իշխանութեան հառած միջոցին՝ դժբախտութիւնն ունեցաւ երկու մրցակից տիեզերական պետութեանց, Պարթեւաց ու Հռովմայեցոց, Պարսից ու Բիւզանդացոց մէջ կոխան բլլալու, եւ՝ որովհետեւ ներքին խռովութիւնք անդադար պատճառ կ'ըլլային միջամտութեանց, մրցակիցներուն կռուոյ խնձորն եղաւ, որ փոխն ի փոխ Հայաստանը ձեռք կ'անցընէին, թագաւորներ կը գնէին ու վար կ'առնուին, սահմանները կը փոխէին եւ վերջապէս տկարացած եւ մէյ մ'աս կողմ՝ ու մէյ մը մէկալ կողմ՝ գեղեւոզ երկիրը իրարու մէջ կը բաժնէին: Թէեւ Տիգրան Ծոփքը գրաւելով հայ. պետութեան միութիւնը վերականգնեց, բայց Պոմպէոսի հետ բրած դաշնագրութեանը ատեն ստիպուեցաւ նորէն Ծոփքէն՝ հրա-

1 Ստրարոն (c. 528) ὥστε πάντας ὁμογλότιους εἶναι.

2 Ծոփքը հայկական երկիր մըն էր, բայց թէ Տիգրանէն յառաջ եւ թէ ետքը երկայն ատեն բուն Հայաստանէն (հիւսիսային եւ արեւելեան կողմանէ) զատ տէրութիւն էր. այս պատճառաւ ալ կրնար թէ Հայաստանի մաս համարուիլ եւ թէ չհամարուիլ. հմմտ. Ստրարոն (c. 521) «Եկեղեցին ու Ծոփքն ի Մեծ Հայոց» (c. 522) «Ծոփք եւ միւս Հայաստան», Ծոփք - Հայաստան Պղտւ. Ղուկ. 24: Ծոփաց մայրաքաղաքն էր լստ Ստրարոնի (c. 527) Καρχαδιόνησρα (տես Զ. Հածին մէջ):

ժարիլ, որ Արիորարզան Կապպադովկացւոյ տրուեցաւ: Ներոն կայսրը Ծովիքը թագաւորութեան բարձրացրնելով Հեմեսայի տնէն Սոհեմոս՝ իշխանին տուաւ (Տակիտ. Տարեգր. 13, 7, Մոմէն անդ 5², 383), 66ին յ. քր.՝ Հռովմի մէջ Հայաստանը Պարթեւաց վաղարշակ Ա. թագաւորին եղբորը՝ Տրգատ Պարթեւին աւաւ տուաւ (Տակ. անդ 15, 24, 29; 16, 23). ասով Հայաստան նոր արշակունի հարստութիւն մ'ունեցաւ Հռովմայեցւոց գերիշխանութեանը տակ. Ծովիաց մէջ հռովմէական պահապանք մնացին (Մոմէն, անդ 5², 393): Տրայիանոս կայսրը 115ին (Մոմէն անդ 399. 114ին ըստ Gutschm.ի Gesch. Irans, 142) Հայաստանը հռովմէական նահանգ ըրաւ, Միջագետքը գրաւեց, Կորդուաց՝ Մանիսարոս³ իշխանը նուաճեց, որ Հայաստանի ու Միջագետաց քանի մը մասերը յափշտակած էր եւ այս պատճառաւ ալ Պարթեւաց խօսորով թագաւորէն ընդգիմութիւն գտած (Gutschm. 143), եւ կայսրը 116ին Ագաբենիան առաւ՝ Տիգրիսը Կորդուաց լեռներուն⁴ մէջ կամրջէ մը անցնելէն ետքը: Երբ քիչ մ'ետքը Տրայիանոս մեռաւ (117ին), Հայաստանը⁵ հռով-

¹ Այս Սոհեմոս թագաւորը վերջէն իւր տերութեանը հետ Վեսպասիանոսի կողմը կ'անցնի (Վիտելլիոսի դէմ) Տակիտ. պատմ. 2, 81 եւ Տիտոսի հետ Երուսաղէմի վրայ կը քալէ (Տակ. անդ 5, 1. յամի 70): Սոհեմոս անունով արշակունի մ'ալ կը գտնենք իրր թագաւոր Մեծ Հայոց 164ին Քրիստոսէ ետքը (Մոմէն անդ 52, 407, Gutschm. Gesch. Irans 147):

² Եւարոպիոս 8, 3. «Կորդուացիները, Մարկոմեդացիները գրաւեց»:

³ Գիոն կաս. 68, 22:

⁴ Անդ, 68, 26. κατά τὸ Κάροδρον ὄρος.

⁵ Ագրիանոս Հայաստանէ, Միջագետքէ եւ Ասորեստանէ հրաժարեցաւ. (Rufi Festi Breviarium rec. Foerster 1874 c. 14):

մէական նահանգ ըլլալէ դադրեցաւ եւ եղաւ նորէն հռովմէական աւառ՝ իւր արշակունի թագաւորներուն տակ (Մոմսէն անդ 403, Gutschm. 147): Ղուկիոս Վերոս կայսեր օրովը Պրիսկոս՝ Վաղարշակ Գ.ի դէմ՝ մղած պատերազմին մէջ 163ին Հայաստանի Արտաշատ մայրաքաղաքն առաւ եւ կործանեց: Հռովմայեցիք Վաղարշապատը շինեցին իբր նոր մայրաքաղաք եւ հոն պահապան զօրք թողուցին (Մոմսէն անդ 407): Փիլիպպոս Արաբացւոյն՝ Սասանեան Շապուհ (Ա) թագաւորին հետ 244ին ըրած նախատալից խաղաղութեամբը Հայաստան եւ Միջագետք Պարսից պիտի անցնէին՝ եւ տարակոյս չկայ որ Շապուհ 252ին Հայաստանը գրաւած է: Բայց կ'երեւայ թէ 260ին Վաղերիանոս կայսեր գերութենէն եւ Ոգենաթոս Պաւլիքացւոյ՝ Պարսից վրայ յաղթութիւն կանգնելէն անմիջապէս ետքը՝ Հայաստան գարձեալ Հռովմայեցւոց գերիշխանութեան տակ մտած է²: Պարսիկները Հայաստանն ու Միջագետքը նորէն առնելէն եւ 282ին նորէն կարոս կայսեր տալու ստիպուելէն ետքը (Մոմսէն, անդ 442), Ներսէս թագաւորին ատենը՝ 296ին՝ Հայաստանի³ եւ Միջագետաց վրայ յարձակեցան եւ Գաղերիոս Մաքսիմիանոսին կառէ եւ Նիկեփորիոն բռնած տեղերուն միջեւ յաղթեցին, բայց իրենք ալ անմիջապէս բոլորովին յաղթուեցան (Eutropius 9, 25) եւ ստիպուեցան 297ի խաղաղութեամբը հաւանիլ,

¹ Nöldeke, Aufsätze zur pers. Gesch. S. 93; Mommsen, Röm. Gesch. 5, 422; Weber, Die kathol. Kirche in Armenien, S. 99.

² Gutschm. ZDMG. 31, 51; Mommsen անդ 435; Nöldeke անդ 94.

³ Թէ Հայաստան նոյն ատեն Հռովմէն կախում ունէր, կը ցուցնէ Ամմիանոսի «Հայք հռովմ. իրաւանց հպատակ» խօսքը (23, 5, 11):

որ Անգեղ-տան եւ Ծովաց՝ հայ սատրապութիւններն մէկ կողմանէ — այսինքն՝ Եփրատէ մինչեւ Նիմփիոս (այժմ՝ Բատման-սու) գտնուող երկիրը — եւ Աղձնիք, Կորդուք եւ Ծաւղէք մէկալ կողմանէ² — այսինքն Նիմփիոսէ մինչեւ Կորդուք եղած երկիրը — Հռովմայեցւոց մնայ. որով վերին Տիգրիսի հիւսիսակողմը՝ Եփրատի եւ Կորդուաց միջեւ գտնուող երկիրը հռովմեական եղաւ, իսկ Մարաց սահմաններուն վրայ գտնուող Ջինթա ամրոցը Հայաստանի սահման որոշուեցաւ եւ Հռովմի աւատակեցեալն իշխանութիւնը վրաց վրայ հաստատուեցաւ³: Այս դաշնագրութեան Հռովմայ շահած

1 Այստեղ Ծովք ըսուածն է Ծովք Շահունեոց՝ Եփրատայ վրայ. Ingileneով հասկընալու է թէ Անգիւլ-տանը եւ թէ Մեծ Ծովքը (տես վարը Գ. Հած.) — Կիպերս MAWB. 1873, 200; Marquart, Iran. 171. Ծովաց մէջն էր նաեւ Անձիոս:

2 Petri Patric. fragm. 14 (Dindorf, Historie Graeci minores 1, p. 433): Անգեղ-տանը՝ Ծովաց եւ Աղձնեաց հետ դէպ ի Կորդուք եւ Ծաւղէք Հռովմայեցիք ունին. եւ Տիգրիս գեալը երկու պետութեանց սահմանն է. իսկ Ջինթա գղեակը՝ որ Մարաց սահմաններուն վրայ է, Հայոց սահմանը կը կազմէ: Վրաց թագաւորը իր թագաւորական նշանները Հռովմայեցիներէն առնու: Rufi Festi Breviarium c. 25՝ Ներսէս թագաւորը Միջագետքէն ու անգրաիդրիսեան երկիրներէն կը հրաժարի:

3 Վերին Տիգրիսի հարաւային եւ հիւսիսային կողմը գտնուող երկիրը քանի որ հռովմեական էր, մութ կը մնայ թէ ինչպէս Petr. Patr.ի քով Տիգրիսը կրնար երկու պետութեանց սահմանը նշանակուիլ: Հմմտ. Մոմսէն անդ 445, Güterbock, Römisch-Armenien 6, 32 ծան. 1 եւ 33: Այս տեղեկութիւնը սխալ պիտի ըլլայ: — Այս ծանօթութեան մասին Յոսեփ Ին-Ուղլէի մէջ (էջ 489) կը կարգանք. «Պետրոս Պարթիկի այն խօսքը թէ Տիգրիս գեալը 297ին Հռովմի ու Պարսից սահմանը պիտի կազմէր, սխալ է: Հոն յիշուած հայկական նահանգները Հռովմի պիտի անցնէին եւ Տիգրիսը երկու պետութեանց սահմանը պիտի ըլլար՝ Կորդուաց աշխարհէն սկսելով: Հմմտ. Sieglin,

օգուտը՝ Յուլիանոսի մահուամբ՝ 363ին՝ մասամբ նորէն կորսուեցաւ: Երբ Յովիանոս՝ բանակէն կոյսր ընտրուելով՝ ուզեց՝ ամէն գնով Պարսից Շապուհ (Բ.) թագաւորին հետ խաղաղութիւն ընել, Շապուհ պնդեց որ Մաքսիմիանոսի Պարսիկներէն առած երկիրները նորէն իրեն դարձուին, եւ տկար կոյսրը ստիպեց ոչ միայն անդրադարձեալն Աղձնիք, Մոկք, Ծաւղէք, Ռէիմենա եւ Կորգուք՝

Atlas Antiquus, աշխարհացոյց 27՝ „Imperium Romanum ab imp. Diocletiano a. p. Chr. 297 in Praefecturas, Dioeceses, Provincias divisum.“

1 Տիգրիսի վրայ տեղ մը՝ Կորգուքէն՝ «Հարիւրերորդ մզնաբարով», հեռու «մեզի վերաբերող երկրի մը մէջ», Ամմ. 25, 7, 8: Ամիանոսի (18, 6, 20) «Սաորապն Կորգուք, որ Պարսից իշխանութեանը կը հնազանդին», խօսքէն որոշ կը տեսնուի որ այն ատեն ամբողջ Կորգուք Հռովմայ իշխանութեանը տակ չէր:

2 Միա գնելու է որ (Պետր. Պատրիկի) յիշած հինգ նահանգները, զորոնք Հռովմ՝ 297ին ընդունեցաւ, նայն չեն (Ամիանոսի յիշած) այն հինգ նահանգներուն հետ, որոնցմէ 363ին հրաժարեցաւ: 297ին Հռովմի անցան Եփրատէ մինչեւ Նիմփիոս եւ Նիմփիոսէ մինչեւ Կորգուք ձգուող երկիրները. իսկ 363ին Հռովմի մնաց Եփրատէ մինչեւ Նիմփիոս գտնուող երկրրը (Ծովիք, Անձիա, Անգեղ-տուն եւ Մեծ Ծովիք), եւ Պարսից անցան միայն Նիմփիոսէ մինչեւ Կորգուք գտնուող երկրները (Աղձնիք, Մոկք, Կորգուք, Ծաւղէք եւ Ռէիմենա, այնպէս որ Նիմփիոս՝ Մեծ Ծովիքը Աղձնիքէն բաժնող գետը՝ եղաւ միանգամայն սահման Հռովմայեցւոց եւ Պարսից մէջ: Երկու գեպքի մէջ ալ հինգ թիւը արտաքին համարարկութեան արդիւնք է. իրականութեան մէջ Հռովմայեցիք 297ին ինն նոր գաւառ ստացան, իսկ 363ին ասանցմէ հինգը կորսնցուցին: Նմանապէս «անդրադարձեան» բացաարութիւնն ալ ամէն գաւառներուն չի յարմարի, վասն զի Ծաւղէք Տիգրիսի հարաւային ու արեւմտեան կողմն ըլլալով՝ Տիգրիսի այս կողմն էր: - Ամիանոսի հոս յիշած երկիրները Սահակ կաթողիկոսին 410ին գումարած սիւնհոգոսին ստորագրութեանցը մէջ իրր թեմ կը ներկայանան՝ Մեորապոլիական Մծբին աթոռը

Տինգ նահանգներն, 15 ամրոց եւ Մծբինը, Շըն-
գարն եւ Castra Maurorum բաւած տեղը տալ,
այլ նաեւ Հռովմայեցւոց հաւատարիմ բարեկամը՝
Հայոց Արշակ թագաւորը՝ յանձնել (Փաւստ. 130):
Ասոր հետեւութիւնն այն եղաւ որ Պարսիկները
վերջէն Արշակը գերի բռնեցին եւ կռիւներու եւ
խառնաշփոթութեանց ատեն՝ Հայոցմէ Մարաց
սահմանակից մեծ երկիր մը եւ Արտաշատ քա-
ղաքն յափշտակեցին (Ամմ. 25, 7, 9 եւ 12; 27,
12, 3):

Պապայ ու Վարազդատայ թագաւորութե-
նէն եւ Մանուէլ Մամիկոնեանի՝ Պապայ Արշակ ու
Վաղարշակ որդւոցը տեղ բրած խնամակալութե-
նէն ետքը՝ քիչ մը ժամանակ՝ իր եղբորը մեռնելէն
ետքը Հայոց վրայ առանձինն իշխեց Արշակ (Խոր-
Գ. խա), բայց իրմէ դժգոհ մեծամեծները Պարսից
արքայէն խնդրեցին որ Հայոց վրայ ուրիշ արշա-
կունի մը թագաւոր դնէ: Երբ ասոր վրայ արքան
խոսրովը կուսակալի մը հետ եւ բանակներով
Հայաստան խաւրեց, Արշակ Այրարատէն հռով-
մէական Հայաստան՝ քաշուեցաւ. եւ մինչ խոսրով
Այրարատ կը գտնուէր եւ Արշակ՝ Եկեղեաց կող-

(ասորեկէն) Arzon, Qardū, Bēθ Zawdai, Bēθ Rēhīmai եւ
Bēθ-Moksāyē թեւերով Guidi⁶. ZDMG. 43, 394. Հմմտ.
Չսիմնա, Բնի հրատ. էջ 167: Մարբարա, Երանշահր 25:

1 Փաւստ. 262 կըսէ «չոգաւ գնաց ի սահմանս
Յունացոց եւ անմիջապէս կ'աւելցընէ թէ (Բարձր Հայոց)
Եկեղեացն էր այն երկիրը, ուր կը գտնուէր Արշակ՝ կայ-
սեր զորաց պաշտպանութեանը տակ: Արդէն այն ատեն
արեւմտեան Հայաստանը Հռովմէն կախում ունէր, ինչպէս
արդէն Պապայ թագաւորութեանը միջոցին (368—374) ալ
միշտ հռովմէական պահակագունգ մ'ունեցած էր (Փաւստ.
185—232, Ամմ. 27, 12, 9—10; 30, 1, 18): Փաւստ. (անդ)
վերջէն կը խօսի Հայաստանի բաժանման եւ շատ մը
գաւառներուն արեւմտեան եւ արեւելեան Հայաստանէն
հանուելուն վրայ:

մերը, Պարսից եւ Հռովմայեցւոց ինքնակալներուն՝ դեպքանները բանակցութեան մասն եւ 387ին՝ սրոշեցին Հայաստանը բաժնել. խոսքով թագաւորին արեւելեան եւ մեծագոյն բաժինը (իրը 4 հինգերորդականը) Պարսից գերիշխանութեան տակ մտաւ, իսկ Արշակայ փոքրագոյն արեւմտեան բաժինը՝ Հռովմայեցւոց. շատ մը դաւառներ ալ այս երկու թագաւորներուն երկիրներէն հանուեցան,¹ այնպէս որ «մնաց սակաւ մասն յաշխարհաց երկուցունց առ երկոսեան թագաւորսն» (Փաւստ. 262), որ խաղաղութեամբ իրարու մէջ միաբանեցան իրենց երկրին սահմանին նկատմամբ:² Բայց քիչ մ'ետքը իրարու հետ զժամեցան եւ Արշակ երեւել դաշտին մէջ խոսքովէն յաղթուելով՝ եկեղեաց

¹ Շապուհ Գ. (383/84-388/89) եւ Թեոդոս Մեծ (379-395):

² Ղազ. Փարս. (էջ 19-49) բաժանումը Շապուհի (Շապուհ Գ.ի), Ղահրամ Գ.ի հօրը ատեն եղած կը գնէ. Խորենացի (Գ. խը)՝ Շապուհի եւ Արկադի (395-408) ատեն. Նեոլէէկէ (Aufs. S. 103) 390ին՝ Ղահրամ Գ.ի (388/89-399) ատեն. Գեղեթը՝ 387ին. Մարքարտ (Eran. S. 114)՝ առաջին անգամ 384ին (երկրին բաժանումը՝ թագաւորներուն մնալովը), երկրորդ անգամ 389ին (Արշակ կերպապէս կը հրատարի իւր թագաւորական իրաւունքներէն եւ իր երկիրը կոչսեր կու ապ): Հմմտ. Güterbock, Röm.-Arm. S. 12-20:

³ Ասոնք ուղղակի Պարսից կամ Հռովմայեցւոց երկրին հետ միացուեցան: Նոյն ատեն իսկ, եթէ ոչ աւելի յառաջ, նորէն Վրաց ու Աղուանից արուեցան (Մարքարտ Eran. 114) Գուգարը, Արցախի եւ Ուտի, որ ժամանակաւ Հայոց ձեռքն էին անցած, եւ զորոնք վերջէն ալ Հայոց ձեռքը չենք գտներ (Խորեն. Աշխ. հրատ. Սիւքր. 33-35): Փաւստոս (էջ 210-211) Ուտին՝ Աղուանից, եւ Գուգարը Վրաց երկիր կը հաշուէ Պապայ թագաւորութեան ատենները. եւ կ'ըսէ թէ Պապայ Մուշեղ սպարապետը զասոնք՝ ետ առաւ:

⁴ Այսպէս՝ ըստ Փաւստ. 261-262: Հմմտ. Ղազ. Փարս. էջ 2, 19-22, 29-30. Խորեն. Գ. խա-խը:

փախաւ. հոս հիւանդանալով մեռաւ՝ ամբողջ Հայաստանի վրայ հինգ, իսկ փոքրագոյն մասին վրայ 2 1/2 տարի իշխելէ ետքը:՝ Ասկէ սկսեալ (390ին) դադրեցաւ հռովմէական Հայաստանի մէջ թագաւորութիւնը, որուն զլուխ դրուեցաւ յատուկ կամէս-իշխան մը — Comes Armeniae — բայց կառավարութեան ձեւն ու կերպը մնաց նոյն (Güterbock, էջ 21, 22, 26): Իսկ պարսկական Հայաստանը քիչ մ'ատեն ալ ունեցաւ իւր թագաւորները (Խոսրով, Առամշապուհ, Խոսրով՝ երկրորդ անգամ, եւ Շապուհ պարսիկ), մինչեւ որ Ահհրամ Ե. Գոր (420—438) Արտաշէս վերջին արշակունին, Առամշապուհի որդին՝ թագաւորութեանը վեցերորդ տարին (Ասգ. էջ 69, Եղեշ. էջ 7) գահընկէց ըրաւ եւ հոս ալ հայկական թա-

1 Այսպէս Խորենացւոյ (Գ. Խզ) համեմատ — Պրոկոպիոսի (3, էջ 245—246 de aedif.) Հայաստանի բաժանման վրայ տուած տեղեկութիւնն անհաւանական է: Այս հեղինակին ըսածին նայելով՝ Հայոց վերջին թագաւորը՝ Արտաշէս՝ մեռնելու ատենը թագաւորութիւնը իր երկու որդւոցը՝ Տիգրանին ու Արշակին թողուց: Աերջնոյն տուաւ փոքր մասը, իսկ առաջնոյն մեծագոյն, քառապատիկ բաժինը: Արշակ՝ դժգոհ ասկէ՝ Հռովմայեցոց Թէոդոս Բ. կայսեր (408—450)՝ Արկադիոսի որդւոյն դիմեց՝ Այս բանը պատճառ եղաւ որ Տիգրան՝ կայսրմէն վախճալուն ինք զինքն ու իր թագաւորութիւնը Պարսից յանձնէ՝ աւելի ուզելով իր սոսկական անձ մը Պարսկաստան ապրիլ քան թէ եղբօրը հետ յարմարիլ ու անոր հետ Հայոց վրայ իշխել: Այս դէպքն ալ ստիպեց զԱրշակ, որ Պարսից ու եղբօրը դաւերէն կը վախնար, իր բաժինը սլլ եւ սլլ պայմաններով (իրեն ու իր սերնդեան՝ հարկէ ազատ լլլալը) Թէոդոս կայսեր յանձնելու: Այս պատճառաւ Պարսիկք ու Հռովմայեցիք իրարու դէմ կռուեցան Հայաստանը ձեռք անցնելու համար, բայց վերջապէս իրարու հետ միարանեցան որ Տիգրանի բաժինը Պարսից Ֆեայ, իսկ Արշակինը Հռովմայեցոց: Այս ժամանակէ սկսեալ Հռովմայեցոց կայսրը՝ զով որ ուզէր եւ երբ որ ուզէր՝ Հայոց վրայ էլիսն կը գնէր: Հայ. Գոր. Խոր. էջ 237:

գաւորութեան վերջ տուաւ:՝ Թագաւորին տեղն անցաւ պարսիկ մարզպան մը (Ղազ. էջ 70), որ՝ Հայաստանի կոմէս-իշխանին պէս՝ իւր երկիրը այն կերպով կառավարեց, ինչ կերպով որ մինչեւ նոյն ատեն կառավարուած էր:՝

Բաժանմամբ յառաջ եկած վիճակը գրեթէ անփոփոխ մնաց մինչեւ Խոսրով Առաջնոյն (531—578) եւ Յուսաֆինիանու (527—565) ատենը:

Պարսկական Հայաստանի՝ մէջ նոյն ատեն Սիւնեաց աշխարհը՝ երկրին Վահան իշխանին բաղձանքովը՝ 571ին Հայկական մէկալ նահանգներէն բաժնուեցաւ եւ երկրին գիււանը Գրունէն՝ Հայաստանի մայրաքաղաքէն՝ Փայտակարան քաղաքը փոխադրուեցաւ:՝ այս քաղաքն ալ Ատրպատականի

1 428ին կամ 429ին:

2 Հմմտ. Եղիշէ էջ 7. Հայոց Թագաւորին գահընկեցութենէն ետքը «ի նախարարան Հայոց անկաներ Թագաւորութիւնն (Թագաւորական իշխանութիւնը), զի Թէպէտ եւ գանձն յարքունիս Պարսկաց երթայր, սակայն այրուծին Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմս:» Ուստի Հայոց նախարարները իրենց զինուորական իշխանութիւնը պահեցին. միայն Թէ Պարսից արքային սուլթան ատենը՝ պարսական էին անոր բանակ տալ ու հարկ վճարել: Վերջնոյս նկատմամբ Հմմտ. Չաքարիա Հռետորի ըսուած Եկղցկն պատմ. ը էջ 173. «Պարսից վերաբերող Աղմեկաց գաւառին գիւղերը բաց ի ծանր գլխագինէ, որ այս գիւղերուն բնակիչներէն արքայական գանձուն կը տրուէր, կը վճարէին նաեւ բդեաշխի ուճիկն, որ հոն դրուած էր իբր արքային եպարքուսը:»

3 Յունաց Περσαρμενιάς պէտք է Հայոց յեանագոյն ժամանակի Պարսկահայք նահանգէն (Վանայ եւ Ուրմիոյ լճերուն մէջտեղը) զանազանել:

4 Մինչեւ այս ատեն Սիւնիք հպատակ էր Հայոց մարզպանին ի Գուրին. այս մարզպանն ալ կախում ունէր Ատրպատականի սպայապետէն (Սեբ. 101, Ghazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft էջ 12, ծան. 1). այսուհետեւ ուղղակի կախում ունեցաւ Ատրպատականի սպայապետէն եւ դադրեցաւ Հայոց երկրին մասն ըլլալէ:

Շահրմարին (նահանգական հարկարանին, Mar-
quart, Eran. 12?) անցաւ (Սեբ. 26), մինչեւ որ
Արաբացիք 640ին Սասանեանց իշխանութեան
վերջ տուն (Սեբ. 152) :

Հռովմ. Հայաստանի մէջ, որ վերջէն Բարձր
Հայք¹ եւ Չորրորդ Հայք ըսուած դաւառները իր
մէջը կը բովանդակէր, վարչութիւնը կամ կառա-
վարութիւնը հիմնապէս կերպարանափոխ եղաւ :²
Որովհետեւ տեսնուեցաւ որ Բարձր Հայոց (Ar-
menia magna) կազմակերպութիւնն ընդ առաջ-
նորդութեամբն Հայաստանի իշխանին-կոմէսին՝
չառ տկար է թշնամեաց յարձակմանը դէմ երկիրը
ապահով կերպով պաշտպանելու, ըստ որում իշ-
խանն իր արամադրութեանը տակ բանակ չունէր
եւ պատերազմի վտանգ եղած ատեն ստիպուած էր
մերձաւոր նահանգներու « վասն արեւելից զօրա-
պետին » (Magister militum per Orientem) իշխա-
նութեանը հպատակող զինուորական հրամանա-
տարներուն օգնութեանը դիմել, եւ որչափ ալ
Թէոդոս Բ. ի ատեն Թէոդոպոլիս ամրոցը կառու-
ցուած էր (եւ վերջէն Անատասի եւ Յուստինիա-
նու ատեն ամրացուած) եւ Հռովմ. մշտակայ պա-
հակագունդ ընդունած,³ սակայն Յուստինիանոս

Յառաջ իւր հարկը կը վճարէր Դընոյ, իսկ պիտ՝ Ատրպա-
տականի, եւ պատերազմի ատեն իր գունդերը կը դնէր
Ատրպատականի սպայապետին հրամանին տակ :

1 Հռովմայեցիք Armenia magna կամ interior կը
կոչէին. իսկ Հայք եփրատայ արեւելակողմը գտնուող
իրենց ամրոցը երկիրները Մեծ Հայք կ'անուանէին : Թէ
մէկը եւ թէ մէկալը՝ եփրատայ արեւմտակողմը գտնուող
Փոքր Հայքէն պէտք է զանազանել :

2 Հմմտ. Procop. 3, էջ 246-248 de aedif.; Gelzer,
Georgii Cyprii descriptio orbis Romani XLVI-L; LVI;
Güterbock, Röm.-Arm.; Justinian Codex rec. P. Krueger
(Berlin 1877) 1, 29, 5, Corpus juris civilis 3, Novellae,
recogn. Ro. Schoell-Guil. Kroll, Berlin 1895, Nov. 31, 1.

3 Güterbock, տեղ էջ 28 :

528ին հոմէսի պաշտօնը վերցուց եւ Ա. եւ Բ. Հայոց (յառաջ՝ Փոքր Հայք, տես էջ 26), Պոլեմոնեան Պոնտոսի, Մեծ (= Բարձր) Հայոց, որ ներքսադոյն՝ կ'ըսուէր, եւ «ազգաց» (վերջէն Պ. Հայք բուռած նահանգին նախարարութիւնները, զ. օ. Անձիա եւն) վրայ յատուկ սաղմագէտ զօրավար մը գրաւ Magister militum per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentes² տիտղոսով: Այս զօրավարին նորակազմ բանակ³ մը տուաւ եւ անոր իշխանութեանը տակ գրաւ շատ մը գուքսեր, ասոնցմէ միոյն կայան որոշելով Խորձեան՝ գաւառին Արտաղեսան քաղաքը եւ մէկալ նոր անուանեալ երկուքին՝ «ազգաց» երկիրը: Այս նոր անուանեալներէն մէկը իր աթոսը հաստատեց Մարտիրոսաց քաղաքը (Նփրիկերա, Մեծ Ծոփաց մէջ), իսկ միւսը Կիթարիզ քաղաքը (Kitharizon, Հաշտեւից մէջ): Միեւնոյն ժամանակ Յուստիանոս Մեծ Հայոց մէջ քաղաքացիական վարչութիւն մ'ալ հաստատեց եւ նահանգին գլուխը գահերեկց մը գրաւ իբրեւ հուսակալ:⁵

Ութ տարի ետքը (536ին) կայսրը իւր հայկական երկիրներուն նոր բաժանում մ'ընելով՝⁶ Ա., Բ. եւ Մեծ Հայք նահանգներէն ինչպէս նաեւ Պոլեմոնեան Պոնտոսէն ու «ազգաց» երկրէն հետեւեալ չորս գաւառները կազմեց. 1. Աւաջէն Հայ (ἡ ἔνδοτάτη Ἀρμενία) որ կը բաղկանար

1 Codex Justin. 29, 5 էջ 82a, 5.

2 Տես արդէն Ամմ. 18, 9, 2. Տաւրոս, «որ անգրաիգրիսեան ազգերը եւ Հայաստանը կը բաժնէ»:

3 Զօրաց գլխաւոր տեղ որոշուեցաւ Թեոդուպոլիս, որ լաւ ամրացած էր. Güterbock, էջ 41:

4 Պրոկոպ. 3, էջ 251—242 de aedif. Խորձեան = Κορζάνη բուն Մեծ Հայոց մէջ էր, եւ ոչ թէ ազգաց երկրին մէջ, որուն մասն եղաւ ուշ տանն:

5 Güterbock, էջ 41—42:

6 Հմմտ. St. Martin, Mémoires 1 էջ 17 եւ շար.՝

Մեծ կամ ներքսագոյն Հայքէ (Բազանիս — որ յառաջ Ղեւոնդուպոլիս կը կոչուէր — եւ Թէոզուպոլիս քաղաքներով), նախկին Ա. Հայոց մէկ մասէն (Սատաղայով, Նիկուպոլիսով եւ Կողոնիայով), Պոլեմոնեան Պոնտոսի մէկ մասէն (Տրապիզոնով եւ Կերասոսով) : Այս գաւառին կուսակալ դրաւ անթիհիւպատոս մը՝ տալով անոր գերամեծարութեան աստիճան : Մայրաքաղաքն էր Յուստիանուպոլիս, որ յառաջ Բազանիս կամ Ղեւոնդուպոլիս կ'անուանուէր : 2. Երբորք Հոյ+, որ իւր մէջը կը պարունակէր նախկին Ա. Հայոց մնացած մասը (Սերաստիայով եւ Սերաստուպոլիսով), Պոլեմոնեան Պոնտոսի (Կոմանայով) եւ Յունական Պոնտոսի մէկ մասը (Չելայով եւ Բրիսայով = Բերսիսայով), ունենալով իր գլուխը յառաջուան պէս գահերէց մ'իբր կուսակալ : Մայրաքաղաքն էր Սերաստիս : 3. Երբորք Հոյ+, որ կը բազկանար նախկին Բ. Հայքէ (Մելիտինէ, Արկա, Արաբիսոս, Արիարաթէ, Կոմանա Բ. եւ Կոկիսոն քաղաքներով) : 4. Հայոց գլուխն էր փոխանակ նախկին գահերէցի կոմէս մը իբր կուսակալ՝ գերամեծարութեան աստիճանով : Մայրաքաղաքն էր Մելիտինէ : 4. Չորբորք Հոյ+ նոր գաւառը՝ որ կազմուած էր այդպէս երկրէն : Ասոր գլուխն էր գահերէց մը իբր կուսակալ՝ հիւպատոսի աստիճանով :

Ղերջինը՝ Հռովմայ անցած միջոցին՝ մնացած էր իւր հինգ՝ բնիկ նախարարներուն — Հռովմայեցւոց սատրապ անուանածներուն — կառավարութեանը տակ, որոնց իշխանութիւնն ու պաշտօնը ցկեանս էր եւ իրենց ընտանեացը մէջ ժա-

1 Պրոկոպ. 3, էջ 247 de aedif. «Հինգ հայ սատրապներ գլուխ էին» : Ասոնք 297ին Հռովմի անցնող եւ 363ին Հռովմին մնացող Ծոփաց, Աղձնեաց եւ Անգեղ-տան եւ 387ին Արշակ Թագաւորին երկրէն հանուած Բալասոփի եւ Հաշակնից սատրապներն էին :

ուանգական: Ասոնք կայսրմէն պատուանշաններն՝
ընդունեցան, բայց իրենց տրամադրութեանը տակ
հասփմէական զօրք չունէին, այլ լոկ իրենց մար-
դիկը, եւ Հայոց թագաւորին հարկատուներն էին,
քանի որ Հայոց թագաւորութիւնը կը տեւէր
(Güterbock, էջ 38):

Երբ ասոնցմէ ոմանք՝ Իզդըսի եւ Ղեւոնդիոսի
Ջենոն կայսրմէ (474—491) ապստամբած ատենը՝
ապստամբներուն կողմը բռնեցին, Ջենոն՝ ապստամ-
բութիւնը զսպելէն ու Իզդըսն ու Ղեւոնդիոսը
(488ին) սպաննել տալէն՝ ետքը՝ այս սատրապ-
ներէն թէեւ ամէնէն աննշանակը — Բալահոփոսի՝
սատրապը — իր նախկին պաշտօնին մէջ թողուց,
սակայն մէկալնները պաշտօնանկ բրաւ եւ տիրող
ցեղերու ժառանգութեան իրաւունքը վերցուց՝

1 Պրոկոպիոս 3, էջ 247 de aedif. կը նկարագրէ
սատրապներուն զգեստը հետեւեալ կերպով. «Ղերարկուն
էր բրդէ, այլ ոչ թէ ոչխարէ այլ ծովէ ստացուած բրդէ.
Πίννα կը կոչուին ծովային այս կենդանիները, որ այս
բուրդը կը մատակարարեն: Ծիրանի զգեստը ոսկեհուս մաս
մունէր, որուն վրայ սովորաբար կը կարուէր (եթէ զգեստը
ծիրանեզոյն չէր) ծիրանեզոյն կտոր մը: Ղերարկուն վրայ
ոսկեղէն ճարմանդ մը հաստատուած է, որ պատուական
քար մը կը պատէ: Այս պատուական քարէն կախուած
ոսկեղէն չգլթաներէն երեք հատ յակինթ կը կախուին:
Չգեստը մետաքսէ է եւ ոսկեհուս զարդերով զարդա-
րուած է: Կօշիկները մինչեւ ծնկերը կը հասնին եւ կարմիր
են՝ ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ են այն կօշիկները, զորոնք
միայն Հռովմայեցւոց եւ Պարսից ինքնակալները կը հագ-
նին:» Մէծ Ծոփաց Թեոդորոս սատրապն այս զգեստով
ներկայացաւ Նփրկերա քաղաքը Պարսից Կուսա արքային:
Պրոկոպ. անդ էջ 249:

2 Josua Stylites թրգմ. Ի Wrightէ էջ 12. Gelzer-
Krummbacher, Gesch. der byz. Litt. էջ 922.

3 «Բալահոփոսի մէջ փոքրիկ կամ աննշանակ իշ-
խանութիւն ունեցող սատրապը միայն թողուց որ իր
նախկին վիճակը վայելէ. Պրոկոպ. անդ:

որոշելով որ սատրապները ալ այնուհետեւ տէրութեան մէկալ պաշտօնեայներուն պէս կայսեր ազատ կամօքը անուանուին, եւ այնչափ ատեն իրենց պաշտօնին մէջ մնան, որչափ որ կայսրը կ'ուզէ: Ասոնց՝ ժառանգական ու ցկեանս սատրապութեան իրաւունքէն զրկեալ յաջորդներն ալ իրենց տրամագրութեան տակ հռովմէական զօրք շունէին, այլ հնաւանդ սովորութեան համեմատ՝ լոկ բաւական մը հայ զինուորներ ունէին եւ Հայաստանի կոմէսին պէս տկար էին՝ իրենց սահմանները թշնամեաց յարձակմանը դէմ պաշտպանելու: Ուստի՝ երբ 528ին Յուստինիանոս իւր հայկական երկիրներուն զինուորական յատուկ կազմաւորութիւն մը տալ որոշեց, նոյն կազմաւորութիւնը տարածեց նաեւ ազգաց երկրին վրայ եւ անուանեց երկու գուքս, որ Magister militum per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentes տիտղոսը կրող զօրավարին իշխանութեանը տակ՝ սատրապութեանց մէջ հրամատար էին: Ինչպէս վերն ըսինք, այս գուքսերէն մէկը իր ամբողջ հաստատեց Մարտիրոսաց քաղաքը, իսկ երկրորդը Աթառիճ քաղաքը: Ասով սատրապները զինուորական իշխանութիւն ունենալէ դադրեցան եւ կարճատեւ ժամանակի համար մնացին իրենց պաշտօններուն մէջ իբր քաղաքական կառավար: 536ին սատրապութիւնները միացուելով՝ Գ. Հայք անուամբ գրուեցան դահերեցի մը իշխանութեան տակ, որով սատրապութեան պաշտօնն ու անունն ընդ միշտ վերջաւ: 2

Մինչ Պրոկոպիոս հինգ սատրապութիւն կը յիշէ եւ ասոնցմէ միայն մէկուն անունը կու տայ, անդին Յուստինիանոս յականէ յանուանէ կը թուէ այն ամէն սատրապութիւնները, որոնցմէ նոր

1 Güterbock, անդ էջ 42 եւ 56:

2 Պրոկոպ. անդ էջ 248, Güterbock, 45:

գաւառը կազմելով՝ զայն Չորրորդ Հայք անուանեց.¹ Codexի մէջ էջ 82a (յամէ 528), ուր Magister militum per Armeniam եւն տիազոսը կրող նոր զօրավարին պաշտօնի դրուելուն նկատմամբ կարգադրութիւն կ'ընէ, վեց սատրապութիւն կը յիշէ. «Իսկ մէկալ գաւառները, այս է Մեծ Հայք, որ ներքսագոյն կը կոչուէր, ազգերը (այսինքն՝ Անձիթ, Անդեղ-տուն, Հաշտեանք, Ծոփք, Մեծ Ծոփք, յորում է Մարտիրոսաց քաղաքը, եւ Բալասոյլիտ), Ա. եւ Բ. Հայք եւ Պոլեմոնեան Պանասը» եւն. իսկ հինգ կը հաշուէ 31^ր Հրովարտակին մէջ (յամէ 536), ուր կը հրատարակէ հայկական գաւառներու նոր կազմը. «Չորրորդ Հայք մ'ալ կազմաւորեցինք, որ յառաջ (հռովմեական) գաւառի ձեւով գոյութիւն չունէր, այլ տղգային վարչութեան տակ էր եւ բազկացած էր շատ մը բարբարիկ անուններէ՝ Ծոփանենէ (Մեծ Ծոփք) եւ Անձիտ, կամ Ծոփք եւ Հաշտեանք, կամ նաեւ Բալասոյլիտ անուանեալ, եւ սատրապներու տակ էին: Սատրապը հռովմեական տիազոս չէ եւ ոչ ալ մեր նախնիքներէն ծագում առած է, այլ օտար կազմակերպութենէ մը մեր մէջ մտած է: Արդ այս գաւառը (Պ. Հայքը) քաղաքացիական շրջանակի պատուով պատուեցինք եւ քաղաքացիական վերին պաշտօնեայ մը կարգեցինք հոն եւ անոր (քաղաքի իրաւունքով օժտեալ) քաղաք մը (πὸ λίσ)՝ Մարտիրոսաց քաղաքը եւ Աթոխիձ ամրոցը տուինք: Եւ սոյն գաւառը հիւպատոսութեան աստիճանին բարձրացուցած ատեննիս՝ զինքը օրինական շրջանակներու կարգը գասեցինք: Ըստ այսմ այս շորս Հայքերէն երկուքը (ըստ աստիճանի) գերամեծարութիւն են, այսինքն՝

¹ Պրոկոպ. 3, էջ 246 de aedif. կ'անուանէ զայն՝ զեռ Մեծ Հայքէն զանազանելով՝ «Միւս Հայք. որ եփրատ գեակն կը պատի եւ մինչեւ Ամրգ քաղաքը կը տարածուի:»

անթիհիւպատոսի եւ կոմէսի դաւառները. անթի-
հիւպատոսը Ա. Հայոց զլուինն է, իսկ կոմէսը՝ Գ.
Հայոց. իսկ Երկրորդ եւ Զորրորդ Հայոց կառա-
վարներն են կարգաւորքը՝ Այս երկու տեղեաց մէջ
իրական անմիաբանութիւն մը ամենեւին չկայ,
վասն զի տարակոյս չկայ որ Անգեղ-տունը, որ
Հրովարտակինն մէջ չի յիշուիր, Գ. Հայոց կը վե-
րաբերէր, այնպէս որ պէտք ենթադրել թէ
Յ17 Հրովարտակը Մեծ Ծովաց եւ Անձտայ մէջ-
տեղը գանուող Անգեղ-տունը Մեծ Ծովաց մաս կը
համարի, ինչպէս որ Պետրոս Պատրիկի քով ալ
(տես վերը էջ Յ1)՝ Կիպերտի ուղիղ ենթադրու-
թեանը համեմատ՝ Անգեղ-տունը իր մէջը կը բու-
վանդակէր Մեծ Ծովքը: Ըստ այսմ՝ Գ. Հայքը
536ին իր մէջը կը բովանդակէր հետեւեալ վեց
հայկական դաւառները՝ Ծովք Շահեայ (կամ
Շահունուոյ) = Sophene, Անգեղ-տուն = In-
gilene, Մեծ Ծովք = Sophanene, Անձիա =
Anzitene, Հաշտեանք = Ashlianene եւ Բալա-
հովիտ = Balabitene. ուստի չէր բովանդակեր
Պաղնատունն եւ Խորձեանն՝ դաւառները, որ տա-
կաին Ա. Հայոց կը վերաբերէին եւ 591էն ետքը
Գ. Հայոց մաս համարուեցան:

Եթէ Խորհուրդը եւ Յուստինիանոսի ատեն
քանի մը դաւառներու վարչութիւնը փոփոխու-
թիւններ կրեց, հարկ եղաւ որ քիչ մ'ետքը սահ-
մաններու յարաբերութիւնները մեծամեծ կերպա-
րանափոխութիւն կրեն նոր բաժանմամբ մը: Այս-
ինքն երբ որ 591ին Մաւրիկ կայսրը Պարսից Խոս-
րով Փարվէզ (՛90 – 627) արքային օգնեց գահը
բարձրանալու, արքան՝ իւր խոստմանը համեմատ՝

1 Այս Խորձեանը (Χορζάνη) Հաշտենից Կթառիճ
եւ «միւս Հայոց» թեոզոսուպոլիս քաղաքներուն մէջտեղն
էր, եւ արեւելեան կողմանէ պարսկական Հայաստանի սահ-
մանակից. Պրոկոպ. անդ էջ 251 de aedif.

իւր երկրէն մեծ կտոր մը տուաւ կայսեր, ըստ Սեբէոսի¹՝ «գԱրուաստան զամենայն մինչեւ ցՄծբին². եւ զերկիրն Հայոց՝ որ ընդ իւրով իշխանութեամբ էր, զտուն Տանուտերական³ (Այրարատ գաւառ) մինչեւ ցգեան Հուրազդան (այժմ՝ Չանդա) եւ զգաւառն Կոտէից մինչեւ ցաւանն Գաանի եւ (զերկիրն) մինչեւ⁴ ցեզր ծովուն Բղնունեաց (= Վանայ) եւ (մինչեւ⁴) ցԱռեսա աւան (Վանայ ծովուն արեւելակողմը) եւ ցԳոգովիտ (Կոգովիտ) գաւառ մինչեւ ցՀացիւն⁵ եւ ցՄակու», ասոնցմէ զատ Վրաց

1 Սեբ. էջ 33 եւ 45 = Թովմ. 86 եւ 88: Հմմտ. Narratio de rebus Armeniae (Combefis, Hist. Monothelitarum) էջ 280, որուն համեմատ խոսքով՝ «ամբողջ Հայաստանը մինչեւ Գոսին քաղաքը՝ կայսեր տուաւ: Gelzer, Georgius Cypr. LIV. Սեբէոսի եւ Թովմայի Արծրունւոյ բնագիրը քանի մը փոքրիկ, սակայն իմաստը խանգարող զերկականեր ունի, որոնք զիրաւ կ'ուղղուին ու կը սրբագրուին:

2 Այսինքն՝ բաց ի Մծբինէ: Ասոր տեղ Յովհ. Կաթող. կ'ըսէ «զՄիջագետա Գարայի եւ Մծբնաւ հանդերձ, տես Գեղցեր, Georg. Cypr. LIII Մծբին 363է սկսեալ պարսկայան էր եւ այնպէս ալ մնաց (տես Nöldeke, Tabari էջ 285):

3 Հմմտ. Սեբ. 33. «Չալխարհն Տանուտերական իշխանութեան մինչեւ ցԱրարատ եւ ցԳըւինն. Յովհ. Կաթող. «Չայն ալխարհ, որ Տանուտերական Գունդն անուաներ բայց յՌասանէն, ի Գոսին քաղաքէ եւ յերկուցն եւս գաւառաց, որ է Մասեացոան եւ կողմն Արագածու... զայն ամենայն... ի լեռնէն որ կոչի ընծարխար մինչեւ ցԱռեսա աւան եւ ցՀացիւն», Մասեացոան եւ Արագած գաւառներուն վրայ ըսուածը (Վարդանէն ալ կրկնուած էջ 59) սխալ է. տես Գեղցեր, Georg. Cypr. LIII. Բայց ուստի՞ է այս ըսուածը:

4 Հմմտ. Սեբ. էջ 33:

5 Հմմտ. Վարդան, Ալխարհ. 422. «Արտազ Մակու է... Հացունեաց զաշան մօտ է Նախշուան քաղաքին»: Ասոր տեղ Սէն-Մարտէն (էջ 463) «Հացիւնեացն կը գրէ. ի՛ն՝ ճ՛ն՛ն՛. Սատ. Հին Հայ. էջ 292) «Հացիւնեաց զաշա եւ

երկրին մէկ մեծ մասը մինչեւ Տփղիս (Սեր. 33 եւ 45), իսկ - կողմն Ասսպուրական Գնդին (= Ասսպուրական) էր ի ծառայութիւն Պարսից արքային¹: Բայց որովհետեւ Յովհաննէս Կաթողիկոսի համաձայն (էջ 39 եւ 42) Գուին մայրաքաղաքը Պարսից ձեռքը մնաց, ուստի եւ պէտք ենք Սերէոսին ըսածները Գեղեքի հետ այնպէս հասկընալ որ Հռովմի տրուած երկրին իբր սահման յիշուող Գառնի, Գուին, Մակու, Հացիւն, Առեստ եւ Մծբին քաղաքներն ալ մէկտեղ շարուեցան եւ ըստ այսմ Պարսից ձեռքը մնացին: Նմանապէս Սերէոսի² մէկալ ըսածն ալ թէ Հուրազդան գետը պարսկական եւ հռովմէական սահմանը կազմած ըլլայ, յայտնապէս անճիշտ է, վասն զի ոչ թէ Հուրազդան գետն էր սահմանը, այլ՝ ինչպէս արդէն Յովհ. Կաթող. (42) եւ Narratio de rebus Armeniae (Combefis, hist. Monothelitarum էջ 281) յամէ 695 բացայայտ կ'ըսեն (Գեղեք, Georg. Cyprius LIV), քիչ մ'աւելի արեւելքէն անցնող Ազատ գետը, որուն մօտերն էր Գուին քաղաքը: Սա կէտին ալ մտադիր ըլլալու է որ Սերէոս յայտնապէս կ'ըսէ թէ Կոտայք մինչեւ Գառնի Հռովմի անցած է, եւ արեւելեան սահմանը կը մղէ մինչեւ Ազատ, որուն վերին ընթացքին վրան էր Գառնի, ըստ որում Կոտայք Հուրազդանի արեւելակողմը եւ Ազատի արեւմտակողմն էր, այնպէս որ եթէ Սերէոսը ուղիղ հասկնանք, կը տեսնենք որ իրաւունք ունի: Միայն կէտի մը մէջ լրացուելու պէտք ունի, ըստ որում Աղձնեաց վրայ ամենեւին չի խօսիր: Այս նահանգը քանի որ Գէորգայ Կիպրացւոյ իբր 600ին գրուած Descriptio orbis Romani գործոյն մէջ (էջ 47) կը

աւան. Արագան (էջ 59) «Հացիւնք»: Մովս. Կաղանկանտ. ալ կը յիշէ Հացիւն անուն գիւղ մը (էջ 272):

¹ Սեր. էջ 45, Combefis, Hist. Monothelitarum էջ 281, Գեղեք, Georg. Cypr. LIV.

² Սեր. 33 եւ 45, նոյնպէս Թովմ. 88:

յիշուի, պէտք է որ Մաւրիկ կայսեր ատեն 591ին Հռովմայ անցած ըլլայ, մինչ 297ին Հռովմայեցւոյ ձեռքն էր, իսկ 363ին Պարսից¹ նմանապէս Յուստինիանու ատեն (527 - 565) դեռ Պարսից² ձեռքն էր եւ յաջորդ Յուստինոս եւ Տիբերիոս կայսրներու օրովն ալ Հռովմայեցւոյ անցած չէր: Ինչպէս որ Գէորգայ Վիպրացւոյ գրութենէն կը հետեւի (էջ 46—48), Աղձնիքը Մեծ Ծոփաց եւ վերին Տիգրիսի հարաւակողմը գտնուող երկրին հետ նորակազմ վերին-Միջագետք³ գաւառին հետ միացուեցաւ,

¹ Հմմտ. Assemani I, 196 Աղձնիք, «որ Պարսից էր» յամբ 735 = 424 յետ Քրիստոսի: Աղձնիք Վաստի ատեն ալ (488/89—531) պարսկական էր. հմմտ. Զաքարիա Հռետորի ըսուած Եկղզին պամ. էջ 112, 157, 172:

² Տես վկայութիւնները Գեղցերի քով Georg. Cypr. LV. Նշնպէս Nöldeke ZDMG. 33, 150, Պրոկոպ. 1, 14 էջ 70 Bell. Pers., ուր Աղձնիքի բռնաշտը 528ին իբր պարսկի զօրապետ Բեդիսարի գեմ կը կուռի:

³ Տես Mesopotamia superior et Armenia quarta post pacem inter Mauricium et Chosroën factam (վերին Միջագետք եւ Գ. Հայք Մաւրիկիոսի եւ Խոսրովու խաղաղութենէն ետքը) աշխարհացոյցը Գեղցերի քով Georgius Cypr. Ճշգրտոյնս պոսպէս էր իրաց վիճակը. Մաւրիկ կայսրը մէջտեղ հանեց երկու Չորրորդ Հայք. նախ՝ Չորրորդ Հայք՝ Մարտիրոսացւոյն մայրաքաղաքով եւ իր մէջը պարունակելով Մեծ Ծոփքն ու Աղձնիքը, որոնք Միջագետաց սահմանակից մասովը մէկտեղ կը կազմէին «Միջագետաց եւ Գ. Հայոց գաւառը» (Georg. Cypr. էջ 46) եւ երկրորդ՝ միւս Գ. Հայքը կամ Գ. Յուստինիանիա՝ Դադիմա մայրաքաղաքով եւ Ծոփք, Անձիա եւն գաւառներով: Երբ վերջէն՝ Է. դարուն երկրորդ կիսուն՝ Արարացիք առաջին Գ. Հայքն (Մարտիրոսաց քաղաքով) առին, սովորութիւն եղաւ՝ հռովմական մնացած Գ. Յուստինիանիան նորէն Գ. Հայք անուանել, ինչպէս Թեոփանէս եւ Հայքը կ'ընեն, թէեւ Գ. Յուստինիանիա պաշտօնական անունը 693 Հինգվեցեան ժողովքին սակ դրուած է ստորագրութեան մը քով (տես Գեղցեր, Սկզբնա որութիւնք Բիւզանդեան բանակաթեմբու դրութեան, թրգմ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան, վիեննա

այնպէս որ նոյն ատեն դադարեցաւ նիմփիոսը Հռովմայ եւ Պարսից մէջ սահման ըլլալէ: Այսպէս մինչ Գ. Հայքը հարաւակողմանէ կը փոքրկանար Մեծ Ծափաց դուրս մնալովը, զոր Խորեն. աշխարհագրութիւնն ալ կը բաժնէ Գ. Հայքէն եւ նփրկերտ (Մարտիրոսաց քաղաքին շուրջը գտնուող երկրին) անուան տակ Աղձնեաց հետ կը միացընէ, անդին հիւսիսակողմը կ'ընդարձակէր իր սահմանները, ուր ասոր հետ միացուեցան Մեծ Հայքէն բաժնուած քանի մը երկիրներ: Իբր այսպիսի երկիրներ մատնանիչ կ'ընէ Գէորգ Արարացի (էջ 49) յԿլիմա Սալոնից, յԿլիմա Սոլիանից եւ յԿլիմա Մուսուրոն, Խոր. աշխարհագրութիւնն ալ համապատասխան կերպով՝ զՊաղնատուն, զԽորձեան, իսկ Մուրը կու տայ Բարձր Հայոց: Եւ որովհետեւ երկուքն ալ Անգեղ-տունը դուրս կը թողուն եւ երկու նոր գաւառ կը յիշեն (տես Գ. Հատած, թ. 16, 17), ուստի Գ. Հայքը Խորեն. աշխարհագրութեան համեմատութ, իսկ Գէորգ Արարացւոյն՝ ինն գաւառ կը բովանդակէ իւր մէջ:

Ուստի այս ժամանակի համար՝ երկու տէրութիւններուն նոր սահմանը կը ներկայանայ մեզ Կժով մը Մծրինէն մինչեւ Ընձաքիսար լեռը՝ Վանայ ծովուն հարաւ-արեւմտեան կողմը, եւ Առեստ աւանէն՝ Վանայ ծովուն արեւելեան ափին հիւսիսակողմը՝ Մակուի, Հացիւնի, Ազատ գետին եւ Գառնի աւանին վրայէն մինչեւ Հուրաղղանի վերին ընթացքը. այսինքն՝ Հռովմ իւր արդէն գրաւած

1904, էջ 23): Տարակոյս չկայ որ նոյն ժողովքին մէջ ուրիշ ստորագրութեան մը մէջ Վթառիձ, որ Գ. Յուստինիանիայի կը վերաբերէր, Գ. Հայոց փաստ համարուած է: Այս բանը Գեղցեր մեկնել կ'ուզէ ենթադրելով թէ նոյն ատեն Հաշտեանը, որուն մէջն էր Վթառիձ, «կ'երեւայ թէ ... վարչական ո՞ր եւ իցէ պատճառի մը համար՝ նփրկերտու նահանգին հետ (Մեծ Ծափը եւ Աղձնիք) — Գ. Հայք միացուած էր (անդ էջ 27):

Բարձր Հայք եւ Գ. Հայք հայկական գաւառներուն վրայ ընդունեցաւ դեռ Տայքը, Այրարատը (առանց Գրւնոյ), Տուրուբերանն ու Աղձիքը, թեբեւ նաեւ Գուգարաց մեծ մասը, ըստ սրում Վիրք, որուն կը վերաբերէր Գուգարք 387էն սկսեալ (տե՛ս էջ 34), մինչեւ՝ Տփղիս Հռովմայեցւոյ անցաւ, այնպէս որ Պարսից ձեռքը մնացին միայն Մոկք, Կորդուք, Վասպուրական, Պարսկահայք, Գուին ու շրջաքայքը, Սիւնիք, Փայտակարան եւ Աղուաններէն Պարսից անցած Ուտի եւ Արցախ նահանգները: Եովհաննու Կաթողիկոսի մէկ տեղը կը հաստատէ այս ըսուածը: Եովհ. Կաթողիկոս նոյն տեղը կը պատմէ թէ ինչպէս Մաւրիկ կայսրը հայկական գաւառներու նոր բաժանում ըրաւ եւ ինչ անուն տուաւ անոնց, եւ անյիշարակ թուով Փոքր Հայքը՝ իբր այսպիսի երկիր կը յիշէ՝ Գ. Հայք (Աղձիքով), աշխարհն Կարնոյ (ընդարձակ մտօք՝ = Բարձր Հայք), կողմն Բասենոյ (Այրարատայ մէջ) մինչեւ Ասորեստան (այսինքն՝ Տուրուբերան), Տայք եւ Գուին քաղաքի կողմը (Այրարատ): Այս տեղն է (Եովհ. Կթղ. էջ 40 եւ իրմէ առնելով Վարդան, Հաւարումն Պամ. էջ 59). «ՉԱրմենին զայն, որ Առաջին Հայքն անուանիւր՝ Երկրորդ Հայք զնա Մօրիկ կոչեաց, յորում մայրաքաղաք է Սեւաստիա: Իսկ զԿապադովկիա, յորում մայրաքաղաքն է Կեսարիա՝ եւ Երկրորդ Հայք նախ անուանիւր, կոչէ զնա Երրորդ Հայք եւ առնէ զնա եպարքի: Իսկ զՄելիտինէ, որ ունի զհամանուն իւր գաւառս՝² է եւ Երրորդ Հայք, կոչէ զնա Առաջին Հայք: Իսկ զՊոնտոս, յորում մայրաքաղաք է Տրապիզոն՝ կոչէ զնա Մասն մեծ Հայոց. եւ զՉորրորդն կոչեցեալ Հայք, յորում մայրաքաղաք է Մարտիրոսացալիս,

1 Այսինքն՝ առանց ասոնց. տե՛ս էջ 302:

2 Կարգա՝ «գաւառն իւր» ըստ Վարդանայ, Պամ.

այսինքն՝ նփրկեցաւ, Յուստինիանունիսա՝, զնա գրէ ի դիւան արքունի: Գարձեալ զաշխարհն կարնայ, յորում մայրաքաղաք է Թէոդոսուպոլիս՝ անուանէ զնա Մեծ մասն Մեծ Հայոց²: Եւ որ ի Մեծն Հայոց մասն ինչ մնացեալ էր ի ձեռս Հռոմոց կողմանց անտի ի Բասենոյ մինչեւ ի սահմանս Ասորեստանի Մեծ Հայք³ զնա կոչէ. իսկ զկողմանս Տայոց սահմանօք իւրովք հանդերձ՝ Խորագոյն Հայք, եւ զկողմն Գլին քաղաքի՝ Ներքսագոյն⁴ Հայք: Այսպէս ամենեցունց սոցա փոփոխումն արարեալ Մօրկայ՝ գրէ ի դիւանս արքունի: „ Այս ըսուածներուն մէջէն Ա. Հայոց եւ կապագովկիոյ վրայ ըսուածք սխալ է, վասն զի ոչ թէ Մաւրիկ է Ա. Հայոց այն մասն, որուն մէջն էր Սեբաստիա, Բ. Հայք անուանողն, այլ իրմէ յառաջ Յուստինիանոս (տես էջ 38). կապագովկիա ոչ Բ. Հայք անուանուած է երբեք, եւ ոչ ալ Գ. Հայք. նմանապէս Գ. Հայոց վրայ ըսուածն ալ անորոշ է, վասն զի երկու Գ. Հայքերը (Գ. Հայք եւ Գ. Յուստինիանիա) իրարու հետ շփոթած են: Մէկալ ըսուածները ճիշտ են⁵:

1 Յուստինիանունիսա միայն հաս եւ Յովհ. Կաթողիկոսէն Արքանայ քով Պամ. էջ 59:

2 Հմմտ. Գեղեք, Georg. Cyp. LIX.

3 Հմմտ. Georg. Cyp. էջ 48:

4 Ըստ այսմ Տայքը ըս. Armenia profunda, Գըւնոյ կողմը՝ Armenia interior կոչուած պիտի ըլլայ: Այլապէ՛ Գեղեք, որուն համեմատ՝ Տայք Armenia interior (հայ. ներքսագոյն), իսկ Գուին Armenia profunda (հայ. ստորին) կոչուած ըլլալու է: Հոս կողմն Գըւնոյ ըսուածը Գըւնոյ արեւմտակողմը գանուող երկիրն է, վասն զի բուն Գուին քաղաքը պարսկական մնացած էր: Հմմտ. St. Guyard, Géogr. d'Aboulféda, Paris 1883, 2, 2. մաս էջ 150. Գուին ներքսագոյն Հայոց մայրաքաղաքն է ըստ el-Azizի. Տես Abulféda, ed. Shier, 221.

5 Հմմտ. Գեղեք, Georg. Cyp. LVII-LIX. Յուստինիանոսէն ետքի ժամանակին համար հռոմ. - հայկական

Մաւրիկի եւ խոսրովու դաշնադրութեամբը որոշուած սահմանը մինչեւ Պարսից պետութեան կործանումը մնաց՝ հակառակ ծագած ծանր փոթորիկներու: Թէպէտ խոսրով՝ Մաւրիկ կայսեր մահուընէն ետքը՝ 602ին իւր Հռովմայեցւոց տուած դաւառները ետ առաւ եւ նորանոր երկիրներ ալ գրաւեց, սակայն Հերակղ կայսրը (610 – 641) շատ մը պատերազմներու մէջ (624 – 628) Պարսից յաղթեց, անոնց յափշտակած երկիրներն ետ առաւ եւ 630ին Պարսից հետ խաղաղութիւն բրաւ 591ի՝ սահմանը՝ սահման հաստատելով: Իսկ երբ Հերակղ 641ին մեռաւ, Արաբացիք՝ Պարսից յաղթելէն ետքը՝ սկսան անընդհատ Հայաստան յարձակիլ ու զայն Հռովմայեցւոց ձեռքէն առնելու աշխատիլ: Թէեւ 653ին կոստանդին կայսրը անձամբ կարին եկաւ, ուր հռովմ. բաժնին ամէն դաւառներուն հայերը կայսեր հաւատարմութիւն խոստացան, եւ Այրարատը Գուին մայրաքաղաքովը մէկտեղ գրաւեց, բայց կայսեր հայրենիք դառնալէն ետքը՝ Թէոդորոս Ռշտունի Արաբացիներն օգնութեան կանչեց, որ 654ին ամբողջ երկիրն բռնեցին եւ Յունաց հետ երկայն ատեն կռուելէ ետքը՝ զայն ամբողջապէս նուաճեցին:

Քաղաքական սահմաններու այս ամէն փոփոխութիւններն առանց ամենեւին նկատողութեան

դաւառ էին կ'ըսէ Գեղեք (Սկզբն. Բիւզ. բանակութեմերու էջ 21) Ա. Հոյ+ (Մեղիտինէ), Բ. Հոյ+ (Սեբաստիա), Մէծ Հոյ+, Գ. Հոյ+ (Յուստինիանիա) Մարտիրոսաց քաղաքով եւ Գարսյով եւ Աղձնիք, Մեծ Ծովք, Բաղաղացւոց կղտուրա դաւառներով, Գ. Յոստինիանիա (Երկրորդ Չորրորդ Հոյ+) Գաղինյով, Արշամուշատով, Աթոխիճով եւ Ծովք, Անձիա եւն դաւառներով, Ներսիսի Հոյ+ (Տայք) եւ Սորբի Հոյ+ (Գուին): Երկու վերջիններուն նկատմամբ տես նախորդ ծանօթութիւնը:

՝ Եւ սահման հաստատեցաւ նոյն՝ որ առ խոսրովու եւ Մաւրիկու հաստատեալ էր, Սեր. էջ 101:

առնելու՝ Մովսիսի Խորենացւոյ բազմիցս ընծայեալ եւ նոյնչափ անգամ հերքեալ Աշխարհագրութիւնը Հայաստանը ամբողջ տարածութեամբ կը հասկընայ եւ կը յիշէ 189 հայկական գաւառներու անունները՝ նոյն գաւառները հետեւեալ 15 փոքր աշխարհներու ամփոփելով՝ Բարձր Հայք, Գ. Հայք, Աղձնիք, Տուրուբերան, Մոկք, Կորձէք, Պարսկահայք, Վասպուրական, Արցախ, Սիւնիք, Փայտակարան, Ուտի, Գուգարք, Տայք եւ Այրարատ: Այս Աշխարհագրութիւնը քաղաքական յարաբերութեանց վրայ լոկ անբաւական ակնարկութեամբ մը կը գոհանայ. եւ երբ կ'ըսէ թէ Արցախ եւ Ուտի Աղուանից ձեռքն է, իսկ Գուգարք՝ Վրաց, եւ թէ Փայտակարան «այժմ» Ատրպատականի կը վերաբերի, ասով կը ցուցնէ թէ յայտնապէս իր հիմն է 387ի բաժանումը (էջ 34). իսկ «Գ. Հայք» բացատրութեամբ կը մասնէ թէ 536է վերջը գրուած է, եւ Մեծ Ծոփքը (Նփրկերտ) Աղձնեաց մաս համարելովը կը յայտնէ թէ 591էն ետքը կրնայ գրուած ըլլալ, ուստի ամէնէն կանուխ է գարէն է այս Աշխարհագրութիւնը¹:

Հ Ա Տ Ա Ճ Ե .

Հայաստանի հին բնակչութիւնը:

Եթէ իրաւամբ ընդունելու ըլլանք որ Հայերը մարական պետութեան ատենները Հայաստան գաղթած են, ասկէ ինքնին կը հետեւի թէ ուրեմն երկրին նախկին բնակչութիւնն ու բնակչութեան լեզուն ոչ-հայկական էին: Թէ այս այսպէս է, կը ցուցնեն խաղտեակի սեպագրութիւնք: Ըստ այսմ՝ խաղտեակի եւ ասորեստանեայ բեւեռագրութեանց մեզ աւանգած տեղոյ անուններն ալ ոչ-հայկական էին եւ չեն կրնար հայ լեզուի օգնութեամբը մեկնուիլ: Ուստի այսպիսի անուն-

¹ Տե՛ս վարը Հատած Գ. Յաւելուած Բ.:

ները, զ. օ. ասուրերէն Ուրարտու, Հայ. Այրարատ կամ ասուր. Ինչիտի = Հայ. Անիտի, Հայերէնով մեկնելու փորձերն ի յառաջագունէ անընդունելի են: Գարեհի ժամանակէն ալ, երբ արդէն հնդիկ-գերմանական Հայերը Հայաստան հաստատուած էին, հայութեան ուղղակի հետք մը մնացած չէ՝ մեզի, վասն զի Գարեհի արձանագրութեանց Արմնու եւ Արմնիյա անուններն ոչ-հայկական են եւ այս արձանագրութեանց մէջ յիշուած սահաւթիւ տեղւոյ անուններուն (զ. օ. Տէֆրու, Հայաստանի մէջ ամրոց մը, Բեհիստ. 2, 39) հայկական ծագում ունենալն ապացուցանելի եւ հաւանական չէ: Քսենոփոնի տուած տեղեկութենէն (տե՛ս էջ 13) կրնանք հետեւցնել թէ ասոր ատենը հայ բնակչութիւնը դեպ ի հարաւ առ առաւելն մինչեւ կենտրիաես (Բոհաման-սու) կը հասնէր եւ վերջէն կորդուք ըսուած նահանգին բնակիչներն էին կորդուացիք ոչ-հայ ժողովուրդ մը, իսկ հիւսիսային կողմանէ Հայաստանն ու հայութիւնը Տայոցմէ, Բասեանցիներէ եւ Խաղիբացիներէ՝ կը բաժնէր մերձաւորապէս վերին Երասխը: Երբ Չարիագրիս եւ Արտաշէս իրենց փոքրիկ թագաւորութիւնները՝ Ծովքն ու Այրարատն իրեն վերաբերող երկիրներով՝ մեծցուցին Մարերէն, Արացիներէն, Խաղիբացիներէն, Մոսինացիներէն, կատաովնացիներէն եւ Ասորիներէն վերն էջ 16 յիշուած երկիրները յափշտակելով, անանկ գաւառներ ձեռք անցուցին, որոնց նկատմամբ կարելի է ըսել թէ ասոնց բնակչութիւնն օտարալեզու էր եւ ոչ-հայկական: Եթէ մեր այս ըսածն ուղիղ է, այն ատեն նոյն միջոցին Այրարատ, Տու-

1 Անձ ցուցընող յատուկ անուններէն մէկ կողմ թողով Araxa- անունը, որ հայկական կը հնչէ (բայց հայ. արտոյ բառը չէ). իսկ Dādarši- անունը պարսկերէն է:

2 Արշաւ. 4, 6:

բուբերան, Գ. Հայք¹ եւ Աղձնիք գաւառները միայն մեծ մասամբ հայացած էին, իսկ մէկալ գաւառներուն բնակչութիւնն օտար ցեղէ էր: Ասոր հակառակ կ'ելէ ի հարկէ Սորաբոնին վերը յիշուած այն խօսքը թէ իր ատեն Հայաստանի բնակիչները համալեզու եղած ըլլան: Բայց ինչպէս վերն էջ 28 տեսանք, այս խօսքն առանց եղանակաւորման չի կրնար ճիշտ ըլլալ: Վասն զի չի կրնար երբեք հաւանական ըլլալ որ այս աֆէն գաւառներն՝ Արտաշէսի եւ Չարիագրիսի ձեռքը նուաճուելէն մինչեւ Սորաբոն եղած կարճ ժամանակամիջոցին մէջ՝ բոլորովին հայացած ըլլան: Ինչպէս պիտի տեսնենք, նոյն իսկ այն գաւառներէն ոմանց բնակչութիւնն, որ Քսենոփոնի ատեն արգէն Հայոց ձեռքն էին եւ ըստ այսմ ալ աւելի կանուխ հայացած, դեռ Սասանեանց ատեններն եւ աւելի ուշ ժամանակներ ալ օտարալեզու ցեղերէ պաշարուած էր:

Վիպերաի² համոզումն այն է, որ Հայերն երբեք բնակչութեան մեծամասնութիւնը կազմած չեն վերին Տիգրիսի վրայ գտնուող երկիրներուն մէջ (Ասորեստանցւոց Նաիրի, իսկ Յունաց եւ Հռովմայեցւոց Ծովիք, Աղձնիք եւ Կորդուք անուանած երկիրներուն մէջ), սւստի հոն՝ ուր նորագոյն ժամանակներս Քրդերը կը բնակին, եւ հին ատեն ու միջին դարուն արեւմտակողմն Արամայեցիք կը բնակէին ու արեւելակողմն՝ Կորդուացիք եւ Քուրդք: Հոս էր Տմբիք, որ Արտաշիսի եւ Չարիագրիսի ատեն Ասորոց ձեռքէն առնուեցաւ (տեսն էջ 16, 21, 22): Այստեղ կը բնակէին Ասորիք Քր. ետքը Գ. դարուն ըստ վկայութեան Դիոնիսիոս Պատրիարքի (յամն 706 = 395 Քր.

¹ Յեանագոյն բաժանման եւ անուանակոչութեան համաձայն:

² MAWB. 1857, էջ 131; 1873, էջ 166; Alte Geographie էջ 75: Բաց աստի Տոմաշէկ, Սասուն եւն էջ 7:

ետքը. Ասեմանիի քով 1, 249 ծան.¹) Եփրատէն մինչեւ Կորդուաց սահմանը գտնուող երկիրներուն մէջ, որ «Ասորական» երկիր կը կոչուին: Գեռ Ժ. դարուն՝ ըստ վկայութեան Ասողկան (էջ 195)՝ այն երկիրը, որուն մէջ կը գտնուէին Նփրկերա, Ամիթ եւ Ազրուն ամուր քաղաքները, «Գաշան Ասորաց» կը կոչուի: Ասողիկ էջ 268 կ'ըսէ թէ Արաբացւոց (Տաճիկ) Նփրկերաէ վաճառելէն ետքը՝ Հայ եւ Ասորի միայն կը բնակէր հոն: Թէ այս կողմերը բաց Ասորաց՝ Հայք ալ կը բնակէին, շատ հասկընալի է թէ նկատութեան առնուելք Հայոց երկայն-ժամանակեայ տիրապետութիւնը. եւ երբ Ղազար Փարպեցի էջ 469) յայտնապէս Անձիա, Ծոփք եւ Հաշտանք գաւառներուն «Հայ մարզիկ» ներուն վրայ կը խօսի², ասով կ'ուզէ լոկ մասնանիչ ընել թէ քաղաքականապէս Հռոմայ վերաբերող այս գաւառներուն բնակչութեան մեծագոյն մասը Հայ էր ազգաւ, եւ թէ մեծ համակրութիւն ունէր այս տեղերուն բնակչութիւնը՝ Պարսից իշխանութեան տակ մնացած Հայերուն: Կ'երեւայ թէ միայն Տիգրիսի հիւսիսային (եւ հարաւային) դաշտին մէջ կը բնակէին Ասորիք հոժ բազմութեամբ, իսկ հիւսիսային կողմանէ այս դաշտը պատող լեռներուն մէջ Հայոց հետ խառն այնպիսի օտարացեղ ժողովուրդներ կը բնակէին, որ ո՛չ Հայ էին եւ ո՛չ արամայեցի: Կը տեսնենք որ ասորական տեղեկութեանց³ համաձայն Չ. դարուն Անձիա

1 «Ասորաց այն ամէն կողմերն աւերեցին, որ Արիգոս (Սահոս) լեռան ստորոտը կը ձգին, այսինքն՝ Արզուն, Նփրկերա, Ամիգ, Անձիա եւ Սամոսատ:»

2 «Առաքեալ... առ Հայ մարզիկ գաւառին Անձտա եւ Ծոփաց եւ Հաշտանից, եւ առեալ ի նոցանէ օգնականս որպէս յիւրոց ազգականաց:»

3 Nöldeke, ZDMG. 33, 163 եւ շար.։ Ռ. րոտացիք կը յիշուին Մեծ Ծոփաց եւ Անգեղտան բնակիչներուն, Քարբարոսաց, Հայոց եւ Հեթանոսաց, Կապպադովկացւոց եւ Ասորոց հետ:»

(ասոր. Hanzit) գաւառին մէջ՝ կը բնակին Ուր-
տացիք¹, որ իրենց յատուկ լեզուն կը խօսին²
Հայերէնէ եւ ասորերէնէ տարբեր. նոյնպէս Հայ-
կական տեղեկութեանց համեմատ ժ. դարուն
մէջ՝ Աղճնեաց ամենէն հիւսիսային գաւառին՝
Սանոյ եւ ասոր սահմանակից եւ Տուրուբերանի
վերաբերող խոյթ գաւառին մէջ լեւնական ժո-
ղովուրդ մը կը բնակէր, որ իւր յատուկ լեզուն
ունէր: Արաբացիք այս ժողովուրդն al-Arṭān
կ'անուանեն³ (Nöldeke, ZDMG. 33,165, Տոմա-
շէկ, Սասուն եւն էջ 17):

1 Ասոր. Beṯ Orṭāyē «երկիր Ուրտացւոց», Josua
Stylites ed. Wright, էջ 39, 9:

2 Ենտէն զասոնք Ուրտացւոց ի բնակիչներուն հեա
կապակցութեան մէջ կը գնէ. տես Զաք. Հռեա. ըսուած
Եկեղբկ. Պամ. էջ 339: Շատ անապահոյ:

3 Ասոնք իրենց նստած տեղէն աննելով կը բաժնուին
Սանաճիւյթ եւ Խաւթիւյթ (Σαρασσνῖται եւ Χοθαῖται
Georg. Cypr. էջ 48, արաբ. Սանասինա եւ խուիթիյա),
բայց նոյն սեւուանդէ էին (Տոմ. անդ 8-9): Թովմաս
Արծրունի էջ 121 ասոնց վրայօք կ'ըսէ. «Կեսքն վիւպեալք
ի բնական հայրենի լեզուէն . . . յաղագս խրթնի եւ ան-
հետազօտելի խօսիցն եւ բարուցն կոչին խութ (= արգելք,
խարակ, ժայռ), յորոց անուն եւ լեառն խոյթ անուանի:
Եւ գիտեն զտղմասն զհին թարգմանեալն վարդապետացն
Հայոց, զոր հանապազ ի բերան ունին: Սորա են գուեահք
Ասորոց» եւն: Այժմեան Հայերը Հայ կը համարին այս
ցեղերը, որոնց ծանօթ էին սաղմոսները Հայ. հին թար-
գմանութեամբ, ու ասոնց լեզուն՝ Հայկական գաւառա-
բարբառ մը: Այս կարծիքին դէմ կ'ելէ ոչ միայն ասոնց
ապրելու կերպով, բարութք, զգեստով ու լեզուաւ Հայերէն
տարբեր ըլլալը, այլ եւ ասոնց Արաբացիներէն ու Յոյներէն
իրեւ տարբեր ժողովուրդ ըմբռնուած ըլլալը: Հմմտ.
Գեորգ Վիպր. էջ 48.⁴ Են եւ բնակեալքն ի լերինն Տաւ-
րոսի առ ի կողաց լերինն ժողովուրդք երկու, որ կոչին
մին խութեցիք եւ միւսն Սանասունք», Ասոնց բրիտանոսայ
ըլլալն ու Հայերէն աղօթեւէն ապացոյց չէ ասոնց Հայազգի
ըլլալուն եւ Հայ գաւառաբարբառ խօսելուն: Ըստ Taylorի

Եթէ Ասորոց, Յունաց եւ Հայոց՝ հարաւարեւմտեան Հայաստանի հին բնակչութեան վրայ մեզի սորվեցուցածն այս ամէնն է միայն, այն ատեն զարմանալու չենք որ արեւելեան Հայաստանի վրայ շատ աւելի նուազ եւ անստոյգ ծանօթութիւն միայն ունինք, քանի որ Հայաստանի այս մասն այնպէս հեռու է Ասորիներէն ու Յոյներէն: Հայ հնագոյն պատմագիրները՝ իրենց ամբողջ մտադրութիւնը քաղաքական եւ եկեղեցական դիպուածոց, ազնուականութեան եւ կղերականաց վրայ կենդրոնացուցած ըլլալով՝ առ հասարակ ուամիկ ժողովրդեան ու անոր յարաբերութեանցը կարեւորութիւն չեն ընծայեր եւ խորին լուութիւն կը պահեն անոր լեզուին ու ազգայնութեան վրայ: Այս լուութիւնը մեզի իրաւունք չի տար եզրակացընելու թէ հին ազգերէն մնացորդ մնացած չըլլայ, այլ կը ստիպէ զմեզ հետազօտելու թէ արդեօք պատմագիրներուն քով անուղղակի նշաններ չեն գտնուիր, որոնցմով կարելի ըլլայ ցուցընել թէ գէթ սահմանակից գաւառներու մէջ Սասանեանց ատենները մասամբ ոչ-հայկական բնակչութիւն մը գոյութիւն ունէր: Հայ պատմագրաց ինչ ինչ տեղերը ինծի այնպէս երեւցան թէ այս բանս կը ցուցընեն: Այս տեղերը քովէ քով բերած եմ՝ «Հայերէն Քերականութեանս»

(Travels in Kurdistan: JRGS. 35 [1865], p. 28) սյօօր Սասնոյ մէջ կը բնակին «Քրդերու պատերազմատէր եւ ըմբոստ ցեղ մը, որ Բաւլկի կը կոչուի. ասոնք ո՛չ մահմեական են, ո՛չ քրիստոնեայ եւ ո՛չ բըզզըլ-բաշ: Ս'երդնուն յեկեղեցի, այլ ոչ երբեք ի մզկիթ, կամ կ'երդնուն յԱստուած կամ ի մի որ ի մարգարէից:»

1 Հմմտ. Եղիշ. էջ 10 «Հրովարտակ եհասս յաշխարհն Հօյոց ի Վրաց եւ յԱղուանից եւ ի Լփնաց, ի Ծօղէից եւ ի Կորդուաց, յԱղձնեաց» եւն (ասոնք ամէնքը քրիստոնեայ էին). էջ 39 «աշխարհին Հօյոց, նոյնպէս եւ Վրաց եւ Աղուանից եւ Լփնաց, Աղձնեաց եւ Կորդուաց

մէջ էջ 519: Այնտեղ Հայոց երկիրն ու Հայ ժողովուրդը՝ Վրաց, Աղուանից ու Լինաց երկրին ու Կորդուաց, Աղձնեաց եւն հետ կը յիշուի ու ասոնցմէ կը զանազանուի. այնպէս որ մարդ կը միտէ ընդունելու թէ Կորդուացիք ու Աղձնիքցիք այնպէս տարբեր ըլլան Հայոցմէ, ինչպէս որ տարբեր էին Վիրք եւ Աղուանք: Բայց նկատելով որ Եղիշէ Հայոց՝ 450—451 տարին Պարսից դէմ մղած պատերազմը կը նկարագրէ, նոյնպէս նկատելով որ Հայաստան նոյն ատեն արդէն բաժնուած ու կտոր կտոր եղած էր, եւ Պարսիկ կուսակալին իշխանութեան տակ գանուող բաժինը — եւ այս բաժնին ապստամբելուն վրայ է հոս խնդիրը — իր մէջը կ'ամփոփէր Տուրուբերան, Մոկը (Եղ. 22, 90), Այրարատ, Տայք, Վասպուրական եւ Սիւնիք նահանգները, մէկ կողմանէ Հայաստանի եւ մէկալ կողմանէ Կորդուաց, Աղձնեաց եւ Հայաստանի մաս համարուող մէկալ նահանգներու մէջ դրուած զանազանութիւնը կամ բաժանումը կրնայ մեկնուիլ՝ առանց անոնց ազգաւ տարբեր ըլլալն ընդունելու: Աւելի կարեւոր է Մովսիսի Խորենացւոյ մէկ խօսքը: Խորենացի (Բ. Ը, էջ 77) կը պատմէ որ Վաղարշակ Սիսակեան տնէն կողմնակալ մը դրաւ «զեզերք հայկական խօսից». ասով Սիւնիքը կը դնէ հայկական լեզուի եզերքը կամ սահմանին վրայ: Տեսնելէն ետքը թէ ասանկ սահման մը կար Խորենացւոյ ատեն, պէտք ենք փնտռել թէ Սիւնիք այս սահմանէն ներս էր թէ դուրս: Նկատելով որ Պրոկոպիոս¹ Պարսից բանակին մէջ

եւ Եօզէից եւ Պասան, (եւ Պարսից պետութեան մէկալ քրիստոնէից). էջ 72 «Ի Տմորիսն եւ ի Կորդիսն, յԱրցախ եւ յԱղուանսն, ի Վիրս եւ յաշխարհն խաղտեաց», Աղձնիքի համար տես Menander Prot. (Hist. graeci min. ed. Dindorf 2, 111) «քրիստոնէաց էին Աղձնիքցիք»:

¹ Bell. Pers. 1, էջ 74. «Կաւատ (488—531) Հռոմով. Հայաստան բանակ մը խաւրեց՝ բաղկացած Պարսկահայերէ

գանուող Սիւնեցիները Պարսկական Հայաստանի զինուորներէն անջատ կը յիշէ, թէ եւ Սիւնիք նոյն ատեն պարսկական Հայաստանի մասն էր¹, նմանապէս նկատելով որ Չաքարիա Հռետորի ըսուած Եկեղեցական պատմութիւնը (Տրատ. Ahrens եւ Krüger 1899) էջ 253 յամն 554/553 Հայերէն, Վերերէն, Աղուաններէն ետքը կը յիշէ «Երկիրն Սիսական² (սեպհական) լեզուաւ, հաւատացեալ ժողովուրդ մը, որոնց մէջ հեթանոսք ալ կը բնակին», հաւանական կը դառնայ Սիւնեաց՝ լեզուաւ եւ ազգութեամբ Հայերէն տարբեր ազգ մ'եղած ըլլալը³: Լաւագոյն կ'ընենք եթէ Խորենացւոյ խօսքն այնպէս մը հասկընանք, որ լեզուաց սահմանը (հայերէնի եւ առաներէնի, այսինքն՝ աղուաներէնի մէջ) Սիւնիքէն դէպ արեւելք կը ձգէր, այնպէս որ Սիւնիք՝ ըստ լեզուին՝ Հայաստանի կը վերաբերէր. իսկ գալով Պրոսկոպիոսի ըսածին, միտ դնելու է որ մէկ իշխանի տակ միացած Սիւնեցիք՝ Հայաստանի պետական կազմին մէջ միշտ բաւական անկախ եւ յատուկ դիրք մը գրաւած էին, եւ ասոր ապացոյց որ 571ին իրենց ուզելովը Հայաստանէն բաժնուեցան: Ինծի անանկ մը կ'երեւայ թէ այս ըմբռնումը չի կրնար խախտիլ Չաք. Հռետորի վկայութեամբը: Տարակոյս չկայ որ Ը. գարու մէկ հայկական աւանդութիւնը (Հ.Ք. էջ 518—519) Սիւնեաց լեզուն

եւ Սիւնեցիներէ, որ սահմանակից են Ալանացոյ՝ Ալանաց-ը Աղուանից կարգաւ, Marquart Eran. 122.

1 Եղիշէ վերոյիշեալ տեղերը Սիւնիքը Հայաստանէն չ'անջատեր, վասն զի 450ին Հայաստանի մասն էր. իսկ ընդհակառակն Սերէոս (էջ 143 եւ 150) Է. գարուն Սիւնիքը Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից երկրէն կը զանազանէ, ըստ որում 571 թուականէն սկսեալ Հայաստանէն բաժնուած էր եւ վարչական տեսակէտէ՝ Ատրպատականի հետ միացած:

2 Այսինքն՝ Սիւնիք:

3 Այսպէս Marquart, Eran. 121.

բուն հայերէնէ կը զանազանէ. բայց այս աւանդութիւնն ալ պայծառ չէ: Աւանդութեանս համեմատ զանազանութիւն կը գրուի մէկ կողմանէ Քջերկրեայ եւ ուրանի՛ գաւառականներու եւ մէկալ կողմանէ եղերականներու մէջ. վերջնոց կարգէն են Կորճայն (Կորճէքի = Կորգուիքի մէջ), Տայեցին (Տայոց մէջ), Խութայինը (Սասնոյ եւ Խութի մէջ, տես վերն էջ 55), Չորրորդ-հայեցին (Գ. Հայոց լեզուն. ասոր բնակչութեան խառն բլալուն վրայ վերը խօսեցանք), Սպերացին (Սպերի մէջ ի Բարձր Հայս), Սիւնին (Սիւնեաց մէջ) եւ Արցախայինը (Արցախի մէջ): Եթէ այս բաժանումը հիմ ունի, — եւ հիմ ունենալը կ'ապացուցանէ Խոյթի լեզուին յիշատակութիւնը, — այն ատեն խնդիր պէտք ենք ընել թէ արդեօք այս յիշուած լեզուները՝ Կորճայն եւն՝ հայ. գաւառաբարբառներէին թէ նոյն երկիրներուն հին լեզուներուն մնացորդը: Քանի որ այս աւանդութիւնը միջերկրեայ եւ եզերական գաւառաբարբառներու մէջ խափր կը դնէ, եւ ոչ թէ հայերէնի եւ օտար լեզուի մէջ, ըստ ինքեան Կորճայ եւն ըսուածով, ըստ այսմ նաեւ Սիւնի ըսուածով՝ հայ. գաւառաբարբառ հասկընալու է, ինչպէս որ Հայերը կը հասկընան: Բայց եթէ վերը Խութի եւ Սասնոյ լեզուին համար իրաւամբ ըսինք որ ոչ-հայկական է, այն ատեն այս աւանդութիւնն ըստ բաւականի ստոյգ եւ պայծապ չենք կրնար համարիլ վճռելու:

1 Միջերկրեայ գաւառաբարբառ ըսելով կը հասկընամ Յուրուբերանի, Այրարատայ եւ Ասպուրականի գաւառականները. իսկ Ոստանիկով՝ Գուին մայրաքաղաքին գաւառականը:

2 Ինճիճեան, Հնախօս. Գ. էջ 7: Այստեղ (Ծան. 5) Ազուլիսի զարմանալի աշխարհաբար գաւառաբարբառը հին Սիւնեցոց լեզուին շարունակութիւնը կը համարուի: Կորգուաց գաւառականին նկատմամբ՝ որ նոր պարս. Manōšի տեղ հանայիճ կ'ըսէր, տես IF. 12 Anzeig. էջ 47-49:

Թէ վերոյիշեալ եզերական լեզուները հայ. դաւառականներ էին թէ օտար լեզուներ:

Ինչպէս տեսանք, մատենագրական վկայու-
թեանց վրայ հիմնուելով՝ Հայաստանի հին բնակ-
չութեան նկատմամբ մինչեւ օրս կարելի չէ ապա-
հով կամ ստոյգ բան մ'ըսել. նմանապէս չենք
կրնար որեւիցէ եզրակացութիւն մը հանել այժ-
մեան մեծապէս փոփոխեալ յարաբերութիւններէն:
Ուստի՝ ստիպուած ենք առ այժմ՝ ենթադրու-
թեանց դիմել: Ես կ'ընդունիմ թէ Արտաշէսի եւ
Զարիազրիսի ատեն հոծ հայութիւն մը կար Այրա-
րատայ եւ Տօրուբերանի մէջ, օտար տարրներով
խառն հայութիւն մը կար Գ. Հայոց եւ Աղձնեաց
մէջ, իսկ Բարձր Հայոց (Սպեր, Կարին, Գերջան,
Եկեղեաց եւ Անտիտաւրոսեան երկիր), Տայոց,
Գուգարաց, Փաւնիտիսի (Սիւնեաց ?), Արցախի,
Ուտոյ, Վասպուրականի՝, Փայտակարանի, Պարս-
կահայոց եւ Կորդուաց (Տմորիքն եւն ալ հետը)
բնակչութիւնն ոչ-հայկական էր: Կանուխ հայացան
Սիւնիք, Վասպուրական, Մոկք (?) եւ Բարձր
Հայք, մասամբ եւ մակերեւութաբար՝ Կորդուիք,
Արցախ, Ուտի, Գուգարք (հարուստիով) եւ
Տայք. իսկ ամենեւին չհայացան Պարսկահայք եւ
Փայտակարան: Մինչեւ Զ. դար Ուրտացիք իրենք
ղերենք պահեցին Գ. Հայոց մէջ, մինչեւ Ժ. դար՝
Ասորիք Մեծ Ծոփաց մէջ, Խութեցիք եւ Սա-
սունցիք Խութի եւ Սասնոյ մէջ, Առանցիք
(Աղուանք ?) Պարտաւայ կողմերը Ուտիի՝ մէջ,

¹ Ներոնի ատեն դեռ հոս կը նստէին Մարգացիք,
որոնց անուամբն երկիրը Մարգաստան կոչուած է: Կոր-
բուզոն Արտաշատէն Տարաւն չուած ատենն՝ ասոնց երկրին
քովէն անցաւ. Տակիտ. Տարեգր. 14, 23-24:

² Տես Marquart, Eran. էջ 117 եւ վարը Հած. Գ.,
ԺԲ.: — Թ. եւ յաջորդ դարերու մատենագիրներէն յի-
շուած Սեւորգեաց ցեղը Ուտիի մէջ՝ հայկական կը համարին
Արաբացիք (Masudi, Prairies d'or 2, 75; Istachri Թրգմ.).

բայց հիմայ անհետացած են: Քրդերն, Թւրքերն, Պարսիկներն ու Ռուսները գրաւեցին հայկական երկիրներն ու ջրուեցին հայ ժողովուրդը, որուն

Մորդան 1845, էջ 90): Հայք ալ Սեւորդեաց ազգը հայ. Սեւ-ւ- (Յովհ. Կթղ. 71 = Վարդան, Հաւքմ. Պամ. 81) կամ Սե- (Յովհ. Կթղ. 103) անունով նախնիէ կամ հաւէ մը սերած կը համարին. եւ կ'ըսուի թէ ասոնք իրենց անունն անկէ առած ըլլան. ըստ այսմ ասոնց անունը պիտի նշանակէ «Որդիք Սեւի»: Բայց որովհետեւ հայ. բաղադրեալ բառերուն առաջին անդամոյն մէջ սե- («ե- բառէն) նաեւ «սեւ» կը նշանակէ, ուստի անունս «սեւ որդիք» ալ մեկնուած է. հմմտ. Կոնստ. ծիրանածին (Ժ. դար) de cerim. էջ 687. τοῦς γ' ἄρχοντας τῶν Σεβοτιῶν (կարգա՝ Σεβοτιῶν) τῶν λεγομένων Μαῦθα ραιδία (գիշխանս Սեւորդեաց, որ Սեւ որդիք կը կոչուին), Masudi եւ, Istachri (անդ) զասոնք Siyāvardiya (նպրո. siyāh «սեւ» = հայ. սեւաւ, սեւ-) կ'անուանեն, իսկ Balādurī (էջ 203) եւ Ibn al Fakih (էջ 293) Sāvardiya կը կոչեն, եւ կ'երեւայ թէ այս վերջինս է անուանս սկզբնական ձեւը, որմէ վերջոյիշեալ անունները յառաջ եկած պիտի ըլլան՝ ռամկական ստուգարանով թեամբ կերպարանափոխուելով: Այս պարագայի մէջ՝ անունս ոչ-հայկական է, հաւանականօրէն նաեւ ասոնց ազգը, որ յարաբերաբար ուշ ասէն Ռուսի գաղթած պիտի ըլլայ: Այս ազգին բնակավայրն էր ըստ Masudiի (անդ)՝ Տփղիսէն վար՝ Կուր գետին վրայ գտնուող երկիրը, ըստ Istachriի (անդ) Պարտաւայ կողմերը եւ Շամքոր, ըստ Յովհ. Կթղ. ի (71 եւ 120)՝ Ռուսի (Տուս [Տյց. «Տուք»ի] գիւղով), ըստ Ասողկան (181) եւ Վարդանայ (Աշխարհազր. 424)՝ Սանահին եւ Հաղբատ վանքերուն կողմերը, ըստ Վարդանայ (Հաւքմ. Պամ. 92)՝ Տաւուշ գաւառ: Վարդան (90) կը յիշէ «գՏաշիր (Գուգարաց մէջ) Սեւորդուովքն Չորոյգետին» (իբր ժառանգութիւն Գագկայ) եւ (էջ 100) Խաչն, Գորոզ (Գորոզ) եւ Սեւորդիք գաւառները: Balādurīի քով (203) ասոնք Շամքորը կ'աւերեն: Ասոնց իշխանը Յովհ. Կթղ. ի քով (71) կը կոչուի Ստեփանոս Կոն: (Հմմտ. ասոնց վրայօր հիմայ Marquart, Osteurop. und ostas. Streifzüge, 36—39. ըստ այսմ Կոնստ. ծիրանածին կայսեր քով Σαβάρτοι ἄσφαλοι

օտար տարրներով իրարմէ բաժնուած մասունքները ցիր ու ցան եղած են՝ առաջակողմեան Ասիա եւ արեւմտեան Եւրոպա: Այս ժողովուրդը նախ Լեհացիներուն, ապա Հրէից բախտին բախտակից եղաւ:

Հ Ա Տ Ա Ծ Գ .

Հայկական նահանգներուն անունները:

Ասորեստանցւոց յիշած Նաիրեան երկիրները, որ վերջէն մեծ մասամբ Հայոց պետութեան մասը կազմեցին, այնպէս բազմաթիւ են (Շտր. 9), որ ստիպուած ենք բնդունելու թէ անոնցմէ ամէն մէկն առանձին առանձին՝ փոքրիկ գաւառակ մըն էր լոկ (ինչպէս զ. օր. Ինցիտի = Անձիտ), եւ ոչ թէ շատ մը գաւառներէ բաղկացած նահանգ մը. իսկ Ուրարտու իւր մէջը կը բովանդակէր լայնածաւալ երկիրներ՝ փոքրիկ գաւառակներէ բաղկացած: Գրծբախտաբար այս փոքրիկ գաւառակներն արձանագրութեանց մէջ հազիւ կը յիշուին, ինչպէս որ Արմինայի (Արմանիյայի) գաւառներն ալ հին-պարսկական սեպագրութեանց մէջ շէն յիշուիր անուամբ: Ստրաբոնի յիշած անունները՝ վերջէն մասամբ յերեւան կ'ելլեն իբրեւ գաւառի անուն, զ. օր. Sophene (= Ծոփք), Karenitis (= Կարին), Derxene (= Գերջան), Akilisene (= Եկեղեաց), Tamoritis (= Տմորիք), Xorzene (= Կաղարջք),

անուանուածները հունգարական ցեղ մըն են, որ Ըգարուն Հայաստան գաղթեց: Ծան. գրուած՝ տպագրութեան միջոցին:)

1 Հայոց մեր օրերը ցրուելուն եւ տարածուելուն վրայ անս Gelzerի Armenien յօդուածն ի Real-Encyklop. f. Theologie und Kirche էջ 90-91: [Տես ասոր հայ թարգմանութիւնը Համառօտ Պամ. Հայոց ըստ Պրոֆ. Լ. Գեյրերի, թրգմ. Լ. Գր. Վ. Գալէմբեար, Վիեննա 1897, էջ 89-93:]

մասամբ ալ մեր դիմացը կ'ելեն իբրև նահանգի անուն, զ. օր. ՚ի *Κασπιανή* (= վերջէն Փայտակարան ըսուած նահանգը), ՚ի *Βασοροπέδα* (= Վասպուրահան), ՚ի *παρώρεια του Παρσάδρου* (= Տայք), ՚ի *Γωγαρηνή* (= Գուգարք), թէեւ Ստրաբոն ասոնց գաւառ կամ նահանգ ըլլալը չի զանազաներ, այլ (528) *ἀλλῶνες* (ձոր, հովիտ) կամ *ἐπαρχίαι* (գաւառ) կը կոչէ զասոնք կամ այս բաւերէն եւ ոչ մին կը դնէ անոնց քով: Յոյն եւ հռոմայեցի հեղինակները վերջէն շատ անգամ՝ ասոնց գաւառի եւ նահանգի մէջ զանազանութիւն դնելու կը յիշեն Ծոփքն ու Կորդուքը, որ Տիգրան Բ. ի օրովը դեռ անկախ թագաւորութիւն մըն էր. աւելի ուշ ժամանակ (297ին)՝ *Ingileneus* (= Անգեղ տուն), Ծոփքը, *Arzaneneus* (Աղձնիք՝ Արծն գաւառով), Կորդուքն եւ Ծաւղէքը, յետոյ (363ին) անդրադրուեան Աղձնիք, Մոկէք, Ծաւղէք, Ռէխմենա եւ Կորդուիք երկիրներն, որ Պարսից Շապուհ թագաւորին անցան: Այս Շապուհին ասենները կ'իյնան այն դէպքերը, զորոնք Հայոց ամէնէն հին պատմագիրը՝ Փաւստոս Բուզանդ (էջ 159) կը պատմէ, այսինքն Հայոց Արշակ թագաւորէն (իշխած՝ մինչեւ 367) այն երկիրներուն բաժնուիլը, զորոնք վերջէն Մուշեղ սպարապետը՝ Պապայ (367—374) օրովն ետ առած է կ'ըսուի (Փաւստ. էջ 208—212): Փաւստոսի այս պատմածն՝ որ նոյն հայկական երկիրները կրկին անգամ կը թուէ, անոր համար կարելոր է, վասն զի նոյն երկիրներուն բաժանումն ու անուանակոչութիւնները մասամբ միայն կը նոյնանան այն բաժանման հետ, զոր գիտենք Խորենացւոյ Աշխարհադրութենէն, եւ ի մէջ այլոց կ'ապացուցանէ նաեւ թէ Խոր. Աշխարհադրութիւնը շատ ուշ ժամանակէ է: Ըստ Փաւստոսի հետեւեալ երկիրներն էին բաժնուողները կամ դատուողները եւ վերջէն միւսանգամ նուաճուողները. 1. Երկիրն Աղձնեաց եւ

աշխարհն նորշիրական (159, 209, 211), Մահկեր
տունը, նիհորականն եւ Գասն (159). 2. Գու-
գարք (159, 211) եւ աշխարհն վրաց (211). 3.
Չոր, կողբ, Գարգմանածոր եւ շրջակայ գաւառները
(159) = Ուտի, Շակաշէն, Չորն Գարգմանայ,
կողթ եւ այլ շրջակայ գաւառք (210). 4. ամուր
գաւառն Արձախայ¹ (159) = երկիրն Արձախայ
(210). 5. ամուր գաւառն Տմորեաց, ամուր աշ-
խարհն կորգեաց եւ գաւառն կորգուաց (159) =
գայս գաւառս... կորգուս եւ զկորգիս եւ զՏմորիս
(209). 6. «տուն² թագաւորին Հայոց որ յԱտրպա-
տականին էր»³, զոր Պարսից արքան ժամանակաւ
Արշակին պարգեւած էր (124, 160, 208). 7. ա-
մուր աշխարհն Մարաց (160, 209). 8. աշխարհն
կազբից (160) = աշխարհն Պարսից եւ Փայտա-
կարան քաղաք (210). 9. Անձիտ եւ Մեծ Ծովք
(160) = Մեծ Ծովք, Անգեղ-տուն, որ «Ոստան
արքունի լեալ էր վաղ վաղ», գաւառն Անձտայ
եւ կողմանք «գաւառացն այնոցիկ որ շուրջ էին
զնովաւ» (212), իսկ «Միջնաշխարհն մնացեալքն⁴
յերկուացան յարքայէն, եւ ոչ կամէին լսել
թագաւորին իւրեանց»:

Այստեղ Փաւստոս՝ թէեւ Աղձնիք, Գու-
գարք եւ Արցախ նահանգները կը յիշէ, սակայն
Գ. Հայք նահանգին տեղ, որ վերջէն՝ 536ին՝ կազ-
մուեցաւ Մեծ ու Շահունուոց Ծովքերէն, Անձիտէ,

¹ Սովորական գործածական Արցախ ձեւին տեղ
Փաւստ. կը գործածէ Արձախ (գաւառական) ձեւը:

² Տուն շատ անգամ «երկիր, աշխարհ» իմաստով կը
գործածուի:

³ Էջ 124 «զմեծ տունն — յԱտրպատական աշխար-
հին», էջ 160 «ձեռն իշխանութեան տանն Հայոց թա-
գաւորին, որ էր զԱտրպատական աշխարհուն», էջ 208
«զտուն թագաւորին Հայոց որ յԱտրպատականին էր»:

⁴ Հմմտ. Փաւստ. էջ 143 «գայր հասանէր ի միջն-
աշխարհն Հայոց ի գաւառն Այրարատու»:

Անգեղ տանէ, Հաշտեանքէ եւ Բալասոյտէ, կը յիշէ Մեծ Ծովիքն, Անգեղ տունն, Անձիան ու շրջակայքը. Կորձէք նահանգին տեղ, զոր ուրիշ տեղ գաւառ կ'անուանէ, կը յիշէ Կորգուք, Կորգիք եւ Խոր. Աշխարհագրութեան այլ եւս անծանօթ Տմորիք գաւառները. Փայտակարաննահանգի տեղ կը յիշէ Կաղբից (Կաղպից) կամ Պարսից աշխարհը՝ Փայտակարան քաղաքով. փոխանակ Ուտի նահանգին՝ իբրեւ Աղուանից մաս կը յիշէ՝ Ուտի, Շահաշէն, Գարդման գաւառներն ու շրջակայքը, եւ ասոնց կարգէն կը համարի Կողժն, որ վերջէն Արցախի կը վերաբերի, իսկ Գուգարքէն անջատ կը յիշէ Չոր եւ Կողբ գաւառները, որ վերջէն Գուգարաց կը վերաբերին: Այս բնուածներէն կը հետեւի որ Փաւստոսի ոչ ծանօթ էր եւ չէ ծանօթ կրնար բլալ Գ. Հայք անունը. նմանապէս իրեն ծանօթ չէին Կորձէք, Փայտակարան, Ուտի եւ Պարսկահայք նահանգանուններն եւ ոչ ալ ծանօթ էր՝ վերջէն այս նահանգներուն մասը կազմող գաւառներն իւր մէջն ամփոփող ուրիշ անուն մը. Փաւստոսի ատեն Հայոց մէջ կային անուններ մեծ երկիրներու, որոնք բնականաբար փոքրագոյն երկիրներու կը բաժնուէին, եւ կային անուններ փոքրագոյն երկիրներու — գաւառներու —, որոնք սակայն ինքնակաց էին եւ ուրիշ անուններու հետ մէկ անուան տակ չէին ամփոփուիր, այսպէս էին ի մասնաւորի Կենդրոնական Հայաստանի գաւառները, մինչեւ որ վերջապէս այն բաժանումը տեղի ունեցաւ, զոր մեզ կը սորվեցընէ Խորենացւոյ բնուած Աշխարհագրութիւնը: Այս բաժանումը 591է ետքը տեղի ունեցած կրնայ բլալ: Հայերէն լեզուին՝ այս աշխարհագրութենէն յառաջ ծանօթ չէր ոչ մեր Provinz (= նահանգ) անուանածն եւ ոչ ալ Kanton (= գաւառ) անուանածն, այլ լիկ գաւառ անունը: Մեզի գաւառ բառին գիմացը Kanton գնելու իրաւունքը կու տան ըստ ինքեան շատ յետ-

նազոյն մատենագիրները, որ Խորենացւոյ Աշխարհազրութեան ազգեցութիւնը կրած են, վասն զի այս աշխարհազրութիւնն է որ հառաւորաբար Kantonի իմաստով կը գործածէ եւ գիտակցօրէն գաւառը կը զանազանէ «աշխարհ»էն (հրա. Սիւքր. 29 եւ շար.) կամ «փոքր աշխարհէն» (հրա. 1865, 607), որոնցմով մեր Provinz (= նահանգ) ըսածը կը հասկընայ¹: Այն պատմագիրներն, որ այս աշխարհազրութեան յառաջ են, ինչպէս Փաւստոս, Կորին, Ագաթանգեղոս, Եղիշէ եւ Ղազար, ամենեւին զանազանութիւն չեն դներ նահանգի եւ գաւառի մէջ. այն ամէն երկիրներն, որոնց վրայ կը խօսին, գրեթէ առ հասարակ «գաւառ» կ'անուանեն, ըլլայ խօսքը պարզ գաւառի մը վրայ (զ. օր. Եկեղեցաց գաւառ՝ վերջէն Բարձր Հայք անուանուած նահանգին մէջ, Փաւստ. 38, 219), ըլլայ՝ շատ մը գաւառներէ բաղկացած նահանգի մը վրայ (զ. օր. գաւառն Աղձնեաց Փաւստ. 38), վասն զի միայն այս մէկ գաւառ բառն ունէին՝ այս երկու գաղափարներն արտայայտելու: Թէեւ «գաւառ» բառէն զատ՝ աշխարհ կամ երկր բառն ալ կը գործածուի, սակայն այս երկուքէն ամէն մէկն ընդհանուր իմաստ մ'ունի, այնպէս որ թէ գաւառ (= Kanton) (զ. օր. Կորգիք Փաւստ. 159) եւ թէ նահանգ (զ. օր. Ատրպատական Փաւստ. 124) կամ աւելի մեծ երկիր մը (զ. օր. Հայաստան, Պարսկաստան եւն) կրնայ ցուցընել: Ասի ապացոյց մըն է, որ հնագոյն ժամանակները Հայաստանը

¹ Ինձիճեան իւր Ստորագրութիւն շին Հայաստանեայց (= ՀՀ. այս համառօտութեամբ պիտի յիշատակենք այսուհետեւ այս գիրքը) գործոյն մէջ նահանգ բառը կը գործածէ ստոր տեղ: Գրեթէ հնագոյն մատենագրութեան մէջ՝ նահանգ բառն ալ Provinz չի նշանակեր՝ գաւառ (= Kanton) բառէն տարբերելով: — Թարգմանութեան մէջ՝ մենք սովորականին հետեւելով նահանգ = Provinz եւ գաւառ = Kanton պիտի գործածենք:

նահանգներու եւ գաւառներու շէր բաժնուեր: Տարակոյս չկայ որ երկիրը գաւառներու բաժնուած էր եւ անուններն ալ շատ հին են եւ մասամբ խաղաւական կամ նախախաղաւական ժամանակէ, սակայն այս գաւառներուն 15 նահանգի ամփոփուիլը յետնագոյն ատենէ է, այս ինքն՝ Յուստինիանոս եւ Մարիկիոս կայսերաց գաւառական կազմաւորութեանց ատենէն, թէեւ նահանգներուն տրուած անունները մեծաւ մասամբ շատ հին են:

Անուններն ասանձին ասանձին:

Ա. Բարձր Հայտ նահանգը:

«Առաջին աշխարհ Բարձր Հայտ, այսինքն կարնոյ քաղաք», ԽԱՍ.* 29, «որ է կողմն կարնոյ», ԽԱՎ.* 607: Բարձր Հայք անունը շատ կը պատշաճի այս նահանգին, վասն զի է «բարձր ոչ միայն քան զՀայք, այլ եւ քան զամենայն երկիր, վասն որոյ կաար երկրի կոչեցին զնա, զի ի չորս կողմ աշխարհի ջուր արձակէ. զի բոլեւ չորս գետս զօրեղս, զԵփրատ՝ յարեմուտս, եւ զԵրֆոս՝ յարեւելս, զԳոյլ (Λύκος)՝ ի հարաւ, զԱլֆոսիս որ է Վան՝ ի հիւսիս», ԽԱՍ. 29—30 (հմմտ. ԽԱՎ. 607): Խորենացոյ Աշխարհագրութենէն յառաջ երբեք Բարձր Հայք անունը չի յիշուիր, թէեւ այս նահանգին գաւառները հնագոյն պատմագիրներու քով՝ սկսեալ Փաւստոսէն՝ ստեղծ կը յիշուին: Նմանապէս ոչ Խորենացոյ, ոչ Սերէոսի, որ էջ 139 Գ. Հայք նահանգն եւ Բարձր Հայոց հինգ գաւառները յա-

* ԽԱՍ. համառոտութեամբ այսուհետեւ կը հասկրնանք «Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացոյ», հրատարակեալ, Վենետ. 1881, — ԽԱՎ. համառոտութեամբ «Խորենացոյ Մատենագրութիւնը», տպ. Վենետ. 1865, Աշխարհացոյց էջ 585—616: Ծ. Թ.

1 Յուն. Ἀχαμυρις եւ Βόας, հայ. Ճորթիս, տես Գ. Հած. ԺԳ.:

նուանէ կը յիշէ, եւ ո՛չ ալ Յովհ. Կթղ.ի քով կը յիշուի. Յովհ. Կթղ. էջ 40 (տես վերն էջ 49) այս նահանգը կ'անուանէ «Աշխարհն Կարնայ, յորում մայրաքաղաք է Թէոդոսուպոլիս», եւ մինչեւ անգամ Խորենացւոյ Աշխարհագրութիւնն՝ երկու խմբագրութեանց մէջ ալ հարկաւոր կը համարի «Բարձր Հայք» անսովորական անունը՝ «Կողմն Կարնոյ», յաւելուածով մեկնել: Խորենացւոյ Աշխարհագրութենէն դուրս Բարձր Հայք անունը՝ մէկ անգամ միայն Բարձր Հայ ձեւով կը գտնեմ Ստեփ. Օրբէլեանի քով, Ողբ (յամէ 1299) ըստ Ինժիճ. ՀՀ. էջ 28 Ծան.:

Այս նահանգին Կարին, Գերջան եւ Եկեղեաց գաւառներն եւ Անտիտաւրոսի քով գտնուող երկիրն՝ ըստ Ստրաբոնի՝ Արտաշէսի եւ Զարիադրիսի օրովը Խաղբրացւոց, Մոսիւնացւոց եւ Կատաոյնացւոց ձեռքէն առնուելով՝ Հայաստանի հետ միացուեցան: Հայաստանի 387ի բաժանմանն ատեն՝ ասոնք մնացին Հռովմէն կախում ունեցող Արշակ Թագաւորին բաժնին մէջ եւ իբր 390ին՝ Արշակի մահուանէն ետքը՝ նմանապէս Հռովմին անցան իբր Մեծ Հայք (Armenia magna)՝ Հայաստանի կոմսի իշխանին տակ՝: Արշակէն քանի մ'երկիրներ (Հաշտեանք, Բալասոյփա) առնուելով՝ ուղղակի հռովմէական երկիրն (297էն ի վեր հռովմէական եղած Ծովք, Անձիտ, Անգեղ տուն եւ Մեծ Ծովք գաւառներուն) հետ միացուած էին (տես էջ 30—31 եւ 39 Ծան.): 528ին՝ Յուստինիանոսի ատեն՝ կոմսը վերցուելով՝ զօրապետ մը դրուեցաւ տեղն եւ զօ-

1 Հռովմայ (Կարին՝ Բարձր Հայոց մէջ) եւ Պարսից (Բասեան՝ Այրարատայ մէջ) սահմանը կը նշանակուի Ե. գարուն ըստ Ղազ. Փարպ. (էջ 414) Դոս գիւղով, այժմ Toui (Tui)՝ Կարնոյ հիւսիս-արեւելեան կողմը՝ Կիպրոսի աշխարհացուցին վրայ: Ինժիճեան Նոր Հայ. էջ 90 կը յիշէ Մեծ Տու եւ Փոքր Տու գիւղերը՝ իրարմէ քիչ մը հեռու՝ Ղարաքաղաք լեռան ստորտը — հին Հայ. Դոս եւ Որդորոս:

բապետին իշխանութեանը տակ դրուեցաւ Խորձենոյ Արտաղեսն քաղաքը նստող դուքս մը. մեծ Հայոց մէջ քաղաքական վարչութիւն մը հաստատուեցաւ՝ գլուխ ունենալով դահերէց մը իբր կուսակալ եւ 536ին մեծ Հայքը հռովմէական մէկալ դաւառնե-րուն հետ միացուելով՝ կազմուեցաւ Ա. Հայք գաւառը՝ անթիհիպատոսի մը իշխանութեան տակ (էջ 39—40): Մաւրիկիոսի ատեն՝ 591էն ետքը՝ հայկական գաւառներու նոր կազմաւորութեան միջոցին՝ «աշխարհն Կարնայ, յորում մայրաքաղաք է Թէոդոսուպոլիս» (յառաջ՝ մեծ Հայք) կը կոչուի Մեծ մասն Մեծ Հայոց, եւ Պաղնատուն, Խորձեան եւ Մղուր = Մնձուր գաւառները անկէ բաժնուելով՝ կը միանան Գ. Հայոց հետ (էջ 47): Առաջին անգամ Խորենացոյ Աշխարհադրութիւնն է որ այս նահանգին ² Բարձր Հայք» անունը կու տայ եւ Մնձուրն անոր 9 գաւառներուն կարգը կը դասէ: Յայտնապէս կը տեսնուի որ Բարձր Հայք անունը կազմուած է՝ սահմանակից «Չորրորդ Հայք» եւ «Խորագոյն Հայք» — զէթ այսպէս կոչուած է Տայք Մաւրիկիոսէ (էջ 49) — գաւառներուն անուանց նմանութեամբը, բայց՝ որչափ ալ վայելօրէն կազմուած ըլլայ, չկրցաւ անհետացընել «Աշխարհն Կարնոյ» հին անունը, զոր դեռ Ժ. դարուն Յովհ. Կթղ. կը դործածէ «Բարձր Հայք» անուան տեղ:

Բ. ՉՈՐՐՈՐԳ ՀՅԻ ԼՈՒՆԻՔ:

Երկրորդ նահանգն է Չորրորդ ՀՅԻ, «որ է Ծոփաց կողմն, յերի Բարձր Հայոց» եւ «Մելիտնէ քաղաքաւ սահմանի ըստ մտից, եւ ըստ հարաւոյ՝ Միջադէտովք, եւ ըստ ելից Տարաւնով» ԽԱՍ. 30: «Որ է Ծոփաց կողմն» յաւելուածք կը ցուցընէ որ Ծոփք՝ ընդարձակ իմաստով՝՝ դեռ ժողովրդական անունն էր այս նահանգին՝ Չորրորդ Հայք անուան 536ին ի ձեռն Յուստինիանոսի մէջտեղ ելլելէն

1 Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 47—48:

եաքն ալ: Յայտնի է որ Չորրորդ Հայք անունը հայ մատենագրութեան մէջ 536 է եաքը միայն կրնայ յիշուած ըլլալ եւ առաջին անգամ ալ կը գտնուի Խորենացւոյ քով էջ 33 (Ա. Ժդ, ուր խօսքը առաջին, երկրորդ, երրորդ եւ չորրորդ Հայոց վրայ է), էջ 79 (Բ. Ը, «Ծովք ի չորրորդն կոչեցեալ Հայս»), էջ 179 (Բ. Ղա, «Չորրորդ կոչեցեալ Հայոց») եւ էջ 235 (Գ. Խդ): Նմանապէս կը գտնենք Սեբեոսի քով էջ 139 («գօրք չորրորդն կոչեցեալ Հայոց»), Յովհ. Աթղ.ի քով էջ 40 (տես վերն էջ 48) եւ Ասողկի քով էջ 144 եւ 263. Իսկ հնագոյն պատմագիրներու քով՝ Փաւստոսէն մինչեւ Ղազար՝ չենք գտներ. ասոնք եթէ ուզէին՝ դեռ նոյն ժամանակ իբր նահանգ չկերպաւորուած այս երկիրն անուանել, գաւառները մի առ մի կը յիշէին (Հմմտ. Փաւստ. 160, 212, Փարպ. 184) կամ կը ստիպուին՝ անորոշ կերպով «կողմն Ծովաց» ըսել՝ կարեւորագոյն գաւառին՝ անունովն: Արդէն դասական մատենագիրք ալ Ծովք անունը գործածած են անձուկ եւ ընդարձակ մտօք՝ մէկ կամ երկու գաւառ կամ շատ մը գաւառներու գումարումը մասնանիշ ընելու համար²:

«Ծովաց կողմն» ամէնէն հին ժամանակներէն սկսեալ՝ միշտ թոյլ կապ մ'ունէր ըսի՛ր բուն Հայաստանի հետ: Ասորեստանցիք զանազանութիւն կը գնեն հիւսիսէն Ուրարտուի եւ Ուրարտուի հարաւակողմը՝ վերին Տիգրիսի վրայ գտնուող Նաիրի երկիրներուն մէջ: Նաիրեան երկիրներու ամէնէն արեւմտեանն էր Սուպանի (Supani, Supāni). այս անուան մէջ Բեւլք³ վերջէն Ծովք (Շա-

¹ Աւելի ճիշտ խօսելու համար՝ երկու էին Ծովք կողմն ու գաւառները. անս վարը:

² Հմմտ. Սորաբոն 521 եւ 527՝ Ծովքը Տաւրոս-Մասիսի եւ Անտիաուրոսի մէջտեղն է:

³ Beiträge zur alten Geogr. u. Gesch. Vorderasiens, 1, էջ 50:

Հունաց) ըսուած Հայկ. դաւառը (յն. Sophene) գտած է: Այս Սուպանի դաւառը Հատեանց կը վերաբերէր, զոր Ուրարտուի Մենուաս եւ Արգիստիս Թագաւորները առժամանակեայ կերպով գրաւած են: Գարեհի ատեն՝ արեւմտեան Հայաստանի Հիւսիսակողմը կը բնակէին Հայք, Հարուակողմը՝ վերին Տիգրիսի վրայ Պակախացիք (Հերոդոտոսի 13^ր սատրապութիւնը): Քսենոփոն՝ Կորդուաց արեւմտակողմը գտնուող տիգրիսեան երկրին բնակչացը վրայ տեղեկութիւն չի տար: Երբ Արտաշէս եւ Չարիագրիս Հայաստանը մէջերնին բաժնեցին, առաջինն առաւ Հիւսիս-արեւելեան բաժինն՝ «Արտաշատու շուրջը գտնուող երկիրը», իսկ երկրորդը՝ Հարաւ-արեւմտեան բաժինն՝ այս է «Ծովքն, Անձիան (տէս Գ. Հած. 15), Ողմանախն եւ ուրիշ քանի մը գաւառներ», ըստ այսմ՝ վերին Տիգրիսի վրայ գտնուող երկրները: Տիգրան այս երկրները Հիւսիսային Հայաստանի հետ միացուց՝ Չարիագրիսի սերունդէն Արտանէս Ծովացին գահընկէց ընելէն ետքը, բայց Պոմպէոսի հետ խաղաղութեան դաշինք դրած ատենը՝ զանոնք ետ տալու ստիպուեցաւ: Պոմպէոս Ծովքն՝ ոչ թէ Տիգրան փոքրին տուաւ, ինչպէս ի սկզբան կ'ուզէր, այլ (ըստ Ապպիանոսի) Արիոբարդան Կապպադովկացւոյն: Ներսէի ատեն Ծովք՝ Հեմեսայի անէն Սոհեմոս իշխանին անցաւ: 64ին Կորբուզոնի բանակները գրաւեցին՝ Ծովաց արեւելեան մասը, որ

1 Տէս էջ 28—29: Դիոն Կասիոսի եւ Եւարոպիոսի բով այնտեղ Մեծ Ծովք է, եւ Դիոն Կասիոս կ'ըսէ թէ Թագաւորական գանձերը Մեծ Ծովաց մէջ էին: Արջէն գանձերն ըստ Փաստոսի էջ 142 Անգեղ ասն Անգեղ ամրոցն էին եւ էջ 206՝ դրացի Մեծ Ծովաց Բնարեղ ամրոցը: Տարակոյս չկայ որ վերը Ծովք ընդարձակ մտօք սուսուելու է, որով իր մէջը կը բովանդակէր Ծովքը, Մեծ Ծովքն եւ այս երկուքին մէջտեղն եղած երկիրը:

2 Չիաաայի (Խարբերդի) մէջ Կորբուզոն 64ին ամրոց մը շինել տուած է. Մամսէն, Պամ. Հա. 5, 393:

Եփրատն ունէր իրեն սահմանակից: Կ'երեւայ թէ Ադրիանոսի օրովը Կապպադովիան Ծովքը զինուորներով բռնեց ու կառավարեց (Güterbock էջ 31): Ծովաց' Պարսից գերիշխանութեան տակ մանեէն ետքը՝ ամբողջ երկիրն՝ այսինքն Ծովք, Անձիա, Անգեղ տուն եւ Մեծ Ծովք՝ 297ին Հռովմի անցաւ եւ 363ին ալ Հռովմին ձեռքը մնաց, երբ Աղձնիքէ մինչեւ Կորդուք եղած երկիրները նորէն Պարսից ինկան, որով՝ Մեծ Ծովքն Աղձնիքէ բաժնող Կիմփիոսը սահման եղաւ Հռովմի եւ Պարսից մէջ: 387ին Հաշտեանք եւ Բալասովիտ՝ Արշակ թագաւորին բաժնէն հանուելով միացուեցան Ծովաց, Անձտայ, Անգեղ տան եւ Մեծ Ծովաց հետ (Հռովմայեցւոց «Սատրապութեանց», կամ «ազգաց» հետ): Ասոնք քիչ մ'ետքը հռովմ. Հայաստանի (Armenia magna) մնացած մասին հետ Հայաստանի կոմէսին-իշխանին իշխանութեանը տակ գրուեցան: 488ին սատրապներուն ժառանգաբար յաջորդելու իրաւունքը, իսկ 528ին՝ Հայաստանի կոմէսին պաշտօնը վերցուելով՝ սատրապութեանց, մեծ Հայոց (Arm. magna) եւն համար՝ գրուեցաւ զօրապետ մը (Magister militum)՝ երկու դուքսով որ սատրապութեանց համար էին (ասոնց կայանն ըլլալով Մարտիրոսաց քաղաքն ու Աթախձ). ասով սատրապները զինուորական իշխանութենէ զրկուեցան: Սատրապներուն իրենց իշխանութեանցը մէջ քաղաքական կառավարիչ ըլլալն ալ 536ին խափանուեցաւ, վասն զի սատրապութիւններէն նոր դաւառ մը՝ Գ. Հայք կազմուեցաւ հիւպատոսի աստիճան ունեցող գահերէցի՝ իբրեւ կուսակալի մը վարչութեան տակ, որով սատրապներուն պաշտօնն ու աստիճանն բնդ միշտ վերցաւ: 591է ետքը Մեծ Ծովքը Գ. Հայքէն բաժնուելով՝ Աղձնեաց եւ Միջագետաց մէկ մասին հետ վերին-Միջագետք գաւառը կազմեց, եւ ասոր տեղ՝ մեծ Հայքէն (վերջէն Բարձր Հայք ըսուածէն) Խորձեան, Պաղնա-

տուն եւ Մզուր գաւառները բաժնուեցան եւ
Գ. Հայոց հետ միացուեցան: Ասով Գ. Հայքը՝
Գեորգ Արարացւոյ քով էջ 49՝ իր մէջը կը բովան-
դակէ Ծոփք, Գեղիք, Գորեք (տես Գ. Հած.
Թիւ 16 եւ 17), Անձիտ, Հաշտեանք, Բալասովիտ,
Պաղնատուն, Խորձեան եւ Մզուր (Մնձուր) գաւ-
առները: Հայկական աշխարհագրութիւնն ալ
այս գաւառներն իւր «Գ. Հայք», նահանգին կու
տայ, միայն Մզուրը (Մնձուրը) սակէ բաժնելով եւ
Բարձր Հայոց հետ միացնելով:

Գ. Աղձնիք անունքը:

Երրորդ նահանգն է Աղձնիք՝ «առ Տիգրիս
գետով», ԽԱՎ. 607. «Աղձնիք յելից կայ Միջա-
գետաց, եւ հրեօտեաւ՝ առ Գկղաթով» (այսինքն՝
Տիգրիսի հրեօտային եղերքը) ԽԱՍ. 30՝: Աղձնիք
անունը հին հայ պատմագիրներու քով շատ սակալ
կը դորձածուի (գ. օր. «Տունն Աղձնեաց», Փաւստ.
21, «գաւառն Աղձնեաց», անդ 38, 42, «Երկիրն
Աղձնեաց», անդ 212, 221, «Իշխանն Աղձնեաց»,
Ագաթ. 596 = ἄρχων Ἀλσειῶν յուն. Ագաթ.
68), իսկ անոր գաւառներուն անունը շատ ցան-
ցառ: Որչափ կը տեսնեմ, Աղձնիք միշտ նահանգի
անուն է, եւ ոչ թէ անոր գաւառներէն միոյն
անունը: Որովհետեւ Աղձնիք անունն, որ յոքնակի
միայն գործածուած կայ, երկիր կը ցուցնէ եւ
*աղձնիք եղակին չունի, ուստի գէթ պատմական ժա-
մանակներուն մէջ կ'երեւայ թէ ժողովուրդի մը
անուն համարուած չէ եւ կրնանք հին բնիկ եր-
կրանուն համարիլ: Այս պարագային՝ հին նաիրեան
երկիրներուն անուններուն մէջէն նմանահնչուն
անուն մը փնտռելու ենք: Իրօք ալ կը գտնենք
ասուր. Աղի, խաղա. Աղի՞ անունը, զոր արդէն

1 Հմմտ. ԽԱՍ. 37 «Տիգրիս... Թողու գհրեօտեաւ
գԱղձնիս Հայոց, որ է Արձն»:

բաւական ժամանակ մը յառաջ հայ. Աշխի+ ա- նուան համազօր համարած են¹: Հիմայ խնդիր է թէ այս հաւասարութիւնն աշխարհագրորէն հնա- րաւոր է: Որչափ ալ, ինչպէս յառաջ կը կարծուէր, Ալզին նոյն չէ Ինզի, Ինզիտի = հայ. Անձիտ բուռած երկրին հետ, սակայն տարակոյս չկայ որ ասոնք գրացի էին կամ Ալզին, ինչպէս Բելք² կը համարի, Անձիտի մէկ մասն էր (ըստ Բելքի՝ արեւելեան մասը): Մեր ամէն գիտցածները նկատողութեան առնելով³ տարակոյս չկայ որ հայ. Անձիտն Եփրա- տայ (Մելիտանէի հանդէպ) եւ Տիգրիսի աղբիւր- ներուն մէջտեղն է, իսկ հայ. Աղձնիքը՝ Քրիստոսէ ետքն իբր 600ին՝ Կորդուաց եւ Չիբենէ-սուի մէջտեղը՝ Մեծ Ծովաց Աղձնիքի հետ միացուելէն ետքը. այնպէս որ նոյն միջոցներուն Անձիտի եւ Աղձնեաց սահմաններն իրարու շատ մօտ էին, եթէ Անձիտ մինչեւ Չիբենէ-սու կը հասնէր: 591է ալ յառաջ, երբ Մեծ Ծովիք դեռ Գ. Հայոց կը վե- րաբերէր, Աղձնիք դէպ ի հարաւ-արեւելք թէեւ կը հասնէր մինչեւ Բատման-սու, սակայն դէպ ի հիւսիս-արեւմուտք՝ Գ. Հաժ. ին Գ. գլխոյն մէջ ըսուածին համեմատ՝ Մեծ Ծովիքէն անդին եւ Ալըջա-սուէ դէպ ի հիւսիս թերեւս մինչեւ Չիբենէ- սու կ'երկարէր, այնպէս որ կրնար Անձիտի կից ըլլալ, եթէ Անզեղ տունն այս երկուքին հարաւ- ային կողմը կ'իյնար: Ուստի՝ կարեւորութիւն չունի Բելքի այն կարծիքը (Btrg. էջ 55) թէ Մեծ Ծովիք 363է յառաջ Աղձնեաց մաս եղած ըլլայ (ինչպէս որ 591է ետքն եղած էր), վասն զի, բաց անկէ՝ որ

¹ Հմմտ. Hyvernat, Du Caucase au golfe persique էջ 530 «ասորեստանեայ բնագիրներուն Ալզու-ն, հայ հեղի- նակներուն Աշխի»,

² Beiträge zur alten Geogr. und Gesch. Vorderasiens 2, էջ 75:

³ Հմմտ. Գեղցէր Geogr. Cypr. 178—180 եւ վարը Գ. Հաժ. թիւ 15:

Տիմե զուրկ է այս կարծիքը, Պրոխպիոս, զոր Բեւլք (Ritterի Erdkunde 11, 75 հետեւելով) իբր վիսյ յառաջ կը բերէ ցուցրնելու որ Աղձնիք կը հասնէր մինչեւ Ամիգ Տիգրիսի վրայ եւ անկէ դէպ արեւմուտք Մեծ Ծովիք կը սկսէր, ասանկ բան չ'ըսեր¹: Եթէ այս բուռածներով՝ Սաղմանասար Բ.ի արձանագրութեանց Ալզի անուն երկրին եւ Հայոց պետութեան վերջէն Աղձնիք բուռած նահանգին մէջ աշխարհագրական առնչութիւն մը հնարաւոր համարուի, այն ատեն չի կրնար ուրացուիլ Ալզի եւ Աղձնիք անուանց առնչութեան հնարաւորութիւնը: Ասով ի հարկէ բաժն չենք ըլլար՝ որ նոյն առնչութիւնն իրապէս ալ գոյութիւն ունեցած ըլլայ²:

Բնիկ Աղձնիք անուան տեղ օտարագրիք բով ձեւ մը կը գործածեն, այսպէս՝ յուն. Ἀρζανηνή (Պրոխպիոս եւն), լատ. Arzanena, Arzianena (Աճճ. 25, 7, 9, Եւարոպիոս 6, 9. վերջինս Լիւիոսէ կ'առնու), ասոր. Arzōn կամ Arzan (Gelzer, Georg. Cypr. 165), արաբ. Arzan³: Այս ձեւն իւր

¹ Սախաւ կը կարծէ թէ Աղձնիք յառաջ Ծովաց մէկ մասն եղած ըլլայ եւ Աղձնիք անունն 363էն ետքն առած ըլլայ: Անհիմն է այս կարծիքն, որուն դէմ Բեւլք ալ կը կռուի անդ: Այս անունն Եւարոպիոս-Լիւիոսէ անդին՝ մինչեւ Ղուկուղղոսի ատենները չի՞ հասնիր:

² Տես հիմայ նաեւ Lehmann, Deutsche Literaturz. 1903 սին 1170: Մարբարտ եւ Շանդա (տես վերն էջ 6-7) Աղձնիքը կամ անոր հիւսիսային մասը կը գտնեն՝ Չիբենէ-սուէն եւ Ըլլջայէն անդին՝ բեւեաւոր արձանագրութեանց Շուարիային մէջ:

³ Արզան՝ իբրեւ քաղաք (Նփրկերաէն 7 փարսիի հեռու) Ibn Chordābehի քով էջ 96, 4; 215; 229: իբրեւ գաւառ՝ անդ 95, 7; 246, 3; Ibn Serapion JRAS. 27, 17 nahr ad ḏibad — wādī as-Sarbat Տոմաշէկ, Սասուն էջ 32 — Արզն-սու, Եզրիխանէ-սու: Արզնի աւերակներուն փրցոյք տես Yāqūt 1, 205, Taylor JRGS. 35 (1865) էջ 26 եւ Kiepert MAWB 1873 էջ 185, 211-212:

րին պատճառաւր հայ. Աղձնիքէն պէտք է անջա-
 տել եւ նոյնացընել հայ. Արշնի (Արձնի) հետ
 (տես Գ. Հած. Թ. 19), որ Աղձնեաց նահանգին
 այն գաւառին անունն է, որուն մէջն էր Արզն
 քաղաքը: Քանի մը դարէ ի վեր աւերակ դարձած
 այս քաղաքէն իւր անունն առած է յայտնապէս
 անոր շուրջը դսնուող երկիրն ի հարկէ քաղաքին
 ծաղկեալ միջոցին — թէ երկրացիներուն եւ թէ
 օտարազգիներուն քով (Արզն, Arzön, Arzanene):
 Օտարերկրացիք՝ նոյն անունն ի պահանջել հար-
 կին եւ իրենց տեղագրական ծանօթութեանը հե-
 տեւելով՝ բուն գաւառին (հայ. Արզն գաւառին)
 սեփականած են կամ՝ անոր սահմաններէն ալ ան-
 գին անցնելով՝ ամբողջ նահանգին (հայ. Աղձնեաց)
 վրայ տարածած են: Ուստի՝ հայ. Արզն (Արձն) եւ
 Աղձնիք անունները պէտք է լաւ իրարմէ տարբերել.
 եւ զասոնք՝ ը գրին լի փոխուած բլալու (Արզն:
 Արձն: Աղձն: Աղձնիք) ենթագրութեամբ իրարու
 հետ նոյնացընելու փորձը պէտք է որ անյաջող
 նկատուի, որչափ ալ Աղձն՝ տարբերութեցուածը
 գոյութիւն ունենայ: Սա ալ կայ որ Արզն քաղա-
 քին անունը նախահայկական է, եթէ այս քաղաքս
 իրապէս ասորեստանեայ սեպագրութեանց մէջ յի-
 շուած նաիրեան Արզանիա (Կիրիսուի մէջ) քաղա-
 քին հետ նոյն է² (տես էջ 7): Շատ զարմանալի
 երեւոյթ է որ Միջագետաց նկարագրութեան մէջ
 (ԽԱՍ. 37) «Աղձնիք Հայոց» բացատրութիւնն՝ «որ
 է Արձն» յաւելուածով կը մեկնուի, վասն զի այս
 բանս հայկական տեսակէտէ չի կրնար ուղիղ հա-
 մարուիլ: Բայց Հեղինակը, որ հոս Ասորական Մի-
 ջագետաց վրայ կը խօսի՝ յենլով Պաղոմէոսի եւ
 իւր անձնական ծանօթութեանց կամ սեմական

¹ Տես Գ. Հած. Թ. 19:

² Շանդա (Untersuchungen էջ 13) Arzanene (Աղ-
 ձնիք) եւն անունը կը համեմատէ Ասորեստանցոց Arza-
 nibiu լեւան հետ?:

աղբերաց՝ վրայ, կամք չունի Արզն գաւառն ու Աղձնիք նահանգն իրարու հետ նոյնացընելու, այլ իւր ըսել ուղածն այն է, թէ Տիգրիսի հարաւակողքը գտնուող սահմանակից երկիրը կից է այն երկրին, զոր օտարազգիք Արզըն (ասոր. Arzōn, յուն.-լատ. Arzanene) եւ Հայք Արզն կամ Արձն կ'անուանեն: Վասն զի Տիգրիս նոյն ատեն հարաւային սահմանն էր թէ Արզն գաւառին եւ թէ նոյն ատեն Աղձնիք նահանգին վերաբերող Արզն եւ նփրկերտ (Մեծ Ծովիք) գաւառներուն:

Աղձնիք Չարիագրիսի պետութեան կը վերաբերէր: Երբ Տիգրան այս պետութիւնը ձեռք ձգեց, Աղձնիքն (ըստ Մարքարտի, Երանշ. 178) բդեաշխութիւն բրաւ, որ այնուհետեւ բդեաշխի մը իշխանութեան տակ մնաց: Աղձնիքը՝ Քրիստոսէ ետքը 297ին Հռոմի անցաւ, 363ին Պարսից. եւ Պարսից ձեռքն ալ մնաց, մինչեւ որ 591ին հռոմէական եղաւ եւ Մեծ Ծովաց եւ Միջագետաց սահմանակից մասին հետ միացուելով՝ վերին-Միջագետք (Առաջին Չորրորդ Հայք) գաւառը կազմեց²:

Ասոր. Arzon = Arzanene է կը զանազանուի (ZDMG. 43, էջ 396, 10) Արզոնի Ոստանը (430ին)

¹ Այստեղ շատ մը արամէական եւ արաբական ձևեր կը յիշէ, այսպէս՝ Շնթար լեռը (ասոր. *Šinṯar* Josua Stylites 51, 5, արաբ. *Šinṯar* Balāḍuri 175, յուն. *Σινγάρως* Պաղոս. էջ 1001, լատ. *Singara* Ամփոնոս), Հռոմէական քաղաքը (հմմտ. Սեր. 77, *Patrum Nicaenorum nomina* էջ 196 — ասոր. *Rēš'ainā*), Մարտի բերդը (այժմ՝ Մերափն), Տարադարին (այժմ՝ *Tur 'abdān*) եւ Բշեթի (ասոր. *Beṯ Zawdai*) գաւառները, Շուրաբա քաղաքը (ասոր. *šūqā rabbā* «մեծ վաճառանոց» Մարքարտ, Երանշահը 160), Քուդեթի գետը, որ «այժմ կոչի Շիթեթ» (արամ. *Šāṯēdēmā*) եւն: Հմմտ. Մարքարտ, Երանշ. 141 եւ շար.:

² Տես վերն էջ 46 եւ Աշխարհացոյցը Գեղեքի բով Georg. Cypr.

կամ (էջ 403, 8) “Arzon d bēṭā d Ostān”, ըսուածն (553ին), որ իւր սեպհական եպիսկոպոսն ունէր¹: Հայ. Ուրմէր տես Ջ. Հաժ. Ոստան անուան ասկ: Թէ Արզոնի Ոստան ըսուածով, որուն նկատմամբ լուսթիւն կը պահեն Հայք, ինչ հասկընալու է, ես ալ չեմ գիտեր:

Գ. ՏՐՐՐՔԵՐՈՆ ԵՎ ԵՎԵՐԷՐ:

Չորրորդ նահանգն է “Տրրքերուն որ է Տարաւն” “յեւից Չորրորդ Հայոց”, կամ “յերի Գ. Հայոց”, խԱՍ. 29, 31 եւ խԱՎ. 607: Անունս՝ հայ մատենագրութեան հնագոյն եւ միջին ժամանակներուն մէջ երկու անգամ միայն կը հանդիպի, այսինքն խոր. Աշխարհագրութեան մէջ Տրրքերուն խԱՍ. 29, 31 եւ Տրրքերուն խԱՎ. 607 եւ Եղիշէի քով վենետ. տպգր. 1859 էջ 22 Տրրքերուն, Մոսկ. տպգր. 1892 էջ 32 Տրրքերուն, որուն փոխարէն՝ Ղազ. Փարպ. իւր պատմութեան համապատասխան տեղը էջ 125 (= էջ 139 տպգր. վենետ. 1891) Տրքերունի (Տարբերունոյ եպիսկոպոս) կարգացած է, զոր Ինճիճեան ՀՀ. 193 ծան. ուղիղ ընթերցուածը կը համարի: Տարախոյս չկայ որ հնագոյն եւ միջին ժամանակներուն մէջ ալ Տարբերունի անունով գաւառ մը չի յիշուիր, թէ եւ աւելի ուշ ատեններ վարդան աշխարհագիրն այս անունով գաւառ մը կը յիշէ էջ 426. “Արբերանի եւ Տարբերունի Բերկրի է” (Վանայ լճին հիւսիսային արեւելակողմը) եւ Ժէ. դարուն Գաւրի-ժեցի պատմագիրը էջ 425 կ’ըսէ. հայրապետը “ի գաւառէն Տարբերունոյ մինչ ի քաղաքն Ոստան խաշալամով էր եկեալ”: Որովհետեւ հայրապետին

¹ Հմմտ. ZDMG. 43 էջ 394, 1—2՝ Գանիէլ եպիսկոպոս Arzōnի եւ Սամուէլ եպո. Arzōn d'al bēṭā d Ostān. Փաւստ. 113 կը յիշէ միայն Աղճնեաց եւ Կորդուաց եպիսկոպոսները:

չուն էջֆիածնէն սկսելով Բագուանի — Բայագիտի — Արգիլան ուխտին՝ (հոս կը յիշուի առաջին անգամ խաչալուծը) — Տոսք գաւառին եւ Վան քաղաքին վրայէն Ոստան քաղաքը (Վանայ լճին հարաւային արեւելակողմը) հասաւ, ասկէ կը տեսնուի որ Տարբերունի գաւառը Բերկրիի (աշխարհացոյցներու վրայ այժմ՝ Bergri կամ Berkri) կողմերն՝ էր, ուստի ճիշտ այն տեղն, ուր Աբերանի³ գաւառը կը դնենք: Արդ՝ եղիշէի քով Տարբերունի կարգալու է թէ Տարուբերան: Եղիշէ՝ Միհրանբերան հի առ Հայս գրած նամակին պատասխանող եպիսկոպոսները կը թուէ եւ յակնէ յանուանէ յառաջ կը բերէ «Յովսէփ եպիսկոպոս՝ Այրարատայ» — որ է Հայոց կաթողիկոսը — Բագրեւանդ, Բասեան եւ Վանանդ (յետնագոյն Այրարատ նահանգ), Տարաւն, Մանազկերտ, Բղնունիք, Մարդաղի, Ապահունիք (յետնագոյն Տուրուբերան նահանգ), Մարդաստան, Ռշտունիք, Անձեւացիք (յետնագոյն Վասպուրական նահանգ) գաւառներուն եւ Տայք, Սիւնիք, Մոկք նահանգներուն եւ Ամատունեաց իշխանութեան (յԱրագածոտն Փարպ. 106 Այրարատայ մէջ) եւ Արծրունեաց եպիսկոպոսները: Երբ հոս բնդ մէջ Բասենոյ եւ Մարդաստանի եպիսկոպոսաց կը յիշուի «Քասու եպս. Տարուբերանոյ» կամ Տարբերունայ, այս եպիսկոպոսը չի կրնար Տուրուբերան նա-

1 Արգեւան վանքը Բերկրիին կողմերը Ինճ. ՀՀ. 194 Ծան., Առաքել 423, Ալիշան, Մեծ Հայք § 89:

2 Բերկրացոյց գաւառ խոր. քով էջ 300 տարբեր է Վանայ լճին եզերքը գանուող Բերկրիէն, բայց այլուստ անձանօթ է:

3 Տես Գ. Հած., թ. 79:

4 Ղազար զինքը Էբեց կ'անուանէ, վասն զի եպիսկոպոսական ձեռնագրութիւն դեռ չունէր, թէեւ կաթողիկոս էր: Ղազ. 124, 204, 207, 222, 232: Տես ասոր նկատմամբ S. Weber, Die kath. Kirche in Armenien 477, 478, 485:

Հանգին եպիսկոպոսն ըլլալ, վասն զի երբեք Տուրուբերանի մէն մի գաւառին ու քաղաքին (զ. օ. Տարաւնոյ, Մանազկերտի եւն) եպիսկոպոսներէն զատ ամբողջ նահանգին համար ալ եպիսկոպոս մը գոյութիւն ունեցած չէ, ինչպէս առ հասարակ կենդրոնական Հայաստանի մէջ մէն մի գաւառ իր իշխանն ու եպիսկոպոսը միայն ունէր, որոնց վրայ մեծ էր միայն Հայոց թագաւորը (կամ մարդպանը) եւ Այրարատի եպիսկոպոսն՝ այս է՝ Հայոց Կաթողիկոսը: Ուստի Քասու՝ Տարուբերան կամ Տարբերունի գաւառի մը եպիսկոպոսն էր: Բայց եթէ ենթադրել ուզուի թէ Տարուբերան Եղիշէի քով գաւառի մ'անուն է, որ վերջէն ընդարձակ մտօք իբր նահանգանուն գործածուած ըլլայ, ասոր դէմ կրնանք առարկել թէ Տարուբերան անունով գաւառի մը գոյութիւն ունեցած ըլլալը չի կրնար ցուցուիլ, այնպէս որ ուրիշ բան չի մնար, բայց եթէ Ղաղարայ հետ Տարբերունի (սեռ. Տարբերունոյ՝ փոխ. Տարբերունոյ, ինչպէս որ ասանկ կը տեսնենք շատ անգամ -ի վերջաւորեալ գոյականներուն սեռականը) կարգալ եւ Տարբերունիով հասկընալ Ղարղանայ եւ Առաքելի յիշած գաւառը, թէ եւ մթին կը մնայ այս գաւառին՝ Ղաղարէն մինչեւ Առաքել եղած մատենագրութեան մէջ սակայ յիշուած Առբերանիին (Գ. Հոմ. Թ. 79) հետ ի միասին չյիշուիլը:

Ուստի Խորենացւոյ աշխարհագրութենէն յառաջ՝ Տարուբերան կամ Տուրուբերան անունով նահանգ չկար¹: Եթէ այս երկրին անունն տալ ուզուէր՝ առանց այս կամ այն գաւառը թուել ուզելու, մերձաւորապէս կ'ըսուէր «Կողմն Տարաւնոյ»,

¹ Կ'երեւայ թէ վերջէն ալ Ինճիճնանէ յառաջ այս անունը գործածուած չէ: Եւ ոչ իսկ Ղարղանայ աշխարհագրութեան ծանօթ է անունս: Բայց խԱՎ. զայն ապահովօրէն ցած է: Միայն անորոշ կը մնայ թէ Տարուբերան կարգալու է թէ Տուրուբերան (այսպէս Ինճիճ):

վան զի Տարաւն (Taraunitium Տակիտոսի քով, տես վարը Գ. Համ. Թ. 30) ամէնէն ծանօթն էր: Զայս կը ցուցընէ «որ է Տարօն» յաւելուածն, որով ԽԱՍ. 29 Տուրուբերան կը մեկնուի. նմանապէս զայս կը ցուցընէ այն պարագան, որ Փաւստոսի քով 123՝ վերջէն Տուրուբերան ըսուած նաճանգին մէջ գանուող Արշամունիք գաւառն «ի... Տարօն գաւառէն»¹ կ'ըսուի:

Սերէոսի 33 եւ 45 էջերէն եւ Յովհ. Վթղ. Ի 39 էջէն վերը (էջ 44) յառաջ բերուած տեղերէն կը հետեւի որ է. դարուն Այրարատ նաճանգը կ'ըսուէր «Աշխարհ Տանուտերական Գնդին»², իսկ Վասպուրական նաճանգը՝ «Կողմն Վասպուրական Գնդին»: Եւ որովհետեւ Սերէոսի քով 116 եւ 140 նաեւ «Կողմանք Սեփհական Գնդին» կը յիշուին, մարդ կը միտէ ընդունելու որ — քանի որ Սեր. 140 նայելով՝ Սիւնիք խնդրոյ նիւթ չէ — ասով Տուրուբերան նաճանգը՝ Հայաստանի կենդրոնական մեծ նաճանգներուն իբր երրորդը կը նշանակուի³, թէ եւ պէտք մը չկայ որ Սեփհական Գնդին կողմերն ըստ տարածութեան՝ վերջէն Տուրուբերան ըսուած նաճանգին ծիշտ համապատասխանած ըլլան: Եթէ այս ըսուածն ուղիղ է, այն ատեն յետնագոյն Տուրուբերան նաճանգը զարգանալով յա-

1 «Մրջենիկ յԱրշամունեաց տեղեացն ի նաճանգէն Տարօն գաւառէն»: Գոտտիէ սյստեղ սեռականի տեղ դրուած է՝ նահանգի բացառականին ազդեցութեամբը:

2 Գոտտիէ = արաբ. Jund յուն. θέμα «նաճանգի մը մէջ կեցող բանակները, զինուորական գաւառ, բանակաթեմ» խմատով տես St. Martin, Mémoires, 1, 28—29.

3 Սեր. քով 116 Արաբացիք երեքի կը բաժնուին. մէկ առաջն յԱյրարատ կ'երթայ, երկրորդ առաջն «ի Սեփհական գնդին կողմանս», եւ երրորդը՝ յԱղուանս: Ղեւնդեայ քով 11 մէկ առաջը կ'երթայ Վասպուրական եւ կ'առնու «զաւանս եւ զամրոցս որ մինչեւ ի Նախջաւան քաղաք», երկրորդը կ'երթայ Տարաւնոյ (!) կողմն, եւ երրորդը՝ Կողովու (Արծալիք ամրոցը) յԱյրարատայ մէջ:

ուջ եկած է այն երկրէն, որ է. դարուն իւր մէջը կեցող բանակէն՝ Սեփհաւան՝ Գնդէն (այս է՝ մերձաւորապէս «Սեպուհի Գունդ»,)՝ «կողմն Սեպուհի Գնդին», անուանուած է²:

Տուրուբերանի կողմերն ի սկզբանէ Արտաշէսի երկրին մասն էին եւ Այրարատայ հետ մնացին հայ թագաւորաց եւ պարսիկ մարդպաններու տակ, մինչեւ որ 591ին Այրարատայ հետ Հռովմի անցան: Առաջին անգամ այս կողմերը Խորենացւոյ աշխարհագրութեան մէջ կ'ընդունին հաստատուն սահմաններ ու Տուրուբերան անունն, որուն ծագումն եւ իմաստը միտին է: Տուրուբերան անունն երկրորդ մասը կրնայ բնականաբար հայ. քերան բառն ըլլալ:

1 Սեփհաւան անանցուած է սեպուհէ որ է ազնուական տան մը ոչ-անգրանիկ որդին՝ ասրբերեւով Գունդերէ (տէր, գլուխ տան) եւ նախորդէ (իշխող իշխան). Փարպ. 148—49:

2 Ասկէ զանազանելու է Սեփհաւան քանդակը Փառստ. քով 251, որ իւր յատուկ դունդն ըսել է: Մարդպետութեան քանդակը Փարպ. 495 — 294+ Մարդպետութեան այրուցի, Փարպ. 186 է ըստ անուան՝ դունդ կամ սյրուհի Մարդպետի: Երբ Արշակունեաց թագաւորութեան հետ մարդպետութիւնն ալ վերցաւ, Մարդպետութեան (աշխարհի) քանդակն անունը մնաց բանակին: Մարդպետաց երկիրն էր Արպատականէ մինչեւ Ճուաշ եւ Նախճուան (Խոր. 77), այս երկիրն կամ ասոր մէկ մասը պահեց նմանապէս Մարդպետական անունն իբր թեմ՝ եպիսկոպոսին Նախճուանի տակէ՝ «եպիսկոպոս ոստանին Նախճուանու եւ Մարդպետականի» Թովմ. Արծր. 128, «եպիսկոպոսական աթոռ մարդպետականին», անդ 240 (նոյն ժամանակ Նախճուան քաղաքէն Մարդատան գաւառին Համբարդան աւանը փոխադրուած): Ներսէս Շինողի (Սեբ. 118) ասեն Գուին գաւառուած ժողովքի մը ստորագրութեանց մէջ կը յիշուի Յովհաննէս եպիսկոպոս մը Ոստանի եւ Մարդպետական Հայոց՝ Ներսէսէն ետքը երկրորդ տեղը, Finek, Katal. d. arm. Hdscr. 1903, էջ 28: Հմմտ. Ինճիճեան, Հնախօս. Բ, 138—139, ՀՀ. 220—221. Gelzer, Anfänge der arm. Kirche 138.

Ե. ՄՈԿԻ ԿԵՆՆԵՐՔ:

Հինգերորդ նահանգն է ՄՈԿԻ (սեռ. ՄՈԿԻ, ՀՅԳ. ՄՈԿԻ) «առ Ասորեստանեաւ» ԽԱՍ. 29, «յեւլիս Աղձնեաց, որ ի լերինն Տորոս» ԽԱՍ. 32 (նման է ԽԱՎ. 608): Այս նահանգն առաջին անգամ Գ. դարուն կը յիշէ Ամմիանոս 23, 3, 5 (Corduena et Moxoena = Կորդուէք եւ Մոկք) եւ 25, 7, 9 իբրեւ անգրտիգրիսեան այն հինգ երկիրներէն մին, որ 363ին Պարսից անցան («Աղձնիք, Մոկք եւ Ծաւղէք, նոյնպէս Ռէիմենա եւ Կորդուէք»): Ե. դարուն այս նահանգին անունը կը գտնուի Ասորւոց քով՝ 410ի Սիւնհոգոսին ստորագրութեանց մէջ («Գանիէլ եպս. Bēθ Moksāyēθ), Հայոց քով՝ Ագաթ. 597, 650, Եղիշ. 22, 33, 90, Ղազ. Փարպ. 385, 388, Խորեն. եւն, անանկ տեղեր, ուր խօսքը Մոկաց իշխանին², Եպիսկոպոսին, իշխանական տան վրայ է. իսկ երկիրը ցանցաւ կը յիշուի (Խոր. 250 «Մոկաց աշխարհն», Թովմ. Արծր. 280 «երկիրն Մոկաց», 279, 280). ամենեւին չեն յիշուիր այս նահանգին գաւառները հնագոյն պատմագրաց քով (Թովմ. Արծրունիէ յառաջ, որ Ժ. դարէն է): Թէ ՄՈԿԻ նաեւ երկրին բնակիչները կը ցուցնէր (հմմտ. Հայ+ — «Հայաստան» եւ «Հայեր»), կարելի չէ հաստատել. նմանապէս այս անուան *ՄՈԿԻ եզակին ալ գործածուած չի գտնուիր: Ասկէ անցնելու ԿՈԿԻ քաղաք կը գործածէ Խոր. 80: Կը սպասուէր որ այս անուան յունարէն-լատ. ձեւն ըլլար *Mokene, *Mocena, կամ՝ հայ. ՄՈԿԻ հայցականը հիմ բռնուելով՝ *Moxena (հմմտ. ասոր. Bēθ Moksāyē), որ Corduena անուան աղբեցուցութեամբը կրնար *Moxuena ալ եղած ըլլալ: Ասոր

1 ZDMG. 43, 394.

2 Հմմտ. [Balādūri էջ 199 «Տէր ՄՈԿԻ» Կոստ. Պորփ. de cerim. էջ 687 «գիշխանն Մոկաց», Վարդան. Իշխ. 428 «Մոկաց գաւառն է իշխանանիստ»:

տեղ մեր դիմացը կ'ելլէ Moxoena ձեւը (x-է ետքը՝ 0-ով մը), որուն ծագումը մթին է: Երկրին հին անունն այսօր ալ կը տեսնուի Մէօխս, Մուխուս (Մոխս) ձեւով, որ տեղ մին է Մէօխս-սուի՝ Բոհստան-սուի մէկ բաղկին՝ աջ (հիւսիսային) եղերքին վրայ, որմէ կը տեսնուի թէ հին Մոկք նահանգն՝ ամբողջապէս կամ ըստ մասին՝ Բոհստան-սուի հիւսիսակողմն էր («ի լեքինն Տորոս» ԽԱՍ. 32):

Եթէ Մոկք արդէն Արտաշէսի եւ Չարիադրիսի պետութեան մասը չէր, այն ատեն առաջին անգամ զայն Հայաստանի հետ միացուցած է Տիգրան՝ Ատրպատականն, Ադարբեյխան եւ Կորդուքը նուաճողը: 297ի դաշնագրութեամբ Մոկք Աղձնեաց, Կորդուաց եւ Ծաւղէից հետ Հռովմայ անցաւ, 363ին նորէն Պարսից անցաւ եւ ապա նորէն, ինչպէս կ'երեւայ, պարսկական Հայաստանի մաս եղած է, վասն զի 450ին մասնակցած էր Պարսկահայոց ապստամբութեան՝ ընդդէմ Պարսից: Հմմտ. նաեւ Խոր. Գ, ծե (Ատոմ Մոկացի եւ Շապուհ): Այնուհետեւ մնաց Հայոց եւ 591ին ալ չանցաւ Հռովմայեցւոց: Է. դարուն՝ Արաբացւոց երկիրը գրաւելուն ատեն՝ Մոկս գաւառ է վասպուրականի. Balādurī էջ 199:

Մոկք անուան ծագումն եւ իմաստը մութ է: Ծաւղէից եւ Ռէիմենայի վրայ տես Գ. Հած. Թ. 27է եւ 27է:

Չ. Կորճէ+ նահանգը:

Աեցերորդ նահանգն է Կորճէ+ ԽԱՍ. 29 կամ Կորճայ+ ԽԱՎ. 608, որ «յելից կան Մոկաց», ԽԱՍ. 32 կամ «յելից կայ Մոկաց առ Ատրեստանիւ», ԽԱՎ. 608: Այս նահանգէն աւելի ծանօթ էր՝ ասոր մէջ գտնուող Կորդուք գաւառն (Ամիխանոսի Corduena): Երկուքն ալ, Կորճէք՝ եւ Կորդուք,

1 Հնագոյն մատենագրութեան մէջ ուղղականը միայն վերը յիշուած տեղերը ԽԱՍ. 29 եւ 32, ԽԱՎ. 608:

Փաւստոսի եւ Խորենացւոյ քով կը յիշուին՝ առանց ամենեւին իրարու յարաբերութիւն ունենալու, եւ իրարու հետ ալ իրապէս յարաբերութիւն չունէին: Փաւստոսի էջ 158 «սա (համբարակապեան) գայր հասանէր ի գաւառն Կորճէից ի Սաղամաս», խօսքէն կը հետեւի թէ այս նահանգն Ուրմիոյ լճին արեւմտակողմն էր, ճիշտ հոն՝ ուր այսօր կեցած է պարսկական Սաղամաս քաղաքը (Սաղմաստ, Կիպերտի աշխարհացոյցին վրայ՝ Scheher Salamas համանուն գաւառին մէջ՝ Չար-չայի վրայ եւ Ուրմիոյ լճին հիւս. ծայրին արեւմտակողմը. Լինչի քով՝ Սաղմաս), ուստի՝ Տիգրիսի՝ վրայ գտնուող Կորգուաց երկրէն բաւական հեռու է: Փաւստ. ուրիշ տեղ Կորճէից վրայ միայն սաշափ կը պատմէ թէ Մերուժան ուրացեալը Հայաստան արշաւած ատենն՝ իւր վարած պարսիկ բանակները Կորճէից գաւառը թողուց՝ (էջ 251) եւ այս բանակները՝ Մերուժանի մահուրէն ետքը՝ Պարսից աշխարհը փախան: Էջ 264 կը յիշէ Շահնայի իւր ճեւղի մը, որ գլուխ եպիսկոպոսաց եղաւ՝: Իսկ երբ հայկ. երկիրներու Արշակէն բաժնուելուն եւ նորէն նուաճուելուն վրայ (էջ 159 եւ 209) կը խօսի, երկու տեղն ալ (վերջէն Կորճէք նահանգին վերաբերող) Կորգուք, Կորգիք եւ Տմորիք գաւառները կը յիշէ, բայց ամենեւին

Ինճիճ. ՀՀ. 137 կը գտնուի. անուան ուրիշ տեղեր յիշուած ատենը՝ գործածուածն է Կորճէից սեռականը ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 608, Փաւստ. 158, 251, 255, Խոր. 143, Թովմ. Արժր. 259 (երկու անգամ): Կորճայի սեռականն ընթացէր *Կորճայից, Կորճէից սեռականը՝ *Կորճայ + ուղղական մը ենթադրել կու տայ: Հմմտ. Կորճայ Փաւստ. 264: Կորճայ իբր գաւառաբարբառ տես էջ 59, IF. 12 Anz. 47—49.

1 «Իսկ Տիգրիսի քով Կորգուացւոց երկիրները, զորոնք հիները Կորգուք կը կոչեն. եւ ասանց քաղաքներն են Սարիսա (այժմ՝ Շարիշ), Սատաղկա եւ Փինակոյ (այժմ՝ Փինիկ), Սարբոն գԼ. 747:

2 Այս երկիրն ուրեմն պարսկական էր (իրբ 380ին):

3 Իբր 380ին:

չի յայտնե՛ր ո՛չ հոս եւ ո՛չ ուրիշ տեղ, թէ ասոնք կամ շատ սակալ (էջ 21, 22, 42, 123, 159, 209, 219, 220) յիշուած Կորդուք («գաւառն» կամ «աշխարհն Կորդուաց» էջ 22, 42) Կորճէից վերաբերի: Բնական է այս բանս, քանի որ Գ. դարուն Կորճէք նահանգ մը գոյութիւն չունէր, ինչպէս պէտք ենք ընդունիլ, եւ Կորդուք, Կորդիք եւ Տմորիք¹ գաւառները՝ առանց յարաբերութիւն մ'ունենալու Կորճէից հետ, անկախ գոյութիւն ունէին անոր պէս: Խորենացին ալ Կորճէից² հետ յարաբերութեան մէջ չի դնե՛ր ո՛չ Կորդուքն (էջ 31, 114, 154) եւ ո՛չ Կորդիքը (էջ 132), զոր Տմորիքի (էջ 132, 200) հետ կը նոյնացընէ: Յետնագոյն մատենագիրներէն թովմ. Արծրունին կը յիշէ Կորճէքը³, բայց միայն մէկ տեղ (էջ 259) եւ այնպիսի կերպով մը, որ պայծառ չի տեսնուիր թէ Կորճէքով Փաւստոսի ըսած երկիրը կը հասկընայ, թէ Խոր. Աշխարհագրութեան նահանգը. «Քանզի խառն դրակցութեամբ սահմանին առ միմեանս Փոքր Աղբազ⁴ եւ աշխարհն Կորճէից⁵ եւ Պարսկա-

1 Կորդեաց եւ Տմորեաց իշխան մը չի յիշուիր Փաւստոսի քով, բայց կը յիշուի էջ 159 «աւեր գաւառին Կորդուաց»: Հմմտ. էջ 21 «Իշխանն Կորդուաց քոնն»:

2 «Եւ այլ՝ որ ինչ կրասերադոյնն աղգ, եթէ տաս եւ եթէ զկողմամբ Կորճէից, հաստատէ այս Տիգրան. որք միանգամ անագգիք էին ի վաշտս եւ անձամբ երեւելիք...», որք ի Կորճէից եւ որք ի մերձ կողմանէս, զյառաջագունից ասացելոց մօտաւորաց վճենից եւ զարմից հայկազանց, ոմանք ի յեկացո, Խոր. էջ 143:

3 Կորդուք կ'ըսէ թովմ. էջ 19՝ տապանն «հանգեաւ ի լերինս Կորդուաց» եւ 232՝ Գուրգէն ընդունեցաւ արեւելեան երկիրները «յիւից Աղբազոյ եւ որ շուրջ զնովաւ ամենայն Պարսկահայք մինչեւ ի մուտս Կորդաց» (կարգա՝ Կորդուաց):

4 ԽԱՍ. ի քով (էջ 32) Կորճէք նահանգին (ամենէն արեւելեան) գաւառը:

5 ԽԱՍ. ի քով միայն նահանգ այլ եւ այլ գաւառներով, որոնց մէջ չի յիշուիր Կորճէք գաւառ մը:

Հայոց՝ եւ հանապազ առ միմեանս զգժտութիւն կեղծաբերէին, մարգպանն (Գուրգէն) եւ որ զԿորձէիցն ունէին զգործավարութիւն: Ելանէ մարգպանն ի վերայ նոցա եւ յինքն հանէ զՏամբեր եւ զԸնայ՝ դաւառ եւ որ ասի Ապուլսփրի բերդ, ի Վհրի (այլ ընթերց. Վհրէ) քաղաքին Կորձէից զեր կացուցանէ ոստիկանս ի պահպանութիւն ամրոցին: Իսկ Պարսկահայոց գուեահն խուժան անեալ, գաղտագնաց եղեալ ընդ անկոխ ճանապարհս՝ դան հասանեն ի Մարդաստան գաւառ, եւն: Քանի որ Փոքր-Աղբազ ըստ ԽԱՍ. Կորձէք նահանգին մէկ գաւառն է, ուստի իբրեւ այսպիսի՝ չի կրնար Կորձէք նահանգին սահմանակից ըլլալ, այնպէս որ Թովմաս կամ Փոքր-Աղբազը Կորձէից մաս չի համարիր, այլ Մեծ-Աղբազի հետ Ասսպուրականի մաս կը համարի¹, կամ Կորձէքով ԽԱՍ. ի նահանգը չի հասկընար, այլ Փաւստոսի գաւառը, որ հեռուն՝ արեւելակողմը կը գտնուի: Առաջին դէպքին մէջ անըմբռնելի կը մնայ թէ ինչպէս Կորձէք, եթէ Ասսպուրականի վերաբերող Մեծ ու Փոքր Աղբազ գաւառներով բաժնուած էր² մէկալ գաւառներէն, ասոնց հետ ընդհանրապէս կրնար կապ ունենալ. երկրորդ դէպքին մէջ՝ Կորձէից ու Պարսկահայոց համար գործածուած ~~աշխարհ~~ անունն աչքի զարնող է. երկու դէպքի մէջ ալ Թովմ. Արծրունւոյ Կորձէքը դէպ ի արեւելք շատ հեռուն գտնուող գաւառ մը կամ հեռու դէպ ի արեւելք ձգուող նահանգ մըն է, վասն զի սահմանակից էր Փոքր-Աղբազի (մեծ Ջարի վերին ընթացքին վրայ) եւ Պարսկահայոց. տարակոյս չկայ որ Թովմ. ի ըսած-

1 ԽԱՍ. ի քով՝ Պարսկահայք նահանգին գաւառ են:

2 Ասոր անդ Թովմ. Արծր. կ'ըսէ էջ 252. Գուրգէն առաւ Ասսպուրականի հարաւ-արեւելեան կողմը՝ Մեծ եւ Փոքր Աղբազ գաւառներով:

3 Ենթադրելով թէ Կորձէք կը հասներ մինչեւ Սաղամաս, եւ Աղբազ՝ վերին Ջարի վրայ էր:

ները չեն միարանիր խոր. աշխարհագրութեան հետ, որ Փոքր-Աղբազը կործէք նահանգին մէջ կը դնէ:

Թերեւս դժուարութիւնները լուծուին, եթէ ընդունինք որ Թովմ. Արծրունւոյ յիշած կործէքը՝ Փաւստոսի քով յիշուած գաւառն է, եւ ոչ թէ խոր. աշխարհագրութեան նահանգը, եւ եթէ ընդունինք, որ խոր. աշխարհագրութիւնն այս գաւառը Փոքր-Աղբազի հետ մէկ գաւառի ամփոփած է Փոքր-Աղբազ անուամբ եւ ասով ազատ մնացած անունը գործածած է այն նահանգը նշանակելու, որ իր մէջը կը բովանդակէր կորդուքէ մինչեւ Փոքր-Աղբազ-կործէք գաւառները:

Յետնագոյն կործէք նահանգին իր մէջը բովանդակած երկիրներուն մէջէն առաջինն էր Տմորիք, եթէ Ստրաբոնի քով Tamoritis ուղիղ ընթերցուած է: Տմորիք՝ Արտաշէսի եւ Չարիադրիսի ձեռք միացուած է Հայաստանի հետ. կորդուաց աշխարհն եւ ինչ որ նախկին կորդուաց թագաւորութեան կը վերաբերէր՝ նուաճելով Հայաստանի մաս ըրաւ Տիգրան Մեծ, որ Քրիստոսէ յառաջ 69ին ստիպուեցաւ այս երկիրները նորէն Ղուկուղղոսին թողուլ՝ կորդուաց Չարբիենոս թագաւորը սպաննել տալէն ետքը: Ղուկուղղոսի հեռանալէն ետքը՝ Տիգրան կորդուքը դարձեալ ձեռք անցուց, բայց քիչ մ'ետքը ստիպուեցաւ նորէն՝ զայն Պամպէոսի տալ, որ 65ին զայն Պարթեւներէն առաւ եւ 64ին նորէն Տիգրանին ետ տուաւ: Քրիստոսէ ետքը 115ին Տրայանոս կայսրը կորդուքն առաւ, որուն Մանիսարոս իշխանը՝ Հայաստանի ինչ ինչ մասերն ու Միջագետքը յափշտակած էր: Պարսից Ներսէս թագաւորը 297ին զայն Հռովմայեցւոց թողուց. սակայն կորդուք՝ գէթ ըստ մասին՝ նորէն (Ամմ. 18, 6, 20, տես վերը էջ 32, ծան. 1) Պարսից իշխանութեան տակ մտաւ եւ 363ին Յովիանոս խաղաղութեամբն ամբողջապէս Պարսից անցնելով՝

անոնց ձեռքը մնաց: Յոյնք եւ Հռոմէացեցիք մեզի անգեկութիւն չեն տար այն նահանգին տարածութեան վրայ, որ միշտ բուն Կորդուքին սահմաններուն մէջ ամփոփուած չէր: Փաւստոսի քով, որ Գ. դարուն պատմութիւնը կը գրէ, կ'երեւայ թէ Կորդուք, Կորդիք եւ Տմորիք երէք երկիրները կը համապատասխանեն Ամփանոսի Corduena անունանոց երկրին: Խորենացւոյ քով Տմորիք դարձած եղած է Կորդիք, որ աշխարհագրութեան մէջ իբր երրորդ Կորդիք կը ներկայանայ: Խոր. Աշխարհագրութիւնը Կորդուքէն ու երրորդ Կորդիքէն, ինչպէս նաեւ ուրիշ եօթն գաւառներէ կը կազմէ նոր նահանգ մը, որ իւր անունն իր ամէնէն ծանօթ Կորդուք գաւառէն շ'անուր, այլ քիչ անգամ յիշուած Կորձէք գաւառին անունէն՝ Կորձէք կը կոչուի:

Կորձէք անունը յառաջ կը մեկնուէր *Կորդ-հայ + = «Քրդահայք», նորերս՝ Անգրէասէ սկսեալ՝ կը մեկնուի *Կորդ-հայ +՝ իբր ածանց *Kurti = յուն. Κούρτι: Այս երկու մեկնութիւններն ալ սխալ կը համարիմ:

Է. Պարսկահայ նահանգը:

Եօթներորդ նահանգն է Պարսկահայ, որ «յելից կայ Կորձէից առ Ատրպատականաւ», ԽԱՍ. 29, ԽԱՎ. 608: Պարսկահայք կայ «յելից Կորձէից եւ ցաղխատաբար (?) մտանէ ընդ մէջ Ատրպատականի եւ լերինն Տաւրոսի այնր կողման որ կոչի Կոհ-ի-Նիհորական,՝ մինչեւ ցերասխ դեա», ԽԱՍ. 32: Պարսկահայք անունը հնագոյն մատենագրութեան մէջ չի հանդիպիր եւ՝ Խոր. աշխարհագրութեանէն դուրս՝ առաջին անգամ Ժ. դարուն՝ Թովմ. Արծրունւոյ քով (էջ 232, 252, 259 եւ 260) կը գտնուի, իսկ Հեր եւ Չարաւանդ

1 Հմմտ. վարը 27 է Չորրորդ Հած.ի մէջ:

գաւառներուն անունները շատ ստեղծ կը յիշուին հնագոյն պատմագիրներէն:՝ Ուստի այս անունն ուշ ատեն եւ թերեւս յուն. Περσαρμενία (Հայաստանի բաժանման ատեն՝ 387ին Խոսրով թագաւորին, 428ին Պարսից ինկած արեւելեան բաժինն) անուան վրայէն եւ «Գ. Հայք» ու «Բարձր Հայք» անուանց նմանութեամբը մէջտեղ ելած է: Թովմ. Արժրունւոյ համեմատ էջ 232 այս նահանգն էր Աղբազի շուրջը եւ (էջ 259) Փոքր-Աղբազի եւ Կորձէից սահմանակից, եւ հիւսիսային կողմանէ Աւրմիոյ լճէն անդին կ'երկարէր:

Մարքարտ երանշ. 109 կը խօսի Հայաստանի Ատրպատականի հետ ունեցած յարաբերութեանց վրայ: Արդէն Արտաշէս Ատրպատականցիներէն յափշտակած էր շատ մ'երկիրներ, նաեւ Բասորուպեդան. Տիգրան սախուրեցաւ անոնց 70 «ձոր» տալ, զորոնք քիչ մ'ետքը դարձեալ ետ առաւ ուրիշ երկիրներու հետ: Անտոնիոս այս երկիրները Քրիստոսէ յառաջ 33ին դարձեալ անոնց ետ տուաւ: Քրիստոսէ ետքը 297ի խաղաղութեամբը դէպ ի Հայաստան սահման որոշուեցաւ Զինթա ամրոցը,² որուն ճիշտ դիրքը դժբախտաբար չենք գիտեր: 363էն ետքը Պարսիկները Հայաստանի մէկ լայնածաւալ մասը, որ սահմանակից էր Մարաց (Ատրպատականի), առին եւ Ատրպատականի մասըրին: Փաւստոս ո՛չ միայն Հեր եւ Զարաւանդ գաւառները, ուր կը կենար Խոսրով փոքր թագաւորը խաղաղութեան ատեն (էջ 18), Գ. դարուն առաջին կիսուն Հայաստանի մաս կը համարի,

¹ Այսպէս Փաւստ. 18, Եղիշ. 57, 81, Փարսպ. 199, 202, 390, 488, Սէր. 94, Ղեւոնդ 134, Յովհ. Կթղ. 79, 159, 178:

² «Զինթա գղեակը՝ որ Մարաց սահմաններուն վրայ է, Հայոց սահմանը կը կազմէ», Պետր. Պատր. հատակոտորք տող 14, վերը էջ 31, ծան. 2:

այլ եւ յայտնապէս կ'ըսէ թէ Ատրպատականի Գանձակ քաղաքը Հայաստանի սահմանն էր Պարսից դէմ՝ Արշակ, Պապ (367—374) եւ Վարազդատ՝ թագաւորներուն օրովն եւ նմանապէս կ'ըսէ թէ Հայոց թագաւորներուն սահմանապահները նոյն քաղաքը կը նստէին (էջ 137)։ Ըստ այսմ Փաւստոս կ'ըսէ թէ Արշակ թագաւորէն ապստամբող երկիրներէն էր (367էն յառաջ) այն տեղն ալ, զոր թագաւորնուէր ընդունած էր Պարսից արքայէն Ատրպատականի մէջ (Փաւստ. 124, 160, 208), ինչպէս նաեւ «ամուր աշխարհն Մարաց», եւ նմանապէս կ'ըսէ թէ Պապայ Մուշեղ սպարապետը այս երկու երկիրները նորէն նուաճելով ետ առաւ։ Ինչ որ ալ ըլլայ, երբ քիչ մ'ետքը 387ին Հայաստան Պարսից եւ Հռովմայեցւոց մէջ բաժնուեցաւ, ըստ Փաւստ. էջ 262 ալ Հայաստանէն շատ մը գաւառներ բաժնուելով՝ ուղղակի Պարսկաստանի հետ միացուեցան։¹ Ասնք են ըստ Մարքարտի այն գաւառները (Երանշ. 109), որոնք յետնագոյն Պարսկահայք նահանգը կը կազմէին։ Իբր հարիւր տարի ետքը՝ Պարսից Վաղարշ (484—488) արքային օրովը՝ Ղաղ. Փարպեցւոյ քով (էջ 488) Հեր ու Չարաւանդ գաւառները գեռ Պարսից ձեռքը կը գտնենք.² հարիւր տարի մ'ալ ետքը Պարսկահայք Պարսից ձեռքը մնաց, երբ խոսքով Փարվէզ Հայաստանի մեծագոյն մասը Հռովմայեցւոց թողուց։ Թովմ. Արծրունի կ'ըսէ թէ Արաբացիք՝ Տամբեր, Ըռնայ եւ Չարեհաւան գաւառները Պարսկահայքէն բաժնած էին, մինչեւ որ Գուրգէն, Գագիկին եղբայրը, զանոնք անոնց

¹ Փաւստ. 16, 137, 187, 198, 200, 203, 235.

² Տես վերն էջ 34:

³ Պարսկական «պրուձին Ատրպատականի, որ մտա ի Հոյս իցեն», եւ Հեր ու Չարաւանդ գաւառներուն պրուձին Հայաստան միջամբելու չեն, այլ Հեր գաւառին նըւարտակ գիւղը գաղարելու են. Փարպ. էջ 487—89:

ձեռքէն (իբր 905ին) նորէն առաւ (Թովմ. Արծր. 252, 259, 262): Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 157:

Այս նահանգին այն մասն, որուն մէջն էին Հեր եւ Զարաւանդ գաւառները, հիւսիսակողման սահմանակից երկրին հետ մէկտեղ՝ Ը. եւ Ժ. դարուն Ռոտակը¹ անուամբ մեր դիմացը կ'ելէ, ինչպէս յաջորդ տեղերը կը ցուցնեն: Ղեւնդ էջ 134 Գագիկ Թոռնաւանէ գալով ասպատակ արուեր գիղղամամբ Ատրպատական աշխարհին, ի Զարեւանդ գաւառ, ի Ռոտակս (ձեռագիրն՝ Բուտակս, տպագիրն՝ Բուտակս) եւ ի Զիգույ (այսպէս տպագիրն, իսկ ձեռագիրը՝ Շիգուեց), ի Տասուկ,² ի Գաղնակ (= Գանձակ), ի Յորմի (= Ռւրմի), ի Սուրենապատ եւ յայլ եւս մերձակայ գաւառսն. Յովհ. կթղ. էջ 88 Սմբատ Ափշնի գեմ քալեց «մինչեւ ի գաւառն Ռոտակաս մերձ յԱտրպատական». էջ 134 «առ ստորտով աշխարհին կորդուաց եւ Ռոտակաց եւ Ատրպատականի». էջ 158 «երթային գհարաւային (!) կողմամբ Ռոտակաց գաւառին ի Հեր եւ ի Սաղամաս, եւ անտի ի քաղաք Ատրպատականի». էջ 178 «յուզի անկեալ դնալ զկողմամբ Հերայ եւ Զարեւանդ գաւառի ի նահանգս Ռոտակաց»: Յովհ. կթղ. էջ 53 կը յիշէ նաեւ Ռոտակաց եպիսկոպոս մը:

Ը. Աստղո-բակն նահանգը:

Ռւթերորդ նահանգն է Աստղո-բակն՝ Պարսկահայոց հիւսիսակողմը ԽԱՍ. 29, «ի մտից Պարսկահայոց եւ առ երի կորձէից» ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ.

¹ Ասոր այլ ընթերցումները Յովհ. կթղ. ի բով՝ Ռոտակ, Ռոտակ, Ռոտակ, Ռոտակ: Պահլ. *rōtakl՝ հին պարս. rauta «գետ»:

² Ռւրմիոյ ընդ հիւսիսակողմը, Tasouidj կիպերտի Nouvelle carte généraleին վրայ, Tesūdj կիպերտի Ritterի Erdkundեին համար պատրաստած քարտէզին վրայ, Tasuj Khanikofի բով Map of Aderbeijan ZAE. 14, 1863, Tasuj կինի բով, իսկ Ինճիճեանի բով՝ Նոր Հայ. էջ 250 «Թէսույ»:

608: Ըստ Ինճիճեանի, Կիպերտի եւն Վասպուրահան անունը Βασσοροπέδαν ձեւով Ստրաբոնի քով կը գտնուի արդէն. վերն էջ 17 բառաձեւերուն համեմատ՝ ստոյգ չէ Վասպուրահան եւ Βασσοροπέδαν անուններուն նոյն բլլալը: Եթէ այս մեծ ու կարեւոր նահանգը, որուն գաւառները ստէպ կը յիշուին, Ստրաբոնի ատեն իսկ այս անունը կրէր, այն ատեն հայ հնագոյն մատենագրութեան մէջ ալ այս անունն հանդիպելու էինք, բայց կը տեսնենք որ անունն Փաւստոս, Կորիւն, Աղաթանգեղոս, Եղիշէ եւ Ղազար պատմագիրներուն ծանօթ չէ. Խորենացին է առաջին անգամ Վասպուրահան նահանգը յիշողն, այն ալ՝ մէկ անգամ միայն: Յետնագոյն պատմագիրք (Ղեւոնդ՝ Ը. դարէն, Թովմ. Արծր. եւ Յովհ. Կթղ. Ժ. դարէն, եւն) շատ յաճախ կը յիշեն² այս նահանգը, յատկապէս՝ Արծրունեաց Վասպուրահանի իշխանութեան ծագելէն³ ետքը: Վերն էջ 45 արդէն ըսինք թէ Սեբէոս ալ (էջ 45) այս նահանգին անունը կու տայ, բայց ոչ թէ պարզապէս Վասպուրահան ըսելով, այլ «կողմն Վասպուրահան Գնդին» (տես վերն էջ 81): Կը բացատրէր Սեբէոս ինք զինքն այսպէս, եթէ պարզ Վասպուրահան անունը սովորական ու դործածական եղած բլլար: Եթէ ոչ, այն ատեն ընդունելու ենք որ

1 Խոր. 140 «ընդ նախարարս Վասպուրահանի»: Այս անունը կայ նաեւ առ Սահակ Թղթոյն մէջ ալ (Խոր. 284), որ սակայն յետնագոյն ժամանակէ է:

2 «Վասպուրահան աշխարհն Ղեւոնդ 11, 23, 26, 119, «Գաւառք Վասպուրահանի» Ղեւոնդ 134, «Վասպուրահան նահանգ» Յովհ. Կթղ. 68 եւն: Արաբերէն՝ «al-Busfurrajan» Balādurī 194, 195, 199, 200 եւն, աւելի ուղիղ՝ «al-Basfurjan» Yāqūt 1, 624.

3 Իբր 908 է սկսեալ՝ Թագաւորութիւն Գաղիկի տակ Թովմ. Արծր. 285, Brosset, Collection 1, 229 ծան.: Գաւառները կը թուէ թովմ. Արծր. էջ 251-252:

նահանգն իր անունն այս գնդէն առած է: Բայց հարկ է որ այս անունն է. դարուն ընդհանուր գործածութիւն ունեցած ըլլայ, վասն զի ոչ միայն Ը. դարէն Ղեւոնդ պատմագրին՝ սովորական գործածածն է, այլ նաեւ արաբացի պատմագրաց:

Վասպուրականը կը վերաբերէր Արտաշէսի եւ Տիգրանի տէրութեան, եւ 297ի եւ 363ի դաշնագրութեանց արամագրութիւններն այս երկրին հետ գործ չունեցան: Փաւստոսէջ 160 յտեկապէս չի յիշեր այս երկրին կենդրոնական երկիրներէն ըլլալը, երբ հայ. երկիրներու Արշակ թագաւորէն բաժնուելուն վրայ կը խօսի: 387ին՝ Հայաստանի բաժանմանն առեն՝ Վասպուրական Պարսից գերիշխանութեան տակ մտաւ եւ նոյնպէս մնաց նաեւ 591ին: Թովմ. Արծրունւոյ (էջ 252) համեմատ՝ Արաբացիք 693ին Նախճաւան քաղաքը եւ 737ին Գողթն գաւառը Վասպուրականէն հանեցին: 902ին Նախճաւան քաղաքը Սիւնեաց հետ միացուեցաւ:³

Հայ. Վասպուրական է պահլ. vāspuhrakān «աղնուականաց ամէնէն բարձր դասակարգը՝ Սասանեանց պետութեան մէջ կամ ամէնէն աղնուատուհմ եօթն ընտանեաց անդամները», եւ Սերէոսէն (էջ 48) դեռ այս նախնական իմաստովը կը գործածուի («վասպուրական համարակար», = հարկահաւաք աղնուականաց Հ.Բ. էջ 80): Ըստ այսմ

¹ Հոս դիտմամբ նկատողութեան չեմ աւելոր Մխորենացին, որուն ժամանակը դեռ վիճելի է: Եթէ Զ. դարէն է, ինչպէս ինձ կ'երեւայ, այն առեն այս անուան գործածութեան սկիզբը նոյն դարուն կ'ըլլայ, եւ այս պարագային մէջ մեկնելի կը մնայ թէ ինչն Սերէոս նոյն անուան տեղ շրջուն բացատրութիւն մը կը գործածէ:

² Թուականին համար տե՛ս Brosset, Collection d'Historiens arm. 1, 203—204 ծան.:

³ Հմմտ. Brosset անդ 1, 200, 201 ծան. 1. 229 ծան., Brosset, Histoire de la Siounie էջ 115. Ինձի՛ճ. ՀՀ. 157:

Վասպուրական կրնար նշանակել «երկիր ազնուականաց», բայց «կողմն Վասպուրական գնդին» (Սեր. 45) (= կողմն ազնուականաց գնդին) բացառութեան համառոտութիւնն է: Յամենայն զէպօ մթին կը մնայ թէ Հայերն ինչպէս գործածած են հայկական կազմակերպութիւն մը կամ նահանգ մը նշանակելու՝ վասպուրական բառը, որուն հայերէնի մէջ փոխառեալ չըլլալն, այլ օտար բառ ըլլալը յայտնի է: Արդեօք առաջին անգամ Պարսիկներն երկիրն ու գունդը *վասպուրական կոչեցին եւ ապա Հայերն անոնցմէ անունս առին, ինչպէս որ Սիւնեաց հարստութեան համար Սիսական անունն անոնցմէ եւ «Գ. Հայք» անուանակոչութիւնը Յունացմէ առած են: Առ այս սպարազան առ առաւելն կրնայ նշանակութիւն ունենալ որ հայկ. նահանգներու անուններէն միակ as-Sisajān եւ al-Basfurjan անուններն, որոնք Արաբացւոց ծանօթ են (Chordādbeh էջ 122), Հայոց թերեւս Պարսից միջնորդութեամբն անցած են:

Թ. ՍԻՆԻՔ ԿԱՆԱՆՔԸ:

Իններորդ նահանգն է ՍԻՆԻՔ, որ կայ «առ Երասխա», ԽԱՍ. 29, «ընդ մէջ կալով Երասխայ եւ Արձախայ, յելից Այրարատոյ», ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ. 609: Այս անունը հին է եւ հայ մատենագրութեան մէջ սովորական¹: Յունաց մէջէն — եթէ Սարաբոնի քով Փսսնէւք Συσνէւի (տես վերն էջ 17) փոխելու չէ — Եւսերիոս († 340) է առաջինն, որ (Բարդեժանի հետեւելով) երկիրը Σαυνία (Սիւնիք) ձեւով կը յիշէ², ինչպէս նաեւ

¹ Հմմտ. Փաւստ. 21, 28, 133 «Սիւնեաց գաւառն», Կորին 24 «Երկիրն Սիւնեաց», «Սիւնական աշխարհ», Սեր. 26 «աշխարհն Սիւնեաց» եւն:

² Eusebii Praep. evang. ed. Gaisford 2, 88 (277) (էն) Σαυνία (այլ ընթերց. Συσνία). Կոստ. Պորփիրի քով

Ալանաց, Աղուանից աշխարհներն եւ Ուտին կը յիշէ. այս երկրին բնակիչները Պրոկոպիոս (1, 74, bell. Pers.) Σουρνῖται կ'անուանէ: Հայերէնի մէջ այս երկրին բնակիչը Սիւնի¹ կը կոչուի, այնպէս որ Սիւնիք յոյնակին թէ՛ երկիրն եւ թէ՛ բնակիչները կրնայ նշանակել: Բայց թէ անունս սկզբնաբար ժողովրդեան անունն էր թէ՛ երկրին եւ թէ՛ սուկից յառաջ կու գայ, չենք գիտեր: Սիւնիք բաժնելով՝ տոհմի անուն (այսպէս Արծր-ունի, յք. Արծր-ունիք, Բագրատ-ունի, յք. Բագրատ-ունիք եւն) մեկնել՝ ապահով չէ:² Երբեք Սիւնիք անունն՝ երկրին մէկալ Սիսական անուանը հետ նոյն չէ:

Սիսական նախ այն անունն է, զոր Սիւնիք Պարսից եւ ապա նաեւ Արաբացւոց եւ Ասորւոց բերնին մէջ կը կրէր, ինչպէս անկէ իսկ կը տեսնուի, որ նախ Խորենացին էջ 28 կ'ըսէ թէ՛ «Պարսք յարաւստն իսկ Սիսական կոչեն»³ Սիւնիքը, եւ երկրորդ՝ արաբացի պատմագիրներն երկիրս կ'անուանեն՝ Sisajān (հին պրսկ. *Sisagān = մի-

de cerim. էջ 687 (ժ. դարէն) կ'ըսուի Տսրնի, Combefist քով Hist. Monothel. էջ 284 (յամն 695) Տսրնի (Մաթուսաղա, եպս. Սինէի = Մաթուսաղա Սիւնեցի Ինճիճ. ՀՀ. 220):

¹ «Աաղինակ Սիւնի», Փաւստ. 21. «Դարա Սիւնի», Խոր. 236 եւն. «Սիւնի», (Աբացին եւ Աղուանն) Սեբ. 139, 140 եւն:

² Այս պարագային Հայերը Սիւնիք արտաբերելու էին՝ յենլով՝ տոհմերու-անի վերջաւորեալ բազմաթիւ անուններուն վրայ: Բայց արդի երկազանկ արտաբերութիւնն աւելի մատնանիչ կ'ընէ հին հայ. երկազանկ Սիւնիք մը (իւ երկարբառով, ինչպէս իւն, Յիւն եւն). հմմտ. յուն. Տսրնի, Σουρνῖται. Սա ալ կայ որ Սիւնեաց իշխանական տոհմը Սիւնիք չէր կոչուեր, այլ Սիսականը:

³ «Յստակագոյն», կ'ըսէ, վասն զի Սիսականը Սիսակէ մը յառաջ կը բերէ:

⁴ Balādurī 193, 194 (Sisajān եւ Arrān), Ibn Chor-dādbēh 122 եւն: Հմմտ. նաեւ Չարարիա Հսեւորի ըսուած

ջին պրս. *Sisakān): Սիսական է միանգամայն այն անունը, զոր հին Հայոց բով Սիւնեաց մէջ իշխող տոհմը կը կրէր: Յեանագոյն ժամանակի Հայերը այն Սիսական անունը երկրին ալ տուին եւ Սիւնիք անուան հետ նոյնացուցին: Փաւստոս, Ագաթանգեղոս, Եղիշէ եւ Ղազար գիտեն միայն Սիւնիք անունը. Կորիւն բաց ի Սիւնիք երկրանունէն՝ կը գործածէ նաեւ Սիսական անունը իբր տոհմային անուն: Նմանապէս Խորենացին ալ Սիւնիքը կը գործածէ իբր երկրանուն եւ կը խօսի միայն էջ 80 «Սիսականն ազգին» եւ էջ 78 Սիսական գնդին՝ Սիսակի սերնդոց վրայ, որ Ազուանից երկիրն Երասխէն մինչեւ Հնարակերտ ամուրը ժառանգեց, ուր Սիսական բառը Սիսակեան (Խոր. 72, 77) իմաստով կը գործածէ: Իսկ Սիսական երկրին վրայ խօսած ատենը կ'ըսէ թէ այս անունը պարսկական է²: Ուստի առաջին անգամ Խորենացոյ աշխարհագրութիւնն է որ Սիսականն իբրեւ երկրանուն կը գործածէ, բայց ոչ թէ Սիւնեաց համար, այլ սահմանակից Արցախ նահանգին մէկ գաւառին համար, զոր Սիսակն է կոչուի³ (= Փոքր Սիսական)

Եկզըն Պամ. էջ 253 «Հայք, Գուրզան, Առան, Սիսական եւ Բազգուն», Բնակիչները կ'ըսուին արաբերէն as-Sayāsijūn Balaḍ. 194. as-Sayāsikūn Ibn al Fakih 291, as-Sayāsijīya Balaḍ. 195, զոր Մարբարա (Երանշ. 120, 313) *SISIKէ մը յառաջ եկած կը համարի: Բայց Նէտլլէկէ կը կարծէ թէ այս վերջին բառը Սիսականի հետ գործ չունի: Ուստի՝ Sayāsijūnը՝ -ij վանկով հանդերձ՝ Սիսակէ մը պէտք է ծագեալ համարի: Տես վարը էջ 99:

1 Կորիւն 25 «Հասաներ ի գլուխ իշխանութեանն Սիւնեաց՝ քաջն Սիսականն Վասակ», էջ 24 «Սիւնական աշխարհ», «երկիրն Սիւնեաց»:

2 Խոր. 28 Սիսակ «զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբն Սիւնիք»:

3 Տես Գ. Համ, Թ. 130: Եթէ «Սիսական ի կոտակ, ուղիղ մեկնուեցաւ, այն ատեն այս անունը պարսկերէն

կը կոչէ, իսկ կաղանկատուացի էջ 264 լոկ՝ Սիսական: Յովհ. Կթղ. կը խօսի էջ 75 Սիսական ազգին, էջ 76 Իշխանն Սիսական Վասակայ եւ էջ 166 Սիսական տոհմն վրայ՝, իսկ Թ — ԹԲ. դարուց մէկալ պատմագիրներն, եթէ այս երկիրը յիշեն, միայն Սիւնեաց վրայ կը խօսին եւ ոչ՝ Սիսականն²: Մովս. կաղանկատուացի ալ մեր այս նահանգը Սիւնիք (էջ 141, 256, սակէ՝ Սիւնեցի 255) կ'անուանէ եւ Սիսական ըսելով իշխանական տոհմը հասկըցած պիտի ըլլայ (էջ 175 «Սիսականացն գաւառ»), այնպէս որ «Իշխանն Սիսական աշխարհին» բացատրութիւնը (էջ 141) պէտք է Սիսականաց աշխարհին իշխանը հասկընալ³, բայց այս բացատրութիւնն, որ կրնայ «Սիսական աշխարհին իշխանն» ալ հասկըցուիլ, կը ցուցնէ, թէ Բնչպէս Սիսականը՝ տոհմանունէ երկրանուն կրնար ըլլալ եւ եղած է: Եւ ոչ իսկ Սիւնեաց յեանագոյն պատմագիրը՝ Ստ. Օրբէլեան (իբր 1300ին)՝ Սիսականը կը գործածէ (բաց ի Սիւնիքէ 1, 56, 57, 58 եւն) լոկ իբր երկրանուն («Սիսական կողմն», «գաւառն Սիսական», «աշխարհս Սիսական» 1, 94—95, «Սիսական աշխարհս» 53 եւն), այլ շատ անգամ նաեւ իբր տոհմանուն (սեռ. «Սիսականաց» 1, 54. «ազգն Սիսական» 1, 50, «Սիսական տոհմ» 54, «Սիսական ցեղ» 63, «տոհմ Սիսականացն» 99), այնպէս որ անոր քով Սիսական գաղափարն ընդ մէջ տոհմանուն եւ երկրանուն («աշխարհս

էր, հայ. համազօրն եղած պիտի ըլլայ «Փոքր Սիւնիք»՝ Վերջոյս նկատմամբ տէս յաջորդ նահանգը:

1 Բայց ըստ Ինճիճ. ՀՀ. 230 նաեւ անգամ մը «Սիսական կողմանցն» վրայ:

2 Միայն Ասողիկ 34, 36 Սիսական կ'անուանէ, բայց ըստ խոր. 78, 80:

3 «ՅԱրուեծան տոհմն առնոյր կին՝ զգուսար իշխանին Սիսական աշխարհին, ընդ որ յաւէժ ուրախ եղեն Սիւնիք»:

Սիսական, = «Սիսական տոհմի այս աշխարհս կամ «այս Սիսական աշխարհս») կը տատանի: Գիտնականներն այժմ Սիսական անունը «աշխարհ Սիսակայ» կամ Սիւնեաց իմաստով կը գործածեն. այսպէս Հ. Ղեւոնդ Ալիշան իւր՝ այս նախանգին վրայ գրած կոթողական երկն անուանած է «Սիսական, տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի» (Վենետ. 1893):

Ըստ այսմ՝ Սիւնիք է երկրիս բնիկ անունը, իսկ Սիսական սկզբնաբար Սիւնեաց մէջ իշխող տոհմին պարսկերէն անունը: Պարսիկները տոհմին անուամբն երկիրն ալ կոչած են: Ինչպէս ըսինք, անունս կ'ենթագրէ միջին պրս. *Sisakān մը, որ կրնայ թերեւս Sisէ (հնագոյն Sēs?) մը յառաջ եկած բլաւ՝ վրան -ի-ան (տես վարը Հտծ. Ե.) մասնկան աւելնալովը (հմմտ. Արդարարի-ան = պահլ. Aturpatakān՝ Aturpat-է «Ատրոպատ») եւ այս պարագային «Սիսեան, կամ «սիսական» երկիր կը նշանակէր: Բայց որովհետեւ Սիսական նախ տոհմանուն է, ուստի հաւանական է որ Սիսի յատուկ անունն մը եւ -ան մասնիկէն (Horn, Np. Schriftsprache S. 176) կազմուած հայրանունական անուն մ'ըլլայ եւ «Սիսակեան, Սիսակի ցեղէ» նշանակէ: Այս պարագային խորենացւոյ (էջ 28) Սիսակեան ցեղը Սիսակ անունով նախնիէ մը համարիլը՝ լեզուի տեսակէտէ հիմ ունի, թէպէտ եւ այս նախնին առասպելական է եւ խորենացին Սիսական անունէն մղուած կ'երեւայ՝ Սիսակ մը ենթագրելու: Վասն զի Մովսէս տոհմանուններէ մղուելով նախնիներ գտնելու մէջ շատ ճարտար է:

Սիւնիք նախանգն՝ Արտաշիսի օրերէն սկսեալ Հայաստանի կը վերաբերէր (տես էջ 16) եւ Հայաստանի մաս ալ մնաց, մինչեւ որ քրիստոսէ ետքը 571ին՝ իւր Վահան իշխանին բաղձանքովը՝ մարգպանին իշխանութեան տակ գտնուող պարս-

կական Հայաստանէն բաժնուեցաւ եւ ուղղակի Ատրպատականի վարչութեան տակ դրուեցաւ: Արաբացւոց յարձակմանն ատեն՝ նորէն Հայաստանի անցաւ (Սեբ. 152, վերն էջ 36):

Ժ. Արցախի (համ Արշախի) նահանգը:

Տասներորդ նահանգն է Արցախի համ Արշախի՝ «յերբ կալով Սիւնեաց», ԽԱՍ. 29, 33, ԽԱՎ. 609: Առաջին անգամ Փաւստոս (էջ 159 «գաւառն Արձախայ», էջ 210 «երկիրն Արձախայ») կը յիշէ այս նահանգը պատմելով որ Արցախ մասնակից էր այլ եւ այլ գաւառներուն Արշակ թագաւորէն ելլելուն, եւ վերջէն Մուշեղ զայն նորէն Պապայ իշխանութեանը հպատակեցուց: Այս երկիրս նահանգար Աղուանից մասն էր. վերջէն Հայերը զայն առին. Բրիտանոսէ ետքը Գ. դարուն առաջին կիսուն դեռ Հայոց ձեռքն էր եւ 387ին նորէն Աղուանից անցնելով՝ անոնց ձեռքը մնաց¹: Այս պատճառաւ ալ Փաւստոսէն ետքը հայ մատենագրութեան մէջ ալ դեր մը չի կատարեր. Եղիշէ՝² դեռ երեք անգամ կը յիշէ, իսկ Կորիւն, Ագաթանգեղոս, Ղազար եւ Մովսէս Խոր. չեն յիշեր: Բնական է որ Աղուանից յետնագոյն պատմագիրը ստէպ կը յիշէ (Մ. Կաղանկատուացի էջ 72 «աշխարհն Արցախայ», էջ 73 «Արցախական գաւառն», էջ 107 Արցախագաւառն» եւն): Միտ դնելու է որ Փաւստոս Կողթ եւ Հաբանդ գաւառները, զոր յետնագոյն աշխարհագրութիւնն Արցախի կու տայ (ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ.

¹ Ասոր հետ 462ին Պարսից անցաւ՝ Եղիշ. 154, Մարքարտ Երանշ. 118:

² Էջ 72 Տմորիք, Կորդիք, Արցախի, Աղուանք եւ աշխարհն Խաղտեայց. էջ 97 Խաղտիք, Տմորիք, Արցախ. էջ 99 Արշախայ մայրիսն: Երբ էջ 72 Արցախ Աղուանքէն կը զանազանուի, հոս խնդիրն երկու երկիրներուն աշխարհագրական տարբերութեան վրայ է, եւ ոչ թէ անոնց քաղաքական յարաբերութեան վրայ:

609), Արցախէն կը բաժնէ՝ Հաբանդը «ի կողմանս Աղուանից ի սահմանս Հայոց», կը գնէ եւ կողթը յետնագոյն Ուտի նահանգին այն գաւառներուն մէջ կը դասէ (էջ 210), զորոնք Աղուանք թէ եւ Հայոցմէ առած էին, բայց ստիպուած էին նորէն Պապայ (367—374) ետ դարձրնել:

Փաւստոսի «բերին ի գաւառն իւրեանց (այսինքն՝ ի Հաբանդ) ի կողմանս Աղուանից ի սահմանս Հայոց ի Հաբանդ ի գեօղն որ անուանեալ կոչի Ամարազ՝, խօսքը՝ Մ. Խորենացի այսպէս կը շըջէ՝ «բերելով ի Փոքր Սիւնիս, թաղեցին յԱմարաս աւանի» (ասկէ՝ Ասողիկ էջ 65 եւ այլք, տես Ինճիճ, ՀՀ. էջ 306): Ասկէ կը հետեւի որ Արցախի Հաբանդ գաւառը, զոր Խոր. աշխարհագրութիւնը «միւս Հաբանդ» կ'անուանէ՝ Սիւնեաց Հաբանդ գաւառէն զանազանելով, Մովսէսէն եւ անկէ քաղող մատենագիրներէն՝ Փոքր-Սիւնիք՝ անուանուած է: — Անուանս ծագումն ու իմաստը միտին է:

ԺԱ. Փայտակարան նահանգը:

Մեծասաներորդ նահանգն է «Փայտակարան» [Փայտակարան] քաղաքով որ առ եղբրքն կասրից, ի մուտս՝ Երասխայ, ԽԱՍ. 29. «Փայտա-

1 Վարդան էջ 414 Ամարասն Ուտիի մէջ կը գնէ, բայց ոչ իրաւամբ:

2 Որովհետեւ «միւս Հաբանդ»ը վերջէն Արցախի մաս էր, ուստի Ինճիճ. ՀՀ. 301—303 Փոքր-Սիւնիքը՝ Արցախի նահանգին մէկ յետնագոյն անունը կը համարի: Նորագոյն ժամանակներս այս նահանգը Խաչիս (Χατζίσση) կոսա. Պորփ. de cerim. էջ 687) կը կոչուի. Ինճիճ. անդ 304: Վարդան. Աշխ. 414 Փոքր-Սիւնիքը (Տաթևու փոքրին հետ) Սիւնեաց անդ կը դորձած է եւ Մեծ-Սիւնիքէն կը զանազանէ:

3 Սիւրբեան այստեղ (Ինչպէս նաեւ ուրիշ տեղեր շատ անգամ) անորոշ եւ անճիշտ կը թարգմանէ «Փայ-

կարան յեւեց կայ Ուտիոյ առ Երասխաւ» խԱՎ. 609: Փայտակարան իբր քաղաքի անուն (արաբ. Bailaqān) Փաւստոսէ սկսեալ շատ անգամ գործածուած է, այսպէս՝ Փաւստ. 210, Ագաթ. 628, Ղազ. 182 («Փայտակարան քաղաք»), Եղիշէ 67, 73, Խորեն. 189, 192 («քաղաքն Փայտակարան»): Խորենացին ալ երբ էջ 190 միայն Փայտակարան կ'ըսէ, նմանապէս քաղաքը հասկընալու ենք. Սեբէոսի էջ 23 եւ 32 Փայտակարանը կրնայ թէ քաղաքն բլալ եւ թէ նահանգը. իսկ էջ 26 յիշուածը՝ յայտնապէս քաղաքն է («Փայտակարան քաղաք»): Ուտի Փայտակարանն իբր նահանգանուն ապահովապէս առաջին անգամ Աշխարհագրութեան մէջ եւ Ը. դարուն Ղեւոնդի քով՝ («Աշխարհն Փայտակարան») գործածուած է եւ յայտնապէս յառաջ եկած է Փայտակարան քաղաքանունէն, որ տակաւ

տակարան կասբից ծովուն եզերքը՝ Երասխ գետին ուր-
 ժախտէն: Հոս խօսքը Երասխայ ծով Խափու-
 Երասխ կուրի հետ կը խառնուի («խառնուի Երասխայ ի
 կուր գետ») Աղուանից հարաւակողմը խԱՎ. 606 եւ կը
 թափի կասպից ծովը («Ի Տորո Երասխայ ի կասբից ծով»)՝
 Հայաստանի ամենէն արեւելեան մասին մէջ խԱՎ. 606:
 Նմանապէս խԱՎ. 592, 18 խօսքն Երասխայ (կասպից ծովը)
 մտնելուն, թափուելուն («մուտք») վրայ է, իսկ անդ առջ
 12 = խԱՍ. 11 առջ 2 վարէն՝ Երասխի եւ կուրի բերանին
 վրայ է խնդիրը: Սարաբանի (գլ. 500, 501) համեմատ՝ կուրոս,
 ըստ գլ. 501՝ անոր մօտն նաեւ Երասխ ծով կը թափին:
 Հմմտ. Պղբու. 4, Պոմպ. գլ. 34, Ապպիանոս Mithr. գլ.
 103, Պաղոմ. էջ 928, 932, 935, Ինճիճ. Հնախօս. Ա, 119:

1 Ղեւոնդ 101 «Ելանէին ընդ աշխարհն Հոնաց եւ
 ընդ պահակն Ճորայ (Գերբենդ) ընդ երկիրն Մաղթթաց,
 ասպատակէին յաշխարհն Փայտակարան, անցանէին ընդ
 գետն Երասխ յերկիրն Պարսից, աւերէին զԱրտաւէա (Ար-
 գէրիլ) եւ զՊանձակն շահաստան» (եւ երեք գաւառ որ
 ըստ Խոր. Աշխարհագրութեան Փայտակարանի կը վերա-
 բերին): Ըստ այսմ՝ Փայտակարան գէթ ըստ մասնէ Երաս-
 խայ հի սիսակողմն է:

ընդարձակուելով նախանգանուն եղած է: Յառաջագոյն երկիրն ուրիշ անուն մ'ունէր, այսինքն Կասպ+ (նաեւ՝ Կասք+, Կասք+ կամ Կասք+ գրուած) կամ աշխարհն Կասպէն կը կոչուէր, ինչպէս յայտնապէս կը հասկըցընեն հայ մատենագիրք, որ իրաւամբ Կասպեան ազգը՝ օտար, ոչ-հայ ազգաց կարգէն կը համարին: Փաւստոս էջ 160 Կազբից աշխարհին Արշակ թագաւորէն բաժնուիլը կամ ապստամբիլը կը պատմէ. այս տեղւոյն համապատասխան տեղը էջ 210, ուր այս աշխարհին Մուշեղի ձեռօք նորէն նուաճուիլը կ'աւանդէ, գլխոյն վերնագիրն է «Յազագս Կասբից», իսկ բնագիրը կը խօսի Պարսէն վրայ. յամենայն դէպս հոս Պարսիկները չեն կրնար հասկըցուած ըլլալ: Հիմայ խնդիր է թէ Պարսք Կասք+ սրբագրելու կամ ուղղելու է, թէ ուղղագոյն է K. J. Neumannի այն սրամիտ ենթագրութիւնը (Hermes 19, 174), թէ Փաւստոսի էջ 210 Պարսք անուանածներովը հասկընալու է Ստրաբոնի (գլ. 508) յիշած Πάρσισι բնուածները, այսինքն այլուստ գրեթէ անծանօթ Պարսիացւոց ժողովուրդը: Ստրաբոն այստեղ Կասպից ծովու կողմերը գտնուող հետեւեալ ազգերը կը թուէ «Աղուանք, Հայք, Գեղացիք, Կադուսացիք, Ամարդացիք, Ուտեցիք, Անարիկացիք եւ Պարսիացիք». բայց վերջիններս մէյ մ'ալ չի յիշեր, եւ ոչ իսկ Կասպից ծովու կողմերը բնակող ազգերը (Արկանք, Ամարդացիք, Անարիկացիք, Կադուսացիք, Աղուանք, Կասպք եւ Ուտեցիք) նորէն թուած ատենն, ինչպէս գլ. 514, վասն զի Պարսիացւոց աննշանակ ազգը՝ Անարիկացւոց անուան տակ ամփոփած է, որոնց քով կը բնակէին Պարսիացիք: Արդ՝ բոլորովին անհաւանական է որ Պարսիացւոց նոյն միջոցներուն անհետացած ազգին վրայ ծանօթութիւն ունեցած ըլլայ Փաւստոս, որ զուրկ էր հնոց իրաց հմուտութենէն եւ անհիմն կերպով անգամ մը կասկածի ենթարկուեցաւ, իբր թէ Պտղոմէոս իրեն ծանօթ եղած ըլլայ:

Եթէ Փաւստոս Պարսիացւոց վրայ ծանօթութիւն ունեցած ըլլար, զանոնք յիշած միջոցին կերպով մը պէտք էր որ զանոնք կասկիացւոց հետ յարաբերութեան մէջ դնէր ու Պ-րս⁺ անուան բացատրութիւն մը տար, զոր իւր ամէն ընթերցողները Պարսիկք կամ Պարսկաստան ըմբռնել ստիպուած էին, որպէս զի այս սխալ ըմբռնման մէջ շիյնային: Ուստի եւ կը կարծեմ թէ Փաւստոսի բնագրին մէջ էջ 210 Պ-րս⁺ վերպակ մըն է, զոր կասկ⁺ պէտք է ուղղել: Ինչ անուն ալ Փաւստոս հոս գրած ըլլայ, իւր գրածովը միայն այն ազգը կրնար հասկըցընել ուղղել, զոր էջ 160 կասկք կ'անուանէ եւ զոր էջ 210 վերնագրոյն մէջ ալ ուղիղ կերպով «կասկք» կը ներկայցընէ: Ուստի երբ Փաւստոս էջ 210 «խրն-դրէր զվրէժն մեծապէս սպարապետն Մուշեղ յերկրէն Պարսից եւ ի Փայտակարան քաղաքէ» կ'ըսէ, ասով կը վկայէ որ Փայտակարան մայրաքաղաքն էր (Պ-ր-իչով իմացուած) կասկից աշխարհին այն մասին, որ Հայոց կը վերաբերէր: Այս բնուածին հետ միաբան է Ագաթ. 628 «մինչ ի սահմանս կասկից, ի Փայտակարան քաղաք արքայութեանն Հայոց, եւ Ասող. 115 «գայ հասանէ ի Փայտակարան՝ յաշխարհն կասկից», իսկ մեկալ տեղերն՝ ուր չի յիշուիր Փայտակարան, կ'իմացընեն թէ Հայոց ըմբռնմանը համեմատ՝ կասկից բնակավայրն էր Երասխայ ամէնէն վարի կողմերը. համտ. Ագաթ. էջ 31 «Աղուանք, Լփինք՝ եւ Ճիղպք», կասկք եւ այլք (= Ἀλβανοί, Λιφίνγοι, Σιλβανοί, Κασ-

1 Ասողիկի աղբիւրն ունի լի «եհաս ի Փայտակարան, եւ կամբ ընդ Աղուանս անցանել ի Ախրս» Սեր. 92:

2 Rursus ab Albaniae confinio tota montium frontes Silvorum ferae et infra Lubienorum (Lupeniorum), mox Diduri et Sodii. Plinius NH. 6, 10, 11 (29.) (Պարձեալ Աղուանից սահմանէն լեռանց ամբողջ երկայնութեամբը ճիղպաց եւ վարը Լփնաց վայրէնի աղբերը, Գիդուրացիք եւ Ողբիացիք:)

πῖται και ἄλλοι γουίν. Ագաթ. էջ 9, 73). Խորե-
նացի 131 Գեղմանց լեռին բնակիչներն ու ծովե-
զերեայք եւ այսր եւս քան զնոսա, նաեւ կասրից
երկիրն. ԽԱՎ. 592 «Վրկան աշխարհ, Մարք,
Գեղիք, Գեղիք եւ կասրք մինչեւ ի մուսս Երասի
գետոյ» (ըստ այսմ հոս կասրք Երասիայ հարաւա-
կողմը): Ասոնք են ահա կասպք, որոնցմէ ոչ միայն
կասպից ծովը (հայ. «կասրիականն ծով») Խոր.
189, 589, 590, «կասրից ծով» անդ 592 եւն) իւր
անունն առած է (արդէն Հերոդոտոսի քով),
այլ նաեւ կասպք (Caspiane) երկիրը, որ ըստ
Ստրաբոնի Աղուանից երկրին կը վերաբերէր¹. այս
այն երկիրն է, զոր ըստ Ստրաբոնի գլ. 528 Ար-
տաշէս եւ Ջարիագրիս Մարերէն առին եւ Հայոց
պետութեան հետ միացուցին: Եթէ Պոմպէոսի ա-
տենն Աղուանից կը վերաբերէր, այն ատեն պէտք
է որ վերջէն Հայոց անցած ըլլայ, վասն զի ըստ
Փաւստոսի 160 Արշակին դրժուլ հայ գաւառնե-
րուն կարգէն էր: Եթէ իրապէս Արշակին ձեռքին
տակ նուաճուած է (Փաւստ. 210), այն ատեն
Հայաստանի բաժանման միջոցին՝ 387ին Պարսից
ինկած է: 571ին Սիւնեաց աշխարհին գիւանը
Գրենէն փայտակարան քաղաքը փոխադրուեցաւ.
այս քաղաքն ալ Արարատականի նահանգական

¹ Ստրաբոն գլ. 502 «Աղուաններուն է կասպիանէն.
որ իւր անունը առած է ի կասպից, ուստի ծովն ալ կը
կոչուի. այս ազգը հիմայ մթին է:» Վերջինը ճիշտ չէ. տես
K. J. Neumann: Hermes 19, 172. Ըստ Կիպերտի (Alte
Geogr. էջ 83) կասպիացիք կը բնակէին «Կուրի եւ Երաս-
իայ բերաններուն դաշտին վրայ՝ ծովուն եզերքը, որ արեւ-
մուտքէն զիւրամտուելի էր երթեւեկութեանց»: Հմմտ.
Պլինիոս NH. 6, 13, 15 (39) «Կուրէն կասպիական ծովը
սկսու կոչուիլ. կասպք կը բնակին». 6, 26, 114 «Մարք
արեւելքէն ունին զկասպս եւ զՊարթեւս». Պագոս. 6, 2,
5 «Մարաց արեւմտակողմը գեղ ի Հայաստան ունին կասպք.
որոնց ատկն է Մարտիանէ՝ ամբողջ Ասորեստանի երկալ-
նութեամբը»:

Հարկարանին անցաւ (էջ 37): Նահանգը վերջէն Փայտակարան մայրաքաղաքին անուամբը կոչուեցաւ. Խորենացւոյ աշխարհագրութիւնը զայն Արպատականի մաս կը համարի (ԽԱՎ. 609):

Փայտակարան անունը հայկական կը հնչէ, բայց հայերէնով չի մեկնուիր, վասն զի հայ. փայտ եւ կարն իմաստ չեն տար: Տարակոյս չկայ որ ծագումը հայկական չէ (կասպեան է): Արաբացիք անունս աղաւաղելով՝ Bailaqān՝ ձեւը սուին անոր:

Փայտակարանը Տփլիսի հետ նոյնացրնելուն սխալ բլլայը (Թովմ. Արծր. 173) տես Ինճիճ. ՀՀ. 327 եւ շար.:

ԺԲ. Ո՞ր է նահանգը:

Երկոտասաներորդ նահանգն է աշխարհն «Ուտէաց(ւ)ոց որ առ Աղուանիք եւ Կուր գետով» ԽԱՍ. 29. «Ո՞ր է առ մտից կայ Երասխայ ընդ մէջ Արցախայ եւ Կուր գետոյ» ԽԱՎ. 610: Ուտի³ անունը Փաւստոսէ սկսեալ (էջ 210) հայ. մատենագրութեան մէջ գործածական է: Հայ լեզուի ձայնական օրինաց համեմատ այս անունը հնագոյն (նախաբրիտոնէական) Ո՞ր է (Uti) կամ *Oiti = Oti՝ ձեւէ մըն է, զոր՝ նկատողութեան առնելով

1 Անուն քաղաքին՝ Balāduri 194. Քաղաքն էր ընդ մէջ Կուրի եւ Երասխայ ըստ Ibn Chordādbehի ed. de Goeje 175, 1:

2 Հմմտ. Սարաբոն 528 «Շակաւէն (Ուտի նահանգին մէջ գաւառը) կից էր Աղուանից եւ Կուր գետին»:

3 Արաբ. Ծժ (Balāduri 203, Ibn al Fakih 293) կ'ենթադրէ միջին պրս. *Ūt կամ *Ūt մը:

4 Պարթեւաց ժամանակի Հայերը օտար օտար զիմաց կը դնեն «կամ ոչ» կը մնայ նաեւ պատմական հայերէնի մէջ, իսկ ոչ կը մնայ միայն վերջին վանկին մէջ (կապոյտ), իսկ ոչ-վերջին վանկին մէջ կ'ըլլայ «» (Գոգարք). տես իմ Chronologie der arm. Vokalgesetze էջ 158:

լտ. Capotes (Պլինիոս) = ՀՅ. Կապոտ, յն. Γο-
 γαρηνή (Ստրաբոն) = ՀՅ. Գո-գարի՝ դասականաց
 քով * Otia կամ * Otiene ձեւով գտնելու էինք։
 Եւ այս անունը քիչ մը տարբեր՝ Otene ձեւով կը
 գտնենք Պլինիոսի քով (NH. 6, 13, 16 [42]),
 որ Հայկական այս երկիրն Երասխով Ատրպատակա-
 նէն բաժնուած է՝ կ'ըսէ, եւ Պաղովէոսի քով (5,
 12, 4 էջ 938), որ Oteneն Կուրի կողմերը կը գնէ՝,
 ուր որ էր իրապէս Ուտին, այնպէս որ Հայ. Ուտի եւ
 յուն.-լտ. Otene անուանց նոյն ըլլալուն վրայ ա-
 մենեւին տարակոյս չի մնար։ Ստրաբոն Otene ա-
 նունը չի յիշեր, բայց ասոր տեղ կը յիշէ Uitia
 անունով երկիրը, որ կը նոյնացուի Otene-Ուտիի
 հետ։ Ստրաբոն այս երկրին գիւրքը մատնանիշ
 չ'ընէր, այլ լիկ (Թէոփանէսի հետեւելով) անոր
 բնակիչներն՝ Ուտեցիները (Ուտացիք ձեւով) կը
 յիշէ (գԼ. 508) Կասպից ծովուն բնակչաց մէջ՝ ընդ-
 մէջ Ամարդացւոց եւ Անարիկացւոց (Աղուանք,
 Հայք, Գեղացիք, Կադուսացիք, Ամարդացիք,

1 «Ատրպատական Հայաստանի Ուտենէ երկրէն կը
 բաժնուի Երասխով։» Շիտակ է ասի, քանի որ Ուտի
 Երասխայ հիւսիսակողմն էր, իսկ Ատրպատական՝ հարաւ-
 ակողմը, միայն ապահով չի գիտցուիր թէ Ուտի գեղի հիւ-
 սիս մինչեւ Երասխ տարածուած է երբեք։

2 «Կուրի քովն են Ովարացիք եւ Ուտիացիք։» Հմմտ.
 Ստեփ. Բիւզանդացի. «Ուտի մասն Հայաստանի Կուա-
 դրատոս Պարթեւականաց Գ. գրքին մէջ կ'ըսէ թէ Հայոց
 Բակուր թագաւորը († իբր 112ին յետ ԲԲ.) Արաշատու
 եւ Հայոց Ուտի երկրին կողմերը կը գտնուէր»։ Նոյն հեղի-
 նակը Բ. գրքին մէջ կը յիշէ այս ազգերը, «Կուրի քով
 Ովարացիք եւ Ուտիացիք կը բնակին, որ Հայաստանի մեծ
 մասն են»։ Տես նաեւ՝ Ὀβερηνοί («Կուր գետին մերձաւոր»
 եւ «Կուր գետին քովերը») անուան տակ։ Նոյնպէս Եւսե-
 բիոս Նախապատր. Աւետ. «Սկիւթիոյ» եւն «Եւ յամե-
 նայն Ալանս եւ յԱղուանս եւ յՈւտի եւ ի Սիւնիս»։ Տես
 վերը էջ 96, ծան. 2։

Ὀδέτοι [Ուիտայիք], Անարիկացիք եւ Պարսիացիք) եւ գլ. 514 Կասպեանց քով (Արկանք, Ամարգացիք, Անարիկացիք, Կազուսացիք, Աղուանք, Կասպք եւ Օծէտոյ) եւ գլ. 508 եւ 531 կ'ըսէ թէ Այնիացիք Ὀδέτια բուսած երկիրն մէջ ամուր քաղաք մը կառուցին եւ մասամբ հոս եւ մասամբ ալ Հայոց եւն մեկալ կողմը բնակեցան: Ասի բաւական չէ Ուիտայի գիրքը ճշգիւ որոշելու, եւ որչափ ալ կարենանք այս երկիրն Երասխայ հիւսիսակողմը եւ լճեզրէ զուրկ տեղ մը փնտռել, սակայն չենք կրնար ապահովութեամբ ըսել թէ հոն էր, ուր Otene-Ուտին Պլինիոսի, Պտղոմէոսի եւ Հայոց քով փնտռելու ենք: Ուիտիս Հայոց մաս չի համարուիր, ինչպէս որ Otene կը համարուի, եւ ըստ ձայնի ալ՝ քանի որ կ'երեւայ թէ սկզբնական *Vili կամ *Uiti մը կ'ենթադրէ, ոչ պատմական հայ. Ուտի, ոչ ալ նախադատմական *Otiի կամ *Oitiի (= Otene) հետ կը համաձայնի, այնպէս որ շատ խորհրական կը մնայ թէ Ստրաբոնի Ուիտայի մէջ հայ. Ուտի նահանգը տեսնելու ենք:

Հնոց սուսած սակաւ տեղեկութիւնները չեն ներեր ուղղակի իմանալու թէ հին ատեններն Ոտենէն ինչ տարածութիւն ունէր. արդեօք եօթն գաւառէ բազկացեալ յետնագոյն Ուտի նահանգին կը համապատասխանէր, թէ միայն այն գաւառին զոր Խորենացոյ աշխարհագրութիւնը Ուտի նահանգ կը կոչէ: Քանի որ այս տեղեկութիւնք Ոտենէն Շակաշէնէ (Հայաստանի ամենէն արդաւանդ երկիրներէն մին, Ստրաբոն գլ. 73, 509, 511, 528) կը բաժնեն եւ այս երկու երկիրներուն իրարու հետ կապ ունենալն ամենեւին չեն ակնարկեր, կրնանք ենթադրել, եթէ ցուցնել ալ չկարենանք, թէ յատուկ մտօք Ոտենէն էր Ուտի գաւառը: Այս գաւառն, ինչպէս նաեւ Շակաշէն ու մեկալ դրացի գաւառք թերեւս Արտաշիսի օրովը, բայց ամենէն ուշ Քրիստոսէ յառաջ

առաջին դարուն՝ Հայոց անցած են (տես էջ 22): Արշակ Թագաւորի որովն ապստամբեցան Ուտիի գաւառները, որոնց մէջէն Փաւստոս կը յիշէ էջ 159 Գարգման, էջ 210 Ուտի, Շահաշէն եւ Գարգման գաւառները: Այս գաւառներն Աղուանից անցան, որոնց ձեռքէն Մուշեղ զանոնք նորէն ետ առնելով՝ Պապայ (367—374) հպատակեցուց՝ յառաջուան պէս կուրը Հայոց եւ Աղուանից մէջ սահման որոշելով: Հայաստանի բաժանմանն առեն 387ին Ուտիի եւ Արցախի գաւառները թէ եւ Աղուանից արուեցան, բայց 462ին Աղուանից աշխարհին հետ Պարսից անցան (Մարքարտ, Երանշ. 118):

Հին ժամանակներն այս երկրին մէկ կարեւոր տեղն էր Խաղիւղ գիւղը (Փարպ.) կամ քաղաքը (Ագաթ. եւ Եղեշ.): Ագաթ. 37 կը յիշէ այս քաղաքն իբրեւ ձմերոց հայ Թագաւորաց (Սասանեանց Արտաշէր Ա. արքային ատենը, որ մեռաւ 242ին), երբ Ուտի գետ Հայոց ձեռքն էր, եւ այս քաղաքը կը գնէ «Ուտի գաւառի». Եղեշէ 57 (եւ անոր հետեւելով Փարպ. 188 եւ Մ. կազանկատ. 87) կ'անուանէ զայն «ձմերոց Թագաւորաց Աղուանից» 450ին, երբ Ուտի Աղուանից կը վերաբերէր (387էն ի վեր) եւ կը գնէ զայն «մերձ ի սահմանս Վրաց», կուր գետին աջակողմը (Փարպ. 188—189 «յերկրին Աղուանից»): Բայց թէ այս քաղաքը բուն Ուտի գաւառին մէջն էր թէ Ուտի նահանգին մէկ ուրիշ գաւառին, այս խօսքերէն ապահովութեամբ չ'իմացուիր: Աւելի ուշ ատեն զլիաւոր

1 Եթէ Ե. դարու մատենագրաց Ուտին՝ Ուտի գաւառը հասկընանք, այն ատեն Խաղիւղն ըստ Ագաթ. էջ 37 այս գաւառին մէջ գնելու ենք: Այսպէս կ'ընէ Ինճիճ. ՀՀ. 343 եւ Վենետիկց Մխիթարեան Հարց 1849ին հրատարակած Հայաստանի աշխարհացոյցը: Արգ՝ Վախուշտի կախեթու երկրին աշխարհացոյցին վրայ (Brosset, Description, աշխարհացոյց 4)՝ ընդ մէջ Շամշադիլիյի եւ Ղարաբաղիի՝ Խիլիսիա անունով տեղ մը կը գանկնք Թուս-

քաղաքն էր Պարտաւ (ԽԱՎ. 610) Ուտի գաւառին մէջ Տերտեր գետին վրայ, արաբ. Barda՛a (Balāḍurī 194, 10) այժմ Barda. Այս քաղաքը Մ. Կաղակ. բաճին համեմատ (էջ 33 = 131 հրա. Պարխի) Պարսից Պերոզ (457—484) արքային հրամանաւր՝ Աղուանից Վաչէ թագաւորէն շինուեցաւ եւ նախ Պերոզապատ կոչուեցաւ: Եւ որովհետեւ

չայ գետին վրայ, որ մեր աշխարհացոյցներուն Zegam (Dzegam եւն) գետին կը համապատասխանէ: Այս խալիսիան շատ դիւրաւ կրնայ հայ խաղխաղին վրտկան ձեւն ըլլալ: Բարխուգարեանց ալ իւր «Արցախ» անուն գրքին մէջ (Բագու, 1895) էջ 421 թըբարնակ խաղխաղ անունով գիւղ մը գիտէ քաղաքի մը աւերակաց վրայ. այս աւերեալ քաղաքը հին խաղխաղը կը համարի եւ իւր Աղուանից պատմութեան (Ա. Վաղարշապատ 1902) աշխարհացոյցին վրայ կը դնէ Ձեգամ գետին մտերը՝ այս գետին մէջ ալ Եղիշէի էջ 58 Լոփնաս գետը (Լուբնաս Մ. Կաղանկ. 88) գտնելով: Եթէ ճիշդ է այս, այն ատեն խաղխաղ ոչ թէ Ուտի գաւառին մէջ կ'իյնար, այլ Ուտի նահանգին մէջ եւ այս պարագային մէջ Ուտի դործածուած է Ագաթ.ի քով թէ Ուտի գաւառն եւ թէ Ուտի նահանգը ցուցնելու: Ըստ այսմ խաղխաղ իրապէս էր «մերձ ի սահմանս Վրաց», ինչպէս Եղիշ. 57 (Մ. Կաղանկ. 87) կ'ըսէ: Հմմտ. նաեւ Lebeau, Histoire du Bas Empire 6, 290, ծան. 3:

։ Այսպէս նաեւ էջ 140 (= 214 հրա. Պարխի) անուանուած: Հմմտ. Պերոզապատ էջ 169 (= Պերոզապատ 338 Պ.), Պերոզապատ էջ 140 (= 295 Պ.), Պերոզապատապատ 142 (= 297 Պ.), Պերոզապատապատ 148 (= Պերոզապատապատ 307), ՀՔ. 68: Pērōzābād պարս. Tabariի մէջ տե՛ս Nöldeke, Tab. 123, ծան. 3: Արաբական ծանօթութեանց համեմատ Barda՛a քաղաքը կաւաս Առաջինէն (488—531) շինուած է (Balāḍurī էջ 194, 10, Barbier de Meynard, Dictionnaire géogr. 91), ըստ Մարքարտի Երանշ. 118 այս քաղաքը կաւասէն շինուած ըլլալու է Պերոզ-կասաւ անուամբ, բայց Balāḍurī (ինչպէս նաեւ Yāqūt) ասոր նկատմամբ բան մը չեն ըսեր: Bāb Firūzqubād ամրոցն էր ի Ĵurzān (Վրաստան), Balāḍūrī 195:

Ուտի 387էն ետքն Աղուանից կը վերաբերէր, ուտի ուղիղ է Մ. Կաղանկատացւոյ (Ժ. դարէն) էջ 243 եւ 259 ըսածը թէ Պարտաւ «յԱղուանս» էր, իսկ օտարոտի է Թովմ. Արծրունւոյ (Ժ. դարէն) էջ 177 եւ 216 խօսքը թէ Պարտաւ եղած ըլլայ ի դաշտին — կամ յաշխարհին — Գարգարացւոց: Ստրաբոնի տուած մէկ տեղեկութեան համաձայն Գարգարացիք (Γαργαρεῖς) Ամազոններուն գրահիններն են, իսկ Թէոփանէս (անդ) կ'ըսէ թէ սկիւթական Գեղացիք եւ Լեկացիք ընդ մէջ Ամազոնաց եւ Աղուանից կը բնակին: Մովսէս Խորենացի էջ 78 (= Ասողիկ 35) կ'ըսէ թէ Գարգարացիք, Աւտէացիք, Գարգամանացիք¹ եւ Ծովդէացիք Առան² անուանադիր իշխանին սերունդէն էին. էջ 168 Տրդատ թագաւորը Գարգարացւոց դաշտը կ'իջեցընէ հիւսիսականաց զէմ պատերազմելու եւ էջ 248 Գարգարացիներն Աղուանից կարգը կը դասէ, վասն զի կ'ըսէ թէ Մեսրոպ իջաւ «յԱղուանս առ Արսվազէն թագաւոր նոցա» եւ Գարգարացւոց կոկորդախօս լեզուին նշանագիր ստեղծեց³: Այս տեղերը կը ցուցնեն որ Գարգարացիք Աղուանից մէկ ցեղն էին ոչ-հայկական լեզուաւ: Այս ցեղը տարբեր էր Ուտիի բնակիչներէն, բայց ասոնց եւ Ծովդէացւոց հետ յԱռան կը բնակէր Խորենացւոյ ատեն (Չ. դար?): Ըստ այսմ մէտ եմ ասոնց բնակավայրը Ուտիի քովերը, բայց Կուրի արեւելա-

¹ Ասոնք կը պակսին ըստ մը ձեռագիրներու մէջ:

² Առան յընդարձակագոյն միտս էր հին Աղուանք մինչեւ Գերբենդի կապանը. Առան յանձուկ միտս՝ Կուրի եւ Երասխի մէջտեղ գտնուած երկիրը, ըստ այսմ Արցախ եւ Ուտի նահանգները Պարտաւ (Bardā'a) զխաւոր քաղաքով, Մարբարտ, Երանշ. 119:

³ Նոյնպէս Մ. Կաղանկ. 95, բայց այլապէ՛ Խորենացւոց ազգիւրը՝ Կորիւն, ուր էջ 30 Աղուանից վրայ է խնդիրն, եւ ոչ թէ Գարգարացւոց:

կողմը՝ Շաքիի՝ եւ Շիրուանի կողմերը փնտռել: Թէ ասոնք թուով՝ Արծրունւոյ ատեն (Ժ. դար) հարաւային Ուտին Պարտաւ քաղաքով բռնած էին կամ թէ թուվմաս Գարգարացիքն Աղուան իմաստով կը գործածէ, չեմ կրնար բսել, վասն զի կ'երեւայ թէ ասոնց վրայ անդրագոյն տեղեկութիւնք կը պակսին²: Պարտաւի (արաբ. Bardā'a) բնակչաց Ժ. դարուն յատուկ լեզու մը՝ առաներէն՝ խօսիլը կը հաստատեն Istachri եւ այլ արաբացի աշխարհագիրք³: Այս առաներէնն կամ աղուաներէն ըլլալու է կամ Աղուանից գաւառաբարբառներէն մին:

Ուտի գաւառը (Ուտի առանձնակ) առաջին անգամ Խորենացւոյ աշխարհագրութեան մէջ (ԽԱՍ. 29, ԽԱՎ. 610) որոշ կերպով կը տարբերուի Ուտի նահանգէն: Շատ տեղեր, ուր Ուտի կը յիշուի (Յովհ. Աթղ. 78, 163, 164 եւն), մութ կը մնայ թէ Ո-տէ քառան (Գառան Ո-տէ-իւն, Ո-տէ-իւն քառան Մ. կաղ. 70, 141) բացատրութեամբ գաւառը հասկընալու ենք թէ նահանգը: Բնակիչները կ'ըսուին Ո-տէ-ցիք կամ Ո-տէ-ցիք (Ագաթ. 597, Խոր. 120, 121, 154 եւն): Ո-տէ անուան ծագումն անծանօթ է:

1 Այստեղ կը փնտռէ նաեւ Վարդան աշխարհագիրն էջ 414 (ուր Գուրգարացիքը Գարգարացիք կարգալու է — այս երկու անունները շատ անգամ շփոթուած են): Գարգարացւոյ անունն կարկար (կարգար) գետին անուանը հետ առնչութիւն մ'ունենար, ինչպէս Բարխուտարեանց կը համարի Պամ. Աղուանից էջ 18, այն ատեն ասոնց բնակավայրը կուրի արեւմտակողմը փնտռելու էր: Բայց այս ալ անստույգ կը մնայ:

2 Մ. կաղանկ. էջ 90 Գարգարացիները կը յիշէ հետեւելով Խորենացւոյ էջ 248 եւ, ինչպէս վերն ակնարկեցինք, Պարտաւը «Աղուանսն կը գնէ»:

3 Մարքարտ, Երանշ. 117:

ԺԳ. ԳՈՒԳԱՐԻՔ ԵՆԿՆԵՐԸ:

Երեքտասաներորդ նահանգն է Գոուգարի (տե՛ս. Գուգարաց ԽԱՎ. 610) «առ Վրոք» ըստ ԽԱՍ. 29, «ի մտից Ուտից» ըստ ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610: Արդէն Ստրաբոն գԼ. 528 կը յիշէ Գուգարքը (ή Γωγαργή) իբրեւ արգաւանդ, Կուրի մէկալ կողմը գտնուող երկիր մը¹, զոր Արտաշէս եւ Չարիադրիս Կաղարջքի եւ Տայոց երկրին հետ (տե՛ս էջ 16) Վրաց ձեռքէն առած էին: Տիգրան Մեծ ասոնցմէ (ըստ Մարքարտի, Երանշ. 95, 165 եւ շար.) կազմեց սահմանակալութիւն մը՝ իր պետութեան հիւսիսային սահմանը պաշտպանելու համար, եւ դրաւ զայն բգեաշխի մը իշխանութեան տակ, զոր Ագաթ. էջ 597 (ուր Գոուգարացիք աղաւաղուելով Գուգարացիք եղած է) եւ էջ 650 բգեաշխ «ի Մաքթաց» կողմանէն կը կոչէ: Երբ նահանգներն Արշակ Թագաւորէն ազտամբեցան, Գուգարաց բգեաշխն (Փաւստ. 159) եւ ասոր հետ Չոր եւ Կողք³ գաւառներուն

1 Պաղտմէոսի քով էջ 938 Կուր գետի վրայ Ուտիի հետ չի յիշուիր Gogarene (Գուգարք), ինչպէս կը սպասուէր, այլ Obarene (այլ ընթերց. Osarene, Tosarene), զոր արդէն Սէն Մարտէն, Լանգլուա եւ Կիպերոս Gogarene (Գուգարք) սրբագրած են, թէեւ Կուգարասոս եւ Ստեփանոս Բիւզանդացի՝ Կուրի վրայ բաց ի Ուտի Obarene՝ ալ կը հաստատեն եւ Ստեփ. Բիւզանդացի՝ բաց ի Obareneէ Gogarene՝ ալ (χώραιον μεταξὺ Κόλχων καὶ Ἰβήρων τῶν ἀνατολικῶν — երկիր է ի մէջ Կողքիացոց եւ Վրաց արեւելեացոց) յառաջ կը բերէ: Ստրաբոն եւ Պաղտմէոս տարբերութիւն կը դնեն Կաղարջքի (Χορζηνή տե՛ս վերը էջ 20) եւ Գուգարաց մէջ: Կաղարջք վերջէն Գուգարք նահանգին մէկ գաւառը կը ներկայանայ:

2 Հայ. Մոուգիթ, վրաց. Mesxeti — Μόσχοι (Մարքարտ, Երանշ. 169): Հայերէնի մէջ գէթ *Մոուգիթ, բայց բուն *Մի-իթ սպասելու էր:

3 Չոր եւ Կողք՝ Գուգարաց գաւառներն էին (= Չորոփոր եւ Կողքոփոր ԽԱՎ. 610): Ուրեմն Փաւստոս հոս յայտ-

տէրերն ալ ապստամբեցան եւ Վրաց անցան, բայց ետքէն (Փաւստ. 211) նիդակակից Վրաց հետ Մուշեղ սպարապետէն նորէն նուաճուեցան, որ Վրաց թագաւորական տոհմը խաչ հանեց, աղաներն ու ազնուականները սրէ անցուց, Գուգարաց բգեաշինն ու (Չորոյ եւ Կողբի) ապստամբ նախարարները գլխատեց եւ Կուրը դարձեալ սահման ըրաւ Հայոց եւ Վրաց մէջ: Հայաստանի բաժանման ատեն 387ին Գուգարք դարձեալ Վրաց անցաւ, եւ Վրաց աշխարհին հետ՝ Պարսից գերիշխանութեան տակ մնաց մինչեւ 591: Մարքարաւ, Երանշ. 116, վերն էջ 45:

Կորիւն, Եղիշէ եւ Փարպեցի Գուգարքը շին յիշեր: Մովսէս Խորենացի էջ 191 (իբր 330ին Բրիտտուէ ետքը) կը յիշէ Միհրան՝ մը, որ էր «սուջնորդ Վրաց եւ բգեշխ Գուգարացւոց», եւ էջ 258 Կորեան (էջ 32) Տաշրացւոց՝ Աշուշայ իշխանը Գուգարացւոց բգեշխ կ'ընէ, որ զՍ. Մեսրոպ «յիւր իշխանութիւնն ի գաւառն Տաշրայ» բերել կու տայ³: Յետնագոյն մատենագիրներէն

նապէս զանազանութիւն կը դնէ նահանգին բգեաշինն եւ գաւառաց տէրերուն մէջ:

1 [Ջուանշերի ընծայեալ] Վրաց պատմութեան Միրիան թագաւորը († 342):

2 Տաշիր Գուգարաց մէկ գաւառն էր: Ըստ Կորեան սասր ժամանակը Վրաց թագաւորն էր Արձիւղ — Արձիւ Խոր. 258 եւ Արսվազէն՝ թագաւոր Աղուանից (էջ 30): [Ջուանշերի ընծայեալ] Վրաց պատմութիւնը թագաւորը Արշիւ (410-434) կ'անուանէ:

3 Ըստ Փարպեցւոյ 134, 148 եւն՝ սոյս Աշուշայ [էր «բգեաշխ Վրաց» Յազկերտ Բ.ի (438-457) ատեն: Չոյս կը հաստատէ իւր կնիքը, որ հետեւեալ գրութիւնն ունի՝ Ασ]ουσας πιτιαξης Ιβηρων Καρχηδων (?) ըստ Մարքարաւի Երանշ. 169, Ουσας πητιαξης Ιβηρων Καρχηδων ըստ Լանդլուպի Coll. 2, 167. Փարպեցի 358 կը յիշէ իբր 481ին «զբգեշին զանօրէնն Վազգէն», զոր Վրաց Վախթանգ թագաւորը սպաննեց:

Յովհ. Աթղ. ստեպ կը յիշէ Գուգարք նահանգն ու Գուգարացիները (էջ 38, 78, 110, 163) Եգե-րացւոց, Վրաց եւ Ուտէացւոց հետ եւ զասնք որոշ կերպով կը զանազանէ Հայոցմէ գրելով «Գրացիք մեր եւ ազգք որ շուրջ զմեօք են՝ Յունականք եւ Եգերացիք եւ Գուգարացիք եւ Ուտէացիք, հիւսիսական ազգք բնակեալք առ ոտամբն Աովկասու» (էջ 140): Ասնք վրական լեզուաբունին կը վերաբերին: Ա՛րեւելայ թէ երկրին հարաւակողմը (Տաշիր եւն) բաւական կանուխ հայացած է եւ այս պատճառաւ ալ Վրացւոց քովը Սովսիթի (Սովէի = Հայ) կ'ըսուի: Կորագոյն ժամանակներս շատ մը Հայեր, Թաթարներ եւն զաղթելով՝ հնազոյն բնակիչները իրենց տեղերէն մղած են: Գոգար + անունը՝ հնազոյն Գոգար + է (= յուն. Γωγαρογγί) ծագած է: Ծագումը միթին է:

ԺԳ. ՏՅԻ նահանգը:

Չորեքասաներորդ նահանգը՝ ՏՅԻ (սեւ. ՏՅԻԿ, հյո. ՏՅԻ) է՝ առ Եգեբբ, ԽԱՍ. 29, «առ երի Գուգարաց, ամրոցօք եւ բերդօք կառուցեալ», ԽԱՎ. 610: Տայք Գ. գարուն Մամիկոնեանց տոհմին կը վերաբերէր (Փաւստ. 66 եւ 128), որ ժառանգութեամբ ունէր սպարապետութիւնը, եւ եպիսկոպոս մ'ունէր (Փաւստ. 269. Եղիշ. 22): Տայք կը կոչուի ոչեբն (Փաւստ. 66), յորեբն (Եղիշ. 99) եւ սովորաբար բն (Փաւստ. 128, Փարս. 219, 282, 333, 370), կամ պարզապէս Տայք՝ առանց այս աշխարհ եւն բառերու (Խոր. 74, 234, Սեբ. 115, 139 եւն): Բնակիչները կ'ըսուին ՏՅԻցի (Սեբ. 65, 115, 139 եւն): ԽԱՎ. 610 համեմատ՝ ասոր վերաբե-

1 Տայոց ամուր տեղերուն վրայ շատ ստեպ կը խօսին հայ պատմագիրք: Հմմտ. Արշա. 4, 7, 1 «ամրացեալ երկիրներ ունին Տայք»:

բող Ոքաղէ եւ կող դաւառները Փարպեցի (էջ 443 եւ շար.) եւ Խորենացի (էջ 74, 82) ալ կը յիշեն, բայց առանց ըսելու թէ ինչ աղերս ունէին այս նահանգին հետ:

Հայ. Տայք երկրանունը սկզբնաբար ոչ-հայ ազգի մը անունն է, զոր առաջին անգամ քսենոփոն կը յիշէ, այս ինք՝ Τάοχοι՝ բուսած ազգին, որոնց երկիրը կտրեցին անցան Յոյները (Արշաւ. 4, 7) իրենց չուին ատեն Փասիս (հայ. Բասեան) գետէն զալով եւ Խաղեբացւոց երկիրը մանելով եւ ստիպուեցան զարմանալ անոնց աներկիւղութեան վրայ: Տայեցիք նոյն ժամանակ՝ նման կորդուաց եւ Խաղտեայց՝ ազատ ազգ մըն էին Պարսից թագաւորին հպատակ չըլլալով (Արշաւ. 5, 5, 17), բայց վերջէն Արաց իշխանութեանը հպատակեցան. մինչեւ որ Արաաշէս եւ Զարիազրիս երկիրը Արաց ձեռքէն առնելով՝ հայ. պետութեան հետ միացուցին: Եթէ ասոնք ըստ Ստրաբոնի զԼ. 528 Արացիներէն παρώρεια του Παρυάδρου (Պարիազրէսի կողմը) յափշտակեցին, ասով Տայք միայն կրնայ իմացուած ըլլալ, վասն զի Պարիազրէս² Հայոց Պարխարն է, եւ Տայք ալ Պարխար լեբանց քովերն էր, ինչպէս որ վարը յառաջ բերուած տեղերէն կը հետեւի³: Հայաստանի բա-

¹ Նաեւ Τάοι կը կոչուին. հմտ. Ստեփ. Բիւզանդացի «Տայք (Τάοχοι) գողովորդ մը դէպ ի Պոնտոս, նոյնպէս կը կոչուի երկիրն ալ. ոմանք զասոնք Τάοι կը կոչեն, ինչպէս կ'ըսէ Սոփենեգոս յԱրշաւանս»: Հայ. Տայքի (սեւ. Տայոց) արմատն է Տայս-, որուն կը համապատասխանէ յուն. Ταο- եւ վրաց. Tao (կամ Taos-kari), Brosset, Description էջ 72, 8; 120, 4.

² Ստրաբոն զԼ. 521 «Գէպի հիւսիս ձգուող լեբանց մէկ մասը Պարիազրէս կը կոչուի, ուրիշ մաս մը՝ Մասթիաց լեբինք. այլք՝ այլ ազգ. ասոնք կը պատեն ամբողջ Հայաստանը մինչեւ ցԱ իրս եւ ցԱղուանս»: Հմտ. Պաղով. էջ 934:

³ Փարպ. 218-220՝ Հայք «առ լեբամբն որ կոչի Պարխար՝ մերձ առ սահմանակցութիւնն Խաղտեաց՝ ամբազոյն

ժանձանն ասեն 387ին Տայք մնաց խոտրով թա-
 գաւորին բաժնին մէջ, 428ին Պարսից գերիշխա-
 նութեանը տակ մտաւ, 450ին մասնակցեցաւ
 Հայոց այն շարժմանը, որով Պարսիկներէն ազ-
 ստամբեցան, եւ 591ին Հռովմայեցւոց Պետու-
 թեան անցաւ, որուն մէկ գաւառն բրաւ Մաւրի-
 կիոս Տայքը՝ «Խորագոյն Հայք» անունով՝ (Յովհ.
 անդի մի գտեալ զաղարեցին», եւ «յամրոցացն լերինն Պար-
 խարայ» իջն «ի գիւղն... Որջնհաղ ի գաւառին Տայոցն եւ
 պատերազմէն ետքը Պարխար լեռը զարձան. Մ. Խոր. 74
 «Կարգէ զհողմանս Մաժարոյ եւ զՊոնտացիս եւ զԵգերացիս,
 զառնայ առ ստորոտովն Պարխարայ ընդ մէջ Տայոց ի գիջին
 եւ ի մառախլուտ անդիս մայրեացն եւ ի լրաաւէտս», Պամ.
 Վրաց 33 «Երկիրն Հայոց՝ առ դեռովն Երասեթ (Brosset,
 Description de la Géorgie I, էջ 41 եւ 69) եւ առ Պարխա-
 րաւ՝ որ են Տայք», ԽԱՄ. 35 Տայք նահանգին Արեւաց-փոր
 գաւառն է «առ Պարխար լեռամբն», Թէ Խաղախբ ալ Տայոց
 մտա էր կը վիպէ բաց ի Փարսեցիէն (էջ 219) նաեւ Եղիշէ
 98—99 «Որք էին ի լերինս Խաղախաց... յարձակեցան... ի
 ձորագաւառն Տայոց», Χαλδίαϋի նկատմամբ անս Ստեփ.
 Բիւզ. նոյն բառին տակ, Ibn Chordādbēh էջ 108, 5:

1 Թէ Տայք Հայաստանի առաջին բաժանմանն ասեն
 ոչ թէ Հռովմի, այլ Պարսից անցաւ, անկէ յայտնի է որ
 է. զորուն Պարսից կը վերաբերէր: Այսպէս ընդունելով
 միայն կը մեկնուի Տայոց եպիսկոպոսին Արաւլատու ժողո-
 վոյն մասնակցիւ, Տայք նահանգին 450ի ապստամբութեան
 մասնակցից ըլլալը (Եղիշ. 22), պարսիկ բանակաց 451ին եր-
 կիրը գրաւելն ու հայ իշխանաց (Մամիկոնեանց) գանձերը
 փնտռելը (Եղիշ. 99), առանց Հռովմայեցւոց կողմանէ ընդ-
 գիմադրութեան հանդիպելու: Կ'երեւայ թէ Տայոց կը վե-
 րաբերէր նաեւ Մկնառինճ գիւղը (Փարս. 414), որուն
 նկատմամբ Փարսեցի (անդ) կ'րօւէ թէ Պարսից իշխանու-
 թեան տակ էր: Բայց եթէ Մկնառինճ Բասենի ալ վերա-
 րբերէր, Տայոց Ոքաղ գաւառին հռովմեական ըլլալը, այլ
 պարսիական ըլլալը կը հաստատէ Փարսեցւոյ էջ 443 եւ շար-
 տուած անդիկութիւնը, որուն համեմատ Պարսիկները Տայոց
 Ոքաղ գաւառը գրաւեցին, մինչ վաճան Մամիկոնեան, որ
 անոնցմէ կը հալածուէր, հռովմեական Հայաստանի (Բարձր
 Հայոց) մերձակայ Շաղաղոմ գաւառը քաշուած էր:

կթղ. 40): Այս անունն, որ այս նահանգին կը պատշաճէր դրացի Բարձր Հայք նահանգին համեմատութեամբ՝ խորագոյն դիրք մ'ունենալուն համար, Հայոց քով ընդունելութիւն չգտաւ, որ շարունակեցին այս նահանգը հին անուամբը Տայք կոչելը: — Տայք = Τάοι կամ Τάοχοι աղգանուան ծագումը մութ է:

ԺԵ. Այրարատ նահանգը:

Նահանգն «Այրարատ (սեռ. Այրարատոյ) ի մէջ կայ յառաջ ասացեալ աշխարհացդ.» ԽԱՍ. 610, ԽԱՍ. 29, 33:

Այրարատ անունը հնագոյն ժամանակներէ հետէ կապուած է այն երկրին հետ, որ միջին երասխայ երկու եզրներուն վրայ է, եւ թերեւս կը հասնի մինչեւ Ալարոդեանց, որոնք՝ ըստ ենթադրութեան կիպերտի՝ երբեմն միջին երասխայ վրայ կը նստէին: Թէ Այրարատ նոյն ըլլայ Ուրարտի՝ Խաղտեաց պետութեան ասորեստանեայ անուանը, երբայեցերէն Արարտի (տես վերը երես 3) եւ Ուրարտի հետ, որ Հայաստանի բարեւալիան անունն է, յառաջ ընդհանրապէս իբրեւ ստոյգ կ'ընդունուէր, բայց հիմայ խնդրական է: Եթէ Այրարատ = Ուրարտու Ասորեստանցուց էր, այն ատեն այս անունը վերջին անգամ կը յիշուի Պարեհի բարեւալիան բեւեռագրութեանց մէջ, բայց այնուհետեւ դարերով պատմութենէն կ'անհետանայ եւ նոյն իսկ յոյն եւ հռովմայեցի պատմագրաց անձանօթ կը մնայ, որոնք թէեւ, ինչպէս Ստրաբոն դժ. 527, 528 երասխայ բարեբեր դաշտին վրայ կը խօսին, սակայն Այրարատ անունը երբեք չեն յիշեր: Առաջին անգամ Ս. Գրոց թարգմանութեամբ՝ եւ այս թարգմանութեան

1 Յուն. Ἀραράτ Ծնն. ը. 4. եւն երբ. Ἀρῆατի տեղ:

Հետ կապուած մատենագրութեամբ՝ նորէն ճանչցուեցաւ Արարատ անունը Հայաստանէն դուրս: Այս անունը կրող երկրին մէջ անունն շարունակեց իւր կեանքը հայացած Այրարատ՝ ձեւով եւ Ե. դարու նորաստեղծ հայ մատենագրութեան մէջ անմիջապէս երեւցաւ՝ անկէ ի վեր անոր մէջ մշտատեւ մնալով: Տարակոյս չկայ որ նախահայկական ժամանակէ է եւ հայերէնով չի կրնար մեկնուիլ: Այն ամէն փորձերը, որ մինչեւ օրս եղան անունն ստուգարանորէն մեկնելու, հարկ է որ անյաջող համարուին:

Հայք միջին երասխայ վրայ գտնուող երկիրը Հերոսոտոսի ժամանակ տակաւին գրաւած չէին, բայց Քսենոփոնի ատեն (իբր 400ին Քրիստոսէ յառաջ) արդէն հոն էին: Երբ Արտաշէս եւ Չարիադրիս Մազնեսիայի ճակատէն ետքը Քրիստոսէ յառաջ 190ին թագաւոր անուանուեցան, առաջինն իբր թագաւորութիւն ընդունեցաւ Արտաշատու կողմը գտնուող երկիրը՝ այս է՝ Այրարատն ու շրջակայքը, զոր նորանոր նուաճումներով քիչ ատենուան մէջ չափազանց ընդարձակեց: Ընդարձակեալ եւ Ծոփայ հետ միացեալ պետութեան մէջ ալ Այրարատ մնաց գլխաւոր երկիրը, ուր էր ի սկզբանէ մինչեւ Արաբացիները՝ պետութեան ժամանակին մայրաքաղաքը — Արմաւիր, Արտաշատ,

1 Յերոնիմոս (ի մեկնութեան Եսայեայ 11, 37, 36) «Արարատ Հայաստանի մէջ անհաւատալիօրէն արգաւանդ երկիր մըն է դաշտային, որմէ կը հոսէ Երասխ»:

2 Միայն Այրարատ ձեւը հարազատ հին հայերէն է: Ուր որ հնագոյն մատենագրութեան մէջ Արարատ (Արարատ) ձեւը կը հանդիպի, ուղղակի կամ անուղղակի յունական աղբիւրէ կը ծագի կամ աղաւաղութիւն է: Հմմտ. հեղինակն ի Strassburger Festschrift zur 46. Versammlung deutscher Philol. էջ 77: Այրարատ ընթերցուածը, որուն քանի մ'անգամ կը հանդիպինք Փաւստոսի քով (16, 18, 37, 143), սխալ է:

Վաղարշապատ եւ Գուին — Հայոց թագաւորնե-
րուն եւ իշխողներուն կայանք: Երբ Հայաստան
բաժնուեցաւ, Այրարատ Խոսրովու բաժնին մէջ
մնաց եւ այս բաժնին հետ 428ին պարսիկ մարդպա-
նաց իշխանութեան տակ մտաւ: Հայաստանի վեր-
ջին բաժանմանն ատեն 591ին Այրարատայ արեւ-
մտեան մեծ մասը Հռովմիին կաւ. արեւելեան փոքր
մասը Գուին մայրաքաղաքով Պարսից ձեռքը մնաց:

Խնդիր է թէ հնագոյն ժամանակի Այրարատ
երկիրը բազմաթիւ գաւառներէ բաղկացած նա-
հասնոց մը համարելու ենք թէ պարզ գաւառ մը:
Մեր յառաջ քսածին համեմատ՝ այս երկրին միշտ
գաւառ՝ անուանուիլը նշանակութիւն չունի, նմա-
նապէս նշանակութիւն չունի Կորդուք գաւառին
Փաւստոսի քով (էջ 22) «ի սահմանս այրարատեան
տէրութեանն՝ դրուիլը²: Նաեւ Փաւստոսի քով (էջ
159—160) հայ նահանգներուն կարեւոր թուու-
մէն կարելի չէ այստեղ օգտուիլ: Փաւստ. էջ
140 Հայաստանն երեք մասի կը բաժնէ՝ վերնա-
գաւառք, ստորին գաւառք — որոնց մէջէն հոս
Անգեղ տունը (հարաւակողմը՝ վերին Տիգրիսի
վրայ) յանուանէ կը յիշէ³ — եւ միջնաշխարհ:

1 «Այրարատեան գաւառն», Փաւստ. 16, 18, «գաւ-
առն Այրարատեան» անդ 37 (պարսո. «գգաւառան Այ-
րարատեան», 143), «Այրարատ գաւառն» 144, 262, «գաւառն
Այրարատու» (կարգա՛ Այրարատոյ) 143:

2 Տես ասոր վրայ հեղինակը ի Strassburger Fest-
schrift zur 46. Vers. deutscher Philol. էջ 76:

3 Ասով ըսել չենք ուզեր որ սորբէն միշտ հարաւային
կը նշանակէ: Եղիշէ էջ 72 զՎասակ Մամիկոնեան «յայնց Մա-
միկոնենից՝ որ կան ի ծառայութեան Յունաց», կ'անուանէ
«սպարապետ ստորին Հայոց եւ հաւատարիմ՝ զօրացն Հոռո-
մոց ի սահմանին Պարսից», ասով կ'ուզէ ըսել թէ Վասակ
(450ին) հռովմէական զօրաց հրամանատարն էր Բարձր Հայոց
(Armenia magna) մէջ, ուր Թէոդոս Բ.՝ Անատոլիոսի, արեւ-
ելից սպարապետին (Եղիշ. 8 եւ 56, 6 տից 86 στρατηγός
Procop. b. P. 1, 15) ձեռքը Թէոդոսու պոլիս ամրոցը շինել

Վերջինը կը զանազանէ էջ 159—160 այն նա-
 չանգներէն, որ Խորենացւոյ յեանագոյն աշխար-
 չագրութեան մէջ Գ. Հայք, Աղճնիք, Կորճէք, Պարսկահայք, Փայտակարան, Ուտի, Արցախ եւ
 Գուգարք կը կոչուին, ուտի «միջնաշխարհն մնա-
 ցեալքն» ըսելով (Փաւստ. էջ 160) կը հասկընայ
 այստեղ մերձաւորապէս Այրարատ, Տուրուբերան,
 Վասպուրական եւ Սիւնիք նաչանգները, վասն զի
 Մոկք, Տայք եւ Բարձր Հայք, որ այստեղ չեն
 յիշուիր, ստորին եւ վերին սահմանակից երկիր-
 ներուն կը վերաբերին: Փաւստոս էջ 187 եւ 192
 Հայոց միջնաշխարհին վրայ կը խօսի հակագրու-
 թեամբ արեւմտեան սահմանակից Գարանաղիք
 դաւառին (ի Բարձր Հայս) եւ հարաւ-արեւելեան
 սահմանակից Գանձակ քաղաքին Ատրպատականի
 մէջ, եւ կ'երեւայ թէ էջ 143 «միջնաշխարհն
 Հայոց» ըսելով կը հասկընայ Այրարատը: Բայց
 ասի միայն կ'երեւայ, եւ Փաւստոս այստեղ՝ կ'ու-
 զէ ոչ թէ Այրարատը միջնաշխարհ համարիլ, այլ
 միջնաշխարհին մէկ մասը: Իսկ այս մասն է Երասխայ

տուաւ (տե՛ս էջ 37), մէջը հարմարեալ մշտակայ սա-
 չակագունդ դնելով (Güterboeck 28): Հիմայ խնդիր է թէ
 զօրքը Բարձր Հայոց մէջ ուղղակի արեւելից սպարա-
 պետին (Magister militum per Orientem) տակն էր թէ
 Հայաստանի (այս է՝ Ա. եւ Բ. Հայք եւ Պրեմնեան Պն-
 աոս) գուքսին (Güterboeck 29) եւ թէ ըստ սյամ Վասակ
 Հայաստանի գուքս էր թէ ոչ (սպարապետ ստորին Հայոց
 = Dux Armeniae inferioris). յամենայն դէպս այստեղ
 «Ստորին Հայք» կը նշանակէ Բարձր Հայք հիւսիսային նա-
 չանգը (Ա. Հայքով կամ առանց անոր): Հմմտ. Lebeau.
 Histoire du Bas-Empire 6, 296 Ծան. 4 եւ 1, անգլուս Col-
 lection 2, 214 Ծան. 1 — Թովմ. Արժրուելոյ քով ալ (էջ
 108) «արքին [սպարապետ այստեղ ունի Ներքին] = հիւսի-
 սային է:

1 «Եւ ինքն դայր հասանէր ի միջնաշխարհն Հայոց»
 (եւ այն՝) «ի դաւառն Այրարատու եւ հասանէր գտանէր
 զզօրսն Պարսից . . . բանակեալ զգաւառան այրարատեան»:

միջին ընթացքին վրայի երկիրը, ինչպէս որ պատմագրաց այլ եւ այլ տեղերէն պայծառ կը տեսնուի: Ամէնէն յառաջ Փաւստոսէն էջ 18: Այտեղ խոսորով թագաւորը վաչէ զօրավարին կը հրամայէ անտառներ տնկել “յայրարատեան գաւառին” եւ տնկեցին “յամուր բերդէն արքունի, որում կոչեն Գառնի, մինչեւ ի դաշտն Մեծամօրի ի բլուրն՝ որ անուանեալ կոչի Դուին, որ կայ ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի Արտաշատու, զգեան խոնարհ մինչեւ յապարանան Տիկնունի”, այսինքն Այրարատայ սիրտը՝ հոն՝ ուր էին Արտաշատ նախկին մայրաքաղաքն ու անոր յաջորդը՝ Դուին յետնագոյն մայրաքաղաքը: Կմանապէս Փաւստոս էջ 16 Այրարատի՝ մէջ կը յիշէ վաղարշապատ քաղաքը (հիմայ՝ համանուն գիւղ Էջմիածնի քով) եւ էջ 144 Աղճք գիւղը՝ ի խինձս եւն լեռինն մեծի զոր Արագածն կոչեն: Ագաթթանգեղոս ամէն անգամ² մատնանիշ կ'ընէ Այրարատն իբրեւ այն երկիրը, որուն մէջն է վաղարշապատ քաղաքը: Կորիւն Կմանապէս “այրարատեան գաւառն” կը յիշէ նոր քաղաքով (այսինքն՝ վաղարշապատով) էջ 20, 23, 44, բայց նաեւ Կողբ գիւղով որ Երասխայ հարաւակողմն է եւ վաղարշապատի արեւմտակողմը³: Եղեշէ կը յիշէ էջ 22 Այրարատայ եպիսկոպոսն (իբր Կաթողիկոս Հայոց) եւ էջ 139 Արած գիւղն Այրարատի՝ մէջ, որ անտարակոյս էր Երաս-

¹ Իջանէր ի դաշտն այրարատեան գաւառին, երթայր եւ դտաներ զՍանէսան թագաւորն... ի վաղարշապատ քաղաքի:

² Ագաթ. 33, 38, 103, 122, 582, 594, 602, 612, 626, 651, 655 “յԱյրարատ (կամ) Այրարատեան) գաւառ ի վաղարշապատ քաղաք”, Ալեշան (Այրարատ) Արագածոտնի մէջ կը գնէ: Նոյնպէս Ագաթ., եւ Զեկոր 12 եւ 21:

³ Ալեշան (Այրարատ 115—120) ճակատք գաւառի մաս կը հաշուէ:

⁴ “Սամուէլ երէց յԱյրարատայ՝ ի գեղջէ յԱրածոյ”:

խայ վրայ Արած գաւառի մէջ («Արածոյ կողմն», ԽԱՍ. 34) Արտաշատ-Գրունէ վար (Ալիշան, Այրարատ 445): Փարպեցի Այրարատը՝ կ'անուանէ «գլուխ աշխարհիս Հայոց» (էջ 28) եւ ասոր մէջն է կ'ըսէ Վաղարշապատ քաղաքն (էջ 430) եւ Որկովի գիւղը (էջ 282), զոր Ալիշան (անդ. 486) Մասեացոսն գաւառին մէջ կը դնէ: Մովսէս Խորենացի իւր Այրարատին սահմաններուն վրայ որոշ տեղեկութիւն չի տար (էջ 138, 208, 238, 258), սակայն էջ 144 կը հասկըցընէ որ Երասխայ վերին ընթացքին վրայ գտնուող Բասեանը (վերջէն գաւառ Այրարատ նահանգի ԽԱՎ. 610) գեւ Այրարատի մաս չի հաշուեր²: Նոյնպէս Սեբէոս ալ էջ 108 Գոգովիտը (վերջէն Այրարատ նահանգին մէկ գաւառը ԽԱՎ. 610) Այրարատի³ մաս չի համարիր եւ յայտնապէս՝ իւր ամէն նախորդներուն պէս՝ Գոգովիտ ըսելով կը հասկընայ լոկ միջին Երասխայ վրայ գտնուող այն երկիրը, զոր Ստրաբոն՝ Ἀραξηγὸν πᾶθ' ἰὸν⁴ անուանած է: Այս բուռածն Սեբէոսի ուրիշ երկու տեղերէն աւելի բացայայտ կերպով կը հետեւի: Սեբէոս էջ 33 կը պատմէ թէ Խասրով կ'ուզէր Մաւրիկ կայսեր տալ «ղաշխարհն Տանուտերական իշխանութեան մինչեւ ց Այրարատ եւ ց Գրունի քաղաք», եւ էջ 45 կ'ըսէ թէ տուաւ

1 «Գաւառն Այրարատու», (կամ «Այրարատու»), «Այրարատեան գաւառ», «Այրարատ գաւառ», 22, 28, 181, 182, 197, 282, 430, «Ղաշան Այրարատու», 25:

2 Վաղարշայ մայրն Այրարատ ձմերոց երթալու առնել՝ ճամբան Բասեան գաւառը ճնաւ որդին ճիշտ այն տեղը՝ ուր Մուրց եւ Երասխ կը խառնուին: Վերջէն նոյն տեղը Վաղարշաւանը շինուեցաւ:

3 Արարացիք «ընդ Գոգովիտ թափեցան յԱյրարատ, եւ ոչ որ կարաց ի զուրացն Հայոց արկանել գոյժ ի Գրունի աւան»,:

4 Ասիկայ Ստրաբոնի քով (գլ. 527) Արտաշատէն վար կը սկսի:

« զտուն Տանուտերական մինչեւ ջգեան Հուրազգան եւ զգաւառն Կոտէից մինչեւ ցաւանն Գառնի », ասոր տեղ Յովհ. Կթղ. էջ 39 կ'ըսէ « զայն աշխարհ, որ Տանուտերական Գունդն անուանէր՝ բայց յՈստանէն, ի Գվին քաղաքէ եւ յերկուցն եւս գաւառաց, որ է Մասեացոսն եւ Կողմն Արագածու » (տես վերը էջ 44)։ Ասկէ կը տեսնուի որ այն երկիրն, որ խոր. աշխարհագրութեան մէջ Այրարատ մեծ եւ քսան գաւառէ բաղկացեալ նահանգն է, է. դարուն կը կոչուի « աշխարհ Տանուտերական Գնդին », իսկ Այրարատ կը կոչուի ասոր արեւելեան փոքրիկ մասը, ուր էր Գունն մայրաքաղաքը, ըսել է թէ է. դարուն դեռ Այրարատ նահանգը գոյութիւն չունէր։ Ըստ այսմ է. դարուն Այրարատ ըսելով կը հասկըցուէր Երասխայ դաշտը¹, որ հիւսիսէն եւ հարաւէն սահմանունէր Արագած եւ Մասիս լեռները, իսկ արեւմուտքէ դէպ ի արեւելք կը տարածուէր մերձաւորապէս Ախուրեանի (Արվա-չայի) բերանէն մինչեւ Նախիջեւանի կողմերը։ Սա ալ կայ որ Այրարատի սահմաններն երբեք հաստատուն եւ պաշտօնապէս որոշուած չէին, ուստի եւ կարելի էր Այրարատ ըսելով՝ Երասխայ դաշտին արեւելեան կէսն ալ միայն հասկընալ, որուն մէջն էր մայրաքաղաքը, ինչպէս Սերէոս էջ 33 եւ Ստրաբոն (գլ. 527) ալ ըստ ինքեան կ'ընեն։ Իսկ խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրութեան հեղինակը, որ Հայաստանը 15 նահանգի բաժնել ուզելով՝ Տանուտերական Գունդանունը այլ եւս չէր կրնար գլխաւոր նահանգին համար գործածել, ուստի Երասխայ դաշտին հին նշանաւոր անունն ընդարձակելով նահանգի անուն ըրաւ եւ նոյն նահանգին քսան գաւառ տուաւ, եւ ստիպուեցաւ նոր անուն մը գտնել Երասխայ

¹ Το 'Αραξηνόν πεδίοն կամ ἡ 'Αραξηνή Ստրաբոն գլ. 73 եւ 509:

դաշտին կամ անոր արեւելեան մասին¹: Այս նոր անունը գտաւ՝ նոյն մասին համար Գուին մայրաքաղաքին եւ արեւելեան կողմանէ սահմանակից դաշտին անունը գործածելով. այս սակաւատեւ անուան ճիշտ ձեւը դեռ կարելի չէ ապահովութեամբ հաստատել (տե՛ս Հտժ. Գ. Թ. 189—90): Գեռ ԺԳ.—ԺԳ. դարու մատենագիրք՝ Ստեփանոս Օրբէլեան եւ Վարդանայ ընծայեալ աշխարհագրութեան հեղինակն Այրարատ անունը կը գործածեն Երասխայ դաշտին², թէ եւ վերջինը՝ Խորենացոյ ընծայեալ աշխարհագրութենէն աղդուելով՝ այս անունը կը գործածէ նաեւ Երասխայ դաշտին հիւսիսակողմն ու հարաւակողմը գտնուող մեծ նահանգին համար³ ալ:

Հ Ս Տ Ե Ժ Գ .

Գաւառներուն անունները:

Հայաստանի՝ այլեւայլ մեծութեամբ բազմաթիւ երկիրներու այսինքն գաւառներու բաժանումն — ինչպէս նաեւ անոնց անուանակոչութիւնը — շատ հին է: Քանի որ ասոնց անունները մասամբ նախահայկական ժամանակի մնացորդ ըլլա-

¹ Հմմտ. Կորճէքի վրայ ըսուածը էջ 87—88:

² Օրբէլ. Բ. 122 առին զԱնի, զԿարս եւ «զբոլոր գաւառն Շիրակայ եւ Վանանդայ եւ Արշարունեաց (ամենն ալ Այրարատ նահանգին մէջ) եւ զԱրարատեանն եւ զԽտական աշխարհս եւ զԲաղացն եւ զամենայն երկիրս մինչ ի դուռն Տփղեաց», Վարդան աշխ. 418 «ի գաշտն Այրարատեան է սուրբ Էջմիածինն, որ է Վաղարշապատ քաղաքն ամօռութեամբաց Հայոց մեծաց, եւ Գուին քաղաք», եւն. 422 «Անի Այրարատ գետս երեք՝ Քարսախ, Հուրազգան եւ Ազա»,:

³ Վարդան աշխ. 414 «Այրարատ ունի բազում գաւառս՝ Արշարունիք», եւն. (կը յաջորդէ գաւառաց թուումը էջ 414—420):

լով հանդերձ՝ պահուած են (ինչպէս Անձիա), եւ մասամբ այնպիսի երկիրներու անուաններ են, որոնց օտարացեղ բնակչութիւնն երբեք հայացած չէ, ասկէ կը տեսնուի որ չի կրնար հայերէնով մեկնուիլ նոյն անուաններուն մեծագոյն մասն, ըստ որում ոչ-հայկական են: Այս անուանները մեկնելու հնարաւորութիւն կայ միայն այն ցանցառդէպքերուն մէջ, ուր նախնական անուանները յետնագոյն հայ կամ պարսիկ անուաններէ վտարուած են:

Յաջորդ ասղերու մէջ՝ գաւառները մի առ մի յառաջ բերած ատենս՝ ասոնց կարգը կը դասաւորեմ Խորենացոյ աշխարհագրութեան համեմատ, որ գաւառներուն թիւն իբր 190 կը հաշուէ¹, բայց շարունակեալ թուով կը նշանակեմ գաւառներն ու անուանց ձեւերը հնագոյն հայ մատենագրաց համեմատ ալ կը կցեմ:

Ա. Բարձր Հայոց գաւառները:

1. Գարանդէ ԽԼՍ. 29, ԽԼՎ. 607, սեռ. Գարանդէոյ Խոր. 230, ուղ. հյց. Գարանդէ Փաւսա. 114, 142, սովորաբար Գարանդէոյ (գաւառ) Փաւսա. 6, 28, 29, 142, Ագաթ. 588, 642, Խոր. 178, 300 եւն, այս վերջին յոք. սեռ.ը *Գարանդէ+ յք. ուղ. էն, որ մատենագրութեան մէջ չի հանդիպիր. ասկէ ամանցուած՝ Գարանդէոյն (Գարանդէեայէ) Սեր. 139. յուն. (ἐπίσκοπος) Δαρανάλεως ի Մեծ Հայս Mansi 11, 645 (680ին). անուանս մեկնութիւնը տես Հած. Զ: Այս գաւառին մէջն էին Անի եւ Թորգան, Սեպուհ լեռն ու Մանեայ այրք: Անի ամրոցը Փաւսա. 28,

¹ Ըստ Պլինիոսի այս գաւառները 120 էին. «կը բաժնուի, ինչ որ ստոյգ է, կուսակալութեանց, զորոնք զօրապետութիւն կը կոչեն, կամ առանձինն թագաւորութեանց, բարբարիկ անուաներով եւ թուով 120ⁿ Պլին. NH. 6, 9, 10 (27):»

142 կոչուեցաւ վերջէն (ինչպէս նաեւ ամբողջ գաւառը Լասաիվ. 92) Կամախ, յն. (ἐπίσκοπος) Καμάχης Mansi 11, 993 (692ին), τὸ Κάμαχον Theoph. chronogr. (ed. de Boor) 1, 377, 444, 469 (χάστρον), ἡ Κάμαχα Const. Porphy. 3, 226 de adm. imp., ասոր. QMH Denys de Tell-Mahre ed. Chabot էջ 86, Թրգմ. էջ 74 եւ 81, արաբ. KMH Ibn Serapion JRAS. 27, 10, կ'երեւայ Թէ Տիմայ Հայերէն *Gamach կ'արտաբերուի՝, աշխարհացոյցներու վրայ նշանակուած է Kamach կամ Kemach. Թորգմ. աւանը կամ գիւղը (Ագաթ. 589) այսօր աննշան գիւղ մըն է մենաստանով մը՝ «մերձ ի Եփրատ յարեւմտեան կողմն գետոյն, յորոյ յեկեղեցւոջ են ուրոյն ուրոյն դամբարանք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, սրբոյն Վրթանէսի, եւն Ինճիճ. Նոր Հայաստան 104: Լինչի աշխարհացոյցն ալ կը նշանակէ Ս. Լուսաւորիչ եւ Ս. Յակովբ անունով վանքեր: Հայք Սեդուհ լեռը աշխարհացոյցներու Գոհանամ լեռան հետ կը նոյնացրնեն (Ինճիճ. անգ. 100): Ըստ Յովհ. Երզնկացւոյ Սեպուհ լեռն էր ընդ մէջ Գարանաղեաց եւ Եկեղեաց գաւառին (Ինճիճ. ՀՀ. 4) եւ այսպէսով կը համապատասխանէ Գոհանամի, որ Կամախի եւ Երզնկայի (Եկեղեաց) մէջտեղն է: Լինչի՝ Կամախի հիւսիսային արեւմտակողմը նշանակած վերին եւ վարին Pakerij գիւղերը՝ Գարանաղեաց՝ մէջ կ'իյնան եւ պէտք են զանազանուիլ այսօրւան Տերջանի Pakerij էն, որ է հին Գերջանի Բագառիճը. Ինճիճ. Նոր Հայ. 104 կը յիշէ միայն առաջին երկուքը (Գարանաղեաց մէջ) Բագառիճ նոր-հայ. ձեւով, որ հին հայ. Բագառիճէն ծագած է եւ

1 Կամախ, սեւ. Կամսոյ հոլովումն Ինճիճ. ՀՀ. 9 միջին հայերէն եւ աշխարհարար է:

2 Հմմտ. Cuinet 1, 133 «Paharidj քեմախի վիճակին մէջ»:

(Քրդերէն, Թըքերէն եւն) աղաւաղուելով եղած է Pakerij (Քէզէրիճ): Հին մատենագրութիւնը գիտէ միայն Գերջան գաւառին Բագառիճը. տես վարը էջ 132:

2. Ա-ի-ձ ԽԱՎ. 607, Ա-ի-ն ԽԱՍ. 29, Ա-ի-ն Հանդէս Հայագիտութեան 1, 112. անունս ուրիշ տեղ չի հանգիպիր: Խնդիր է թէ Առիւծ լեռն, որ բառ փաւստ. 218—219 Եկեղեցաց մօտերն էր (կը յիշուի նաեւ փաւստ. 73), Առիւծ գաւառին ընծայելու է: Ընտանս վրայ տես Հած. Զ.: Ըստ Ալիշանի (Մեծ Հայք էջ 42) Առիւծ կերձանիսի կողմերն էր:

3. Մըձ-ը ԽԱՎ. 607 = Մը-ը ԽԱՍ. 29, փաւստ. 141, 276, *χλίμα Μουζουρωῶν* Georg. Cyp. 49 եւ 183—184. «Տաւրոս լեռը՝ տեղւոյն բնակիչներէն Մուզուր անուանուած՝ ընդ մէջ *Ἀπθίας* (չառ բերրի դաշտ մը) ըսուածին եւ Եփրատայ, որ Մուզուր լեռներն Եկեղեցացէն կը բաժնէ», Michaelis Attaliothae historia (ԺԱ. դարէն) հրատ. Բոնի էջ 133. «Տաւրոս լեռն՝ անդրէնածիններուն լեզուաւր Մուսնաբ ըսուածն՝ ընդ մէջ *Ἀνθίας* (յոք. *Տյոյ.*) անուն տեղւոյն եւ Եփրատայ, որ այս լեռն Եկեղեցացէն կը բաժնէ», *Excerpta ex brevuario Joannis Scylitzae Curopalatae* (ԺԱ. դարէն) առ Georgius Cedrenus հրատ. Բոնի 2, 682, արար. Marūr, կարդա՛՛ Mazūr (Տյ. Մըզուրի դիմաց) JRS. 27, 11—12, 63, այժմ — իբրեւ լեռ — Մեզուր կամ Մունզուր դաղ (որմէ Մեզուր [Մուզուր] կամ Մենզուր [Մունզուր] գետը կը բխէ), «ամէնէն կարեւոր դագաթը Մէրջան լեռանց, որ Գերաբիմ եւ Երզնկա սանջաքներն իրարմէ կը բաժնէ», *Cuinet* 2, 339 եւ 390—391. Մեզուր լեռը կռուան է մեզ՝ այս գաւառին դիրքն որոշելու: Հին հայ. Մընձուր եւ Մզուր = Մըզուր ձեւերը հաւանօրէն հնագոյն *Մունձուր ձեւէն են, որ հարկ էր որ հայերէն լեզուի ձայնաւորներուն օրէն-

քին համեմատ՝ Մընձուր բլլար¹, զոր ունինք ԽԱՎ. 607, եւ յեանագոյն լեզուին մէջ Մունձուր, զոր Յովհ. Scyl.ի Μούντζαρονը [Մունձարը] մեր առջեւ կը հանէ: Հարկ էր որ Մունձուր Ակնայ (= Egin եփրատայ վրայ, մեր գաւառին արեւմտահոգմը) գաւառարարբառին մէջ ըստ Կարստի (Պատմական Քերակ. էջ 106) Մուզուր բլլար, վասն զի այս գաւառարարբառը ն + սիզընափակ կը փոխէ շահանի: Ուստի կրնայ Մուզուր = Μουζουρῶν (Գ. Կիպրացւոյ), Μούζουρον (Միքայէլի Ատաււււոյ) գաւառական ձեւն բլլալ Մունզուրի: Փաւստոս անգամ կ'ընծայէ Մզուր = Մըզուր ձեւը, որ Մընձուրի գաւառական երկրորդական մէկ հին ձեւը պէտք է որ բլլայ, եւ տարակոյս չկայ որ այս Մզուր-Մըզուր ձեւը վերջէն կրնար նաեւ Մուզուր ալ բլլալ², այնպէս որ Մուզուր ձեւը հին հայ. թէ՛ Մըզուրէ եւ թէ՛ Մընձուրէ բլլալ: Աներկբայ է թէ Փաւստոսի Մզուրը հին հայ գաւառարարբառի մը ստոյգ հետքն է: Այս ալ յառաջ եկած է հին հայ. Մունձուր հիմնական ձեւէն³:

4. Եկեղեցի ԽԱՎ. 607, Խոր. 137, 528, Փարպ. 184, Փաւստ. 114, 142 իբրեւ ուղ. եւ հայ. (առանց գրաւի), «Եկեղեցաց գաւառ», Փաւստ. 6, 38, 219, 262, Կորիւն 19, Ագաթ. 49, Խոր. 179, 188, Սեր. 139, «ի գաւառն յեկեղեցաց» Ագաթ. 590, «ի գաւառէն Եկեղեցաց» Փարպ. 41, «ի գաւառին Եկեղեցաց» Խոր. 228, Զենոր 13⁴, «զկողմամբ Եկեղեցաց» Խոր. 141 (այստեղ «Եկեղեցաց» տարբեր ընթերցուածով,

¹ Հմմտ. Հեղինակին Zur Chronologie der arm. Vokalgesezte 157 ծան., Karst. Histor. Gram. էջ 55-56 եւ 276 ծան.:

² Տես նախորդ ծանօթութիւնը:

³ Հմմտ. Հեղինակը IF. 12 Anz. 49-51.

⁴ Լատիվ. էջ 105 «գաւառն Եկեղեցացը կարգաւ է՝ «գաւառն Եկեղեցաց»:

որ «Եկեղեցաց» ին' ուրիշ տեղ չգործածուած սեռա-
կանն է), միջին հայ. «Եկեղեց» ԽԱՍ. 29, Խոր.
237, յուն. Ἀχιλεσιγνή Սարաբոն գլ. 521, 527,
528, 530, Պաղամ. էջ 942, յեայ. Ἐκελεσιγνή
Պրոփոյ. 1, էջ 83, 84 (bell. Pers. 1, 17), Κελτ-
ζηγνή եւն: Ծագմամբ այս մութ անունը՝ բնակա-
նապէս հ. յ. էլէէլէյ! (սեռ. եկեղեցւոյ, յք. սեռ.
եկեղեցեաց) = յն. ἐκκλησία բառին հետ առնչու-
թիւն չունի: Թէ ինչու ամէն անուններուն մէջէն
միայն սաի (ի բաց թողոյ՛վ Խոր. քով էջ 141
տեսնուած տարբեր բնութեցուածը) անհոյս՛վ է,
չեմ' հրնար մեկնել: Անահայ այս գաւառին մէջ
ճաղկող պաշտօնին պատճառաւ (Սարաբոն գլ.
532) գաւառս կոչուած է միանգամայն ἡ Ἀναίτις
χώρα (Գրոն Կաս. 36, 31 եւ 36), լատ. Anaitica
(Պլինիոս NH. 5, 24, 20 (83), Hoffmann, Aus-
züge 135, Փարրիկիոս, Թեոփանէս Իրաիլ. 142,
Հեղինակը Հ.Ք. 18, Gelzer, Zur arm. Götterlehre
112 եւ շար.), ուստի հայ. Ան-հո-ւ-ի-ս (Հ.Ք. 18):
Բայց Անահայական անունը հայ. մտանագրու-
թեան մէջ իբր երկրանուն այլ եւս չի հանդիպիր:
Հաւանականագոյնս այս գաւառին մէջ էր այն մեծ
լեռը, յորում էր «տեղի գիցն զոր կոչեն աթոս
Անահայ», Փաւստ. 218—219: Ապահովապէս
այս գաւառին մէջն էին Երէշ (սեռ. Երիգայ)
Անահայ մեհեանոյ՛վ Ագաթ. 591, Երիգայ (հայ.
Խոր. 88, 137, վերջէն Երզնկա Ա.աք. Գաւրի-
ժեցի 450, Երզնկան, Երզնկան Ա. Գաւր. 621 եւ
շար., Արարացիներէն Arzanjān (բուն տեղը՝ Ar-
zangān) կոչուած (Yāqūl 1, 205, 12—13), այսօր
Երզնկեան կամ Երզնկեան. Թէ՛ւ աւանը Նանէա-
կան մեհեանոյ՛վ Ագաթ. 591, Գայլ գետին արեւ-
ելակողմը (Ագաթ. 49, 591), այսօր Տիլ կամ
Թիլ՝ Եփրատայ մէկ բազկին արեւելեան սփր,
Գոհանամ լեռան արեւելեան ստորաք. Խ-ի գիւղը
(Խոր. 228)՝ Թիլի հիւսիսային արեւմտակողմը.

Վաղկերտ, այժմ Վաղկերտ կամ Վաղկիրտ՝ Երեզի հիւսիսակողմը: Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 14—21, Streckerի աշխարհացոյցը Բարձր Հայոց ZGE. 4, 1869, տախտ. 8: Լինչի այստեղ (Երեզի արեւելահողմը) նշանակած Bitarikh եւ Kelarik (Եփրատայ վրայ) տեղերը Streckerի քով Pitteridj եւ Kelleridj (Եփրատայ հիւսիսակողմը) կը կոչուին եւ մասնանունիչ կ'ընեն հին հայ. *Բիւրիճ եւ *Գէլլա-իճ (?):

5. Մանանդի ԽԱՍ. 29, ԽԱՎ. 607, «գաւառն Մանանաղայ» Խոր. 235, Լաստ. 50 եւն, տակէ ամանցուած՝ «Մանաղայքն» Սեր. 139, կարգա՝ «Մանանաղայքն» («Մանանաղի-եայ», ձեւէն): Անուանս նկատմամբ տես Հած. Զ.: Ըստ Լաստիվերացւոյ 105 կ'երեւայ թէ Մանանաղի գետի մ'ալ անունն է, որ Մանանաղի գաւառին մէջ Եփրատայ ամենէն կարեւոր մէկ բազուկն ըլլալու է, վասն զի կ'ըսուի «մինչեւ յեզր գետոյն Եփրատայ, որ Մանանաղի ի նմա խառնի»: Քանի որ խօսքին շարունակու թեանը մէջ կ'ըսուի թէ Կոնէր աւանն Եկեղեցաց գաւառին մէջն էր Եփրատայ վրայ (Ինճիճ. ՀՀ. 21), կը հետեւի թէ Մանանաղի կը կցեր Եկեղեցաց գաւառին՝ Եփրատայ վրայ գտնուող Կոնէրի քով: Ըստ այսմ Մանանաղի այն գետն եղած պիտի ըլլայ, որուն վրայ Լինչի քով Zigeri, Mirvantz, Mazan, Akhveran, Elmali եւ Streckerի քով (ZGE. IV.) Zagirilar, Mirvans, Mazan, Elmali անուն տեղերը նշանակուած են: Չեմ կրնար որոշել թէ Պախիր լեռով (որ միայն «Պախրայ» սեռականով Լաստիվերացւոյ քով էջ 103 կը գտնուի) Պաղըր լեռը (Baghir, Baghyr) հասկրնալու ենք թէ խաչ լեռը (Լինչի քով՝ Khach, Streckerի քով՝ Hatsch) կամ ուրիշ լեռ մը: Պախիր լեռը ԺԱ. գարուն Գայլախազուտ կ'ըսուէր. այստեղ էր Բաղմաղբիւր գիւղն, որ ԺԱ. գարուն խաչ կը կոչուէր (Լաստիվերացի 103—104):

6. Գերջան խԱՍ. 29, խԱՎ. 607, «ի գաւառն Գերջան» Ագաթ. 593, սեռ. «Գերջանոյ» Կորիւն 27, «Գերջանու» Խոր. 523 եւն, յն. Δερξηνή Սարաբոն գլ. 528 տե՛ս վերն էջ 21, լա. Derzene, Derxene Պլինիոս NH. 5, 83, այժմ՝ Տերջան Գամախաթուն գլխաւոր քաղաքով Cuinet 1, 198, այստեղ էր հին Բ-գ-ւ-է-ճը Ինճիճ. ՀՀ. 24-25, այժմ՝ Pekerij (Լինչ), Pekkeridj (Strecker)՝ Գամախաթունի հիւսիսային արեւմտակողմը. տե՛ս Strecker ZGE. 4, էջ 519, Cuinet 1, 133 (Pakaridj).

7. Սշէր խԱՍ. 29, խԱՎ. 607, Խոր. 258, «Սպեր գաւառ» (Թագակապ Բաղրատունեաց երկիրը) Փաւստ. 256, Խոր. 115, 234 եւն Ճորժի գետով (Ջուանչիր 20, Brosset, Description 114, 115), Խողէր գաւառը սահմանակից Տայոյ (Սարգան, Աշխ. 426), վրացերէն Ispira՝ Ispira փոքրիկ քաղաքով (Brosset, Description 110, 114, 122, 123), այժմ՝ Խպիր Ճորժի վրայ՝ Խպիր վիճակին գլխաւոր տեղը (Cuinet 1, 225). ասիէ ամանցուած «Սպերացիքն» Սեր. 139, յն. Σάσπειρες, ազգ ճը Հերոզոտոսի քով. տե՛ս վերն էջ 11-12:

8. Շաղգամ խԱՍ. 29, «Շաղգամք» խԱՎ. 607, «Շաղգամ» Փարպ. 444, «Շաղգամք» Խոր. 257 («անապատ եւ հովանաւոր տեղիք»), տե՛ս Հաճ. Զ.: Այս գաւառը սահմանակից էր Տայոյ Ուքաղէ գաւառին (Ինճիճ. ՀՀ. 27):

9. Կարին (սեռ. Կարնոյ) խԱՍ. 29, խԱՎ. 607, «Կարին գաւառ» Փաւստ. 105, Սեր. 77, «գաւառն Կարնոյ» Փաւստ. 256, Խոր. 256, «գիւղ մի Կարնոյ» Փարպ. 454, «աշխարհն Կարնոյ» Յովհ. Կթղ. 40, յն. Καρηνίτις Սարաբոն գլ. 528, լա. Carinitis Պլին. NH. 5, 83 (ուր եփրատ կը բխէ), տե՛ս վերն էջ 21. ասիէ՛ Կարնոյի Փարպ. 455, յթ. Կարնոյի (Կարնոյ ազնուականութիւնն ու զօրքը) Սեր. 139: Անուանո

նկատմամբ տես Հած. Զ.: Այս գաւառին սահմանը գէպ ի Այրարատ նահանգին Բասեան գաւառն՝ ըստ Փարպ. 414 Գո— զիւղին յօտերն էր. տես վերը էջ 68, ծան.: Այս գաւառին մէջն էր +աւր+ն Կարնոյ Սեր. 50, Ղեւոնդ 148 (բացառ. «ի քաղաքէն Կարնոյ», Ղեւ. 148), Կարնոյն +աւր+ն թովմ. Արծր. 231, սոյորարար Կարնոյ +աւր+ Սեր. 27, 51, 77, 138, 139, 150 եւն, որ ըստ Խորենացոյ (Գ, ծԹ) Թէոդոս Փոքրին (408—450) ատենը շինուեցաւ Անատոլիոս զօրավարին ձեռօքը եւ ի միշատակ Թաղաւորին՝ Θεοδοσιούπολις («Թէոդոսիօլիս», Խոր. 257, ԽԱՎ. 607, «Թէոդոսիօլիս», Յովհ. ԿԹՂ. 40) կոչուեցաւ: Թէ Հայք քաղաքն ոչ թէ Կարին քաղաք, այլ Կարնոյ քաղաք (այսինք Կարին նահանգի քաղաք) անուանած են, արդէն շեշտած է Ինճիճ. ՀՀ. 28 ծան. եւ իրաւամբ «ոչ ուղիղ», կոչած է «Կարին քաղաք» ասացուածքն, զոր կ'ընծայէ Ստեփ. Օրբէլեան իւր Ողբին մէջ (յամի 1299): Թէեւ կ'երեւայ թէ Կարին քաղաք ձեւն է ասոր. Qalinqalā, ի մէջ (Denys de Tell-Mahre ed. Chabot էջ 97 [Թրդ. էջ 82]) մեր գիմալն ելլողը, սակայն այս

1 Ըստ Պրոկոպիոսի (3, 255 de aedif. — Հմմտ. 1, 50 bell. Pers.) Թէոդոս Բ.՝ Հայոց Արշակ Թաղաւորին պետութիւնն ընդունելէն ետքը (Պրոկոպիոս այստեղ երկու Թէոդոսներն իրարու հետ կը շփոթէ, տես վերը էջ 33—36) բլրոյ մը վրայ ամրոց մը շինեց եւ զայն Թէոդոսիօլիս անուանեց: Պարսից Կաւառ Թաղաւորն 502ին այս ամրոցն առաւ (Հմմտ. Josua Stylites էջ 45): Անատաւիոս կայսրը (491—518) այնտեղ քաղաք մը շինեց եւ բլուրը Թէոդոսի ամրոցովը միասին պարսպով պատեց: Թէեւ քաղաքին իր անունը տուաւ, սակայն քաղաքն իւր նախկին անունը պահեց: Narratio de rebus Armeniae (Combes historia Monothelitarum էջ 271 եւ շար.) կ'ըսէ թէ Թէոդոս Մեծ (379—395) Թէոդոսիօլիսը շինած ըլլայ՝ Հայաստանի բաժանմանն ատեն: Այստեղ ալ Թէոդոս Ա. եւ Բ. իրարու հետ շփոթուած են: Հմմտ. Güterbock էջ 29 ծան.:

ձեւն (ըստ Նէօրդէկէի) սխալ է: Բայց թէ արաբական Qālīqalā (Balādurī 193, 194, 199, Ibn Chordādbēh 174 եւն) ձեւն ինչպէս մէջտեղ եղած է, դժուարին է բսել¹, նա մանաւանդ որ Արաբացիք ոչ միայն գրելու, այլ եւ արտաբերելու տուն՝ օտար անունները չափազանց կ'աղաւաղեն: Քաղաքին այսօրու անունն է Էրզէրո՞՞, թըք. Էրզէրո՞՞, Հայ. Էրզէրո՞՞ Ինճիճ. ՀՀ. 29, աւելի Հին՝ Արզէրո՞՞ Առ. Գաւրիժ. 450 եւն, Վարդան աշխ. 426, Միքայէլ Ասորի տղ. Երուս. 1871, էջ 350, արաբ. Arzan ar-Rum (Yāqūt 1, 206, 7), որ կը նշանակէ «Արզան Հոռոմոց»: Այս անունն աւանուած է Արձն (ըստ միջին Հայերէնի արտաբերութեան՝ Արձն, յետոյ Արձե = յն. Ἀρζη, Ἀρτζη Mich. Attaliothae hist. Բոնի հրատ. էջ 148, Ἀρτζε Joh. Seylitzes 691, G. Cedrenus 2, 577, 578) քաղաքէն Լասաիվ. 43 եւ շար., Մատթ. Ուռհ. 120, որ Թէոդոսուպոլսէն ոչ շատ հեռու՝ Եփրատոյ աղբիւրներուն կողմն էր²: Երբ Արձն քաղաքն, որ ի վնաս Թէոդոսուպոլսոյ ծաղկած ու բազմամարդ եղած էր, 1049ին Սելջուքներէն կործանեցաւ, կոտորածէն պրծող բնակիչները դաղթեցին դրեթէ մարդաթափ եղած Թէոդոսուպոլիս քաղաքն ու անոր տունն «Հոռոմոց-Արձ(ն)», անունն ի յիշատակ իրենց աւերեալ Հայրենեաց³: Մէտ են ոմանք քաղաքս այսօրու Գարարղի մէջ գտնելու, որ

1 Andreas (Mittheil. d. Vorderas. Gesellsch. 2, 145) Հայ. կարճայ Գաղաթը Պարսից բերին մէջ *Kärrekalā եղած. եւ սակէ արաբերէնի մէջ Qālīqalā եղած կը համարի: Ինճ անհաւանական կ'երեւայ:

2 «Եփրատ ելանէ ի կարնոյ լեքանց՝ մօտն ի յԱրձն քաղաքն Ինճիճ. ՀՀ. 36:

3 Արձնի ծաղկման ու կործանման նկատմամբ անս Լասաիվ. 53—58, Մատթ. Ուռհ. 120—121, Mich. Attaliothae hist. 148, Joh. Seylitzes առ Georg. Cedrenusի 2, 691, Saint-Martin, Mém. 1, 68, Ինճիճ. ՀՀ. 36:

Կարնեն 14 քիլոմ. հետու է գէպ ի հիւսիս-արեւ-
 մուտք. տես Ինճիճ. Նոր Հայ. 77: Այս գաւառին
 մէջն էին նմանապէս Արժ-Ռի եւ Բլւ-ր՝ գիւղերն
 եւ Հնչո-ց վանք մենաստանը Ինճիճ. ՀՀ. 35,
 Ասող. 176, այժմ՝ Արժըթի Կարնոյ հիւսակողմը,
 Բլուր՝ արեւմտակողմը, եւ հիւսիս-արեւելակողմը
 Հինճք (Կարմիր-Վանք՝ Հինճք կամ Հնճուկ գիւ-
 ղին քով Ինճիճ. Նոր Հայ. 75, Cuinet 1, 194)
 Streckerի (ZGE 4 եւ ZAE. 16), Cuinetի (1,
 194) եւ Լինչի աշխարհացոյցներուն վրան: Լաս-
 տիվերացւոյն (էջ 15) համեմատ՝ «ի սպառուածն
 Կարնոյ», կար Խաղոյ-տիճ = Խաղոյ-տիճ ամուրը
 կամ բերդը: Թէ ասով հասկըցուածն է Կարնոյ
 արեւմտեան սպառուածը, կը յուցընէ Ասողկան
 յաջորդ տեղը (էջ 192) «Խաղտոյտաիճ կղեսու-
 րան (χ)εισοῦρα), Չորմայրի, Կարին, Բասեան,
 Մարդաղի, Հաբբ եւ Ապահունիք», որ այս յիշեալ
 տեղերն ու գաւառներն աշխարհագրական կարգաւ
 կամ յաջորդութեամբ հիւսիսային արեւմուտքէն
 գէպ ի հարաւ-արեւելք կը թուէ եւ Խաղտոյտ-
 աիճի գիրքը կ'որոշէ՝ զայն Կարնոյ արեւմտակողմը
 կամ հիւսիսային արեւմտակողմը մղելով¹: Արդ՝
 հին հայ. Խաղոյ-տիճը *Խաղտառիճ ձեւէն անց-
 նելով՝ նոր հայերէնի մէջ *Խաղտառիճ ըլլալու էր,
 եւ այս վերջինս ալ մեր աշխարհացոյցներուն վրայ
 *Chaghdaridj, *Khagdaridsch եւն ձեւով երեւ-
 ալու էր: Իրապէս ալ կը գտնենք Լինչի քով Kag-
 darich, Streckerի քով (ZGE. 4, տախա. 3) Kjag-
 daritsch, Cuinetի քով (1, 159) Kiaghid-Aridj,
 Ինճիճեանի քով (Նոր Հայաստան 49) Գաղտա-
 աիճ անունով տեղ մը Եփրատայ հիւսիսակողմն
 եւ Սէրշէմէ-սուի արեւմտակողմը: Այս անունով
 կրկին գիւղ կայ, Մեծ Kjagdaritsch Եփրաթը-

1 Հմմտ. Ասող. 278 Արքայն Վասիլ «գարձաւ ընդ
 Կարին ընդ Խաղտոյտառիճ ի Կոստանդնուպոլիս»:

սուի արեւմտակողմն եւ Փոքր Kjagdaritsch Եփրատայ այս բաղկին արեւելակողմը (ZGE. 4, տախտ. 3 եւ 8), Այս Kjagdaritschի մէջ՝ գրութեան տարբերութեամբն հանդերձ, որ թերեւս թրքական հնչումը մեզ կը ներկայացընէ, կը գտնեմ հին խաղտոյառիճը, որուն մտերը կ'երեւայ թէ կղեսուրա մ'ալ կայ, վասն զի Streckerին ըսածին նայելով (ZGE. 4, 147) Օվածք.բ-սու՝ այսինքն Սերշէմէ-սուի վերին ընթացքը՝ «որնթաց կ'անցնի նեղ ու խորունկ ձորէ մը, որ Մէյմանսուրի քով քիչ մը կը լայննայ եւ Մեծ Kjagdaritsch գիւղէն վեր՝ Եփրատ» կը թափի: — Բարձր Հայոց՝ Բաթիճ վերջաւորեալ բաղմաթիւ անուններուն կարգէն է կ'երեւայ նաեւ Pazgaridj Կարնոյ դաշտին մէջ՝ Եփրատայ հիւսիսակողմը (ZGE. 4 տախտ. 3, Pazgarritsch ZAE. 16 տախտ. 6), որ հին հայ. *Բաթիճ մը կուհեւ կու տայ: Արդեօք Կարնոյ հարաւակողմը գտնուող Sungarisch (Ախնչ) = Süngeritsch (ZAE. 16 տախտ. 6), Սընկառիջ (Ինձիճ. Նոր Հայ. 79) (= հին հայ. *Մնգառիճ) է?:

Վերն ըսուածներէն կը տեսնուի որ խոր. աշխարհագրութիւնը Բարձր Հայոց գաւառներն աշխարհագրական կարգաւ — արեւմուտքէն զէպի արեւելք՝ Եփրատայ ընթացքին հակառակ — կը թուէ: Բայց որովհետեւ, ինչպէս պիտի տեսնենք, մէկալ նահանգներուն գաւառներն ալ թուելու ասեն որոշիչ նշանակութիւն ունի աշխարհագրական կարգը կամ շարքը, ուստի նոյն կարգը մեր ձեռքը նոր միջոց մը պիտի ըլլայ՝ գաւառներուն գիւրքը ճշգելու կամ որոշելու: Միայն խնդիր է թէ կարգը միշտ կարելի է ապահովութեամբ ճանչնալ:

1 Զորքորդ Հայոց մէջ ուշ ասեն կը յիշուին հին հայ. Լաւաթաթիճ եւ արդի Զորքորիչ (թի անդ բով) եւ քնաթաթիճ = հին հայ. *Զորքաթիճ եւ *քնաթաթիճ (?) անուն անդերը: Անդ նաեւ հին հայ. կիթիճ = *Kithagizog*.

Բ. Չորրորդ Հայոց Գաւառները:

Ըստ ԽԱՍ. 30 Չորրորդ Հայք նահանգն ունի հետեւեալ գաւառներն. “1. Ղխոյնայն (կարգա՝ Խորյեան) յեկեց հիւսիսոյ, ընդ որ իջանէ միւս՝ Գայլ գետ առ Կալբէրդոյն². 2. ՂՀալբէն, յորմէ բղինն աղբիւրք Տիգրիս գետոյ. իսկ ի մտից Խորձայնոյ է 3. Պողոթն գաւառ՝ հանդէպ համանուն բերդոյ³. եւ հանդէպ նորա ի հարաւ 4. Բալխոյն գաւառ. եւ ի մտից նոցա 5. Ծափ, եւ 6. Անի գաւառ ի հարաւ, յորում Ծովք եւ Հոռէ բերդ. եւ ի մտից (!) նոցա 7. Գեթիկ (կարգա՝ Գեթիկ) գաւառ, յորում բերդք Կունի եւ Քրիկ եւ Սոկ, որոց հանդէպ ի հարաւ (!) 8. Գալբէ գաւառ, ընդ որս եկեալ Արածանի խառնի յԵփրատ ի քաղաքն Լուսաթառիճ” եւն⁴:

10. Խորյեան ԽԱՎ. 607, “Խորձայն” ԽԱՍ. 30, հին եւ ուղիղ ձեւ՝ “Խորձեան”, սեռ. բացառ. “Խոր-

1 Նոյն գետը նոյն եջին վրայ ԽԱՍ. 30 սող 1 լոկ Գայլ կը կոչուի, տես վերն էջ 67: Երկու տեղն ալ պէտք էր “միւս Գայլ” ըսուիլ՝ ասորբերելով Եկեղեաց գաւառին Գայլ գետէն, որուն վրան էր Թիլ. տես վերը էջ 130:

2 Կալբէրդ՝ Կալոյ եւ Բերդ բառերէն՝ առաջինն ալ Կալբէ = յեանագոյն Կալբէ, այժմ՝ Քալբէ: Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 43 “Եպիսկոպոս Կեղոյն = Եպիսկոպոս Խորձեանոյ ԺԳ. դարուն Ինճիճ. ՀՀ. 43, Գեղեք Georg. Cypr. էջ 128, Ինճիճ. Նոր Հայ. 106 եւ շար.: Հմմտ. Վարդան Աջւ. 430 “Խորձունք (այսինքն՝ Խորձեան) Կեղի էն: Քղե՝ վեճակին գլխաւոր տեղն է Քղե-սուի՝ այսինք Լճիկ-սուի (Liöik-su, Liebig-su Լիւնի քով) միջին ընթացքին արեւմտակողմը. Cuinet 1, 196.

3 Այս է՝ Պալբէ, այժմ՝ Baghin տես վարը:

4 Ար յաջորդէ Եփրատայ ընթացքին նկարագրուած իւնը՝ մինչեւ անոր Տաւրոսը կարել ածցնելը: - Գ. Հայոց գաւառներուն զիբքն նկատմամբ տես Կիպերտի աշխարհացոյցը (Die Landschaftsgrenzen des südlichen Armeniens nach einheimischen Quellen MAWB. 1873 էջ 210-211) եւ Գեղեք Georg. Cypr. յաւելուած:

ձենոյ», Փարս. 41, Ասող. 182, 263, 276, Լասարիվ. 47, 64, սակէ «Խորձենական գաւառն», Կորիւն 24, «Տէր (կարդա՛) Տիրայր) Խորձենացի», Խոր. 248, յն. Χορζιαν-τηνῆ Ἐπιτομή. 1, 262 bell. Pers. կամ Κορζιάνη 3, 251 de aedif., κλίμα Ὁρζιανινῆς Georg. Cypr. էջ 49, ԺԱ. գարուն Κορτζιανῆς եւն, տէս Գեղէր Georg. Cypr. էջ 181—182: Այս գաւառը Կթոսիձի (Հաշտենից մէջ) եւ Թէոդոսուպոլսոյ (Կարնոյ) մէջտեղն էր եւ երեք օրեան ճամբոյ տարածութիւն ունէր՝ եւ բնական սահմանով մը (լճով, գետով, լեռով) Պարսկահայքէն բաժնուած չէր. այս գաւառին գրեթէ կենդրոնը կ'իյնար Արտաղեսոն, զոր Յուստինիանոս ամբացրնելով Գուքսի կայանն ըրաւ (տես վերն էջ 38):

11. Հաշտենի, տես. բացառ. Հաշտենից, հայ. Հաշտենոս ԽԱՎ. 607, Փաւսա. 21, 29 («Հաշտենից գաւառն»), Փարս. 184, 453, 456, 469, Սեբ. 77, Խոր. 81, 96, 113 եւն, Չենոր 37, 45, 47, Յովհ. Մամիկ. 15 եւ շար., Ասող. 263, յն. Ἀστανίτις Ἐπιτομή. էջ 942, Ἀσθιανηνῆ Ἐπιτομή (տես վերն էջ 42), κλίμα Ἀσθιανικῆς Georg. Cypr. էջ 49, տես Կիպերա MAWB. 1873, 197, Գեղէր Georg. Cypr. 182—183: Այս գաւառին մէջն էր Կթոսիձի քաղաքը Ասող. 86 («Կթոսիձի քաղաք Հաշտենից») = Κιθαριζων Ἐπιτομή. 3 էջ 251 (ἐν δὲ τῷ Κιθαριζων χόριον, ὅπερ ἐπὶ Ἀσθιανῆς τῆς καλουμένης ἐστὶ = «Կթոսիձի քով որ բերդ է ի Հաշտենոս»), Գեղէր Georg. Cypr. էջ 174: Անուանս վրայ տես Հած. Չ.: Հաշտենիք գաւառը Խորձենոյ հարաւակողմն էր եւ արեւելքէն սահմանակից էր Տարաւնոյ²,

¹ Կթոսիձի Թէոդոսուպոլսէն շրջ օրեան ճամբոյ չեաւ էր, Պրոկոպ. 1, էջ 261:

² Հմմտ. Խոր. 81 «բնակել ի գաւառս Հաշտենից եւ ի ձորն նորին սահմանակալ, որ է արապոյ Տարաւնոյ»: Այս պատճառաւ Չենորայ եւ Յովհ. Մամիկաննոյ քով ի

արեւմուտքէն հաւանականօրէն ԲալաՏօվտի¹, ըստ այսմ մասամբ հօն էր, ուր հիմայ՝ Կիւնէք-սուի վրայ Tschabagdjur (Ճապաղջուր) կը նշանակուի (տես Կիպերտի աշխարհացոյցն եւ Գէլցէրինը Georg. Cyp. Յաւելուած եւ Ալիշան, Մեծ Հայք Թ. 64): Ըստ ԽՈՍ. 30 եւ Վարդանայ Մեկն. Ծոնդոց 2, 14 (Ինճիճ. ՀՀ. 44) Տիգրիս Հաշտեանք գաւառէն կը բխէ, որ հնարաւոր է եթէ ընդունենլու ըլլանք որ Հաշտեանք ոչ միայն Արածանույ հիւսիսային կողմը կը տարածուէր, այլ նաեւ հարաւակողմն, եւ եթէ Տիգրիսով² հօս Զիբենէ-սուն հասկըցուի: Այսպէս Կիպերտ իւր աշխարհացոյցին վրայ (MAWB. 1873): Փաւստ. էջ 21 կը յիշէ Հաշտենից Գառ իշխանն ու էջ 29 «ԳԻՆԻԹ իշխան Հաշտենից գաւառին ի կօմօնիւն³ տաճէն». ըստ Խոր. 81 Հաշտեանք ժառանգուած թիւնն էր Արշակունեաց կրտսեր իշխաններուն⁴:

Պատմութեան Տարւանդ՝ սահմանակից Հաշտեանք գաւառը սակայ կը յիշուի տես յատկապէս Զենոր էջ 37: Զենոր էջ 47 կը յիշէ նաեւ փոքր գետ մը, որ անցանէր ընդ գաւառն Հաշտենից, որ երթոյ ընդ արեւելս հիւսիսախառն⁵:

1 Հմմտ. Ըտղ. 276 Վասիլ Բ. կայսրը Մելաինդ, Հանձիտի եւ Բալուի (ԲալաՏօվտ) վրայէն «եւանէ ի լեառն Կոհէրայ, որ ընդ մէջ Հաշտենից: Ծոփաց եւ Խորձենդոյ, եւ անկէ եկաւ Արշամունիք գաւառը:

2 Ի՞նչ է Ասողկան (էջ 264) «Ճապաղջուր բերդին Գիղաթայ» եւն խօսքը:

3 Կազմուած՝ *Կօմօնիւն: Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 44

4 Միայն թագաժառանգը պիտի մնար Այրարատ: Այսպէս՝ Արտաւազգ թագաւոր ըլլալուն պէս, ըստ Խորենացոյ (էջ 138)՝ «Հալածէ յԱյրարատոյ զամենայն եղբարս իւր ի գաւառս Աղիոփայ եւ Առբերանոյ» եւ միայն Տիրանը կը պահէ. «քանզի սովորութիւն էր՝ արքայի միայն ընակել յԱյրարատ եւ միոյ որդւոյ նորա, զոր փոխանորդ թագաւորի պահէին, եւ այլոց Արշակունեաց ընակել ի գաւառս Հաշտենից եւ Աղիոփի եւ Առբերանոյ, հան-

— Հաշտենից մէջ յիշուած սակաւաթիւ տեղիք, ինչպէս Ուր գիւղը (Գիւղ Ուրայ տես վարը [Թ. 18) Տիգրիսի ակնաղբեր մօտերը (Վարդան Մեկն. Ծանոց), Գլիբեհե Մուշից (Ինճիճ. ՀՀ. 44—45), նոյնպէս նաեւ Կթռիճ գտնուած չեն նոր անուանց մէջ (VBAG. 1901, 228): Կթռիճը չի կրնար արդի Köderitschն ըլլալ (որ Կիպերտի քով ընդ մէջ Բերիի եւ Մագիերտի նշանակուած է), վասն զի այս տեղը Հաշտենից մէջ չ'իյնար, այլ Պաղնատուն գաւառի մէջ: Կթռիճն աւելի դիւրաւ կրնայ նոյն ըլլալ Կիւնէք Կալէի ձախակողմը գտնուող Konaritschի հետ, որ արաբական գրութեան մէջ դիւրին է Kotaritschի փոխել, ինչպէս Գր. Բիխարդ Կիպերտ (7 նոյ. 1903 իր [Թղթովը] կը համարի՝ այս Kotaritsch անունը Օսմ. պետութեան վաճառականութեան Պաշտօնարանին հրատարակած մէկ աշխարհացոյցին վրայ նշանակուած գտնելով ($\frac{1}{800000}$ Մշոյ տախտակ):

12. Պաղնատուն խԱՍ. 30, խԱՎ. 607 (ձեռագրի մը մէջ՝ «Պաղնայտուն», Ինճիճ. ՀՀ. 45 ծան. 3), Ասող. 263, նաեւ Պաղնախան՝ Դուն Կորիւն 19 = Փարս. 41, համանուն բերդով խԱՍ. 30, այսինքն՝ Պաղն բերդով Սամ. Անեց. 92, Ասող. 144 (ուր Ասողիք Պաղն ընելու է) եւ 177 (ուր բնագիրն² ըստ Ինճիճ. ՀՀ. 46 չ'ըսեր [Թէ

զերձ ոտնիցը եւ մախը յարբունուսող խոր. 208: Երբ խորենացին էջ 81 Հաշտենիքը Գոյն կայան եւ ժառանգութիւն կրասեր իշխանաց է կ'ըսէ, այս ըսուածը լիկ հնագոյն ժամանակի համար հասկընալու է: Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 44:

1 Ուղիղ կրնայ ըլլալ միայն Պաղնախան Աւեր:

2 «Իսկ Կարմիր հայրն (որ եւ բարձեալ գգրիստոս մարմնով՝ ի կերպ աղքատի) ի Ծոփաց գաւառին, մինչ Տաճկաց էր աշխարհն՝ բնակէր անդ. եւ յաւուր միում գնաց առ Ամիրայն ի բերդն Պաղին»: Եթէ «անդով Ծոփաց գաւառն ալ հասկըցուելու է, սակայն տեղւոյս իմաստը սա միայն կրնայ ըլլալ [Թէ Պաղին հնու. չէր

Պաղին Ծոփաց մեջ էր), յն. *κλίμα Παλινῆς* (գաւառ) եւ *κάστρον Παλιός* (բերդ) Georg. Cyp. էջ 49, Այս գաւառն էր ըստ ԽԱՍ. 30 Խորձենոյ արեւմտակողմն եւ ԲալաՏօվաի հիւսիսակողմը: Պաղին բերդը գտնուած է այսօրեան Պաղին անուն տեղւոյն մէջ, որ ըստ Լէմանի V BAG. 1900, էջ 572 է «Բերրի հիւսիսային արեւելակողմը», աւելի որոշ՝ «իր 22 1/2 քիլոմ. Մաղկերտի գրեթէ ճիշտ արեւելակողմն եւ իր 29 քիլոմ. Բալուի հիւսիսային հիւսիս-արեւմտակողմը, Բերի-սուի մօտերը՝ անոր աջ ափին վրայ», ըստ Huntingtonի (Zeitschr. f. Ethnologie 33 [1901] էջ 174 եւ շար.) «Բերի-գետին աջ ափին վրայ, Բերիէ 6 ժամ հեռու՝ արեւելեան հիւսիս-արեւելեան ուղղութեամբ եւ Բալուէ 4 ժամ հեռու՝ հիւսիսային ուղղութեամբ»: Այստեղ կը գտնուին դեռ խաղաղական ամրոցի մը մնացորդներն ու Մենուսայ մէկ արձանագրութիւնը (բերդին եւ Մենուսայ արձանին պատկերը Huntingtonի քով անդ 176—179): Այս Պաղինը լաւ զանազանելու է Պաղին անունով միւս տեղէն, որ՝ ըստ Ինճիճ. Նոր Հայ. էջ 226 է «Բնդ մէջ Բալուայ եւ Արղնոյ» եւ ըստ Տոմաշէկի (Festschrift վասն Հ. Կիպերտի էջ 138) է հարաւակողմը Շիմշափ = Charaba. Այս միւս Պաղինը յայտնապէս Մաթ. Ուս. հայեցւոյ 116 թիւումոյ գաւառին հետ յիշածն է. այս թիւումում գաւառին մօտերն էր Արկնի ամրոցը¹ (Մաթ. Ուս. հ. 130): Լինչ թուրքում գիւղը կը նշանակէ Արղանայի արեւելակողմը՝ Արղանայէ Գիարբեկը²

Ծոփքէն, ինչպէս որ ալ էր իրապէս: Կարեւորն այն է թէ Ասողկան ասէն Ծոփք ըսուածով ինչ հասկընալու է: Տես այս նկատմամբ վարը 17բ:

¹ Հմմտ. Մաթ. Ուս. հ. 16: «գաւառն թ. խմոյ Արկնոյ»:

² Hausknecht-Kiepertի Nord-Syrien եւն II աշխարհացոյցն այնտեղ Tulehum անունով կրկու գիւղ կը նշանակէ: Հմմտ. Ինճիճ. Նոր Հայ. 226:

սահող ճամբուն վրան: Արղանա է հայ. Արղնի (Ինճիճ. Կոր Է. 240, Առ. Գաւր. 419), որ հարկ է որ նոյն բլայ Ռուհայեցւոյ էջ 130—131 Արկնի բերդին կամ ամրոցին հետ, վասն զի Արկնի «էր մերձ ի գաւառն Թլխոմայ»: Ըստ այսմ այսօրուան Արղանայի՝ հիւսիսակողմն էր այս Պաղին տեղն ու գաւառը (գրուած՝ «գաւառն Պաղնայ», Մտթ. Ռուհ. 129, 166), իսկ Թլխում գաւառն՝ անոր հարակակողմը:

13. Բալախոմայ, տարբեր ընթերցուածք «Բալախոմիա», «Բալախոյովիա», «Բալախոհոմիա» ԽԱՎ. 607, «Բալախոմիա» ԽԱՍ. 30, յն. Βαλαβιτ-ηνη Ξουαθինիանου տես վերն էջ 42, Βαλαβιτ ενη Պրոկոպ. 3, 247 de aedif., χλίμα Βιλαβητ-ινης Georg Cypr. էջ 49, Βαλισβίτα² Պաղում. քով էջ 944?, աննշանակ գաւառ մը (Պրոկոպ. 3, 247), Պաղնատունի հարակակողմը ԽԱՍ. 30, ըստ այսմ այն երկիրը, ուր կը գտնուի Բալուի (Մուրադ-սուի վրայ) կողմերը, յն. χάστρον Βαίουσλοῦσος, զոր կարգաւու է Βαλοῦσος կամ Βάλου Georg. Cypr., էջ 49. հմտ. Ասողիկ 263 («Աշխարհն Չորրորդ Հայոց, Հաշտեանը, Խորձեան, Ծոփք, Բալու եւ Պաղնատուն) եւ 264 («բերդն Բալու»), Առ. Գաւր. 636, Գէլցեր Georg. Cypr. 175—176 (Բալու = Հոսովանուպոլիս) եւ 180—181: Այս գաւառին մէկ ստարապը կը յիշուի (անանց անունն) Պրոկոպ. 3, 247:

14. Ծոփք ԽԱՍ. 30, ԽԱՎ. 607, «Երկիրն Ծոփաց» Փաւստ. 221, «գաւառն Ծոփաց» Փաւստ. 222, Խոր. 199, «Ծոփաց գաւառն» Խոր. 179, «աշխարհն Ծոփաց» Խոր. 168, 195,

¹ Այլնն Մեծ Հայք § 68 Արղանայի գետը «Պաղին-սու» կը կոչէ:

² Տարբեր ընթերցուած՝ Βαλισβίτα, զոր կարգաւու է Βαλιοβίτα (Արաբերա)?: Մէկալ յոյն ձեւերը մասնաձեւիչ կ'ընեն *Բալախոմայ հ. Բալախոմայէ:

235, Յունաց ծանօթ՝ ի Σωφηνή անունով, կը յիշուի արդէն իբր 800ին խաղաւական արձանագրութեանց մէջ Supani՝ ձեւով, այսպէս՝ Բալբի արձանագրութիւնը JRAS. 14, 396 (Gupani), D. H. Müller, Denkschriften der Akademie der Wissenschaften Վիեննայի 1888, Հտ. 36, 2. Abt. էջ 14, Շար. 55, Բելք եւ Լէման SAWB. 1900 էջ 621 (Su-u-pa-ni), Վանայ Ս. Սահակայ բեւեռագրութիւնը SAWB. 1900 էջ 623 (Su-u pa-ni), Լէման VBAG. 1901, 239 (Supani), Բելք ՀԱ. 1903, 322ա. ըստ այսմ՝ Ծովք Ն-ի-ն-յի-ն-ն անուն մը կը կրէ: Առաջին անգամ այս երկրին վրայ մանրամասն տեղեկութիւն կու տայ Սորաբոն, որ կ'ըսէ թէ Ծովքն (Sophene) էր Եփրատայ ձախ եզերքին վրայ (գԼ. 521) եւ այն՝ Մելիտինէի հանդէպ (գԼ. 535) ընդ մէջ Մասիս լեռանց եւ Անտիտաւրոսի. Մասիս լեռը Ծովքն Եկեղեացէն (Akilisene) կ'անջատէր (գԼ. 527): Նմանապէս Սորաբոն կ'ըսէ թէ Ծովք Եկեղեաց (Akisene, Anzitene? Անձիտ?), Ողտմանտիս եւ ուրիշ քանի մը գաւառներով մէկտեղ կը կազմէր Չարիագրիսի սկզբնական պետութիւնը (գԼ. 528), եւ թէ Ծովաց արքայանիտն էր Καρχαδιώχερτα (գԼ. 527), որ Եփրատայ մօտ էր ըստ Պլինիոսի²: Ասկէ կը տեսնենք որ Ծովք դէպ արեւմուտք կը հասնէր մինչեւ Եփրատ Մելիտինէի քով եւ դէպ ի հարաւ-արեւելք կը տարածուէր ընդ մէջ Տաւրոսի (Մասիոսի) եւ Անտիտաւրոսի դէպ ի Տիգրիս, բոց թէ հարաւ-արեւմտեան սահմանը ճիշտ ուր էր, չենք գիտեր: Ծովաց հարաւ-արեւմտեան սահմանն է Տիգրիս, կ'ըսէ Պլուտարքոս, երբ կը պատմէ (Ղուկ. 24) թէ Ղուկուզդոս՝

¹ Supani կը գրէ հիմնց նաեւ Լէման Deutsche Literaturz. 1903, սին 1170:

² NH. 6, 11, 10 (26) «Աշմուշատ Եփրատայ մօտ, Կարկաթիակերս՝ Տիգրիս»:

Տիգրանակերտի վրայ քալած տոնեն՝ Եփրատն անցնելէն ետքը քանի՞մ' օր Ծոփաց երկրէն ճամբայ բրաւ եւ Տիգրիսն անցնելէն ետքը մտաւ ի Հայս¹: Այստեղ Տիգրիսով՝ Տիգրիսի արեւմտեան աղբերազեւոր (Արզանայի եւ Էկիլի քով) հասկընալու է թէ Զիբենէ-սուն կամ այս երկուքին իրարու խառնուած տեղը՝ Ամիգէն վեր: Այս պարագային Պզուտարքոսի Ծոփքովի իմացուածն է միայն Ծոփք (Հայոց՝ Ծոփք Շահունեոց) արեւմտեան գաւառը, ոչ թէ արեւելեան Մեծ Ծոփք գաւառը, զոր Յոյնք Sophanene կ'անուանեն: Այս վերջին անունս առաջին անգամ կ'երեւայ Առիանու քով (Բ. գաւառուն Քրիստոսէ ետքը) ըստ տեղեկութեան Ստեփ. Բիւզանդացւոյ «Ծոփք՝ Հայաստանի քովի գաւառն երէն մին, որպէս Ստրաբոն յերկրաստաներորդում: Առիանոսի քով՝ Sophanene քառավանկ: Բնակիչք՝ Ծոփացիք: Իսկ Ստրաբոն կ'ըսէ... Ասոր դէմն է Կոմմագենէ, Մելիտինէի սահմանակիցն. նմանապէս Դիոն Կաստիոսի քով, որ Գիրք 36, գլ. 36 (53) կ'ըսէ Պամպէոս Տիգրան երէցէն Կապպադովկիոյ եւ Ասորիքի մասեր, նմանապէս Փիւնիկէն եւ Հայաստանի սահմանակից Sophanene երկիրն եւ ուրիշ երկիրներ առաւ եւ ուզեց² անոր օրդւոյն տալ միայն Sophanenen, ուր էին գանձերը³. եւ վերջապէս Եւտրոպիոսի քով 6, 13,

¹ C. Müller իւր Պաղտեոսի հրատարակութեան մէջ 1, 942 ծան. կը յիշէ հնոց մէկաւ տեղերն ալ, ուր Ծոփք կը յիշուի: Ըստ Պաղտմ. անգ Եկեղեաց, Հաշտեանք եւ Ծոփք Արածանեոյ հիւսիսակողմն էին:

² Պզուտարքոսի (Պամպ. 33) զուգընթաց տեղեկութեանը մէջ երկու անգամ ալ Sophene գրուած է փոխառակ Sophaneneի, նոյնպէս Դեոդորոսի քով Գիրք 40, 4: Ուստի եւ շատ հաւանական է որ Դիոն Կաստիոսի քով Sopheneի տեղ Sophanene ձեւը յեանագոյն ընդօրինակողէ մը գրուած է. Güterboeck էջ 32 ծան. 3:

³ Գ. գաւառն Քրիստոսէ ետքը Հայոց թագաւորաց իբր գանձ կը յիշէ Փաւստոս բաց ի վերն էջ 71 յիշուած

որուն տուած տեղեկութեանը համեմատ՝ Տիգրան ստիպուեցաւ «Ասորիքը, Փիւնիկէն եւ Sophanene» Պոմպեոսի թողուլ: Որովհետեւ այստեղ Sophanene ըսելով այն երկիրը հասկըցուած է, զոր այլ մատենագիրք Sophene կը կոչեն, այն երկիրը, զոր Տիգրան Բ.՝ Արտանէս Ծովագիէն տուած էր եւ զոր դարձեալ Հռովմայեցւոց թողուց, ուստի չի կրնար ընդունուիլ թէ Գիոն կասսիոս (եթէ իրապէս Sophanene գրած էր) եւ Եւարուղիոս Sophanene ըսելով արեւելեան դաւառը (հայ. Մեծ Ծովք) հասկըցած ըլլան՝ տարբերելով զայն արեւմտեան Ծովքէն (հայ. Ծովք Շահունւոց), այլ ընդ հակառակն Sophanene եւ Sophene իբր հոմանիշ անուն գործածած են միեւնոյն իբր այսինքն այն երկիրը բացատրելու, որ երկու դաւառներն ալ իր մէջը կը բովանդակէր: Այս պատճառաւ ըստ ինքեան հնարաւոր պէտք ենք համարիլ, թէ Գիոն կասսիոս Sopheneի տեղ գործածած է Sophanene ձեւը, որ հնոց ծանօթ էր ամէնէն ուշ Բ. դարէն սկսեալ (Առիանոս). Sophaneneի եւ Sopheneի մէջ եղած իրական տարբերութիւնը յոյն մատենագիրք առաջին անգամ՝ յընթացս Գ. դարու պայծառ ըմբռնեցին՝ 297ի խաղաղութեամբն այս երկու դաւառներուն Հռոմոնց պետութեան անցնելէն ետքը՝:

Բնարեղ բերդէն 32 եւ 206 = *κάστρον Βαναβήλων* Georg. Cypr. էջ 47, ասոր Bēnābēl Մերտինի քով Գելցեր Georg. Cypr. էջ 162 բուն Մեծ Ծովագ մէջ եւ Անգեղ-տունէ 142, 206 (բաց ի Մեծ Ծովքէն) նաեւ ԱՆՒ 142 Գարանաղեաց եւ Գորիան՝ 187 կողովիտի մէջ:

1 Ինչպէս վերն էջ 32 ըսինք, Պետրոս Պատրիկի աղբիւրը ջամն 297 Sophene անունը ճիշտ կը գործածէ արեւմտեան դաւառին (Ծովք Շահունւոց) համար, եւ չի զանազաներ Մեծ Ծովքէն (Sophanene), այլ Անգեղ տունէն, որով Անգեղ տուն եւ Մեծ Ծովք երկու դաւառները հասկըցուելու են:

Թէ հայ պատմագիրք այս երկու անուններն, այսինքն ասոնց հայերէն համազօրներն ուղիղ կը գործածեն, ինքնին կ'իմացուի: Տարակոյս չկայ որ միայն ամենէն հին պատմագիրն՝ Փաւստոս՝ է, որ Ծովքը անուանեալ երկու գաւառներն իրարմէ ակներեւ կերպով կը զանազանէ՝ քովերնին վերագրի գնելով. իր յաջորդները՝ Կորիւն եւ Եղիշէ՝ Ծովքն ամենեւին չեն յիշեր, իսկ մէկալները՝ Ագաթանգեղոս, Փարպեցի¹, Խորենացի եւն կը յիշեն միայն Ծովքը, ընթերցողին թողլով որոշելը թէ ինչ կը հասկընան իրենք Ծովքը: Փաւստոս Sophaneneն կը կոչէ Ռէժ Ծովք, սեւ. Ռէժ Ծովք փաւստ. 21, 29, 160, 212, Ռէժ Ծովք 32, Ռէժ Ծովք 42, հյոյ. Ծովք Ռէժ 141, 212, Ռէժ Ծովք 221, իսկ արեւմտեան գաւառը կ'անուանէ կամ Ծովք Շահեայ, որուն միայն սեւականը գործածուած կայ՝ Ծովք Շահեայ փաւստ. 21, կամ Ծովք Շահեայ(-) (այնտեղ իշխող տոհմին) փաւստ. 141, կամ Ռէժ Ծովք, որուն միայն սեւականը գործածուած է՝ Ռէժ Ծովք փաւստ. 72, բայց կ'անուանէ նաեւ լոկ Ծովք էջ 29, ուր աղերսէն կը տեսնուի թէ իմացածն է՝ «միւս Ծովք», ինչպէս նաեւ նման դէպքի մէջ՝ Ծովք կը գործածէ Մեծ Ծովքաց տեղ²:

¹ Հմմտ. էջ 184 «Եղիշէք — Անգեղ տուն — Ծովք — Հաշտեանք» — Եկեղեցոյն՝ 469 «Անծիա — Ծովք — Հաշտեանք»:

² Այս տեղն է՝ «Զարեհ իշխանն, նահապեան մեծի Ծովքաց, եւ զԱրարզ Շահեայի իշխանն Ծովքաց աշխարհին», Քանի որ Արարզ՝ Շահեայի կ'ըսուի, միայն Շահեայ կամ Շահեան Ծովքաց իշխանը կրնայ ըլլալ, մանաւանդ որ Մեծ Ծովքը անմիջնորդարար ասկէ յառաջ յիշուած է: Ուրեմն պէտք մը չկայ բնագրին «Արարզ Շահեայի իշխանն Ծովքաց աշխարհին» խօսքը՝ (Մարքարտի հեա Երանշ. 171) «Արարզ իշխանն Շահեայի Ծովքաց աշխարհին» փոխելու:

³ Հմմտ. էջ 72 «Գանիէլ մեծ իշխանն Ծովքաց» փոխանակ «մեծ իշխանն մեծի Ծովքաց», վասն զի անմիջա-

Այս երկու գաւառներուն յարաբերական դիրքին նկատմամբ տեղեկութիւն կու տայ Փաւստոս էջ 141, ուր շատ մը գաւառներ աշխարհագրական կարգաւ արեւելքէն դէպ ի արեւմուտք եւ հիւսիս կը թուէ, այսինքն՝ Աղձնիք, Ծոփք մեծ, Անգեղ տուն, Անձիա, Ծոփք Շահուն(ւ)ոց, Մզուր, Գարանաղէ, Եկեղեաց. նման՝ Փաւստ. 142 եւ 211—212: Ըստ այսմ՝ Մեծ Ծոփքն էր Գ. դարուն՝ արեւելեան գաւառն ընդ մէջ Աղձնեաց (Բատման-սուի արեւելլակողմը) եւ Անգեղ տան (Զիբենէ-սուի վրայ) եւ դէպ ի հարաւ՝ Տիգրիսէն անդին Մասիսս լեռանց մէջ կը ձգուէր, ուր էր Մեծ Ծոփաց վերաբերող Բնարեղ ամրոցը (տես էջ 144), իսկ Ծոփքն էր արեւմտեան գաւառն՝ ընդ մէջ Անձտայ հարաւէն եւ Մզուրի՝ Արածանուց հիւսիսակողմը¹:

Բիւզանդեանց քով արեւելեան գաւառը Sophanene անունով կը յիշուի Գրատիանոս, Վաղենաինիանոս եւ Թէոդոս կայսերաց Պատասխանագրին մէջ յամէ 387 առ Սաարապն Գադգանն² (ասորերէն gaddānā, այս է՝ Տիւրքիկոս), այս

պէս քիչ մ'եւաքը կը յիշուի «Նոյ, իշխանն միւսոյ Ծոփաց», էջ 206 «Երկիրն Ծոփացոյը Մեծ Ծոփք հասկընալու է. վասն զի այնտեղ յիշուած Բնարեղ բերդն ըստ էջ 32ի՝ Մեծ Ծոփաց մէջ էր: Նմանապէս «Երկիրն Ծոփաց», 221 եւ «գաւառն Ծոփաց», 222 է 221 էջը յիշուած Մեծ Ծոփքը: — Փաւստոս Մեծ Ծոփաց իբր իշխան կը յիշէ էջ 21 Մ-ր, էջ 29 Զ-րեհ (նահապեա) եւ էջ 72 Գ-նիէլ. իսկ իբր իշխան «միւսոյ Ծոփաց», էջ 21 Ներեհ. էջ 29 Վ-րաշ, էջ 72 Նոյ:

¹ Ըստ այսմ՝ Արածանիէն անդին դէպ ի հիւսիս կը տարածուէր. տես վարը խոզան գաւառը (17ր):

² „Gaddanae satrapae Sophanenaе“ Cod. Theodosianus l. 12, tit. 13 de auro coronario (Güterbock էջ 32). — Պողեմիոս Սիլուիոսի Laterculusին մէջ (Monum. Germ., Chronica minora ed. Mommsen Vol. 1, 1892, էջ 541) Sophaneneն (Միջագետքէ, Եփրատացուց կողմանքէն եւ Hastroenet ետքը) 449ի հռովմեական

երկու գաւառները կը յիշուին Sophena եւ Sophanena անունով (վերջինն՝ Մարտիրոսաց քաղաքով) Յուստինիանու օրինագրքին մէջ էջ 139 յամէ 528, Դժօփոյնի եւ Դժօփոյնի անունով 31^ա Հրովարտական մէջ յամէ 536, շիրա Տօփոյնի անունով Գէորգ Արարացու թու էջ 49 (տես նաեւ Գեղեցի էջ LXI եւ 177—178) եւ Տօփոյնի անունով (Մարտիրոսաց քաղաքով) Պրոկոպիոսի թու 1, 107 bell. Pers.; 3, 248—251 de aedif. Վերջապէս Ասորիք այս երկու գաւառներն իրարմէ կը զանազանեն Տօֆ (Anecd. 1, 8, 3, Josua Stylites, էջ 46, 19, Assemani 1, 273) եւ aθra d Sōfānāyē «երկիր Սոփանաց», (Anecd. 2, 225) անուններով: Ըստ այսմ Եփրատայ վրայ գտնուող արեւմտեան գաւառը հին ժամանակներէ հետե կը կոչուէր *Տօֆ = յն. Տօփոյնի, Դժօփոյնի, ասոր. Տօֆ, հայ. Ծօփ, Տիգրիսի գաշտին մէջ գտնուող արեւելեանը՝ *Տօֆան = յն. Տօփոյնի, Դժօփոյնի, ասոր. Տօֆան (āyē), հայ. (մեծ) Ծօփ, եւ կրնայ ենթադրուիլ թէ այս երկու գաւառները սկզբնաբար կերպով մը ամբողջութիւն մը կազմէին եւ հասարակաց Տօֆ (Տօփոյնի Չարիատրիսի) անունը կը կրէին, եւ յետոյ երկու իշխանութեանց բաժնուեցան, որ Հայոց թու Տօֆ = Ծօփք անունը պահեցին (Շահնայ եւ Մեծ Ծօփք) վերագիրներով իրարմէ զանազանուելով, իսկ Յոյնք, Հռովմայեցիք եւ Ասորիք այս երկու գաւառներն իրարմէ կը զանազանէին *Տօֆ եւ Տօֆան անուններով: *Տօֆան անուան-ան վերջաւորութիւնն ո՞ր լեզուէ է: Խաղտեալան Տօֆանի նկատ-

գաւառներուն մէջ կը յիշուի իբր «գաւառ», արեւելեան թեմին եւ այստեղ ըմբռնուելու է իբր ընդհանուր անուն մը՝ զեռ գաւառի չվերածուած հինգ սատրապութեանց (Güterbock էջ 33): Lutereulusն ըստ Güterbockի էջ 25 յօրինուած է 393ի եւ 399ի մէջերը:

մամբ տե՛ս վարը էջ 150, Ծան. 2: Թէ Մեծ Ծովքը 591ին Աղձնեաց եւն հետ «Միջագետք եւ Գ. Հայք գաւառին», որուն մէջն էր Մարտիրոսաց քաղաքը (G. Cypr. էջ 46), մասը կը համարուէր տարրերելով * միւս Գ. Հայք, կամ «Գ. Յուստինիանիա գաւառէն», որուն կը վերաբերէր Ծովք (G. Cypr. էջ 49), վերն էջ 46 ըսուեցաւ: Այս պատճառաւ Գէորգ Կիպրացւոյ քով Մարտիրոսաց քաղաքը Sophaneneի եւ Խոր. աշխարհագրութեան մէջ Աղձնեաց մաս համարուող Կիպրիերաք (= Մարտիրոսաց քաղաք) Մեծ Ծովաց (Sophanene) տեղ անցած է, այնպէս որ 591է սկսեալ Sophanene = Մեծ Ծովք գործածութենէ ելած է, եւ Sophene = Ծովք կը նշանակէ լոկ արեւմտեան գաւառն Եփրատայ — Մուրադ-սուի վրայ. ինչպէս իրապէս ասանկ կը տեսնենք Գ. Կիպրացւոյն եւ Խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրութեան մէջ, որ՝ երկուքն ալ՝ 591էն ետքը դրուած են: Ուստի բարբոսովին ըմբռնելի է, երբ զոր օր. Ստեփ. Ասողիկ Ծովք ըսելով կը հասկընայ՝ Մուրադ-սուի հիւսիսակողմը գտնուող երկիրը, ուր էր Խորան աւանը (πολιχνη Χοζάνων Գէորգ Կիպր. էջ 48): Այս յետագոյն Ծովքն իրաւամբ Պաղ-նատունի եւ Բալասոյտի արեւմտակողմն եւ Ան-ձիաի հիւսիսակողմը կը գնէ ԽԱՍ. 30:

Գալով Ծովք՝ Հանունոյ կամ Հանեոյ աւանան, Հանունի տոհմանուն է, ինչպէս որ հանի մասնիկը կը ցուցնէ, որով կազմուած է տոհմանունաց մեծագոյն մասը. հմմտ. «Արշակունիք», Արշակէ (տե՛ս այլ օրինակները Հած. Ե.ի մէջ), ըստ այսմ՝ Ծովք՝ Հանունոյ = Ծովք Հահունիներու, Հահ տոհմին, եւ Արաղ Հանունի Փաւստ. 29 = Արաղ Հահունի (տոհմէ): Իսկ Հանեոյ -եոյ մասնիկով (հմմտ. Կապարեայ կապարէ, փախտեայ փախուստէ, քրիստոնեայ քրիստոսէ եւն) նման Հահունի անունն՝ տձանցուած Հանունէն՝ կը նշա-

նակէ «չահեան, Շահունի», ըստ այսմ՝ Ծովք Շահեայ = Շահեան Ծովք, այսինքն՝ Ծովք Շահունիներու: Ծովք + Շահեայէն ունինք միայն սեռականը «Ծովաց Շահէի», գործածուած (տե՛ս վերը), իսկ ասոր ուղղականը հարկ է որ «Ծովք Շահեայ», ըլլայ, եթէ «Շահեան Ծովք», պիտի նշանակէ, եւ այս պարագային անուանս հիմը կազմող Շահանձի անուն ըմբռնուելու էր (տե՛ս Հ.Ք. էջ 58), վերաբերի պարս. շահ «արքայ», բառին թէ ոչ: Տարակոյս չկայ որ ուղղականը կրնար «Ծովք Շահէի» ալ ըլլալ եւ նշանակել «Ծովք Շահէի» (այսինքն Շահէ անուն անձին): Այսպէս կը համարի Անդրէաս, որ Շահէի մէջ՝ միջինպարս. *šāhē սեռականը = հինպարս. xšāyaθiyahyā «արքային», = նորպարս. šāh «արքայ» կը դանէ՝ եւ «Ծովք Շահէի» = «Ծովք արքայի» կամ «արքունի Ծովք» կ'ըմբռնէ: Համապատասխան կերպով՝ «Ծովք Շահունուց» ալ պիտի նշանակէր «Ծովք արքունականաց» (հմմտ. հայ «արքունի» արքայէ): Այս անունն առած ըլլալու է՝ Ջարիադրիսի տունն թագաւորութեան բարձրացած միջոցին²: Այս պարս-

¹ Նման՝ Մարքարտ, Երանշ. էջ 172:

² Այս մեկնութիւնը շատ սրամիտ ու հրապուրիչ է, բայց ապահով չէ: Հայ. փոխառեալ šahē = նորպարս. šah բառի մը դէմ ըսածներս տե՛ս IF. 10 Anz. էջ 30-32. — Ըստ Բելքի (Btrg. z. alten Geogr. und Gesch. Vorderasiens 1, էջ 50 — տե՛ս այս մասին հայերէն թարգմանութիւնը ՀԱ. 1903, էջ 321-325) Քրիստոսէ յառաջ իր 800 Հաստանց կը վերաբերէր Ծովք (Ծովք)՝ Մենուսայ զոյն նուանելէն յառաջ: Սարգուր Գ.ի մէկ բեւեռագիր արձանագրութեանը մէջ (Իզովիի) Մեղիտինէի Խիլարուադաս թագաւորին «Շահի սերունդ (որդի)» ըսուելէն Բելք (անդ էջ 52 — ՀԱ. 1903, էջ 323) կը հետեւեցնէ թէ Շահու կամ Մեղիտինէի հարստութեան հիմնադրին անունն էր կամ այն երկրին անունը, ուստի էր Խիլարուադաս եւ թէ այս Շահի անունն նոյն ըլլաց հայ. Շահունիի հետ: Չեմ կարծեր. Բելք նաեւ կ'ենթադրէ (էջ 49 եւ 55), թէ

գային ըսել է թէ Մեծ Ծոփք (Sophanene) Զարիադրիսի թագաւորութեան չէր վերաբերեր: Բայց այս ամէնքն ինդրական են:

15. Հանյիթի ԽԱՎ. 607, Ասող. 276 եւն, Անյիթի ԽԱՍ. 30, Հանդէս Հայագիտ. 1, 112, բացառ. Հանյիթի (Հանյիթի) Ասող. 260, իսկ հնագոյն ժամանակներն՝ Անյիթ, սեռ. գաւառն Անյոս, Փաւսա. 141, 212, Փարսլ. 469, իշխան Անյոս, Փաւսա. 29, Սաղամուտ տէրն Անյոթոս, Փաւսա. 160 = Սաղամութ տէր Անծոսոս (տարբեր ընթերց. Անծաւայ, զոր կարգալու է Անյոս) Խոր. 201, ասորերէն Anziṭ, Hanzīṭ' ZDMG. 33, 163, Գեղցէր Georg. Cypr. 178, Հեղինակն Հ.Ք. 294, արաբերէն Hanzīṭ, Hinzīṭ ZDMG. 33, 163, Ibn Serapion JRAS. 27, 10, կոչուէր Jāqūṭի քով 3, 146; 4, 168, 993—994, յուն. Χανζιτ Const. Porphy. de adm. imp. c. 50, էջ 226, 5; 227, 5, հնագոյն՝ κλίμα Ἀνζητινῆς Geor. Cypr. էջ 49, Ἀνζητινῆ Βουσαինիանոս 31դ. Հրովարտակ, Anzetena Codex Just. էջ 139, Ἀζιτινῆ Ἀνζιτα քաղաքով Պտղոմ. էջ 945 եւ 946, Ասորեստանոց լեզուաւ Inzi, Inziti (Enzi, Enziti) Շոր. 40: Անուանս ասորական ձեւը հայերէնէ ծագած է. իսկ հայ. Անձիաք մատնանիշ կ'ընէ նախաքրիստոնէական Անձիա (Anjīt, Andzīt) մը, որ նախահայկա-

խաղտեական Ծուգանի՝ արեւմտեան Ծոփք Շահունոցն եղած ըլլայ եւ թէ արեւելեան Մեծ Ծոփքը սկզբնաբար Աղձեայ մէկ մասը կազմած եւ Ծոփքէ (Sōf եւն) տարբեր անուն մ'ունեցած ըլլայ: Ասոր հակառակ ըստ Սախաուի՝ Աղձնիքը (Arzanene) սկզբնաբար Ծոփաց մէկ մասն եղած ըլլալու է եւ յետոյ, երբ Նիմփիոս՝ Հռովմայեցոց եւ Պարսից սահմանն եղաւ, իր անունն Արզն սահմանակից ամբողջն առած: Տես Վերն էջ 74:

1 Ասորերէն տ կը համապատասխանէ հայ. րի (եւ ո՛չ թէ թի). ուստի ասոր. ANZIT = հայ. Անձիա (եւ ո՛չ թէ Անձիթ):

կան ծագում՝ ունի (Ասորեստանցւոց լեզուաւ՝ En-zitene): Այս երկիրը Զ. դարուն դեռ ոչ-հայ Ուրտացւոց հայրենիքն էր (տես էջ 54—55) եւ Փաւստոսի քով էջ 141 եւ 212 յիշուող դաւառնեբուն՝ աշխարհագրական կարգին համեմատ՝ էր ընդ մէջ Անգեղ տան (Ingilene, Ingila, յետոյ Egil Արղանա-սուի վրայ) եւ Ծոփաց (Եփրատայ վրայ): Ասոր հետ կը համաձայնի Խոր. աշխարհագրութեան (ԽԱՍ. 30) Անձիար Ծոփաց հարաւակողմը դնելը եւ Պաղումէոսի ըսածը (էջ 945) թէ Անձիա էր ընդ մէջ Եփրատայ եւ Տիգրիսի աղբիւրնեբուն: Պաղումէոս կ'ըսէ էջ 946 թէ Անձիոի քաղաքներն էին 'Ηλέγερδα, Μαζάρα, Ἀνζιτα եւն, ասոնց մէջէն Մաղարա է այսօրւան Մեղարա՝ կամ Մէդէրէ, Անձիար՝ Ibn Serapionի (JRAS. 27, 10) ընդ մէջ Մեղիտինէի եւ Սամսատու յիշած Hinzit քաղաքը³, որմէ կ'անցնէր (JRAS. 27, 11) Եփրատայ մէկ օժանդակը (այժմ՝ Բէօեիւք-չայ Բէօմիւրխանի քով, ուր էր երբեմն Τόμισα. — Tomaschekի Festschr. վասն Կիպերտի էջ 137): Անձիոի վրայ խօսող ուրիշ տեղերը նշանակած է Գեղէր Georg. Cypr. էջ 178—180, որ նմանապէս դաւառիս դիրքն այնպէս կը ցուցնեն, ինչպէս այստեղ ենթագրուած է, զ. օր. Բարեբրէոս chron. eccles. 1 էջ 412 «եթէ ուղէր այն կողմերը կենալ եւ Մե-

1 Տես վերն էջ 147 եւ հմնն. Dionys. Patr. Ասեմանիի քով 1, 249 (վերն էջ 54) «Արղուն (Աղձնիք), Եփրկերա (Մեծ Ծոփք), Ամիգ (Անգեղ տան հարաւակողմը), Անձիա եւ Սամսատայ»:

2 Խարբերդի հարաւակողմը: Պէտք է զանազանել սովորական Մէդրէ անունէն — արար.-թրք. mezre'e «անդաւատան, արտավար»:

3 Եփրատայ արեւելակողմը: Եփրատ այս քաղաքին առջեւէն կ'անցնի: Հմնն. Ibn Chordādbēh ed. de Goeje էջ 233:

լիտինէի, Անձիտի եւ Աղեսուբայի՝ բնակիչները ժողովելը՝ Բարբերը. chron. Syr. էջ 506 «եկաւ մինչեւ Եփրատ ի սահմանս Մալաթիայ եւ անցաւ ի ձորն Անձիտայ», Կոնստ. Պորփիր. de adm. imp. գլ. 50, էջ 226 «Իսկ Անձիտ եւ Հոսովմանոպոլիս էին կղեսուբք Մելիտինացւոց», Ըստ Մաթ. Ուսահայեցւոյ 443 Խորթերդ² (այժմ՝ Քարփուլթ) ամրոյն ալ Անձաայ մէջն էր, եւ շի կրնար տարակուսուիլ թէ Խարբերդի արեւելեան եւ Հարաւային դաշան Անձիտ գաւառին կեդրոնն էր: Այս՝ այն արգաւանդ դաշան է, ուր ըստ Sestiniի³ էին 100 գիւղք, որոնցմէ 57 հասար կը յիշէ՝⁴ Ինձիճեան

¹ Այս է՝ կղեսուբ — κλεισοῦρα.

² Ասոցկան քով էջ 175 յիշուած Կորթերդ գաւառն «ի Լիկանոն (Λυκανός, Մելիտինէի արեւմտեան կողմն) աշխարհին», գործ չունի ասոր հետ:

³ Voyage de Constantinople à Bassora en 1781 (Իտալերէնէ թրգմ., Paris l'an VI) էջ 88:

⁴ Ասոնցմէ մեր աշխարհացոյցներուն վրայ կը նշանակուին՝ Գեղուանք, Մոնլա քէլիւ, Հոզի, Վարդադիւ, Բաաջանձ, Կարսիկ, Մորենիկ, Գոմք, Շեամուշի, Ալիշեամ, Իլմէ, Չարդարիշ, Ահոս, Խոշ, Թլանդիս կամ Թիլէնդիս, Շինդիլ, Խոյլու, Դաաիմ (Λάδιμα Georg. Cypr. էջ 48), Տալաիք, Քնատառիճ եւն: Հմմտ. Կիպերտի, Լինչի աշխարհացոյցները, Hausknecht-Kiepert, „Routen im Orient“, եւ Huntingtonի ձեռագիր ստուերագիծը „The great Band of the Euphrates River“ (Է. Լէմանէ Ինձիտեանեւու արուած): Նոյնպէս Cuinet 2, 352, Tomaschek, Festschrift վասն Կիպերտի 137-138, Huntington VBAĞ. 1900, էջ 145 եւ շար.: — ԽԱՍ.ի էջ 30 Անձաայ մէջ յիշուած Ծովքն եւ Հոտէ բերդն ուրիշ տեղ չեն յիշուիր: Ըստ Ինձիճեանի Նոր Հայ. 240 Ծովք հին անունն է Ալտըճիք ըսկին (Արզնէ իբր 24 ժամ հեռու), որուն արեւմտեան կողմը փարթիկ կղզի մը կայ զի զով մը, որ հաւանորէն Ծովք կը կոչուէր, վասն զի շփոթած է ուրիշ Ծովքի մը հետ, որ Տլուք գաւառին (Τελούχ Mich. Attaliothae hist. 107?) մէջն էր. տես ՀԱ. 1902, էջ 218, 282 եւ շար.: Լիճը պատող լեռներն Ինձիճեան անդ Ծովքն է կը կոչուին:

Նոր Հայ. էջ 237, «գեղեցիկ գաշտն» Պողոսբոսի, ուր էր Աշմուշատ (տես Արշամաշատ Ջ. Հած. Ի մէջ), Մտթ. Ուս. հայեցւոյ 251 Ալեքուայ գաշտն, *Ἀυθίας* (յբ. հյոյ.) գաշտն, որ Michael Attalio-taef քով hist. 132 կը գովուի իբր «տնկով եւ ցորենեղէնով առատ, իբր շտեմարան կամ գանձ այն երկրին, եւ գաշտ յորդութեան»։ Այստեղ պէտք է Տոմաշէկի հետ սեպագիր արձանագրութեանց Ենդեպէն փնտռել եւ այս անունը թերեւս այսօրեան թիւ-Ենդիտ անուն մէջ մեր գէմը կ'ելլէ միւսանգամ։ Որչափ ալ այս գաւառն Անձիտ անուն տակ գոյութիւն ունեցած է, սակայն դասական մատենագիրներէն չյիշուելուն պատճառն է հնոց անգիտութիւնն, որ ստորին Մուրատ-սուի եւ Եփրատ-Տիգրիսի մէջ գտնուող ամէն երկիր Ծոփք կը համարէին։ Կարելի է թէ *Ἀχιστηνή* (ձեռագիր՝ *Ἀμιστηνή*) անունը Ստրաբոնի քով գլ. 528 (տես էջ 16—21)՝ *Ἀνζιτηνή* անուն աղաւաղումն է։ Երբ վերջէն (297ին) սատրապութիւնները հռովմէական եղան, Հռովմայեցիք ալ սորվեցան Ծոփաց եւ Անձապ սարբերութիւնը։

16. Գեթէ+ ԽԱՎ. 607, Գեթէ+ ԽԱՍ. 30, հյոյ. Գեթէ+ իբր տարբեր ընթերցում Սամ. Անեցւոյ քով էջ 92 տեսնուած Գեթէ+ («ՂԱնգլ Ի գաւառին Գեղնիս»), ուստի ուղիղ ուղղականն՝ Գեթէ+, հյոյ. Գեթէ+, յն. *χλίμα Δεισισηνήσ* (*Δεισισηνήσ*) Georg. Cypr. էջ 49 (*Δεισισηνή* հայ. Գեթէ+ հյոյ. էն ածանցում)։ Քանի որ Գեգիք (եւ Գրեթ+) անունն առաջին անգամ իբր 600ին մեր դիմացը կ'ելլէ, այնպիսի ատեն մը, երբ Անգեղ տուն անունը կ'անհետանայ, ուստի կիպերտ MAWB. 1873, 199 սրամտութեամբ կը համարի թէ Գեգիք յետնագոյն անունն է Անգեղ տան, մանաւանդ որ ըստ Սամուէլ Անեցւոյ էջ 92 Գեգիք գաւառին մէջն է Անիլ, զոր նախ Անիլ = Ingila, յետոյ՝ Egil համարեցան։ Բայց այս Անի-

ըը նոյն չէ Ingila-Egilի հետ: Ասողիկ էջ 144 կը պատմէ թէ Թէոփիլոս կայսրը (829—842) Ասորիքէն դէպ ի արեւելք Հայոց երկիրը քաղեց եւ առաւ ՂՊաղին, ՂՄեծկերտ, ՂԱնգղ Գեղիք դաւառին մէջ եւ զխոզան՝ եւ Գ. Հայքն անապատ դարձուց, ուստի հոս այնպիսի տեղերու անուն կու տայ, որ Մուրազ-սուի հիւսիսակողմն՝ յետնագոյն Ծոփաց մէջ ու քովերն էին: Վասն զի Պաղին է վերն էջ 141 յիշուած Պաղինը՝ Բերի-սուի վրայ. Մեծկերտ է այսօրեան Մաղկերտը (Մաղկիրտ)՝ Պաղինի հիւսիս-արեւմտակողմը (Ծոփաց մէջ ըստ աշխ. Վարդանայ 430). Խոզան՝ Խոզան (այժմ՝ Խոզաթ) աւանը Ծոփաց մէջ Ասող. 63 եւ ըստ այսմ Անկղալ հաւանօրէն նոյն կողմերուն մէկ տեղն է: Չայս մասնանիշ կ'ընեն յայտնապէս Խոր. աշխարհագրութեան տուած տեղեկութիւնքն ԽԱՍ. 30, որ ճիշտ եւ ուղիղ են՝ ժամանակին նայելով: Այս աշխարհագրութիւնը Գ. Հայոց գաւառները կը թուէ արեւելքէն արեւմուտք ուղղութեամբ, նախ հիւսիս-արեւելակողմը՝ Խորձեան եւ (անոր հարաւակողմը) Հաշտեանք, ապա Խորձենոյ արեւմտակողմը՝ Պաղնատուն եւ ասոր հարաւակողմը՝ Բալահովիտ, ապա՝ ասոնց արեւմտակողմը Ծոփք եւ ասոր հարաւակողմն Անձիտ եւ վերջապէս ասոնց արեւմտակողմը՝ Գեղիք եւ ասոր հարաւակողմը Գորեք, որմէ կ'անցնի Արածանի: Ըստ այսմ Ծոփաց-Անձապ արեւմտակողմն էր Գեղիք Անկղով, ընդ մէջ Ծոփաց-Անձապ եւ Եփրատայ եւ ասով շատ հեռու էր Անգեղ տունէն եւ Անգեղէն = Egil. — Գեղիք գաւառին ԽԱՍ. 30 յիշուած կռնէ, Քր-ի՛ եւ Ս-ի՛ բերդերն ուրիշ տեղ չեն յիշուիր:

17. Գորէ+, Գորէ+, Գորէ+ ԽԱՎ. 607, Գորէ+ ԽԱՍ. 30, Գորէ+ Հանդէս Հայագիտ. 1,

† Ա՛յոպէս կարգալու է Ոսմ. Անեցւոյ համեմատ էջ 92:

112, յն. *κλίμα Γαρινηῆς* Georg. Cypr. էջ 49 եւ 180: Թերեւս այս գաւառին անունը կրնայ ծածկուած ըլլալ այսօրեան Korek բուռած տեղեւոյն անուանը տակ, որ Հին Հայերէնի մէջ կրնար Գորեք կամ Գաւրէք եղած ըլլալ. այս Korekը Hausknecht-Kiepert (Routen im Orient) կը նշանակէ Մուրադ-սուի Հարաւակողմն, այն գետին արեւմտակողմն, որուն վրայ է Սուլն գիւղը՝ Հարաւակողմանէ: Այս գաւառն ըստ ԽԱՍ. 30 Գեղիքի Հարաւակողմն՝ էր:

17. Անգէլ Կոնն (սեռ. Անգէլ Կոնն) Փաւստ. 140—142, 206, 212, Ագաթ. 596, 650, Փարպ. 184, Խոր. 49, 79², «Իշխանն Անգեղ տան» Ջենոբ 24—28, 35 եւ շար.: Ընդ մէջ երկուց Ծոփաց էր Ջիբենէ-սուի վրայ (տե՛ս վերն էջ 147), յառաջները (Պապ Թագաւորին ատեններէն յառաջ) արքունի Ոստան եղած էր Փաւստ. 212 եւ Արշակ Թագաւորին՝ Պապայ նախորդին օրովը Գրաստամատ ներքինապետէ կառավարուած (Փաւստ. 206): Գաւառիս Անգէլ Կոնն անունը տուող գլխաւոր տեղն եւ Գ. դարուն արքունի գանձերէն մին էր Անգէլ «ամուր բերդը» Փաւստ.

1 ԽԱՍ.ի էջ 30 (տե՛ս մերն էջ 137) խօսքերուն Համեա՛ մարդ կրնայ մէտ ըլլալ ընդունելու թէ Արածանի — Մուրադ-սու թէ Գեղիքէ եւ թէ Գորեքէ կ'անցնէր: Բայց ես կը կարծեմ թէ «ընդ որս եկեալ Արածանի» խօսքը լիկ Գեղիքի եւ Գորեքի Համար չէ, այլ ընդհանուրն Գ. Հայոց այն ամէն գաւառներուն Համար, որ Արածանեւոյ շուրջն են: Հեղինակը նախ Գ. Հայոց գաւառներուն վրայ կը խօսի, իսկ յետոյ Եփրատայ ընթացքին վրայ՝ Արածանեւոյ Հետ միանալէն ետքը: Աստի իմաստին Համեամա՛ Գորէ՛ քառէն ետքը վերջակէտ մը գնելու է:

2 Ըստ այսմ՝ Խորենացւոյ տակաւին ծանօթ էր Անգեղ տուն, իսկ Խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրութեան այլ եւս ծանօթ չէր: Աւր յետնագոյն Անգեղ տունը կը յիշեն՝ լիկ Իրենց Հնագոյն աղբիւրներուն կը Հեռեւին, այսպէս զոր օր. Ասողիկ 36՝ Խորենացւոյ 49, 78—79:

142, 206, վերջէն իբր եպիսկոպոսանիստ ^{Ἰγγίλα} կոչուած ժողովոց արձանագրութիւններուն մէջ (Labbe, Coll. conc. 3, 588), Պրոկոպիոսի քով 1, 34, 16 bell. Pers. ^{χωρίον} Ἐνδοξίλων աղաւաղ ձեւով (Ամգէն օրւան մը ճամբու հեռաւորութեամբ), ասոր. Aggel (բնակիչք՝ Aggel āyē) Josua Stylites ed. Wright էջ 46, 19 = Assemani 1, 273 (յամբ 503), 2, 82, Zacharias Rhetor 155, 251. Joh. Ephes. de beat. orient. 143, 183, այժմ՝ Egil՝ Տիգրիսի աղբերակեօին՝ Արղանա-սուի վրայ. Անգեղէն անուէն առած Անգեղ տուն գաւառը կը կոչուէր լւ. Ingilena Cod. Justin. էջ 139 (յամէ 528), յն. ^{Ἰντιληνη} Ἰντιληνη, կարգա՝ ^{Ἰγγηληνη} Ἰγγηληνη Պետր. Պատրիկ հաստակատար 14: Կ'երեւայ թէ Զ. դարուն մէջ Անգեղ տունը Մեծ Ծոփքը գաւառին հետ ձուլուած է եւ անուան կողմանէ ասոր հետ կ'անհետանայ, երբ Մեծ Ծոփք 59 ին Նփրկերտ անուան տակ եւ Աղձնիք միացուեցան վերին-Միջագետք գաւառին հետ:

17բ. Խոչան: Չորրորդ Հայոց մասն էր նաեւ այն գաւառն, որ ուշ ատեններ Խոչան կոչուեցաւ, սեռ. Խոչանյ (միջին-հայերէն) Մտթ. Ուռհ. 23, անուէն առած Խոչան գիւղաքաղաքէ, որ ըստ Ասողկան 63 էր յաշխարհին Ծոփաց. զՊաղին, զՄեծկերտ եւ զԱնկղ ի գաւառին Գեղնիս եւ զԽոչան, Սամ. Անեցի 92 = Ասող. 144, յն. ^{πολιχνη} Χοζάνων Georg. Cypr. էջ 48, τὸ τοῦ Χοζάνου θέμα Const. Porphy. de adm. imp. 226, 3, այժմ՝ հաւանօրէն Խոզաթ (Khozat, Chozat) աշխարհացոյցներու (Գէլցեր Գէորդ Կիպր. էջ 173), այժմեան Գերսիմ սանջարին գլխաւոր տեղը (Cuinet 2, 388): Այս Խոչան գաւառին մէջն էր նաեւ այն

1 Eggil ասորագրուած Taylorի քով JRGS. 35 (1875) էջ 36, Գիարբեյր-Ամրէն ութ ժամ հեռու: Egil ձեւն ասորերէնէ է. Հայոց բերնին մէջ Անգեղը պէտք էր ըլլաւ *Angegh, *Angiegh.

տեղն « որ այժմ կոչի Չ՛հի-ճ-՛ի » Մաթ. Ուռ. Տ. 23, այժմ Չիմիշկեղէկ¹, համանուն քաղաքի գլխաւոր տեղը (Cuiuet 2, 388), ասոր. SMSKI Barhebr. chron. Syr. էջ 352 (Գեղեք, Գէորգ Կիպր. 174): Որովհետեւ ըստ Ասողկան 63 խողան, ըստ Վարդանայ Աշխ. 430 թէ Չմշկածաղբ եւ թէ Մեծկերտ² Ծոփք գաւառին մէջ էին³, ուստի կը հետեւի թէ Ծոփք կը համարուէր Ժ. գարուն եւ վերջէն ալ Մուրադ-սուի հիւսիսակողմը գտնուող երկիրն, ուր են այսօր Մաղկիրտ, Խողաթ եւ Չիմիշկեղէկ անուանեալ տեղերը: Ուստի այս ժամանակի Ծոփքը կը նոյնանայ Խոր. աշխարհագրութեան Ծոփքին (Պաղնատան եւ Բալահոփտի հարաւակողմը գտնուող երկիրն ԽԱՍ. 30), մեծ մասամբ Փաւստոսի Շահունուոց Ծոփքին (ընդ մէջ Անձուայ եւ Մզուրի գտնուած երկիրը Փաւստ. 141), եւ թերեւս նաեւ Պաղմէսի էջ 941 Ծոփքին (Արածանուոյ հիւսիսակողմը գտնուող երկիրն) հետ, բայց բոլորովին տարբեր է Սարաբնի Ծոփքէն եւ Զարիազրիսի պետութենէն (տե՛ս էջ 143—44): Ուստի խողան գաւառը (թեմը), որ անձանօթ է Գէորգայ Կիպրացւոյ եւ Խոր. աշխարհագրութեան, աւելի ուշ ատեն³ իբր վիճակ բաժնուած է Ծոփք

1 ըստ Մաթ. Ուռ. Տայեցւոյ 23 Յովհաննէս Չմշկիկ այս տեղէն էր, իսկ ըստ Միքայէլ Ասորւոյ (հրատ. 1871, 388) Անձիտ գաւառէն: Այս վերջինս աւելի հաւանական է. տե՛ս Գեղեք Georg. Cypr. 174:

2 « Ծոփաց գաւառն Մեծկերտ եւ Չմշկածակ է »:

3 Այս ըսուածին վրայ ազդեցութիւն չի կրնար ունենալ Խողանի խողանա մեռվ Բաղուի խողանէական սեպագիր արձանագրութեան մէջ յիշուիլը, ուր Մենուասիւր³ Հատեանց դէմ ըրած արշաւանքը կը պատմէ եւ կը յիշէ Շիֆիթիթիտ քաղաքն, Խուղան եւ Ծոփք (— Ծոփք) երկիրներն ու Մեղիտինէի թագաւորը. Belek Btrg. z. alten Geogr. 1, 50 [ՀԱ. 1903, էջ 322]: — Գեղեք եւ Գարեք ալ ուշ ատեններ Շահունուոց Ծոփքէն բաժնուած են եւ տարակրօյ չկայ որ ասոնք յառաջ Ծոփք անուան մակ կ'իմացուէին:

մեծագոյն գաւառէն: «Անցմամբ ժամանակաց փոփոխին սահմանք գաւառաց, եւ նոր գաւառք յաջորդեն ընդ հնոյն» Ինճիճ. ՀՀ. 57:

Գեորգ Արարացի էջ 48 բաց ի վերը ԽԱՍ. 30 համեմատ յիշուած ութ գաւառներէն կը յիշէ նաեւ իբր Գ. Հայոց մաս՝ Մզուր գաւառը, զոր խոր. աշխարհագրութիւնը Բարձր Հայոց մաս կը համարի, եւ Գ. Հայոց մէջն են կ'ըսէ յաջորդ ինն տեղերը. 1. Δαδίμ(ων) Անձիա գաւառի մէջ իբր նոյն ժամանակուան եպիսկոպոսանիստ քաղաք, արաբ. Dadim (Yāqūt 2, 516), այժմ՝ Tadim, Tadem. տե՛ս վերն էջ 154 եւ Hausknecht-Kiepertի եւ Huntingtonի աշխարհացոյցները. 2. Ἀρσαμουσάτ(ων), հին Աշմուշատ (տե՛ս Զ. Հած. ի մէջ) Անձիա կամ Բալահոփիա գաւառի մէջ. 3. Χοζάν(ων) փարք քաղաքը = Խոզան Ծոփաց. 4. Χοσομάχ(ων)? (բառ Գեղեցիի Georg. Cypr. 173 = Չճիկածագ.բ?). 5. Κιθαρίζ(ων) = Հ.Յ. Աթուիճ Հաշտենից մէջ. 6. Μερτίχερτ(ον)? բերդը, կարգա՝ Μεστιχερτ(ον) = Հ.Յ. Մեծկերտ, այժմ՝ Մաղկերտ, Ծոփաց մէջ? 7. Βαλοῦ(οσ) բերդը = Հ.Յ. Բալու Բալահոփի տի մէջ. 8. Παλι(ός) բերդը, այժմ՝ Պաղին Պաղնատան մէջ. 9. Ἀρδών բերդը, որուն տեղ Գեղեցի G. Cypr. 177 Ἀρλών կ'ուզէ ընթեռնուլ, որպէս զի նոյնը Հ.Յ. Արղնի Առաք. Գաւր. 419 (= հին Հ.Յ. *Արղնի?), այժմ՝ Արղանա՝ անուան տակ գտնել կարենայ, որ վերն էջ 142 բոսուածին համեմատ հաւանական չէ: Արդեօք կարելի՞ է Ἀρδώνը Ἀγγλών (Հ.Յ. Անկղ՝ Գեղեցի գաւառին մէջ) սրբագրել: Հմմտ. Անկղ = Ἀγγλών Զ. Հած. ի մէջ:

Գ. Աղճնեաց գաւառները:

Աղճնիք բառ ԽԱՍ. 30 «ունի գաւառս տասն 1. զնիւտ (կարգա՝ զնփրկերտ), 2. զԱղճն, ընդ որոց մէջն իջանէ գետն Բաղնիք, զոր Շէնի կոչեն

Տաճիկը, այսինքն՝ արիւնարբու. յետ որոյ 3. Քաղ
(Քէշ ԽԱՎ. 607) գաւառ, եւ ի լեբրինն ունի 4.
ղկէլէի, 5. զՏարիի, 6. զԱշնաց յոր, 7. զԵրեւելի,
9. զԱւարի, 10. զՍանասան, 1. Հմմտ. էջ 37 Տի-
գրիս (Հարաւէն արեւելք դառնալէն ետքը) «Թողու
զՏիւսիսեաւ զԱղձնիս Հայոց, որ է Արշն, յորում
քաղաք կոչուածն, որ է Քաղաք, եւ Քէշ եւ Շա-
հաբա՞ն²: Եւ ամենայն քամի (= գետակք³) լե-
բանց Հայոց ի Գլլաթ իջանէ. նախ Քաղերթ, որ
բղխէ ի լեբանց Սալնայ (ուղղ. «Սալուն» կամ «Սա-
լին») եւ Սանասան, եւ իջեալ կարէ յիրերաց
Գնիբկերա եւ զՔղիմար, որով բաժանեցան Հոռոմք
եւ Պարսիկք, եւ կոչի այժմ Շիլիլիմ⁴, որ է արիւն-
արբու »:

Քաղերթ գետն, ասոր. Kallaθ Josua Sty-
lites ed. Wright էջ 65, 6, Թրգմ. էջ 56, Eccle-
siastical History of John Bishop of Ephesus 3
transl. by Payne Smith Oxford 1860 էջ 447,
Hoffmann առ Գեղցերի Գէորգ Կիսր. էջ 167
(մեկնուած իբր «Յաւերժահարսի գետ» = Νυμ-
φίος ի Hoffmannէ, Zacharias Rhetor 366?) է
Նիմփիոս⁵ եւ այսօրւան Բաաման-սուն, որ Մեծ

1 Այստեղ կը պահի 8. Գէշ գաւառը ԽԱՎ. 607:

2 Ասոր. šūqā rabbā «Մեծ Հրապարակ վաճառացի
Մարբարա Երանչ. 160:

3 Քաղ «գետակ» իմաստով եւ ոչ մէկ բառազբի մէջ
կը գտնեմ, այլ Ալիշանի քով Սիսական էջ 4, տող 15:
Քամի բառին սովորական իմաստն է «հով» կամ «հողմ»:

4 Արար. Sātīdamā Yāqūt 2, 552 եւ 563. 3, 6 եւ
630, Sātīdamād Ibn Serapion JRAS. 27 (1895) էջ 18,
264, 265 Հայերէնէ արարացած՝ Šāḫēdāmā «արիւնար-
բու» Մարբարա Երանչ. 161.

5 Պրոկոպ. 1, 108 bell. Pers. 1, 21 Մարտիրոսաց
քաղաքը (= Նիբկերա) Մեծ Ծոփաց մէջ Նիմփիոս գետին
յիսայ (Ճշգրտոյնս՝ արեւելեան կողմն) է, «որ Հռովմայեցոց
երկիրը Պարսից երկրէն կը բաժնէ», 3, 248 de aedif. Մար-
տիրոսաց քաղաքը Մեծ Ծոփաց մէջ Նիմփիոսի վրայ եւ

Տոփը — Sophanene-Նփրկերա գաւառն Արձն գաւառէն կը բաժնէր եւ 363—591 տարիները Հռոմոց եւ Պարսից սահմանը կը կազմէր ընդ մէջ հռովմ. Գ. Հայք գաւառին եւ պարսկական Աղձնիք գաւառին, մինչեւ որ վերջին՝ 591ին Հռովմայ անցաւ եւ պարսկական սահմանը դէպ ի արեւելք՝ Բաղէշի գետէն անդին քշուեցաւ: Քանի որ այս գետն ըստ ԽԱՍ. 30 իւր արեւմտակողմը գտնուող Նփրկերա քաղաքը Քղիմար քաղաքէն կը բաժնէ, հարկ է որ վերջինս Բաաժան-սուի արեւելակողմը, այսինքն ձախ կողմն եղած ըլլայ: Այս քաղաքին անուան ստորերէնը կը յիշուի առ Joh. Ephes. 6, 34 (Թրդմ. ի Payne Smithէ էջ 446), իսկ քաղաքս յունարէնի մէջ կը կոչուի τὸ φρούριον τὸ Ἀλομαρῶν Theophyl. Simoc. 2, 7—8, τὸ Ἀλόμαρον φρούριον G. Cedrenus 1, 693, Գէորգ Վիպրացւոյ քով էջ 47 χάστρον Φλωριανῶν, կարգա՝ Ἀλομαρῶν Գեղցէր Georg. Cypr. էջ 167, իսկ Ասորեստանցւոց ժամանակները կ'ըսուէր Kuli-mēri, Kulameri Մարքարա, Երանշ. 159 (Kulimner Šanda, Untersuch. էջ 11), Շուպրիա երկրին (Σουπεριτίς տէս վերն էջ 6) մայրաքաղաքը՝ Այս ամրոցին գիմացն² էր F ū m ամրոցն,

Պարսից շատ մտա, «Թէեւ նոյն տեղը Նիմփիոս Հռովմացեցիները կը բաժնէ Պարսիկներէն, որ գետէն անդին գտնուող Աղձնիք գաւառը հնուց ի վեր իրենց հպատակ ունին», 1, 217 bell. Pers. 2, 15 «Աղձնիք. որ Նիմփիոս գետէն անդին է եւ հնուց ի վեր Պարսից կը հնազանդի», 1, 42 bell. Pers. 1, 8 Վեղերոս Նիմփիոսն անցնելով՝ Աղձնեաց վոյս յարձակեցաւ. բայց այս գետը Մարտիրոսաց քաղաքին մտա է, 300 ստադիոն (ըստ էջ 108ի՝ 240 ստադիոն, այս է՝ մէկ օրուան ճամբայէ քիչ մը պակաս Պրոկոպ. 3, 249, հմմտ. 1, 312) հետու Ամղէն: Վրպերա MAWB. 1873, էջ 184:

1 Քաղաքին մէկալ անունը՝ Վուտեմուան՝ կ'երեւայ Թէ ուրիշ տեղ գործածուած չէ:

2 Այս երկու ամրոցներու պահակազօրքերը «կը կենային դեմ առ դեմ», Payne Smith էջ 446:

ասոր. PUM Joh. Ephes. VI, 34, յուն. τὸ Ἀφου-
 μων Theophyl. Simoc. 1, 12; 2, 8—9; 3, 15,
 Գէորգ Կիպրացւոյ քով էջ 47 χάστρον Ἀφουμῶν,
 որ Ասորեստանցւոց ժամանակ Ռ-է-ն-ն-ն, Ռ-դ-ն-ն-
 (Ք-ն-ն-ն, Ռ-է-է-ն-ն-ն Šanda, Untersuch. էջ 11)
 անունով կը յիշուի իբր երկրորդ գլխաւոր քաղաք
 Շուպրիայի. Շար. 23, Մարքարա երանշ. 159:
 Theophyl. Simoc. 1, 12 նայելով՝ այնպէս մօտ էր
 Ἀφουμῶνի Ἀχβᾶς ամրոցն, որ այս երկու տեղեաց
 բնակիչները ջահերով իրարու նշան տալով՝ կրնային
 զիրար հասկընալ: Theophyl. անդ բռածին համե-
 ման՝ Ἀχβᾶς նիմփիոսի մօտ էր, իսկ բսա Joh.
 Ephes. 6, 36 (AQBA = Ἀχβᾶς) էր Kallaθ =
 նիմփիոս գետին «եղերաց վրայ»՝ նփրկերաի գի-
 մաց, (Payne Smith էջ 447): Ըստ այսմ՝ Բատ-
 ման-սուրի ձախ (արեւելեան) կողմն էին ապահովա-
 պէս Ἀχβᾶς եւ Նլոմարῶν ամրոցներն, իսկ Ἀφου-
 μῶν հաւանօրէն. Ἀχβᾶς ուղղակի գետին վրայ,
 իսկ մէկալ երկուքն անկէ ոչ շատ հեռու: Արդ՝
 եթէ այստեղ յիշուած Fumբ նոյն է Moltke-Kie-
 pertի աշխարհացոյցին եւ Taylorի քրդաստանի
 քարտէսին (JRGS. 1865 էջ 20—21) վրայ Ըլը-
 ճայի՝ քով նշանակուած Fūmf (Foomf) հետ,
 ինչպէս Հոֆմանն (առ. Գելցերի Georg. Cypr. էջ 167)
 կ'ենթադրէ, այն ատեն մերձաւորապէս կ'որոշուի
 այն երեք ամրոցներուն դիրքը եւ կը տեսնուի թէ
 ուղիղ է Հոֆմաննի ենթադրութիւնը թէ Աղձնիք
 591էն ալ յառաջ Ըլըճայէն անդին կը տարածուէր
 դէպ ի արեւմուտք եւ Ըլըճա գետով Մեծ Ծովքէն
 կը բաժնուէր: Այս պարագային Զ. դարուն նիմ-
 փիոսով հասկընալու է Ըլըճա-Բատման-սուր (Հոֆ-
 մանն, անդ): Շատ զարմանալի երեւոյթ է, որ
 Մաւրիկ կայսեր (582—602) եւ Որմիզի պատե-

1 Hidsche, Ilije, Lijeh եւն է թրքերէն շուր՝ «նե-
 մու կոյ»:

րազմին մէջ ոչ թէ դաշտին գիւրամատչելի տեղերն են գեր խաղացողներն, այլ Աղճնեաց հեռաւոր եւ լեռնային ծակերը: Այսպէս ըլլալուն պատճառն թերեւս այն է, որ Գեղեքի իւր Գէորգայ կիպրացւոյ հրատարակութեան կցած աշխարհացոյցին վրայ Aphumon անուն տեղն՝ այսօրւան Fūmի տեղը նշանակած չէ, այլ անոր հարաւ-արեւմտեան կողմը՝ բուն Նիմփիոսի ձախակողմը: Մեր ըսածին կողմը կ'ելլէ նաեւ Խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրութեան վերն (էջ 160) յառաջ բերուած տեղն, որուն մտադիր եղած չէ Գեղեքի: Այս աշխարհագրութեան համեմատ՝ Սալնայ եւ Սանսնոյ լեռներէն բղխող Քաղերթ-Նիմփիոս գետը՝ լեռներէն «իջնալէն» ետքը՝ իրարմէ կը բաժնէ Նփրկերտ-Մարտիրոսաց քաղաք եւ Քղիմար քաղաքներն, ուստի՝ անոնց սահմանը կը կազմէ, բայց ոչ թէ իւր բղիած տեղը: Ըստ այսմ՝ այժմեան Fūmը տարբեր է Aphumonէ, եւ Aphum-on, Akba-s եւ Chlo-mar-on Բատման-սուի միջին ընթացքին վրայ եղած ըլլալու են: Մինչեւ այս օր այս կողմերն երկրորդ Fūm մը գտնուած չէ:

18. Ն՛րիբեր* ԽԱՍ. 30 եւ 37, ԽԱՎ. 607 անուն գաւառին, բայց սկզբնաբար անուն Ն՛րիբեր* քաղաքին = Մ՛րիբեր* քաղաքին, այսպէս՝ «Մարտիրոսաց պոլիս, այսինքն Նփրկերտ», Յովհ. Կթղ. 40. «Խալթայ եւ Նփրկերտոյ ամիրայն Բատն», Ասող. 192. «մերձ առ քաղաք նորա ի Մարտիրոսաց պոլիս որ է Նփրկերտ, ի տեղին որ Փլիւնն՝ կոչի», Ասող. 193. «քաղաքս... ղՆփրկերտ, զԱմիթ, զԱղբուն», Ասող. 195. «Բատն Ապահունեաց եւ Նփրկերտոյ ամիրայն», Ասող. 247. Նփրկերտ,

* «Եւ իջեալ կարէ յերերաց զՆփրկերտ եւ զՔղիմար»:

* Ասոր. Pašpašat (Նփրկերտի եւ Փիսի քով, այժմ Fīš Մեծ Ծոփաց-Նփրկերտի մէջ) Chabot, Denys de Tell-Mahre Paris 1895 p. 46.

սեռ. բացառ. Նփրկերաց Ասող. 267, 268, 276. Վերջէն՝ արաբական (Maiyāfāriqīn) անուան համեմատ հոշուեցաւ Մաֆարիկն Լասաիվ. 100, Մաֆարիկն Մաթ. Ուռհ. 442, Մէք. Ասոր. 338, «քաղաքն Մարտիրոսաց, որ կոչի Մուֆարիկն», Կիրակոս 225, «Նփրկերա, որ ասեն Մուֆարիկն», Վարդան 59. ասոր. MIPRQT = Maifarqet, Maiparqet կամ նման, շատ անգամ յիշուած, զ. օր. իբր երկիր Anecd. syr. 3, 259—260, Chabot Denys de Tell-Mahre էջ 109, 15; 207, 6; 212, 10; 228, 1 եւն. Mārūṯā d Maiparqet «Մարութա [եպիսկոպոս] Նփրկերաթ», Patrum Nicaenorum nomina ed. Gelzer, Hilgenfeld, Cuntz, Leipzig 1898 էջ 127 (Եբեդյեսուայ † 1318 ցանկէն անդ էջ XXV), արաբ. Maiyāfāriqin Ibn Chordādbēh 95, 7; 96, 3, Yāqūt 4, 703, այժմ՝ Miafarqin եւն աշխարհացոյցներու՝ վրայ, Այն գաւառն, ուր էր Մարտիրոսացալոխ, դեռ Յուստինիանու ասեն (527—565) Մեծ Ծովիք կը կոչուէր (տես վերը Թ. 14): Նոյն քաղաքը նմանապէս այս անդ կը գնէ Պատմութիւն Վարուց Երանելոյ Մարութայի (Հայ. Թրգմ. ի Վարս եւ Վկայաբանութիւնս Սրբոց Վենետ. 1874, Բ. էջ 17 եւ շար.), ուր կը պատմուի թէ Մարութա՞ թէ ոգոս Բ. կայսեր (408—450) եւ Պարսից Յազկերտ արքային (438—457) օրովը՝ կայսրմէ խնդրեց որ Ծովաց քաղաքն ամբացընէ եւ հոն տաճար մը շինէ. հոն ուղեց ժողովել սրբոց մասունքներն եւ քաղաքը «Մարտիրոսաց քաղաք», անուանել (ինչպէս որ ասոր. եւ յուն. կը կոչուի): Այսպէսով «ժողովեաց Մարութա գնչևարս մարտիրոսացն ի Նփրկերա քաղաք»

1 Քաղաքիս դրեց նկատմամբ տես Géographie d'Aboufēda traduite par M. Stanislas Guyard Paris 1883 p. 56.

2 Կրկին Մարութաներու նկատմամբ տես Assemani Bibl. I, 177.

եւ վերջէն ալ «ի Մարտիրոսաց քաղաքին» վախճանեցաւ (անդ էջ 31): Յուստինիանու ատեն Նփրկերա՝ Գ. Հայոց հարաւակողման գլխաւոր քաղաքն եղաւ (տես վերին էջ 41) եւ նորանոր շինութիւններով բաւական ամրացուեցաւ (Պրոկոպ. 3, 250 de aedif.): Իսկ երբ 591ին Պարսիկները ստիպուեցան Աղձնիքը Հռովմայեցւոց տալ, այն ատեն Մեծ Ծոփքը նոյն ատենուան Գ. Հայքէն բաժնուելով՝ միացուեցաւ Աղձնեաց եւ Միջագետաց սահմանակից մասին հետ եւ կազմեց Հռովմայեցւոց վերին Միջագետք գաւառին կամ Առաջին Չորրորդ Հայոց մէկ մասն, իսկ նախկին Գ. Հայոց մէկալ գաւառները (Ծոփք, Անձիա եւն) կազմեցին երկրորդ Չորրորդ Հայքը: Նոյն ժամանակները Մեծ Ծոփք անուան ալ գործածութենէ կը դադարի եւ գաւառը Նփրկերա (այս է կողմաւք Նփրկերա քաղաքի) անուան տակ՝ կ'ընծայուի՝ Աղձնիք գաւառին խորենացւոց ըսուած աշխարհագրութեանէն: Տես վերին էջ 46:

ՆՏՐԻՆԵՐ՝ անունը տարակոյս շկայ որ նոյն է ասոր. Maifargetի՝ հետ: Բայց տարակուսական կը մնայ թէ արդեօք ՆՏՐ-յուն. Νιχηφόροςին հետ գործ ունի կամ թէ = պարս. *nēfarr-է՝ պահլ. nēwak-farrէ, որ է Ἀγαθότυχος «Բարեբախ» (Հոֆման ի Զաքարիա Հռետոր էջ 367, Մարքարտ Երանշ. 161—162), թէ բոլորովին սուրիշ բան է: Այս տեղը նախ Ս. Մարութայի (Ե. դար) գործունէութեամբն եւ Յուստինիանու շինութիւններովը նշանաւոր հանդիսացաւ: Նփրկերա

1 ԽԱՍ. 30 Աղձնեաց — — էին նահանգը կը հաշուէ Վփրկերա, իսկ ԽԱՎ. 607 էրէրոր նահանգը: ԽԱՍ. 30ին ըսածն է ճիշտը:

2 Դ եւ Ն սկզբնատուերուն գրափոխութեան նկատմամբ տես հակառակ դէպքը՝ հայ. Մճբին (շատ քիչ անգամ Նճբին փաւստ. 136, Patrum Nicaenorum nomina էջ 196) = ասոր. Nsiwin.

Հայ մատենագրութեան մէջ առաջին անգամ կը տեսնուի Խոր. աշխարհագրութեան մէջ (ԽԱՍ.) եւ Ժ. դարու մատենագրաց քով:

Մեծ Ծովիք գաւառին մէջ կային բաց ի Մարտիրոսաց քաղաքէն՝ Նփրկերաէ եւ վերն էջ 163 յիշուած Փշփաշէ՝ հետեւեալ ամուր տեղերը. Փբւսօն, Մարտիրոսացաղաքէն օրւան մը ճամբէ քիչ մը պակաս հեռաւորութեամբ (Պրոկոպ. 3, 250 de aedif.), աշխարհացոյցներու.² այսօրւան Fūmբ. χαστροն Ἀτταχῶς Գէորգ Կիպր. էջ 47, Մարտիրոսաց քաղաքէն հարիւր ստադիոն հեռու (Պրոկոպ. 1, 108), ասոր. Hattāchā Հոֆման առ Գեղցերի Գէորգ Կիպր. 164 (aḥrā d Attaxāyē երկիր Anecd. syr. 3, 259), արաբ. al-Hattāch Սոււլալիդի թրգմ. Նիբուրի էջ 97, 108—110, 169, Yāqūt 4, 952, Հայ. Արշալուի Ասող. 264, այսօր Atakh աշխարհացոյցներու վրայ, եւ Բնաբէշ բերդը Փաւստ. 32 (Գ. դարուն, երբ դեռ Մեծ Ծովիք դէպ ի հարաւ Տիգրիսէն անդին մինչեւ Մասիսս լեռը կը տարածուէր) = χαστρον Βαναβήλων վերն

1 Առ այս նաեւ PLHT երկիր՝ Anecd. syr. 2, 225.

2 Ըստ Պրոկոպիոսի անդ Fīstի հիւսիսակողմէն քանի մը միոն անդին ճամբայ մը Մեծ Ծովիքէն Հաշտենից Վժռիճը կամ Պարսկահայոց սահմանն ի (Տարօն?) կը տանի կըրկնացքէ մը, որուն կիրճերը տեղացիք Ἰλλύροις եւ Σαφραὶ կ'անուանէին: Իբրիսիսն է ըստ Տամաշէիի Սասուն եւն 32 = արաբ. Հոլուրիս, հ. յ. Ոլուռ, որով Հաշտենից Ոլուր գիւղը կը հասկնայ Տիգրիսի ակնաղբեր վրայ (տես վերն էջ 140): Նոյն տեղն ասորերէն Halōras կը կոչուի եւ է «Տիգրիսի ակնաղբեր վրայ», Nöldeke, Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans էջ 28 եւ 30: Yāqūt նոյն տեղը Halūras կ'անուանէ եւ կը գնէ նմանապէս Տիգրիսի ակնաղբեր կողմերը (Տիգրիս՝ ըստ Yāqūtի 2, 551՝ կու գայ «մութ սյրէ մը», յայտնապէս Տիգրիսի ստորերկրեայ անցքէն VBAG. 1901, 233), Ամդէն 2/3 օր հեռու. նոյն տեղէն կու գայ նաեւ Սալբ դեաքը, որ Նփրկերաի եւ Ամդայ մէջէն կ'անցնի եւ Տիգրիս կը թափի Yāqūt 2, 551; 3, 413; 4, 979:

էջ 144 Ծան. 3: Ըստ Փաւստ. 221 այստեղ էր նաեւ անապատն՝ «Մամբրէ ի վերայ գետոյն որ անուանեալ կոչի Մամուշեղ»:

19. Աշխ. ԽԱՍ. 30 սիւալ՝ փոխանակ Արշնի ԽԱՎ. 607 եւ Աշխ. ԽԱՍ. 37, Խոր. աշխարհագրութենէն դուրս առաջին անգամ Խորենացւոյ քով էջ 80 Աշխ. ձեւով յիշուած՝ «զՇարաշան ի տանէ Սանասարոյ հաստատէ բզւշխ մեծ եւ կուսակալ յարեւմտից հարաւոյ, յեղեր սահմանացն Ասորեստանի, առ արին Տիգրիս գետոյ, գաւառս պարգեւելով զԱրձն, որ շուրջ զնովաւ, եւ զԷտան Տաւրոս, ուր եւ Սիմ, եւ զկղեսուրն ամենայն», կամ — Ինչպէս Ասող. 36 այս տեղը կը ներկայացընէ — «զԱրզն (Չեռագիր՝ զԱզրն) եւ որ շուրջ զնովաւ եւ զԷտան Տորոս, որ է Սիմ», այսինքն՝ այն երկիրն որուն վրայ կը խօսի Խորենացի էջ 80՝ Աղձնիք նահանգը՝ կը բաղկանայ հետեւեալներէն՝ 1. Արձն, 2. Արձնի շուրջը գտնուող երկիրը (արեւելեան կողմը), 3. Հիւսիսային լեռնակողմերը՝ Սասուն գաւառով Տաւրոսի այն մասին մէջ, զոր Հայք Սիմ կ'անուանեն (Տարաւնի հարաւակողմն) եւ 4. Բաղէշի կապանը (χλεισοῦρα Βαλαξείσων) սահմանակից մասերով: Ուշ ատեններ Արձնը դեռ կը յիշուի Թովմ. Արժրունւոյ քով 39 «յԱրզն Աղձ-

1 Layardի (Niniveh and Babylon New-York 1853) մեծ աշխարհագրոյցին մասը կազմող փոքրիկ բարտեղը՝ Մշոյ արեւմտակողմը, մերձաւորապէս պէնճի կողմերը՝ Մուրադ-սուի հարաւակողմը՝ կը նշանակէ Մուճու անունով տեղ մը: Նոյնպէս Սոյգրէցի «Կաւկասի եզերաց», ազգագրական բարտեղը (ռուսերէն): Այս տեղւոյն անունը Տամուշեկ (Սասուն եւն էջ 16) գետին անունը հետ յարաբերութեան մէջ զնեւ կ'ուզէ: Բայց դեռ. ըստ Փաւստոսի 221 սահմանագետ ընդ մէջ Ծովոց եւ Աղձնեաց (Բասաման-սու?), դժուարու կրնար յարաբերութիւն ունենալ Մամուշի կողմերուն հետ՝ իւր ակնադրեր սահմաններուն մէջ: Տես վարը Բասելուած Ա.:

նեայ», անդ 108 «տիրէր յայնժամ Արզնայ եւ ներքոյ կողմանն Աղձնեայ մերձ ի սահմանս Տարունոյ», անդ 208 «ի Տարուն... յԱնձաւացիս եւ... յԱրզն», անդ 44 եւ 213 Արզն, սեռ. Արզնոյ (ղԱրզնոյ զօրսն): Այս ամէն տեղերը կը զանազանեն Արձն, Արզն գաւառը՝ Աղձնիք նահանգէն, որուն մասն է այս գաւառը: «ԶԱղձնիս Հայոց, որ է Արձն», ԽԼՍ. 37 խօսքին նկատմամբ տես վերն էջ 76. նմանապէս տես անդ Արզն, Արձն = լա. Arzanena, յն. Ἀρζανηνή, ասոր. Arzōn, Arzūn, արաբ. Arzan. Հայ. Արձն ձեւը՝ Հայ լեզուի օրինաց համեմատ ծագած է՝ Արզնէ, որ յն.-լա. Arzanene, ասոր. Arzōn, Arzūn, արաբ. Arzan ձեւերով մասնանիշ կ'ընէ սկզբնական ոչ-հայկական Arzēn մը, քաղաքին անունը, որմէ գաւառը եւ օտարներէն նաեւ նահանգը կոչուեցաւ, ինչպէս վերն էջ 76 ըսինք: Սխալ է Արջն ձեւը (Աղձնիք անուան ազդեցութեամբը յերեւան ելած ըլլալով:

Ասորերէնէ է Արշնն ձեւը, զոր ԺԲ. — ԺԳ. դարերուն կ'ընծայեն Մաթ. Ուսհայեցի 70 «ԱՏի ի Արզունէն» եւ Միք. Ասորի (Երուս. 1871) 255 «Եկն յԱրզուն եւ ի Հայոս»: Արդեօք այս Արզունը փնտռելու ենք նաեւ Ասորկան Արշննին մէջ, որ էջ 195 կ'ըսէ՝ «Մեծ ազգն Համաունայ, որ էին բնակեալ ի գաշաին Ասորուոց՝ թողին զամուր քաղաքս իւրեանց՝ շնորհիւր, շնորհիւ, շնորհն եւ զայլն ամենայն, փախստեայ գնացին յաշխարհն Յունայ»: Այսպէս կը համարի Ինժիճեանն ՀՀ, որ շնորհիւր — շնորհ — շնորհնն (ն յօդով) կը կարգայ եւ Ասեմանին 1, 249 ի համեմատութիւն կը կոչէ, ուր յամն 375 կը յիշուին ասորական Ար-

1 Եւ ձայնական խոմբը պետք է որ հայերէնի մէջ ըլլայ: Ուր Եւ կը գտնուի, ոչ-վերջին վանկին մէջ ծագած է բնիկ կամ բնիկ մը, իսկ վերջին վանկին մէջ օտար ծագումն է: Բանի որ Արշնը *Արշնն, *Արշնն ձեւէ մը չի կրնար ըլլալ, հարկ է որ ոչ-հայկական ըլլայ:

զուն, Նփրկերա (Maipheracta), Ամիգ, Անճիա եւ Սամսաա երկիրները¹, եւ ի վերջոյ կ'ըսէ թէ Ազրու-Արզուն այսօրուան Հազրու կամ Հազրո գիւղաքաղաքն է (Ինճիճ. Նոր Հայ. 242), որ ճիշտ չէ: Քանի որ Հազրու, Հազրո, Լինչի աշխարհացոյցին վրայ Hazrau՝ ասորերէն HZRU = Hasro է (Chabot, Denys de Tell-Mahre էջ 54, թրգմ. էջ 48), հայ. հնագոյն ձեւն ըլլալու էր Հազրու կամ Հազրու, եւ ոչ թէ Ազրուն, այնպէս որ ես կ'ընդունիմ թէ Ասողկան 195 Արշունն է Արշունի տեղ = ասոր. Arzun իբր քաղաքի անուն, արաբ. Arzan, որուն տեղն աշխարհացոյցները կը նշանակեն²:

20. Քեշ ԽԱՎ. 607, Քաշ ԽԱՍ. 30, Քեշ, Քեշ Ինճիճ. ՀՀ. 67 (եւ ոչ թէ Քեշ): Բնակահայտէս այս գաւառն իւր անունովը չի կրնար նոյնացուիլ Խիզան երկրին հետ (Խիզան՝ Բաղէշի գետին արեւելակողմը): — **21.** Կէրէի ԽԱՎ. 607, Կէրէի ԽԱՍ. 31, որ = Գեթնշէ Թողմ. Արծր. 237 չէ, ինչպէս Տոմաշէկ կը համարի (Սասուն 34): — **22.** Տաթի ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, այժմ Tatik ընդ մէջ Բաղէշի գետին եւ Խիզանու, Տատիկ-սուի վերին ընթացքին վրայ, Տատիկ-սուն ալ ըլլալով Բաղէշի գետին մէկ օժանդակը կամ Քէսէր-սուի ակնագետը, գեղեցիկ բարձրալպեան ձոր մը՝ կոչուած³ նաեւ Չայնա կամ Գիւզէլ-դէրէ (Թըք. = գեղեցկաձոր): Վերջնոյս նկատմամբ տես

¹ Հմմտ. «Ամիգ եւ Արզուն եւ Նփրկերա», Chabot, Denys de Tell-Mahre 108, 15; 207, 6, թրգմ. էջ 92 եւ 172:

² Taylor (JRGS. 35, 31) կը յիշէ ուրիշ Արզուն (անգղ. Arzoon) քաղաքի մ'աւերակները Սղերգէն (Saïrd, Saert, Sert եւն) երեք անգղ. մղոն հեռու:

³ Ըստ Պրոֆ. Յ. Վիւնչի Die Landschaften Schirwan, Ghisan und Tatik: Mitt. d. k. k. Geogr. Ges. Wien 1890 էջ 13 եւ շար. (տես ասոր թրգմ. ՀԱ. 1890 էջ 177, 204), Hartmann, Bohtan էջ 69.

Թ. 25: Հին հայ. Տափկի (Tabikhi) դիմաց այժմ
 Հայոց բերանը *Dadik սպասելու ենք. Ինձի՞ճ. Նոր
 Հայ. 180 Գառիկի կ'արտասանէ, Cuinet 2, 556,
 566 Dadik, Dādik կը գրէ (Խիզանու վիճակին մէկ
 գաւառակը): Այս կողմերն՝ ըստ Ինձի՞ճ. (անդ)՝ ալ
 միայն քրդերէն կը խօսուի: — **23.** Աշխարհ յոր
 ԽԱՍ. 31, St. Martin Mém. 2, 360, Աշխարհ յոր
 ԽԱՎ. 607: Անուս կրնայ «Ազնիւներու, Ազնուա-
 կաններու ձոր», կամ «ազնիւ ձոր», նշանակել՝
 կազմուած ըլլալով «շէն + յոր բառերէ: «Գեղե-
 ցիկ ձոր» նշանակութիւնը թէ ունենար, աւելի
 *Գեղեցիկ յոր անուան կը սպասէի: Անուանս մեկ-
 նութիւնն այնչափ ապահով չէ որ լոկ նշանակու-
 թեանը կամ մեկնութեանը պատճառաւ այս
 գաւառը այժմեան Գիւղէլ-դէրէ ըսուած տեղը
 դնենք, թէ եւ անկէ շատ հեռու ալ չէր: —
24. Խերեթի + ԽԱՎ. 607, Երեթի + ԽԱՍ. 31, Սեր-
 թի Ինձի՞ճ. ՀՀ. 67 դժուարաւ է = արդի հայ.
 Ջըրըիւն, Ջըրըիւն Ինձի՞ճ. Նոր Հայ. 179, Սըրը-
 իւն (Կիպերա, MAWB. 1873, 194): Բեւը (Btrg.
 zur alten Geogr. էջ 81) Sercheth ձեւով կը դնէ
 = այժմեան Seört (Sert եւն), հայ. Սըրըր Ինձի՞ճ.
 Նոր Հայ. 230 կամ Սըրըր անդ 175: — **25.** Գիւղ
 ԽԱՎ. 607, Գիւղի Whistonներու հրատարակու-
 թիւնն էջ 358, St. Martin Mém. 2, 360, Գիւղէլ
 Հանդ. Հայագիտ. 1, 113, կը պակտի ԽԱՍ. 31:
 Բեւը (Btrg. եւն էջ 80) հետեւելով Կիպերաի
 (MAWB. 1873, 195) կ'ուզէ այս անունս այսօրեան
 Գիւղէլ-դէրէ անուան մէջ (Վանայ լճին հարաւային
 արեւմտակողմը, տես Մինչի աշխարհացոյցը) գտնել
 եւ ասով գաւառիս դիրքն որոշել: Ասոր դէմ
 պէտք ենք ըսել թէ այստեղ ալ Գիւղէլ-դէրէ
 անունը՝ շատ սովորական Գիւղէլ-դէրէ «գեղեցկա-

1 Ինձի՞ճ. Նոր Հայ. 231 Գըրըր կը փնտռէ առանց
 հիման՝ այսօրեան խզուի կամ Հզուի (Hazo) քովերն՝ ընդ
 մէջ Գարբի-սուի եւ Հազո-սուի:

ձոր, անունն է եւ շատ դժուարու կրնայ ժողովրդական ստուգարանութեամբ հայ. Գրէշըր անունէ մը յառաջ եկած ըլլալ՝ աղաւաղուելով վասն զի հին հայ. Գրէշը, ինչպէս ամէն նման օրինակները կը ցուցնեն, արդի հայերէնի մէջ հարկ էր որ Գրէշը կամ Գրէշի ըլլար: Արդ՝ այս անուններն իրարու հետ այնպէս չեն համաձայնիր, ինչպէս որ պէտք էին համաձայնիլ՝ տեղւոյն գիրքն որոշելու յարմար ըլլալու համար: Բայց ասիկէ չի հետեւիր թէ հին ասեաններն Գրէղ դաւառն — կամ նաեւ Թ. 22 Տատիկ կամ Թ. 23 Ազնուաձոր? — հոն եղած չըլլայ, ուր է այսօր Գիւղէլ-դէրէ: Բայց ուր է Գիւղէլ-դէրէ: Cuinet 2, 667 ընդ մէջ Ortab-Urtabի եւ Էլմալըյի՝ Վանայ լճին հարաւային արեւմտեանը ծայրը թափուող գետը կ'անուանէ Քրղըղդէրէ (այս է թրք. Qyzyldere «կարմրագետ» կամ «կարմրաձոր») կամ Tuch՝ եւ կ'ըսէ թէ այս գետը Գիւղէլ-դէրէէ (= Գեղեցկաձորէ) կու գայ եւ Էլմալը (= թրք. elmaly «ինձորաշատ») եւ Թուխ գիւղերուն քով Վանայ լիճը կը թափի: Maunsell (Geogr. Journ. 3 [1894] էջ 85) Վանայ լճին վրայ գտնուող Շամունիսէն ծամբօրդեց դէպ ի հարաւ «ընդ բլուրս հետեւելով Գիւղէլ-դէրէին», որ ընդհանրապէս Բաղէշի գետին հետ զուգընթաց կ'ընթանայ: Շամունիսի հարաւակողմէն ծամբան շարունակուելու՝ 150 սաք բարձր բլրէ մը դէպ ի ձոր որ բազմաթիւ օժանդակներով լեռնագետ մ'ունէր: Այս լեռնագետը լճէն 6 անգղ. մղոն հեռու՝ դէպ ի արեւմուտք կը ծռի եւ Որտապ ըսուած տեղւոյն քովերը լիճը կը թափի՝ անցնելէն ետքը կոտոմ՝ (Khotum) փոքրիկ գիւղէն, որ լճէն 100 սաք բարձր է: Յետոյ՝ հարաւակողմն անցաւ Քէսեր-

1 Հին հայ. Թուխ: Տես Թուխ Զ. Հած.ի մէջ:

2 Kotom առ Belekի Btrg. z. alten Geogr. 80.

սուր աղբիւրէն. քէտէր-սու կը թափի Բոհաման-սուր մէջ եւն: Լինչ (Armenia 2, 143) Գիւղէլ-դէրէն անցաւ Սափոր-սուր վրայ գտնուող Գոտոկէ Սախ գացած ատենն եւ նոյնը կը նշանակէ իւր աշխարհացոյցին վրայ Սախի կողմերը՝ քէտէր-սուր աղբեր սահմաններուն մէջ Գոտոկի հարաւակողմը. նմանապէս կ'ըսէ թէ Գիւղէլ-դէրէի լեռներէն կը բղխէ այն գետն, որ հիւսիսային կողմանէ Վանայ լիճը կը թափի Էլմալըի քով: Շատ աւելի վարը՝ հարաւակողմն է Վիւնչի Գիւղէլ-դէրէն, «Տափիկ-սուր բարձրալպեան գեղազուարճ ձորն», որուն վրայ վերը Թ. 22 խօսեցանք: Այս ձորն՝ ըստ Վիւնչի՝ 2 ժամ երկայնութիւն եւ մէկ ժամ լայնութիւն ունի (Mitt. d. k. k. Geogr. Gesell., Wien 1890, էջ 14) եւ կը տարածուի Կելհոկէ մինչեւ Տիմէկ-Վանիկ առ Վիւնչի, ըստ այսմ կը համապատասխանէ քէտէր-սուր արեւելեան աղբերագետին՝ Կելհոկէ մինչեւ Սինէկ-Վանիկ առ Լինչի: Կրնանք ընդունիլ թէ Վիւնչի Գիւղէլ-դէրէն Տիմէքի (Սինէքի) քով դէպ ի հիւսիս շեղելով՝ մինչեւ Սախի կողմերը կը հասնէր, այնպէս որ Գիւղէլ-դէրէ ըսելով քէտէր-սուր կրկին աղբերագետներուն ձորերը հասկընալու է: Այս պարագային՝ Գիւղէլ-դէրէի լեռանց հիւսիսային շառաւիղները կը կազմէին քէտէր-սուր եւ Էլմալըի քով թափուող Թուխ գետին ցած ջրաբաշխը: Այս Գիւղէլ-դէրէն հին ատենները Աղձնեաց նահանգին կը վերաբերէր, ըստ որում Թուխ գետն Աղձնիքէ կու գար, ինչպէս Թ. գարուն՝ հայ մատենագիրները կը վկայեն: Բայց երբ Թուլմ. Արժր. 297 Աղձնեաց մէջ կը դնէ Կոտոմ գիւղն (տես վերը), որ Թուխ գիւղին պէս շատ մօտ էր Վանայ լճին եւ այսօր ալ է², դժուարին է մեկնել, վասն զի Վանայ լճին

1 Տես Չ. Հած. Թ. — Ի անուան տակ:

2 Ինձիճ. ՀՀ. 86 Ծան. 1: Maunsell եւ Բեկք անդ՝ Կոտոմի աւերեալ ամրոցին քարերը Գազիկ Վանայ լճին

Հարաւ-արեւմտեան ծայրը կը պատէր Տուրուբերան նահանգին Բղնունիք եւ Երիւարք դաւառներէն (տես վարը Թ. 39):

26. Ս-ըն-յոր, տարբեր ընթերցում՝ Ս-ըն-յոր, Ս-ըն-յոր, Ս-ըն-յոր ԽԱՎ. 607, Ս-ըն-յոր ԽԱՍ. 31, Ս-ըն-յոր Հանդ. Հայագիտ. 1, 113, ուղեղ միայն՝ Ս-ըն-յոր կամ Ս-ըն-յոր յոր, Ս-ըն-յոր կամ Ս-ըն-յոր ըստ ԽԱՍ. 37 «Քաղերթ... բղխէ ի Լեւրանց Սալնայ եւ Սանանոյ»: Լինչի քարտեզին համեմատ՝ Բատման-սու (Քաղերթ) արեւելքէն՝ Ջիրզիրա լեռան կողմերէն կու գայ եւ իւր արեւմտեան կողմէն իր մէջը կ'առնու Քուլփ-սուն սրուն ակնաղբեր կողմերը՝ Մշոյ հարաւ-արեւմտեան կողմը նշանակուած է Քուլփ՝ անուն տեղը: Քուլփ-սուն արեւելքէն իր մէջը կ'ընդունի Աբուլ Ճէվիզ օժանդակը եւ արեւմուտքէն Լիճէ-սուն անոր օժանդակներովը: Ընդ մէջ Քուլփ-սուի եւ վերին Բատման-սուի է Սասուն: Ըստ այսմ հին Սալնոսորք վերին Բատման-սուի վրան էր եւ անոր արեւելեան կողմը:

27. Ս-ըն-սուն ԽԱՍ. 31, տես. Ս-ըն-սոնոյ ԽԱՍ. 37. «ի մտանել նոցա ի սահմանս Տարօնոյ, իջին զօրք ի Լեռնէն Սիմն կոչեցեալ, զոր մարդկան սովորութիւն Սանասունէք ասեն ըստ անուան նախնոյն իւրեանց» (Սանասարայ, տես վարը) Լատիվ. 94. ասկէ ածանցուած՝ Ս-ըն-սոնոյ+ (փոխանակ՝ Ս-ըն-սունոյ+ի) Թուրմ. Արծր. 121: ԽԱՎ. ի քով էջ 607 հնադոյն ձեւի տեղ դրուած յեանագոյն ձեւն է Ս-սոն-ն+ եւ եզակին՝ Ս-սոն-ն. Ս-սոն-ն+ (հյօղ Սասունս) ԽԱՎ. 607. «Մուշեղ տէրն Մշոյ եւ Խուլթայ, Տարօնոյ իշխանն եւ Սանոյ» Յովհ. Մամիկ. 13. «Տէրն Մշու, Գալհրայ (ուղղ. Գալհրայէն Աղթամար փոխադրել տուա՝ եկեղեցւոյ շինութեան համար:

՝ Տես JRAS. 1902, 797. Սուս-Վակիդի Թրդմ. Նիրուր, էջ 110:

Հնր, Գահնր. տևս վարբ Թ. 30), Խուժայ, Շատ-
խոյ եւ Սասնոյ¹, (ուղղ. Շատախ եւ Սասուն) Յովհ.
Մամիկ. 15 վերնագիր. «Բնակչաց Տորոս լերինն,
որք Սասունք արգ անուանին¹, ժողովեալ... սպա-
նին զԱպուսէթ², Սամ. Անեցի էջ 92 ՊԾ. տար-
ւոյն տակ (Հմմտ. անդ ՊԽԵ. տարւոյն տակ) «Բնա-
կիչք Սիմ կոչեցեալ լերինն՝ սպանին զԱպուսէթ
ոստիկան³», Սասուն Մտթ. Ուռհ. 249, 250.
«Կալաւ զնոսս ձիւն սաստիկ ի լեան Սասնոյ»
Միք. Ասոր. 395. «բերդեր զոր ունէին Հայք յեր-
կիրն Սասնոյ» Միք. Ասոր. 476. Սասուն⁴ վարդան
Պամ. 124, 143, Կիրակ. 44, 226 («գաւառն
Սասնոյ»), Սասուն վարդան Աշխ. 430: Ամենա-
նահին Սասունն ձեւն եւ Սասունն⁴ յոքնակին
հնագոյն պատմագրաց քով՝ Փաւստոսէն մինչեւ
Սեբէոս՝ չի հանդիպիր, բայց 600 թուականին հա-
մար վկայութիւն ունինք Գէորգ Կիպրացիէ, որ
էջ 48 այն կողմերուն բնակիչները Σανασούνται
(= Հայ. Սասունն⁴ թուով. Արծր. 121) կ'ա-
նուանէ². Սասուն եւ Սասուն⁴ յեանագոյն ձեւը
ծագած է հնագունէն՝ միջին-հայ. լեզուին օրինաց
համեմատ (եռավանկ բառերուն միջին ձայնաւորին
անկումք), ուստի *Սասունն ձեւէն անցնելով (Հմմտ.
Խալ. Sanson, Տամաշէկ Սասուն եւն էջ 58):
Հայք՝ բոլորովին ըստ քմաց՝ Սասունն անունն
Ասորեստանցոց³ Սենքերիմ թագաւորին Սաս-
ուն⁴ որդիէն⁴ յառաջ կը բերեն, որ իւր հայրը
սպաննելէն ետքն ի Հայս փախաւ եւ Արծրունեաց

1 Ասորիան քով 107 լակ «Բնակիչք Տորոս լերինն...
սպանին զոստիկանն», (զԱպուսէթ):

2 Հմմտ. արար. balad es-Sānasina JRAS. 1902 էջ
797. ուր կ'առաքուինք Ibn al-Athīr IX, 306 (այստեղ՝
SNASNH). Սուր-Վակիդի եւն էջ 54, 178:

3 Խոր. 48, թուով. Արծր. 8 եւ 121:

4 Հայ թարգմանութեան Սարասունը Գ. Թագ. ՃԹ. 37.
Ես. Ա. 38 = յն. Σαρασούν, որդի Սենքերիմայ (Σενναχηρίμ):

տան նահապեան եղաւ (Խոր. 49 եւ 250, Վարդան Աշխ. 430): Սասունի պատմութեան համար տես Տումաշէկ Սասուն եւն (Թրդմ. Վիեննա 1896). Սանոյ լեռներուն համար տես Guinet La Turquie d'Asie 2, 550. Սանոյ եւ Խութի բնակչութեան նկատմամբ տես Թովմ. Արծր. 121 եւ վերն էջ 55:

Սանոյ հետ ի միասին շատ ստեպ կը յիշուի Սի՛ճ լեռն, ուր էր Սասուն. այսպէս՝ Խոր. 48 «ի սմանէ (Սանասարէն) սերեալ լցին զՍիմն ասացեալ լեառն». Խոր. 80 = Ասող. 36 «զՎարաշան ի տանէն Սանասարու հաստատէ բղեաշն... յեղեր սահմանաց Ասորեստանի... գաւառս պարգեւելով զԱրձն (զԱրզն) եւ որ շուրջ զնովաւ եւ զլեառն Տաւրոս, որ է Սի՛ճ», եւն (տես վերն էջ 167). Յովհ. Կթղ. 96 «յինքն գրաւէր զսեփականութիւն տանն (Աղձնեաց) եւ զբնակիչս Սի՛ճ լերինն». Թովմ. Արծր. 8 «Ադրամելէք եւ Սանասար գան մտանն ի լեառն Սի՛ճ». անդ 52 «զլեառն Սի՛ճ եւ զԱղձնիս մինչ ի սահմանս Ասորեստանի». Լասաիվ. 94 «ի լեռնէն Սի՛ճն կոչեցեալ զոր մարդկան սովորութիւն Սանասունք ասեն». Սամ. Անեցի 92 «բնակիչք Սիմն կոչեցեալ լերինն», = «բնակչաց Տորոս լերինն ողբ Սասունք արդ անուանին». հմմտ. Թովմ. Արծր. 121 «բնակեալք ի լերինն որ բաժանէ ընդ Աղձնիս եւ ընդ Տարօն... լեառնն Խոյթ անուանի... սորա են գագաւհք Ասորոց, որ շուեցին զկնի Ադրամելեայ եւ Սանասարայ... յորոց անուն ինքեանք Սանասունյ, զինքեանս անուանեն»: Ուստի Սիմն է Սանոյ եւ Խութի տաւրոսեան լեռը՝, որով հիւսիսակողմը գանուող Տարաւն եւ Խոյթ կը բաժնուին հարաւակողմը գանուող Աղձնիքէն. ասով

1 Ասոր. TURA SHIA Chabot, Denys de Tell-Mahre էջ 64 եւ 228 = Mons Saius կամ Mons Aridus առ Dyonis. Patr. Assem. 1, 249, «Տուրա Չահայիտ, որ է Արիդոս լեառն» Taylor JRGS. 35, 29 Ծան., ասոր. sahyāḫ «անջուր, ցամաք» եւ tura «լեառն»:

ըստ Խորենացւոյ ալ Քսիսութրոսի տապանին իջման տեղը — նմանապէս նաեւ Եւսեբիոսի քով — կ'իյնայ Կորդուք, ինչու որ Սիմ¹ ըստ Խորենացւոյ 17 իջման տեղոյն Տիւսիս-արեւմտեան կողմն է, ըստ այսմ Սիմն ալ իջման տեղոյն Տարաւային արեւելյակողմը¹:

Աղձնեաց գաւառներուն գիրքին նկատմամբ Խոր. աշխարհագրութիւնը (ԽԱՍ. 30—31) կ'ըսէ թէ Թիւ 21—27 գաւառները լեւանց մէջն են, ասով ըսած կ'ըլլայ թէ մէկալները՝ Նփրկերտ, Արցն եւ Քեղ գաշտի մէջ էին: Նմանապէս ԽԱՍ. 37 կ'ըսէ թէ Սալնոյ ձոր եւ Սանասուն գաւառներն, որոնց լեռներէն կը բղկէ Քաղերթ-Բատման-սու, այն գետին ակնաղբեր կողմերն էին. եւ Տիմայ խնդիրը լոկ այն է, թէ Սալնոձոր Սանասունի աջակողմն էր թէ ձախակողմը: Սանասունի գիրքը բաւականաչափ որոշ է այսօրեան Սասունով: Սալնոձորն Աղձնեաց այն մասը կարելի էր համարիլ, որ վերն էջ 74 յիշուած ենթագրութեան համեմատ՝ կրնար ըլլժա-սուի Տիւսիսակողմն ըլլալ, Բայց ուրիշ որ եւ իցէ բան մը չկայ այս ենթագրութեան նպատառը: Ընդ հակառակն երկու պարագայ՝ այս գաւառին արեւելեան գիրք ունենալուն ի նպաստ կ'ելլեն: Նախ այն պարագան որ հայկական աւանդութիւնն այս գաւառը Բաղիշու կողմերը կը դնէ. հմմտ. Ինծիծ. ՀՀ. 123 «Վարդան աշխարհագիր դնէ զայս (զԲաղէշ) ի Բզնունիս . . . , այլ բնակիչք զԲաղէշ ասեն լինել ի Սալնոյ ձոր» եւ Նոր Հայ. էջ 171 «Ի Տաճկաց կոչի

¹ Տես Հեղինակը՝ Բանասիրաց 46. Ժողովոյն աւթի. հրատարակեալ գրութեան մէջ էջ 76—78. Գեորգ Կիպր. 48 խոթի եւ Սանոյ հետ յարաբերութեան մէջ դնելով իբր Նոյի տապանին իջման տեղը կը յիշէ Μαγαθικόν լեռը, հյ. Մարթ. Ինծիծ. ՀՀ. 71, Նոր Հայ. 202. ասոր վրայ անս Գեղեք Գեորգ Կիպր. էջ 170, Hoffmann Ausz. էջ 175, 213, 214:

Պիալիս. իսկ ի հնումն՝ յանուն ձորոյն կոչէր ասնն Սալնոյ ձոր»։ Այս պատճառաւ Ինճիճ. Նոր. Հայ. 175 Սալնոյ ձոր գաւառը Բաղէշի եւ Սղերդի մէջ այն կողմն կը գնէ, որ ծանօթ է Բաղէշի կապանով (χλεισοῦρα Βαλαλείσων)։ Սալնոյ ձորը Սանասունի արեւելահողմը գնելու յորդորող երկրորդ պարագան այն է, որ Աղձնեաց գաւառները յայտնապէս կարգաւ արեւմուտքէն դէպ ի արեւելք կը յիշուին կէս բոլորակ մը կաղմերով՝ մինչեւ որ դարձեալ արեւմուտք կը հասնուի, այնպէս որ Նիփրկերա եւ Սանասուն ամէնէն արեւմտեան գաւառները կ'ըլլան. այսպէս՝ 1. Մեծ Ծոփը-Նիփրկերա Ջիրենտուէն մինչեւ Բատման-սու, 2. Արշ Բատման-սուէ մինչեւ Մոգիկի-սու մերձաւորապէս, 3. Քէշ Մոգիկի-սուէ մինչեւ Քէսեր-սու. լեռնային մասին մէջ՝ 4. Ալիկի՝ գրեթէ Շիրուանի կողմերը, 5. Տարի՛ Քէսեր-սուի հարաւային աղբեր կողմերն, անոր հիւսիսային եւ արեւելեան կողմը՝ գրեթէ մինչեւ Տուրուբերանի Երիւարը գաւառը 6. Աղնո-նոյր, 7. Խիբուտի եւ 8. Գշեղ, ասոնց արեւմտահողմը՝ 9. Սնոյ յոր ընդ մէջ Բաղէշի եւ Բատման-սուի (Մոգիկան) եւ 10. Սնոսուն վերին Բատման-սուէ մինչեւ Քուլի-սուի եւ օժանդակներուն աղբիւրներուն կողմերը։

Խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրութիւնն իրաւամբ՝ Մոսիկանի հիւսիսահողմը գտնուող Խոնի գաւառն ու ասոր սահմանակից Տարօնը կ'ընծայէ Տուրուբերան նահանգին, վասն զի Խոյթ եւ Տարօն՝ Տաւրոս լեռով կը բաժնուին Սասունէն եւ Սալնոյ ձորէն։ Խոյթ եւ Տարօն Տաւրոսի հիւսիսային կողմն են, իսկ Սասուն եւ Սալնոյ ձոր՝ հարաւային։ Ասոր հակառակ կրնար երեւալ, իբր թէ Գէորդ Կիպրացի, որ էջ 48 Աղձնեաց յաւելուածին մէջ Տաւրոսն, զχλεισοῦρα Βαλαλείσων եւ Խութի ու Սանասնոյ բնակիչները՝ զԽութեցիս եւ զՍանասնեայս՝ կը յիշէ, Խոյթ գաւառն Սասունի եւ

Բաղէշի կապանին հետ Աղձնեաց մաս հաշուած ըլլայ: Բայց այսպիսի մեկնութիւն մը չեն պահանջեր իր խօսքերն, որ երկրին աշխարհագրական բաժանմամբ չեն զբաղիր, այլ լոկ սա ազգագրական ծանօթութիւնը տալ կը դիտեն թէ Տաւրոսի այն մասին մէջ, որ Աղձնեաց կից է, կը բնակին երկու եզական՝ Հայոցմէ տարբեր (բայց իրարու ազգակից) ժողովուրդք՝ Խուժեցիք եւ Սանասնեայք: Ասոնց նկատմամբ տես վերն էջ 55: Տես Գեղեցիք Գէորդ Կիպր. (էջ 48 եւ 168) *χλεισοῦρα Βαλαλείσων*, հայ. Կլէսոս-ը Խոր. 80, Բաղէշի կապանք ըսուածին նկատմամբ, որմէ կ'անցնի Աղձնիքէն (Արզան, Սղերդ)՝ Բզնունիք (Ախլաթ) եւ Տարօն (Մուշ) տանող ճամբան: Արաբացիք այս կապանը կ'անուանէին *ad-darb* "կիրճ, անցք, դրունք կամ դուռն", *Balādurī* էջ 176 (Արզանի եւ Բաղէշի մէջ), *Տոմաշէկ Սասուն* եւն էջ 23, Հայք՝ "Ճանապարհք ձորոյ" Սերէսս 108, "Չորայն" Փաւստ. 159(?), տես Թոփճեան "Հանդէս Հայագիտ." 2, 71, Ghazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft 16, 28, Müller-Simonis, Vom Kaukasus zum persischen Meerbusen էջ 225 եւ շար.: Lynch Armenia II. էջ 157: Գէորդ Կիպրացի (էջ 47—48) Աղձնեաց մէջ կը յիշէ նաեւ *'Αφουμῶν* (= *Fūm* տես վերն էջ 161), *'Αριβάχων* (դժուարաւ = *արաբ. Arvaḥ* Hartmann Bohtan 1, 30; 2, 217), *Φλωριανῶν* (= հայ. Բղիմար տես վերն էջ 161), *Δαφνοῦδιν*, *Βαλοῦδος* եւ *Σαμοχάρτων* (= *ասոր. ŠMKRT* Joh. Ephes. 339, 416 [VI, 35 "Մեծ Ծոփաց հանդէպ.]) ըստ Nöldekeի ZDMG. 33, 144, Գեղեցիք Գէորդ Կիպր. 168) *ամրոցները*. Փաւստոս 38 բռնէջ աւանք. "Վարք Յակոբայ Մծբնայ հայրապետին" ի ճառքնորի (Ինճիճ. ՀՀ. 84) Բելլ-գիւղը, որուն Աղձնեաց մէջ թէ սահմանին վրայ ըլլալն՝ անորոշ է ("հասեալ ի դաւանն Աղձնեաց,

Հանդէպ գեղջին Բելու կոչեցեալն), այսօրւան Pelos¹ Լինչի աշխարհացոյցին վրայ՝ Ս. Յակոբայ վանքին հարաւարեւմտեան կողմը. Ճառքնախր Ինճիճեանի քով ՀՀ. 84 Սեղճ բերդը, Հոյց դիւզն եւ Պուլ տեղը. Յովհ. կթղ. եւ Թովմ. Արծր. Հոյց = Հոյս = Հոյ², Թուի եւ կոպոճ գիւղերը Ինճիճ. ՀՀ. 84—85, այժմ ալ երկու վերջինները նոյն անուամբ Ինճիճ. ՀՀ. 85 Ծան. եւ վերն էջ 172. ԽԱՍ. 37 կոպեման = Բդիմար, Բիչ եւ Շոկոտոտոտ անուն տեղերը: Աղձնեաց այստեղ յիշուած տեղեաց ամէն անուններն ոչ-հայկական են: Տիգրանակերտի համար, որ ըստ Փաւստոսի եւ Եւտրոպիոսի Աղձնեաց մէջ էր, տես Չ. Հած. Ի մէջ:

Փաւստոսի 159 ըսածին նայելով՝ Գ. դարուն Հայաստանի կը վերաբերէին քաղաքականապէս քանի մը սահմանակից երկիրներ, զորոնք Աղձնեաց եւ կորդուաց հարաւակողմը փնտուելու ենք: Հայաստանի բաժանումէն յառաջ կամ բաժանմանն առեն Պարսից անցան ասոնք, եւ Հայք վերջէն ալ երբեք Հայաստանի մաս համարած չեն զասոնք:

ՁԿ. Նոյնիւմ. «Նոյնիւմ (տարբեր ընթերց.՝ Նոյնիւմ) բդեաշին» Փաւստ. 159. «զապատամբս Նոյնիւմ աշխարհին» անդ 209. «Ամրացուց քաղաք... Մծբին քաղաք... սահմանք Ասորոց³... Նոր Շիւմ երկիր... կորդուք... ամուր երկիրն Մարաց... տունն Մահքրտան իշխանին... Ատրպատական» (հարաւային սահման քարոզութեան Հայաստանի Ի ձեռն Ս. Գրիգորի) Ագաթ. 628. «զտրեսին դահերեցսն իւրոյ տաճա-

1 Pelu Բելիքի քով Btrg. z. alten Geogr. 2, 81.

2 Խոյց Յայամաւուրքի մէջ առ Ինճիճեանի՝ ՀՀ. 159 Խուլի, Խոյց, Խիչու:

3 Ասորեստանցիք. բոյց կրնայ նաեւ Ասորիք ալ նշանակել տես Փաւստ. 136, Սեր. 33, ԽԱՍ. 35.

րին, որ բգեաշխքն կոչին. զառաջին սահմանակալն ի նոր Շիրակն կողմանէն, եւ երկրորդ սահմանակալն յԱսորեստանեաց կողմանէն, եւ երկրորդն՝ յԱրուաստան (յԱրուեստական) կողմանէն, չորրորդն՝ ի Մաքթաց կողմանէն», Ագաթ. 650 (տես Մաքթարտ Երանշահր 167. — [այս բգեաշխներու մասը տես Մարկարտ Գր. Յ., Հայ բգեաշխք: Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան: Սիեհնա 1903]). «անցանէ առ սահմանաւն առ ամուր աշխարհաւն Մարաց, եւ հասանէ ի լեառն Ջարասայ¹, եւ անցանէ առ նոր Շիրակ երկրաւն», Մար Աբաս առ Սեբէոսի էջ 9. «Թողում ձեզ զամենայն երկիրն Հայոց... եւ յԱսորեոց (Ասորեստանցեոց) կողմանէ՛ զԱրուաստան եւ զնոր Շիրակն մինչեւ ցասմանս Տաճկաց» (Արաբացեոց) Սեբ. 37: Նկատելով որ Արուաստան ըսելով Մծբնի շուրջը գտնուող երկիրը կը հասկըցուէր², ըստ այսմ նորշիրական էր ըստ Ագաթ,

¹ ըստ Hoffmannի (Auszüge էջ 249) «Քանտիլ» լերինք:

² Տես տեղերը ՀՔ. 27, Մաքթարտ Երանշ. 162: Մծբնի քաղաքը 363ին Յովհաննոս՝ Շապուհին տուաւ (խաղաղութեան դաշանց մէջ Յովհաննոս գրած էր «Եստու քեզ զՄծբնի քաղաք որ է յԱրուեստանի, եւ զՄիջագետս Ասորոց» Փարստ. 136): եւ Մծբնի նաեւ 591ին Պարսից ձեռքը ձեաց, երբ արեւմտեան Արուաստան Հռովմայեցեոց անցաւ (արքայն խոսքով Հռովմայեցեոց տուաւ «յԱրուաստան զամենայն մինչեւ ճՄծբնի», [= առանց Մծբնի քաղաքի] Սեբ. 45): Հոս Արուաստան՝ Մծբնայ արեւմտակողմը գտնուող երկիրն է: Ասորիք՝ «Միջագետաց անապատ ման» ուր Արաբացիք կը բնակին եւ որ Հռովմ. պետութեան կը վերաբերին, ուստի Մծբնայ արեւմտակողմը գտնուող երկիրը կ'անուանեն 'Araw, իսկ Եթ 'Arawāye կը կոչեն պարսկական բաժինն, այս է Մծբնին ու Մծբնայ արեւելեան կողմը գտնուող երկիրը՝ մինչեւ Տեղբն: Nöldeke Syr. Chron. 14 Երան. 4: — Հայ Աբասագոսն կազմուած՝ Աբաս — ասոր. 'Araw + պարս. -ագոսն բառերէ — «Աբասագոսն»:

628 ընդ մէջ Մծբին-Արուաստանի եւ Կորդուաց-ուստի Մծբին-Արուաստանի արեւելակողմը: Հայք Արուաստան բռնելով կը հասկընան առ հասարակ արեւմտեան Արուաստանը (այլապէս՝ ԽԱՎ. 613). արեւելեանին համար, ասոր. aṣrā d 'Arawāyē «Մծբնէ մինչեւ Տիգրիս», տե՛ս Hoffmann, Auszüge էջ 22: — Նոշիրական մասնակից էր Հայ. նա-հանգներու Արշակ Թագաւորէն ապստամբելուն Փաւստ. 159, բայց ըստ Փաւստ. 209 Պապայ ատեն նորէն նուաճուեցաւ: Տարակոյս չկայ որ Գ. դարուն վերջերը պարսկական էր: Հմմտ. Մար-բարա Երանշ. 23:

27բ. Նինուր-ի-ն Փաւստոսի քով 159 «բգեաշին Աղծնեաց, եւ Նոշիրական բգեաշին, եւ Մահկերտանն, եւ Նինուր-ի-անն, եւ Գասնընարէին», Թէ երկրիս գիրքը Նիհորական լեռով¹ Թէ Աւրմիդ լճին արեւելակողմը գտնուող Dehkhargan² գիւղով որոշելու է, ապահով չէ եւ ինծի անհաւա-նական կ'երեւայ:

27գ. Մահլէր-ի-ն, տե՛ս. Մահլէր-ի-ն Փաւստ. 159 (տե՛ս Թիւ 27բ), որուն Մահլէր-ն իշխանին Ազաթ. 628 (տե՛ս Թիւ 27ա), ասոր. BIT MHQRT = Bēd Mahqert, ZDMG. 43, 394, այստեղ Ար-բեղայի եպարքութեան Թեմերէն իբր մին յիշուած 410ին (Bēd Nuhādrā, Bēd Dāsen եւն Թեմերու

¹ «Պարսկահայք... ցաղիտաբար (?) մասնէ ընդ մէջ Աորպատականի եւ լերինն Տարսոսի այնր կողման որ կոչի Գ-ն է Նինուր-ի-ն, մինչեւ ցերասիս գետ», ԽԱՍ. 32, միջին-պրս. *kōh i nixvārakān «լեռան Նիխուարականաց», Նի-խուարականը պարսիկ տոհմի մ'անունն է:

² Այս է Deh-chargān, արաբ. Dāxarraqān Ibn Chordādbēh 120, 10, Dih-xvārkān JRAS. 1902, 253 եւն — միջինպրս. *deh i nixvārakān «Նիխուարականաց գիւղ», Տեղերը Nöldekeի քով Tabari 152, Hoffmann Auszüge էջ 250, Հեղինակը ՀՔ. 57—58, Մարբարա Երանշ. 24:

Հեա) Մարբարա Երանշ. 24: Այս երկիրն քաղաքականօրէն Նոշիրականի կը վերաբերէր, եկեղեցականօրէն՝ քիշ մը յառաջ յիշուած տեղւոյն համեմատ՝ Արբեղայի եպարքութեան եւ ըստ Ագաթանգեղեայ 628 էր Մարայ եւ Ատրպատականի մէջ: Մարբարա (Երանշ. 24) այս երկիրն al-MAJRAN ըսուած քրդական ցեղին կողմերը կը փնտռէ. ասոնց al-Kinkivar¹ անուն տեղը ճէզիրէ Իբն Օմարի ձօտերն էր: Ես կը կարծեմ թէ հարկ է այս երկիրն աւելի հարաւ-արեւելեան կողմն փնտռել: Ուստի հայերէնի մէջ անուանս սկզբնական ձեւն էր Մահլեր-տուն «երկիր Մահլերաի» (տուն՝ տուն, երկիր = ասոր. bēḫ):

277. Գուն. Նոշիրական, Մահլերտուն, Նիհորական եւ Գուն Փաւսա. 159. Աղծնիք, Կորգուք, Ծաւղէք եւ Գուն (սեռ. Գուն) Եղիշ. 39. ասոր. Bēḫ Dāsen, Bēḫ Mahqert եւն թեմերու հեա յիշուած իբր մին Արբեղայի եպարքութեան թեմերէն ZDMG. 43, 394. DSIN Մոսուլի նահանգին մէջ Chabot Denys de Tell-Mahre 177, 4, թրգմ. էջ 146 («Beit Garmai, Hasa, Marga, Konišapor, Dasen, Qoqā, Salah»), արաբ. Dāsin, գաւառ մը մեծ Զարի արեւմտակողմը՝ Ամադիէի եւ Գարա լեռանց կողմերն ըստ Hoffmannի (Auszüge էջ 202—207):

Այստեղ յիշուած երկիրներու հեա ի միասին կը յիշուին **278.** Ծաւղէք (միայն սեռ. ը Ծաւղէք) Եղիշ. 10 եւ 39 (տես թիւ 277), ասոր. Bēḫ Zawdai ZDMG. 43, 398, 17; 400, 2, Hoffmann Auszüge էջ 23 (Araw, Arzon եւ Bēḫ Zawdai), լա. Zabdicena (Arzaena et Mo-

¹ Մարբարաի յիշած հայ. Կանգուստը, որ խորենացոյ քով 295, 301 Տիգրիսի մէկ օժանդակին հեա ի յարաբերութեան կը յիշուի, ըստ Արծրունաց 209, 213, 234, 235 Ասպուրական նահանգին Անձեւացեաց գաւառին մէկ բերդն է Բոհաման-սուի աղբերաց կողմերը. տես վարը թիւ 83:

xoena et Zabdicena) Ամփանոս 25, 7, 9 Bezabde¹ բերդով Ամփ. 20, 7, 1, հայ. Բշ-բրէ ԽԱՍ. 37, սոր. qasīrā d Bē² Zaudai Hoffmann, Auszüge էջ 24, արաբ. Bāzabdā Balādurī 176, Ibn Chordādbēh 95, “Դեռ Եաքուաի ստեղծելու մը՝ հանդէպ Gazīrat bin ‘Umarի, Տիգրիսի հարաւակողմը՝ Ibn Hūqal 146, 14, Hoffmann Auszüge էջ 24: Ծառերէ սխալ գրուած է փոխանակ Զառերէի (Մարքարոս Երանշ. 158)՝ Ծառերէ անուն հիւսիսային երկրի մ’ազդեցութեան տակ, զոր Ագաթ. 597 ընդ մէջ Սիւնեաց եւ Ուտիացոց կը յիշէ եւ որուն բնակիչներն խորենացոց քով 78 ընդ մէջ Ուտիացոց եւ Գարգարացոց կը յիշուին: Ծաւղէք Տիգրիսի արեւմտեան կողմն էր, այսպէս Nöldeke Kieper-Festschrift 76 Ծան.՝ ընդդէմ Hartmannի (Bohtan [Mitt. d. Vorderas. Ges. 2] էջ 102), համա. Yaqūt 4, 56 տես Qardā անուան տակ, Hartmann անդ 1, 33 եւ շար.: — 272. Արշնարդէն Եղեշ. 10 “ի Կորգուաց եւ ի Գդացն եւ ի Ծողէիցն եւ յԱրշնարդէն”, Թովմ. Արծր. 81 “Եկն Եհաս յԱրշնարդին եւ յաշխարհն Մոկաց”: Ըստ այսմ Մոկաց եւ Կորգուաց աշխարհներուն եւ Ծաւղէից հետ կը յիշուի: — 273. Ռէիֆէն Ամփանոսի քով 25, 7, 9 „Arzanena et Moxoena

¹ Bezabde Πίναξի (Մարարոն դԼ. 747) մտ էր, այսմ Finik, բայց անոր հետ նոյն չէ, ինչպէս Ամփանոս 20, 7, 1 կը կարծէր “Բեզարդէ, զոր հիները Փինիկա ալ անուանած են”:

² Ճեզերէ իրն Օմար՝ ըստ Müller-Simonisի (Vom Kaukasus zum persischen Meerbusen էջ 249) է Տիգրիսի աջ (արեւմտեան) կողմը: Իւր աշխարհացուցին վրայ սխալմամբ ձախ (արեւելեան) կողմը գրուած է, իսկ ստուերագծին վրայ (էջ 253) պայծառ կերպով աջ կողմը: Աջ կողմն ջրանցք մ’ունենալով կղզի եղած է. սակէ է արաբ. Ճեզերէ “կղզի, անունը ինձի՞՞. Նոր Հայ. 349:

et Zabdicena itidemque Rehimena¹ et Cor-
duena² (Աղձնիք, Մոկաց աշխարհ, Ծաւդէք, եւ
նմանապէս Ռէիմենա եւ Կորգուք), ասոր. Bēθ
Rēhīmai ZDMG. 43, 394 Ծան. 5 "Մծբնայ
եպարքութիւնք՝ Arzon, Quardū, Bēθ Zawdai,
Bēθ Rēhīmai եւ Bēθ Moksāyē թեմերով", Hart-
mann Mitt. d. Vorderas. Ges. 2, 103, Մարքարա
երանշ. 25: Ռէիմենա՝ Աղձնեաց, Մոկաց, Կոր-
գուաց եւ Ծաւդէից մէջտեղն այն կողմերն էր
արդեօք, ուր Բոհաման-սու Տիգրիս կը թափի:

Գ. Տարբերակի գրառումներ:

Տարբերան (Տարբերան) ըստ ԽԱՍ. Ի
31 "ունի գաւառս վեշտասան. 1. զԽոյլ¹. 2. զԱ-
դ-ի-ն-ն-ե-ո-ն-ե-ոյ յոր (կարգա՝ զԱդ-ի-ն-ն-ե-ոյ յոր),
3. զՏարաւն, յորում գայ գեան Մեղ² եւ անկանի
յեփրատ. որ (կարգա՝ որոյ) ըստ հիւսիսոյ՝ 4. Աշ-
տ-ն-ի-է (կարգա՝ Աշտ-ն-ի-է)՝ առ Սրճան³ լերամբ,
որ կոչի Կատար երկրի, յորմէ յոյժ բղկեն ալ-
բիւրք. որոյ ըստ հիւսիսի՝ 5. Մարգաղէ՝ առ Մե-
լեդո-ն-ի լերամբ, մինչեւ ցնոյն Այծդո-ն-ն⁴ որ
բաժանէ ընդ Կարին եւ ընդ նա (այս է՝ Մարգաղի),
յորում գտանի սալակ (?) եւ ձիզկ (?) եւ նաւթ

¹ Հմմտ. Չոսիմոս 3, 31 Բունի հրատ. էջ 167. συνεδὸ-
κει δὲ Ῥωμαίους τοῦ τε Βαβδίκηνων (կարգա՝ Ζαβδίκηνων
ἔθρους ἐκοιτῆναι τοῖς Πέρσαις, ἔτι δὲ Καρδοουνηῶν καὶ
Ῥημηρῶν καὶ Ζαίηνων (կարգա՝ Ἀρζανηῶν) τε πρὸς
τούτοις κ. τ. λ. («Համաձայնելով որ Հռոմայեցիք Բարդի-
կեցւոց [կարգա՝ Ծաւդէից] ազգը Պարսից թողուն, նմանա-
պէս Կորգուաց, Ռէիմենացւոց եւ Չալենացւոց [կարգա՝
Աղձնեաց] ազգերն, եւ ի վերջոյ, եւն):

² Կարգա՝ Մեղը? Տես էջ 186:

³ Ար է թբբ. Պինկեօլ-տաղ "լեռ հազար լճերու ց
Ալիւան Արարատ էջ 14—15:

⁴ Այս լեռան անուն նկատմամբ տես էջ 186:

սեւ եւ սպիտակ: Յորոյ յեւրոյս բղիւէ Մարտիոս գեաւ, գնալով ընդ հիւսիսի՝ իջանէ ի Բասեան՝ գաւառ եւ խառնի յերասիս եւ գետացուցանէ զնա²: Յեւրոյս Մարգարայ է 6. Գարգաւ (կարգա՝ Գարգաւ) գաւառ: Եւ նորա յեւրոյս 7. Տարգաւ (կարգա՝ Գարգաւ) նորա յեւրոյս 8. Գարգաւ եւ ի հարաւոյ նոցա (Տարգաւ. ծառայի եւ Գարգաւ) 9. Հարգա եւ 10. Արգաւ (ԽԱՎ. 607 Արգաւ) մինչեւ ցԱրածանի, որ իջանէ յԱրգաւ: Որոյ ի հարաւոյ՝ Մարգա (կարգա՝ սարակ = բարձունք) 11. ի Բարգաւոց գաւառի. ի նեխ Մասեաց՝ սկսանելով՝ պատէ զարեւմտեաց եզր համանուն ծովուն (Բարգաւոց, այս է Անայ ծովուն), մինչեւ ցԲարգաւ Բարգաւ⁴, եւ անդր եւս ի հարաւ կոյս ցԲարգաւ (կարգա՝ ցԲարգաւ) գաւառի սահման: Եւ Բարգաւոց ունի յիւր համանուն ծովէն կղզիս երեք⁵. զԱրգաւոյն (տես Թիւ 38), զԲարգաւին եւ զՏարգաւին: Որոյ ըստ հարաւոյ ի մէջ լեռինն Տարգաւ եւ ծովուն՝ 12. գաւառ Բարգաւ, յորում լիճ ինչ՝ որ կոչի Բարգաւ, յուրոյ. զի ի վարելն յակօն ջուր ըմպէ եզն, եւ սերմանեալն քառասուն արն հասանէ, եւ բերէ ընդ միոյ՝ յիսուն⁶: Եւ ծովն Բարգաւոց յերկայնն հարիւր մղոն է. եւ լայնն վաթսուն: Որոյ (ծովուն) ըստ հիւսիսոյ 13. Արգաւ (կարգա՝ Արգաւ) գաւառ, եւ զմարտ նորա 14. Արգաւ

¹ Բնագիրն ունի, որ անսովոր երեւոյթ չէ, նորա-
գոյն Բասեան ձեւը, այժմ Բասին, որուն անուամբը Մարտիոս
գեաւը այսօր թէք. Բասին-սու (Անիի քով՝ Egri-sai) կը
կոչուի:

² Նոյնպէս եւ ԽԱՎ. 33 սող 2 վարէն:
³ Այստեղ Ապահուելիքէ կու գայ, բայց բուն կը
բիւի Ծագկօսան ԽԱՎ. 34:

⁴ Տես էջ 187:
⁵ Այս կղզիները կ'ակնարկէ նաեւ Սերէոս 139 «եռուն
տանել ի բերդն Բարգաւոյ, եւ զմանս ի կղզիս Բարգաւոց»:
⁶ Տես էջ 188:

հոնի, ընդ որոյ մէջն անցանէ Արածանի յեզն Բզնունեաց: Կր պակսին երկու գաւառք, ուստի բնագիրն ամբողջական չէ:

Հետեւեալ գիտողութիւններն ունինք.

1. Տարօն գաւառի Մեղ գետը բնականապէս Տարօնոյ գլխաւոր գետն է, այժմ թրք. Կարա-սու «Սելջուր», զոր արգի Հայք Մեղր-գետ կը կոչեն Ինճիճ. Նոր Հայ. 181 եւ իբր «Մեղրի գետ (մեղր + գետ) կը մեկնեն: Հնագոյն մատենագրութեան այս անունը ծանօթ չէ, այլ ծանօթ է գետն Մեղր-տեայ (Յովհ. Մամիկ. 23) եւ խնդիր է թէ արդեօք այս էր Կարա-սուի հին անունն: Քանի որ Ջենոբայ եւ Յովհան. Մամիկոնենոյ Մեղրին նոյն է այն Մեղրիի հետ, զոր Ինճիճ. Նոր Հայ, 194 Բաղլուի եւ Ջիարաթի հետ կը յիշէ Մշոյ հիւսիս-արեւմտեան կողմը, ուստի այս՝ այն տեղն է, զոր Լինչ իւր աշխարհացուցին վրայ Megdik՝ անունով նշանակած է ընդ մէջ Bogluի եւ Ջիարաթի՝ Մուրադ-սուի հիւսիսակողմը: Թէեւ այս Megdikը գետի մը վրայ չէ, բայց մօտ է այն գետին, որ Ս. Կարապետի լեռներէն կու գայ եւ Մուրադ-սուի հետ կը խառնուի: Եթէ այս գետը Մեղտեայ գետն է, այն ատեն Կարա-սուն երբեմն ուրիշ անուն մ'ունեցած ըլլալու է, թերեւս Մեղր, քանի որ արգի հայ. անունն է Մեղրագետ եւ իւր վրան գտնուող գիւղը թերեւս անունը գետէն առնելով կոչուած է Megrakoom (Taylor JRGS. 35, աշխարհացոյց) = Meghrakom (Կիպերտի աշխարհացոյցը), որ հին հայ.ի մէջ *Մեղր-գետ կրնար կոչուիլ: Այս պարագային՝ ԽԱՍ. 31 Մեղր կարգալու է՝ Մեղր:

2. Այժմորիւնէ՝ կազմուած այժ եւ դրոսի բառերէ՝ կը նշանակէ «Այժու (ստեանց) պակունք», Այժպակունքը՝ Մարգաղին կարնէն բաժնող լե-

1 չին հայ. *Մեղրի կրնար ըլլալ:

ւան անունն է, ուստի՝ Լինչի աշխարհացոյցին համեմատ՝ Էյէրլե-դաղ, որ դէպ ի հիւսիսային արեւելք շարունակուելով Գէվէ-բոնուն կը կոչուի, դէպ ի արեւելք երկարելով՝ Փալանդէօքէն: Ըստ այսմ՝ Մեղեգուխով կրնայ խալիսալ լեռը հասկըցուիլ:

3. Նէի Մառի¹ ըսուածով՝ Սուքրեանի հետ Սիփան լեռը հասկընալու է, հմմտ. Ինճիճ. 22. 123 «անտի եկեալ հասին ի գաւառն Բզնունեաց յոտն Մասեաց՝ ի վանս Արծկոյ որ կոչի Երաշխաւոր» (Յայսմուուրք): Արծկէ (տես Թիւ 38) էր գիւղ եւ կղզի, որուն հետ վերն էջ 185 Ծիլու կղզին կը յիշուի. կ'երեւայ՝ թէ Ծիլուան անուան հետ նոյն է Սիփան լեռան անունը: Նէի աղաւաղեալ անունն, ինչպէս արդէն Սիւքրեան իմացած է, յայնանպէս Սիփան-Մասիսը՝ «ազատ» Մասիսէն զանազանելու համար է (տես վարը Թիւ 182 եւ Յաւելուած Ա.): Այս տեղէն սկսեալ սարակ (բարձր գօտի, բարձունք) մը վանայ լճին արեւմտեան կէսը կը պատէ²:

4. Բաղէշ (տես. Բաղէշոյ Սեր. 139, տարբեր ընթերց.՝ Բաղաղէշ Թովմ. Արծր. 110 Ծան.) վերը Թիւ 26 յիշուած այսօրուան Պիթլիսն է, արար. Badlis եւն: Յուն. (χλεισοῦρα) Βαλαλείσων δելին շատ լաւ կը յարմարէր Թովմ. Արծրունեոյ 110 Ծան. Բաղաղէշ տարբեր ընթերցուածը, բայց Սերէոսի է. դարուն մէջ Բաղէշ գրելը հակառակ կ'եղէ հին հայ. *Բաղաղէշի մը: Բացայայտ չէ թէ Խորենացեոյ ըսուած աշխարհագրութիւնն Աղձեանց (Սալնոյ ձոր գաւառին տես վերն էջ 177) թէ

1 Հմմտ. արար. es-Sibāna Balāduri 199 ի մէջ Խլաթայ (Ախլաթայ) եւ Արճիշու, տես Ghazarian, Armenien unter der arab. Herrschaft, էջ 21.

2 Էջ 489 Յաւելուած Թիւ Ուղիւնի մէջ կ'ըսուի՝ «Մասիս ըսելով Փաւստոս ալ Սիփան լեռը կը հասկընայ: Տես Աղիւնոս անուան տակ»,

Բղնունեաց կ'ընծայէ Բաղէշ բերդն, որ Բաղիշու կապանը կը փակէր: Վարդանայ աշխարհագրի 428 Բղնունեաց ընծայելը՝ հնագոյն ժամանակի համար նշանակութիւն չունի: Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 123: Տարակոյս չկայ որ այս երկու գաւառներուն սահմանին վրայ էր: Ըստ Սեբեոսի էջ 139 է. դարուն Բաղէշ եւ Բղնունիք Ռշտունեաց (Վանայ լճին հարաւ-արեւելեան կողմը) իշխանին կը վերաբերէին:

5. Երեւաքը գաւառին փոքրիկ եղէ՛լ լիճն է այն դաշտն ընդ մէջ Göliի՝ եւ Kindirantzի, «որ դարնան քանի մը ամիս մեծ մասամբ լիճ կը դառնայ», Belck Btrg. z. alten Geogr. 2, 81: Այս դաշտն իբր 5 անգղ. մղոն երկայն է՝ հիւսիսէն դէպ հարաւ, եւ 2 մղոն լայն: Երբ դարնան ձիւները կը հալին եւ առուակները լեռներէն կը թափին, կատարելագէտ կ'ողողի դաշտն, որ շատ մը բլուրներով փակուած է՝ Վանայ լճին իբր 5—6 անգղ մղոն հեռու հարաւային ափին կողմէն. տեղ տեղ ջուրը 10 ոտք խորութիւն կ'ունենայ: Վերջապէս ջուրն երեք ստորերկրեայ ճամբաներէ եւ քանի մ'ուրիշ փոքրիկ ծակերէ կը քաշուի կամաց կամաց: Երբ հողը յերեւան կ'ելլէ, դիւրացիք իրենց արտերը կը մշակեն, որ երբեմն արտաքոյ կարգի արգիւնք կու տան: Lynch Armenia 2, 139:

28. Խոյլի ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, սեռ. Խոյլայ Յովհ. Մամիկ. 13, 15 (տե՛ս Թիւ 27), Թովմ. Արծր. 120, լեռը՝ Խոյլի անուանուած Արծր. 118, 121, «ի լեռնէն խութայ», Արծր. 188, «լեռան խութայ», Կիր. 44, արաբ. Xuiθ Yāqūt 2, 501. Խոյլայի՛ Ասող. 107 = յս. Χοθαΐται Գեղցէր Գեորգ Կիպր. էջ 48, արաբ.

1 Հմմտ. Մանագիերտ որ մերթ շարք գաւառին կ'ընծայուի, մերթ՝ Ապահունեաց:

2 Այս է թրք. Կեռլէ = «ճախճախուտ», Կեռ «ճաւ հիճ եւն», բառէն:

al-Xuiθiya “ասոնք են բարբարոզք al Artan
անուանուած”, Balāduri 211, Nöldeke ZDMG.
33, 165. Այս ժողովրդեան եւ գաւառիս դիրքին
նկատմամբ տես Վերն էջ 55 եւ 175: Աշխարհա-
ցոյցներու վրայ գաւառս Khuith կը նշանակուի.
այսօրեան հնչումն բլլալու էր Խուիթ¹: Այժմեան
Խոյթի համար տես Տոմարէկ Սասուն եւն էջ 61:

29. Ա-դ-ի-ն-ի- ԽԱՎ. 607, Ա-դ-ի-ն-ի-
ն-ի-յ յոր (կարգա՝ Ա-դ-ի-ն-ի-ն-ի-յ յոր) ԽԱՍ. 31:
Անուանո համար տես Համ. Զ.:

30. Տարուն (միջին հայ². օով գրուած եւ
հնչուած), տես. Տարունոյ, շատ անգամ յիշուած՝
սկսեալ Փաւստոսէ, այսպէս “երկիրն Տարաւնոյ”,
Փաւստ. 42, 48, “գաւառն Տարաւնոյ”, Փաւստ.
44, 114 եւն, “նահանգ Տարաւնոյ”, Կորիւն 24,
Լա. Ta(u)raunitium³ Տակիա. Տարեգր. 14, 24,
յն. Tāraunna (τά ἐπὶ Ταραύνων χωρία) Պրոկոպ.
1, 267 bell. Pers., Ταρών Կոստ. Ծիրանածին
de adm. imp. էջ 182 եւ շար., սակէ Ταρωνίτης
անդ 183 եւ շար., արաբ. T a r ū n Balāduri 211,
JRAS. 27, 11, Yaqūt 3, 543. Այս գաւառին
մէջ բազմաթիւ տեղեր կային, որոնցմէ շատերը
հնագոյն ժամանակները կը յիշուին (Ինճիճ. ՀՀ.
92—113), գ. օր. Աշտիշապ Հայոց հոգեւոր կե-
նաց գլխաւոր քաղաքը Գ. դարուն, այժմ՝ ըստ
Ալիշանի Տեղագիր Հայոց Մեծաց էջ 46՝ մտաուս
Սահակայ Պարթեւի (հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 93)՝ Ս.
Կարապետի արեւելակողմը. տես Համ. Զ.: Վանք
Ս. Կարապետի, յառաջ նաեւ Գլխոյ վանք ըսուած

1 Հմմտ. Ալիշան Տեղագիր Հայոց Մեծաց էջ 23:

2 Միջին հայերէնի նաեւ ընդօրինակողներու յան-
ցանքովը շատ անգամ մտած է նաեւ հին հայ. բնագիրնե-
րու մէջ: Ես յաջորդ տողերու մէջ հին նաեւ կը գործածեմ:

3 “Անցեալ յերկիրն Տարաւնացոցոյ”: Լա. ի Taurau-
nitiumը de Lagarde (Ges. Abh. 46, ծան. 6) կ’ուզէ Ta-
raunitarum.

Ինձիձ. ՀՀ. 98, Թբբ. Չանկալլի՝ Լինչի քով, Չանլուքիլիսա՝ Կիպերաի քով, Չանկլը քելիսա «Չանգակաւոր եկեղեցի», Ինձիձ. Նոր Հայ. 194 (Թբբ. Նա՝ «Չանգակ», բառէն, Նա՝լը «Չանգակաւոր») Մուրադ-սուի հիւսիսակողմը. Ղաղարու՝ կամ Սուրբ Առաքել (սեռ. Ս. Առաքելոց), այժմ Առաքելոց վանք, Մշէն երկու ժամ հեռու դէպ ի արեւելք Ինձիձ. ՀՀ. 188. տես Լինչի, Կիպերաի, Տէլլըրի եւ Կինէի աշխարհացոյցները. Մուշ Ջենոր 37, 38, 43, Յովհ. Մամիկ. 13, 21 եւ շար., Ասող. 192, ամէն աշխարհացոյցներու վրայ այսօր ալ Մուշ, գլխաւոր քաղաք նոյն կողմերու. Հացեկոյց գիւղ տես Ջ. Հած. ի մէջ Հացիք անուան տակ, այժմ Հացիկ, Գրդերէն Խասիկ անուանուած: Գիւղիս եկեղեցւոյն մէջ կ'ըսուի Թէ կայ Ս. Մեսրոպայ գերեզմանը, որ Թէեւ հոս ծնած է, բայց Օշական Թաղուած է: Այս եկեղեցին Գրդերու եւ Եղիգիներու ալ նուիրական է, որ զայն «Ղիարէթ էլ-Խասիկ», կամ «Տէր էլ-Խասիկ» կ'անուանեն Ինձիձ. Նոր Հայ. 191. Թիլ (սեռ. Թլոյ) Ինձիձ. ՀՀ. 104, այժմ Til Լինչի եւ Կիպերաի քով Կարա-սուի հիւսիսակողմը, Մեղրագետի մէկ բազկին վրայ Ինձիձ. Նոր Հայ. 191. Կառու (հայ. *Կառու-ի) Ինձիձ. ՀՀ. 105 (Պալունեաց փոքրիկ վիճակին մէջ, տես Թիւ 95 Ծան.), այժմ Guvars Լինչի քով՝ Սուրբ Կարապետի արեւմտակողմը. Մեղրի, Լինչի քով Megdik, տես վերն էջ 186 եւ Ալիշանի աշխարհացոյցը (Տեղագիր Հայոց Մեծաց). Խորնէ Ինձիձ. ՀՀ. 106, այն լեռան սարն, որուն վրան է Առաքելոց վանքը, Taylor JRGS. 35, 42, այժմ Khouren (Խուրէն) Guinet 2, 586. Ողակոն, Գ. դարուն Մուշեղ Մամիկոնենոյ բերդը, Մուրադ-սուի վրայ Ինձիձ. ՀՀ. 107, այժմ Oghkan՝ Guinet 2, 586, տես Հած. Ջ. — Օյ այս է Այ Ինձիձ. ՀՀ. 108, տես Հած. Ջ., այժմ՝ աւերակ, Ինձիձ. Նոր Հայ.

191. Առաջ (Հյժ. *Առաջ-ի) Ինձիճ. ՀՀ. 108, այժմ՝ Առաջ մէկ օժանդակին վրայ Կարա-սուի, որ իւր ձորովը մէկտեղ Առաջը կը կոչուի, Ինձիճ. Նոր Հայ. 190, Taylorի քով Arakh, Cuinetի քով Arakh, Լինչի քով Arakh-su. Առաջ Ինձիճ. ՀՀ. 109, այժմ Առինճ Ինձիճ. Նոր Հայ. 191, Arrindj = Առինճ Կիպերտի եւ Լինչի քով՝ Մշոյ հիւսիս-արեւմտեան կողմը. Մահիմ (Հյժ. *Մահիմ-ի) Ինձիճ. ՀՀ. 110, այժմ՝ Մոկուլք Ինձիճ. Նոր Հայ. 188. Խարճ Ինձիճ. ՀՀ. 110, այժմ՝ Խարճ Ինձիճ. Նոր. Հայ. 191. Մահիմ-ի քովը մը Ինձիճ. ՀՀ. 110, այժմ՝ Մահիմ-ի քովը մը Ինձիճ. Նոր Հայ. 191. Յարմա Խարճ. 17, այժմ՝ Յարմա Ինձիճ. Նոր Հայ. 191, Zronk Maunsellի (Geogr. Journ. 3) եւ Լինչի քով: Մշոյ գաղտին ուրիշ շատ մը նոր տեղերն, որ մեծ մասամբ հին Տարաւնի կը վերաբերէին, կը յիշէ Ինձիճեան Նոր Հայ. էջ 181 եւ շար., զ. օր. Վարդենիս, 181, 191. Ասղնբերդ՝ կամ Մոկաց բերդ, Տէրգէվանք 188. Մառնիկ (Արաղ-սուի կողմերը). Կատուի քար (Արեւանի քով Մեծ Հայք էջ 45 «Կատուաքար»): Բանաշէն՝ Սեւ լեռան վրայ գիւղ մը՝ իբր 10 ժամ հեռու Մշէն՝ Խուլթի եւ Սասնոյ սահմանին վրայ (ուստի Տարաւնէն դուրս) Աղբիւրիկ մենաստանով 190. Բերդակ՝ Taylorի աշխարհացոյցին վրայ. Նորշէն 1. Մուրաղ-սուի հիւսիսակողմը, 2. Կարա-սուի ակնաղբեր կողմերը, Լինչի եւն քով. Արվառինճ Taylorի քով. Խապեղ = Խապեղոյ ամէն աշխարհացոյցներուն վրայ (հին Խուլթի մէջ Տոմաշէկ Սասուն եւն 61 — ?). Գրմերա (Լինչի քով սխալմամբ Irmerd դրուած, Taylorի քով՝ Treymerd), Արագ (Լինչի քով Arakh, Խապեղի արեւելակողմը), Արքավանք, Կիպերտի

1 Արեւան Մեծ Հայք էջ 45 հին հայ. * Ասղն-կան բերդ:

քով՝ Խասգեղի արեւելեան կորճը (Լինչ՝ Akhavanak). Սուլուխ, Որկնոց, Ապրուհար Լինչի (որ Abdul Bohar կը գրէ), Աինէի (Abulbahar) եւ Կիպերտի քով, Ինճիճ. Նոր Հայ. 191. Կուրաու (Լինչի քով՝ Kiravu), Ծխաւ (Cuinetի քով՝ Sikava), Սուրբ Սահակ (Աշտիշատ) 193, Մեղդի, Բազու, Ջիարաթ տես վերն էջ 186. Կուրկուր՝ Կիպերտի քով Մուրատ-սուի Տիւսիսակողմն իւր հասանքներով 194. Խորօնք Մշոյ արեւմտակողմը՝ Լինչի եւ Կիպերտի քով. Արծուարեր 198. Քարհան կամ Քարհար՝ երկու ժամ հեռու Մշէն՝ զէպի հարաւակողմ = հին հայ. Գահար, Գահար-Թովհ. Մամիկ. 15, 30?, Ծակ քար (տես Ջ. Հաճ.), Թրք. «Տէլէքլի գայա», փորուած մեծ ժայռ մը, որուն մէջէն ճամբան կ'անցնի 199:

31. Աշտիշատ ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607 (տարբեր ընթերց.՝ Աշտիշատ), աւելի հին՝ Աշտիշատ, սեռ. Աշտիշատի փաւստ. 123, Փարպ. 456, Ասող. 276. անուանս վրայ տես Հաճ. Ջ.: Այստեղ էին Ծախնոր եւ Երէշ գիւղերը Ասող. 276 Ինճիճ. ՀՀ. 114, պէտք է զանազանել Եկեղեցաց գաւառին Երէզէն: Փաւստ. 123 այս գաւառը Տարաւնոյն կ'ընծայէ: Աշտիշատի Տարաւնոյ հիւսիսակողմն էր եւ Պինկեօլ լեռան (տես վերն էջ 184) քով եւ արեւմուտքէն սահմանակից էր Հաշտենից Փարպ. 456:

32. Մարտի, սեռ. Մարտի, ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, Ասող. 192 (Կարին, Բասեան եւ Մարգաղի), Եղեշ. 22, Խսկ Եղեշ. հրտ. Յոհաննիսեանցի էջ 30 «Մարտի», Մարտի, Մարտի, Մարտի տարբեր ընթերցումներով Ինճիճ. ՀՀ. 114 Ծան.: Ետքէն Սեբեքի կողմէն (համանուն) բերդէն Ասող. 192: Անուանս նկատմամբ տես Հաճ. Ջ.: Արաբ. Marbāla եւն = Մարգաղի? նկատմամբ՝ տես Ghazarian Arm. unter d. arab. Herrsch. 20 Ծան. 3: Գաւառս էր

կարնոյ հարաւակողմն եւ Բասին-սուխ արեւմտակողմը :

ՅՅ. Գաւառներ + ԽԱՎ. 607, Գաւառներ ԽԱՍ. 31, Գաւառներ + Հանդ. Հայագիտ. 1, 113. Ի Գաւառներից Ասող. 105, ուրեմն Գաւառներ + (= Գաւառներ +) սուր մասնիկով կազմուած? Հմմտ. (Գաւառներ): — **ՅԶ.** Տարածարձիկ ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, Փարս. 165 (սեռ. Տարածարձիկ), Տարածարձիկ Լաստիվ. 67: Անուանս նկատմամբ տես շտ. 2.: Փարս. եւ Լաստիվ. անդ՝ գաւառս Բասենոյ եւ Բագրեւանդոյ հետ կը յիշեն: — **ՅԵ.** Գաւառ ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, տարբ. ընթերց.՝ Գաւառ Ինճիճ. ՀՀ. 69, Սաւառ Հանդ. Հայագիտ. 1, 113:

ՅԶ. Հար + ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, սեռ. Հարոյ, հոյ. Հար + Խոր. 23, Զենոբ 13, 25, Յովհ. Մամիկ. 29, 30, 58, Թովմ. Արծր. 24, Ասող. 80, 81, 103 («Մանազկերտ քաղաք ի սահմանագլուխն Հաղբայ»), 192, 277 («Ի գաւառն Հաղբ ի Մանազկերտ քաղաք») եւն., յն. Χάρχα կոստ. Պորփիր. de adm. imp. էջ 193—195, արաբ. al-Hark JRAS. 1902, 797: Անուանս նկատմամբ տես շտ. 2.: Գաւառս Մանազկերտ (այժմ՝ Մելազկերտ) քաղաքին կողմերը սահմակից էր Ապահոնեաց գաւառին, այնպէս որ Մանազկերտ մերթ Հաղբ գաւառին եւ մերթ Ապահոնեաց կ'ընծայուի Ինճիճ. ՀՀ. 117: Գաւառիս մէջ յիշուած Գաւառներ, Եղեգնի եւ Մանազկերտ գիւղերուն (Ինճիճ. ՀՀ. 120) դիրքը ծանօթ չէ: Տարածարձի (անդ) նկատմամբ այնչափ միայն կ'ըսուի թէ մտ էր Մանազկերտի: — **ՅԷ.** Վարձարձիկ + ԽԱՎ. 607, Վարձարձիկ ԽԱՍ. 31. ուրիշ տեղ չի յիշուիր: Կերպապէս արաբ. Bājunais (Balā-dūrī 193, 194, 200, Ghazarian Arm. unter der arab. Herrsch. էջ 21 եւ 74) աւելի վարձարձիկ կը յարմարէր քան Արձարձիկ: Բայց Bajunais

դիրքը չի յարմարիր վաժնունիք-վարաժնունիքի դիրքին, վասն զի Bajunaisն Արճիշու կողմերը փրնտուելու է՝ վանայ լճին հիւսիս-արեւելեան անկիւնը: Անուանցս նկատմամբ տես Հտժ. Զ.:

38. Բշնունիք, սեռ. Բշնունից ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, Փաւստ. 114, Եղեշ. 22 եւն., «գաւառն Բշնունիք», Թովմ. Արժր. 117, շատ անգամ յիշուած, նախնաբար տոհմի անուն (= Բշնունիք * Բշնունիք եւն.): Այս գաւառին մէջն էր Խլաթ՝ Պամ. Ս. Հաբիփով. 300, Ինճիճ. ՀՀ. 121, արաբ. Xilāṭ, Balāḍuri 176, 193 եւն., յն. Χλιῶτ, Χαλιῶτ Կոստ. Պորփիր. de adm. imp. 191—196, Χλιῶτ Mich. Attal. hist. 131, 132 եւն., այժմ Ախլաթ՝ վանայ լճին հիւսիս-արեւմտեան անկիւնը. նմանապէս Արճիճ Փարպ. 63 (ասկէ՝ Արճիճի Փարպ. 70), ԽԱՍ. 31, Ինճիճ. ՀՀ. 123, յն. Ἀρτζαχέ Combefis hist. Monothel. էջ 289 (Է. դար), Ἀλτζίχε Կոստ. Պորփ. de adm. imp. 194, 196, այժմ՝ Artsighe (գլխաւոր տեղ Adil-Djévoz՝ քաղաքի) Guinet 2, 710, վանայ լճին³ հիւսիսային ափին մէջտեղը: Այս գաւառը հին ատենները կը տարածուէր իբր Արճիճ-Սիփան լեռ գծէն մինչեւ Բաղիշոյ կողմերը: Երբ վարդան աշխ. 428 Բշնունիք բռնելով Արճիճի, Խլաթի եւ Բաղիշոյ կողմերը կը հասկընայ մինչեւ Հիզան, յայտնի է թէ այս սահմանները հնագոյն ատեններու համար նշանակութիւն չունին:

1 Եով. որ հայ. րի կը համապատասխանէ, եւ ո՛չ Բի:

2 Արաբ. Dhāt-al-jaus կամ Ad-al-jaudh JRAS. 1902, 797.

3 Արճիճ քաղաքն ետքէն վանայ լճին մէկ կողմոյն կամ լեզուին վրան էր (ԽԱՍ. 31, Լաստիվ. 71), որուն մտան անառիկ բերդ մը կար՝ ցամաք երկրին մէկ ժայռին վրայ: Քաղաքն այժմ լճին մէջ ընկղմած է, այժմեանը ժայռին մէկ կողմն վրան է Ինճիճ. Նոր Հայ. 165, Արշան Մեծ Հայք էջ 49:

39. Երէւրէի ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, Երէւրէի թովմ. Արծր. 280 (կարգա՝ Երէւրէի), սեռ. Երէւրէի թովմ. Արծր. 215: Գաւառս էր Վանայ լճին հարաւարեւմտեան ափին վրայ, ուր Jerivarkh ձեւով նշանակուած է Müller-Simonist աշխարհացուցին վրայ (չեմ գիտեր, որ աղբիւրներու համեմատ): Այստեղ է վերն էջ 188 յիշուած Göli (Աինչ) եւ հին հայ. Բախ (Bakh ձեւով կինէի աշխարհացուցին վրայ, 2, 634—635), որուն բերդը թովմ. Արծր. 220 այլուստ անծանօթ Փարսիէի հետ կը յիշէ:

40. Աղբիւր ԽԱՎ. 607, սեռ. Աղբիւրի, Աղբիւրայ Խոր. 96, 138, 140, 208, 210, Սեր. 93, 94, 108, 143, Յովհ. Կթղ. 55 (“Եղիա ի գեղջէ Արճիշոյ որ յԱղբովաի”), Ասող. 41, 102 (Եղիա ի գեղջէ Արճիշոյ, յԱղբովաէ, յեպիսկոպոսութենէ Բղնունեաց), թովմ. Արծր. 308, տարբեր ընթերց. Խորենացւոյ 96 էջին Աղբիւրի Խորճիճ. ՀՀ 124, Աղբիւրի (սեռ.) Փաւստ. 172 (Պետերբ. տպգր. էջ 146), ըստ այսմ՝ հնագոյն ձեւն է *Աղբիւրի, տե՛ս Չ. Հած.: Գաւառս էր Վանայ լճին հիւսիսային-արեւելեան կողմը, հոն՝ ուր այսօր ալ գեռ Արճիշոյ աւերակները նշանակուած են աշխարհացոյցներու վրայ: Արճիշն է հին հայ. Արճէշ, արաբ. Arjīš Balādurī 193, 194, 200 եւն., յն. Ἀρζεσ Կոստ. Պորփ. de adm. imp. 191—196. Արճէշ քաղաքն անցեալ դարուն կէսերը Վանայ լճին մէջ ընկղմած է. Մասնավանք՝ գիւղին քով գեռ քանի մը մնացորդները կը տեսնուին Cuinet 2, 710. քաղաքին մօտերը կը թափի “Եւրէնէ-չայ” անդ 665 եւ աշխարհացոյցը 634—635. Արճէշէ զատ կը յիշուին Չարիշա քաղաքն Խորճիճ. ՀՀ. 125, Խորհրդայն գիւղն անդ 126—127, Կերմանից գիւղն (սեռ. *Կերմանք-ի?), Մէժ-

1 Մարտի-Լնդ Ալեշանի քով Մեծ Հայք էջ 49:

իայ ուսիր անդ 127, գիւղն Վարախանից (սեռ. Վարախանք-ի?) եւ Աստիւսի գիւղն անդ 128: Ասոնցմէ մնացած է հիմայ կերմանից գիւղն «ոչ այնչափ հեռի ի յԱրձիշոյ» Ինճիճ. Նոր Հայ. 166 եւ Մեծօփայ վանքն՝ Արձիշոյ հիւսիսային կողմը 4—5 ժամ հեռաւորութեամբ (անդ). տես Բեւլքի աշխարհացոյցն ի Globus 63, Nr. 22; 64, 157: Ասիկայ պիտի ըլլայ Լինչի՝ Արձիշոյ հիւսիս-արեւմտեան կողմը նշանակած «Mesrop Vank»-ը: — Այս գաւառը վերջէն Գաւառ Արձիշոյ կամ Գաղթերունի-անուանուեցաւ Ինճիճ. ՀՀ. 126 եւ շար.:

41. Աղւստի: ԽԱՍ. 31, ԽԱՎ. 607, երկիրն Ապահունեաց («յոսինն մեծի լերինն Մասեաց» այս է Սիփան լեռան հիւսիսակողմը?) Փաւստ. 51, 52, շատ անգամ Ասողկան եւ Թովմ. Արծրունւոյ եւն Քով, յն. Ἀπαχουνή կոստ. Պորփ. de adm. imp. 191, 198, 195, արար. Bājūnais? տես վերն էջ 194: Ապահունիք անունը նախնաբար տոհմի անուն էր, հմմտ. Եղեշ. 33 «ի տոհմէն Ապահունեաց Մանէճ», 57 Բազրատունիք, Խորխոռունիք, Ապահունիք, Վահեւունիք, Պալունիք եւն.: Այս գաւառին մէջն էր Մանաչիէրո Քաղաքն ըստ Ջենորայ 40, Ասողկան 73, 183, Թովմ. Արծրունւոյ 224 (ընդհակառակն Հարբ գաւառին մէջ էր ըստ Ասող. 103, 277, այսինքն երկու գաւառներուն սահմանին վրայ տես վերը թիւ 36), այժմ Մելաղիերա՝ հարաւակողմը Մուրադ-սուի (Արածանւոյ), որ Ապահունեաց գաւառէն կ'անցնէր ԽԱՍ. 31, յն. Μαντζικιέρστ (τὸ χάστρον τοῦ Μαντζικιέρστ μετὰ τῆς χώρας τοῦ Ἀπαχουνής καὶ τοῦ Χαρχὰ καὶ τοῦ Κορή²) կոստ. Պորփ. de adm. imp. 193,

1 Աւելի ուղիղ հայ. հնչման համեմատ՝ Μαντζικιέρστ.

2 «Մանաղիերա՝ Ապահունիք, Հարբ եւ Վորի երկիրներով»:

արք. Manāsġird Yāqūt 4, 648, JRAS. 1902, 797. տնւ շած. Զ.: Ինճիճ. ՀՀ. 129—130
 ուրիշ տեղեր ալ կը յիշէ Ապահունեաց մէջ,
 որոնցմէ կ'երեւայ թէ միայն Թոնարուհի (ՏՅԳ.
 *Թոնարակը-ի) Ղաստիվ. 100 մնացած է, այժմ
 Թունարաս՝ Մելաղկերտի հարաւահողմն՝ անկէ
 3 ժամ հեռու. Ինճիճ. Նոր Հայ. 112:

42. Կոր, տարբեր ընթերց.՝ Կորէ ԽԱՎ. 607,
 Տէրէ St. Martin Mém. 2, 360, յն. Κοροή Կոստ.
 Պորփ. անդ. 193 (Ապահունիք, Հարբ եւ Կորի) եւ
 195 (Ապահունիք, Կորի եւ Հարբ):

Յոնիկէ՝ եւ Ուղէլիի մէջ 489՝ Կորէ գաւա-
 աին անունը ծածկուած ըլլայ թերեւս Բուլանը. ք
 դետին անուն մէջ, զոր Լինչի աշխարհացոյցը Kor-
 su անունով նշանակած է: Թէ անունս՝ Կորոյ յոր
 անուն մէջ ալ ծածկուած է, զոր թովմ. Մե-
 ծոփեցի՝ ըստ Ինճիճ. ՀՀ. 524՝ «երեւի դնել ի
 սահման Արճէշ քաղաքի», կախում ունի Կորի
 գաւառին դիրքէն կամ «Արճէշ քաղաքի սահ-
 մաններուն» տարածութենէն: Ըստ այսմ Ալիշան
 իրաւունք ունի, երբ Կորին Բուլանըքի կողմերը կը
 դնէ: Քանի որ Ապահունիք հարաւային կողմանէ
 Մանաղկերտէն անդին կը տարածուէր, Կորի
 կրնար Ապահունեաց սահմանակից ըլլալ՝ հարաւէն
 կամ հարաւ-արեւմուտքէն: Այս պարագային՝
 Խորխոռունիք՝ Կորիի եւ Ապահունեաց մէջ պիտի
 ըլլայ մերձաւորագէս:

43. Խորխոռունիք ԽԱՎ. 607, նախնաբար
 տոհմի անուն եւ աշխարհագրութենէ դուրս՝ միայն
 իբր այսպիսի գործածուած, հմմտ. Փաւստ. 29
 «ՂՄանասպ զԽորխոռունեաց զիշխան Մաղխա-
 զունեան տանն», 104 «Գարջոյլ Մաղխազ նա-
 հապեան Խորխոռունեաց» = Խոր. 115. Եղիշ.
 93 «յազգէն Խորխոռունեաց Խորէնն», հմմտ.
 Եղիշ. 32, 71, 77, Փարպ. 185, 190, Խոր.
 234 եւն.:

Տուրուբերանի գաւառներուն յաջորդական շարքը խուժէն սկսելով կ'երթայ դէպ ի հիւսիս մինչեւ Մարդաղի, ասկէ դէպ ի արեւելք՝ մինչեւ Գալառ, ասկէ դէպ ի հարաւ (հարաւ-արեւմուտք) մինչեւ Երիւարք, ասկէ՝ լիճը կտրելով դէպ ի հիւսիս-արեւելք մինչեւ Արճէշ, ասկէ ալ դէպ ի արեւմուտք մինչեւ Ապահունիք: Քանի որ Ապահունիք արեւմտեան կողմանէ Հարք գաւառին կը կցէր (Մանաղկեբա քաղաքն երկուքին ալ կ'ընծայուէր), ասով կը մեկնուի Կոստ. Պորփ-ի Կորի գաւառն Ապահունեաց եւ Հարքի հետ ի միասին յիշելը: Բայց չեմ բմբուներ թէ ինչպէս Կորի եւ Խորխոռունիք, եթէ Ապահունեաց կից էին, կրնային միանգամայն այսօրւան Բուլանք-Աղի կողմերն ըլլալ, ուր կը գնէ զասոնք Արշան Տեղագիր Հայոց Մեծաց էջ 23:

Ե. Միւս գաւառները:

44. Իշուր խԱՍ. 32, խԱՎ. 608: —
 45. Միւս Իշուր խԱՎ. 608: — 46. Իշուր գաւառն խԱՍ. 32, Իշուր գաւառն խԱՎ. 608: —
 47. Արշանից յոր խԱՎ. 608, Արշանից յոր խԱՍ. 32, յորն Արշանից («ի սահմանս Մոկաց») Ռշտունեաց քով թուում. Արժր. 127, Երիւարքի քով անդ 280. անուններուս նկատմամբ տես Հած. Զ.: — 48. Միջու խԱՎ. 608, տարբ. ընթերց.՝ Միջու, Միջու ինճիճ. ՀՀ. 134, Վիջու խԱՍ. 32: — 49. Արշանի Միջու խԱՎ. 608, Արշանի Միջու գաւառն խԱՍ. 32 Որք՝ գետով խԱՍ. 32: — 50. Արշանից գաւառն խԱՍ. 32, խԱՎ. 608. անունս նկատմամբ տես Հած. Զ.: — 51. Արշանի խԱՎ. 608, Արշանի խԱՎ. 608, Հայագիր, 1, 113, Արշանի խԱՎ. (?)

ԽԱՍ. 32: — 52. Զերճոր՝ ԽԱՎ. 608, Ղեւնդ 20, Թովմ. Արծր. 75, 279 («գաւառ կոչեցեալ Զերմածոր, որ է մասն երկրին Մոկաց»), «յորում գեան Մերճ», ԽԱՍ. 32, կարդա՛ Զերճ² ըստ Սիւքրեանի ԽԱՍ. էջ 43 Թարգմանութեան = յն. Ζίρμας Agathias 4, 29, արար. Zarm (Jarmh տեղ՝ արամէական միջնորդութեամբ) Yaqūt 2, 926; 642, 2 եւ 552, 6, Hoffmann Ausz. էջ 174, Hartmann: Mitteil. d. Vorderas. Ges. 2, 65, 97, նախկին Կենդրիտեան եւ այժմեան Բոհտան-սուն. անունս կրնայ նշանակել «Զերմի ձոր», = արար. vādī az-Zarm (Hartmann անդ 97) կամ նաեւ «Զերմ-ձոր», (Հմմտ. «Զերմահոս»), վասն զի Բոհտան-սուի ձորը՝ Զերմա-ձորէ սկսեալ կը ջերմանայ: Գաւառիս զիբբը կ'որոշուի մէջը գանուող Զ-էլ Թովմ. Արծր. 279, Զ-ըյլ 75, Զ-այլ 78 բերդով, այժմ Զրէլ-տէլ-Զրէլ-սուի վրայ Շատախէն քիչ մը վար, տես Hartmann անդ, Վիւննի աշխարհագրոյցն (Mitteil. d. k. k. Geogr. Ges. Wien 1890, Հտ. 33) եւ բնագրին էջ 2 Զրէլ-քալէսի «օգարածնական տեսակիտէ առեալ՝ Բոհտան-չայի վերին բարեխառն ձորոյն եւ ստորին ջերմ ձորոյն մէջ նշանաւոր սահմանաքար մըն է: Վասն զի Զրէլ-քալէսիէ անդին անմիջապէս բոլորովին տարբեր եւ ճոխ բուսականութիւն մը կը սկսի»:

Հնագոյն ժամանակները Մոկաց նահանգին մէջ՝ բաց ի Զուէլէ՝ կը յիշուին՝ Արճան գիւղը («ի

1 Յն. (τοῦ) Τζεοματζοῦ ἡσασ. Պորփ. de adm. imp. էջ 191 եւ 194, 8:

2 Սեր. 50 Կորդուաց մէջ Զերճ, (ուղղական) անու-նով գետ մը կը յիշէ «Դանիէլի կամուրջով, առանց մերձաւոր ծանօթութիւն մը տալու»:

3 Նոյն է նաեւ Զ-իւ, որ Գաւրիժեցոյ քով 418 Զուլամերկի հետ կը յիշուի, տես էջ 206:

գեօղն Ատիճանս, Արծրունին շարունակողը 309, Տյց. Արիճանի), Կճա- անուանեալ տեղին Խոր. 310 եւ Արիճանի վանքը, Ս. Վարդանայ վանքն եւ Սորբ Կանանց վանքն, «որ այժմ Սորբ Խաչատրի» վարդ. աշխ. եւ Արարուն ուխտան Ինճիճ. ՀՀ. 135—136: Արիճանի վանքն ըստ Ինճիճ. Նոր Հայ. 161 այժմեան Մոկս քաղաքին մէջն է, որ աշխարհացոյցներու վրայ Mōks կամ Mukus ձեւով նշանակուած է. Մոկս՝ Մէօկս-սուրբ վրայ է, որ քաղաքն երկուքի կը բաժնէ (Ինճիճ. անդ.) եւ Բոհասան-սու կը թափի: Անունէն դասակարգով՝ Մոկս Առանձնակ Մոկաց մէջ էր: Սորբ Խաչատրի վանքի նկատմամբ տես Ինճիճ. ՀՀ. 136, Խոր. 300. Արիճան Տամանուն վանք մը կը նշանակէ Մոկսի Տիւսիսարեւմտակողմը՝ Ղընդրդ-սուրբ մօտ: Ապարանք անուն տեղն Ինճիճ. Նոր Հայ. 162 գիտէ իբր գիւղ մը մերձաւորապէս 4 ժամ Տեոու Մէօկս-սուրբ. ասոր մօտերն իբր քառորդ ժամու Տեաւորութեամբ է Ապարանք վանքը: Cuinet 2, 634—635 Abaran կ'անուանէ զայն եւ իւր աշխարհացոյցին վրայ Մոկսի արեւելակողմը կը դնէ. կը կոչուի նաև «Սուրբ Խաչ Ապարանից» Արիճան Մեծ Հայք էջ 54, Cuinet 2, 714: Թիւ 47 դաւառին անունը գիտէ Ինճիճ. Նոր Հայ. 162 իբր անուն գիւղի մը կառուցեալ Տամանուն ձորագետի մը մէջ, վեց ժամ Տեոու Մոկսէն գէպ ի Տարաւ արեւմուտք¹, գետակի մը վրայ, որուն մէկալ եզերքին վրան է Գեօղնի գիւղն: Ըստ այսմ Առուանից ձոր գաւառը շատ Տեոու շէր Առանձնակ Մոկս գաւառէն եւ անոր արեւմտեան կողմն էր: Վերն արդէն ըսինք²

¹ Այլապէ՛ Cuinet 2, 714:

² Ինճիճեան Հնախօսութիւն Ա., 137 Վարդանայ աշխարհագրութենէն տեղ մը յառաջ կը բերէ, որ կ'ըսէ «Զերմածոր Շատախ է»: Շատախ ըստ Ինճիճ. Նոր Հայ. 163—164 է վեճակ եւ քաղաք, որ Շախ կամ Տախ ալ կը կոչուի, տես Արիճան Մեծ Հայք 54. Layard Nineveh and

Թէ Թիւ 52 Զերմածոր գաւառը կ'իյնար դէպ ի Շատախ: Ուստի արեւմուտքէն դէպ ի արեւելք ուղղութեամբ իրարու կը յաջորդէին Առուենից ձոր, Առանձնակ Մոկք եւ Զերմածոր գաւառներն, եւ հաւանական է որ Մոկաց գաւառները ԽԱՍ.ի քով առ հասարակ արեւմուտքէն դէպ ի արեւելք համարարիուած են, այնպէս որ Զերմածորը Մոկաց ամէնէն արեւելեան գաւառն էր: Քանի որ արեւելակողմը գտնուող Հողւոց վանքը Վասպուրական նահանգին Անձեւացեաց գաւառին մէջն է (տես վարը Թիւ 83), ուստի կը տեսնուի որ Մոկք գաւառն դէպ ի արեւելք կը հասնի իւր սահմանին՝ Շատախի վիճակին մէջ, ուստի էր յեականս ընդ մէջ Ղընդըք-սուի արեւմուտքէն եւ Շատախ-Միրեէմ-սուի արեւելքէն, ընդ մէջ Բոհտան-սուի հարաւէն եւ Ռշտունեաց՝ հիւսիսէն: — Այժմեան Մոկսի տեղւոյ այլ անուններն տես Ինճիճ. Նոր. Հայ. 162—163 (Յաղին, Պետար, Փառ եւն.), Layard Nineveh and Babylon New-York 1853 էջ 358, Cuinet 2, 713, նոյնպէս նաեւ Լինշի եւ Լայարդի աշխարհացոյցները:

Զ. ԿՐԺԷՒՅ ԳԱՒԱՌԵՆԵՐԸ¹:

53. ԿՐԺԷՒՅ (տես. ԿՐԺԷՒՅ, հյց. ԿՐԺԷՒՅ) ԽԱՎ. 608, Փաւստ. 21, 22 եւն., Եղեշ. 10 եւ 39, Ագաթ. 628 (աւ. ԿՐԺԷՒՅ-ՕԻ տեղ կարդա՛ւ աւ. ԿՐԺԷՒՅ-ՕԻ) եւ 597 (ԿՐԺԷՒՅ-ՕԻ աշխարհն՝ յոյն աղբիւրէ մը, հմմտ. *Korðouitōn xōra jn.* Ագաթ.ի մէջ), Խոր. 31, 114, 154, Պամ. Ս.

Babylon New-York 1853 էջ 359 եւ Կիպերտի եւ Լինշի աշխարհացոյցները: Cuinet 2, 704 անունս Taghe կը գրէ եւ անկէ վեց քիլոմ. հեռու դէպ ի հիւսիս-արեւելք կը գնէ Ս՝ՐԷՔ ՏԷԷՆը (դեղեցիկ եկեղեցւով մը Ս. Հովհաննէի եւ Ս. Գայրանէի) = Ս՝ՐԷՔ ՏԷԷՆ Խոր. 301:

¹ Ասանց թուոյն նկատմամբ տես ԽԱՎ. 608 ծան. 4, ԽԱՍ. 32 ծան. 2, Ինճիճ. ՀՀ. 188 ծան. 6:

Հռիփս. 300, Սեր. 50, Ասող. 169 եւն., ասիէ
 Կորդուսի¹ Խոր. 80, Եւսեր. Քրոն. Տրա. Աւգե-
 րեանի 1, 37, Երր. ասոր. Qardū, ասոր. նես-
 ասոր. Qardō, արաբ. Qardā Balādūri 176, յն.
 Καρδοῦχοι Բսենոփոն, τὰ τῶν Γορδουαίων χορία
 Սարաբոն գլ. 747, Γορδουηνή Սարաբոն 527,
 Պլուտ. Ղուկուղղոս գլ. 21, բնակիչք՝ Γορδουηνοί
 Պլուտ. Ղուկուղ. գլ. 26 եւ շար., τὰ Γορδουαῖα
 ὄρη Սարաբոն գլ. 522, Պաղոմ. էջ 935, Καρδου-
 αῖοι Բերոսոս (Յոսեպոս Հնախոս. եւ Եւսեր.
 Քրոնիկ.), τὸ Καρδοῦνον ὄρος Գիոն Կասիոս, լատ.
 Cordueni Սալուստիոս, Պլինիոս, Corduena Ամ-
 միանոս, Cardueni Եւտրոպիոս 8, 3 եւն., անս
 Նէօլդէկէի յօդուածն՝ «Kardū und Kurden» Կի-
 պերտի Հանդիսին առթիւ Հրատարակեալ ճառե-
 նին մէջ՝ էջ 73 եւ շար., Պաղոմ. էջ 947, Hart-
 mann Bohtan (Mitt. d. Vorderas. Ges. 2) 90 եւ
 շար.: ԽԱՍ. 32 Կորդուաց վրայ կ'աւելցընէ «յո-
 բում Թ.Վ.Ն՝ առ Ասորեստանեալ», այս՝ այն անգն
 է, որ Հռիփսիմեանց պատմութեան մէջ Թ.Վ.Ն.՝
 կը կոչուի եւ պիտի նշանակէ «Առթ ոգիք ելին ի
 տապանէն» Խոր. 301, այժմ՝ «Գարեէէ Թ.Վ.Ն.՝
 այսինքն Գեօղ ութից» Ինճիճ. Նոր Հայ. 351,
 ասոր. Թēmānōn, յն. χώμη θαμανῶν «ἀμφὶ τὰ
 Καρδοῦχια ὄρη» Agathias 4, 29, արաբ. Թamā-
 nūn², գիւղ մ'ի Քարտա, որ իւր անունը տապա-
 նէն ելլող ութ (Արաբացուց քով «ութուն»,

¹ Այստեղ էջ 73 դրուած Γορδιαῖοι ձեւը (iosf)
 իրեն նեցուկ ունի լոկ Կուրաիոսի (5, 1, 14) Gordiaeorumը,
 Աւանդութիւնը կ'ընծայէ Առիանու քով (3, 7, 7)
 Σογδιανῶν, Պլուտարքոսի քով Աղէքս. 31 (Տրա. Sin-
 tenis 3, էջ 174, 1843), Ինչպէս կ'երեւայ, Γορδουαίων.
 Առիանու Գիւրնէրեան եւ Սինոնեան Հրատարակութիւն-
 ները կը կարգան (3, 7, 7) Γορδουαίων.

² Sūq Թamānīn JRAS. 1902, 265.

վան զի արաբ. ծամանուն «ութուն» կը նշանակէ) անձինքներէն առած է կ'ըսուի՝ Ինձիճ. Նոր Հայ. 351, Hoffmann Ausz. էջ 174, Hartmann Bohtan 1, 53; 2, 93, 128 (ճուղի լեռան ստորաբ, որ ճէզերէ իբն Օմարէ իբր 7 ժամու ճամբայ հեռու է), այժմ Բեյրութին քրդաբնակ գիւղ, քրդերէն Heštāne (այսինքն «ութուն») Sachau, Reise durch Syrien und Mesopotamien 376, Hartmann անդ 1, 53 եւ 84: Կորդուք (= Corduena²) երկիրն ընդարձակ մտօք առեալ՝ Տիգրիսի վրայ էր ընդ մէջ անոր օժանդակներուն՝ հիւսիսէն Բոհրան-սուի եւ հարաւէն Խաբուրի. Կորդուք անձուկ մտօք առեալ՝ երկիրն հարաւային մասն էր, որ Խաբուր գետով Ասորեստանէն կը բաժնուէր: Կորդուք անունը նոյն է ասոր. Qardū անուան հետ եւ չի կրնար հայկական նկատուիլ, բայց տարակից չկայ որ Κύρτοι «Քուրդք» Սարաբոն գլ. 523, պահլ. Kurtān (Kārmānak i Artachšir i Pāp. Bombay 1894, էջ 2, § 7), արաբ. Kurd, յբ. Akrād, հայ. Բուրդ Կիր. 220 անու-

1 Հայկական հին մատենագրութիւնը (Եւսեր. Քրոնիկոն հրտ. Աւգերեանի Ա., 36-37, Փաւստ. 22, Պամ. Ս. Հռիփս. Խոր. 300, Թովմ. Երծբ. 19, Խոր. 14, տես վերն էջ 176 իմաստին նկատմամբ) սեմական զրուցին նման ու անոր հետեւելով կ'ըսէ թէ Կորդուք = ասոր. Qardū եւ ի մասնաւորի Կորդուաց Սարաբադ լեռն է տապանին իջած լեռը: Միայն Ծննդոց ք. 4 կ'անուանէ տապանին իջած լեռն «ի լերինս Երաբասայ» (նման յունարէնին՝ ἐπί τὰ ὄρη τὰ Ἀραγάτ.) Տե՛ս այս նկատմամբ այժմ Marquart Osteurop. und ostasiat. Streifzüge էջ 290:

2 Հնագոյն ժամանակները Gordyene արեւմտեան կողմը՝ Տիգրիսէն անդին կը տարածուէր, վասն զի Սարաբոնի համեմատ (գլ. 747) Σάρεισα քաղաքն, այժմ Շարիշ Կիպերաի աշխարհացոցին վրայ, Տիգրիսի արեւմտեան կողմը՝ նոյն երկիրն կը վերարբերէր, ինչպէս նաեւ Σάταλζα (?) եւ Πίναξα. այժմ Ֆինիկ՝ Տիգրիսի արեւելեան կողմը:

նէն զանազանելու է, ինչպէս Նէօլդէկէ (անդ) իրաւամբ շեշտած է: Թէ Հայ. Կորդուք — յաւելուածով, ինչպէս Անդրէաս (Mitt. d. Vorderas. Ges. 2, 36 [90]) կ'ընդունի, *Կորդուք — +է ծագած բնայ, խնդրական է, վասն զի — յաւելուածը (Epenthese) հայերէնի մէջ ուրիշ տեղ չի հանդիպիր. նմանապէս խնդրական կը մնայ թէ Կարծօօչօի ձեւին — չօի վերջաւորութեանը մէջ տեսնելու է Կորդուք + յորնակերտ վերջաւորութիւնը¹:

54—56. Աբրի՛ն, Վի՛ն եւ Ներ՛ն Կորդրէ՛ + ԽԱՎ. 608, տարբեր ընթերց.՝ Կորդրէ՛ + ԽԱՎ. 32. Արձախ... Տմորիք... ամուր աշխարհն Կորդրէ՛աց... Կորդուք Փաւստ. 159. Կորդուք, Կորդրէ՛ + եւ Տմորիք Փաւստ. 209. Տմորիք եւ Կորդիք, Արձախ եւ Աղուանք, Վերք եւ Խաղտիք Եղիշ. 72. յերկրին վրկանու կային գերեալ Հայք, «կային անդ եւ ազգ Կորրեացն՝ որ դերեցան մերովքն արամիք²: Կային անդ եւ յիշխանութենէն Յունաց եւ յԱսորուց կողմանէ ոչ սակաւք: Էին ազգ Կորրեացն անհաւատք³ Սեբ. 60. Տմորիք «որ այժմ կոչի Կորդրիք» Խոր. 132 (տարբեր ընթերց.՝ Կորդիք Ինձի՛ճ. ՀՀ. 146): Թէ այս անուան բուն ձեւն որն էր, կարելի չէ որոշել. անունս պէտք է տարբերել յն. Κόρτιοι «Քուրդք» (որուն դիմաց՝ հայերէնի մէջ *Կորդրէ՛ սպասուելու էր), ինչպէս նաեւ Կորդրէ՛ + է⁴: Կ'երեւայ թէ այս երկիրը Տմորիքի քովն

¹ Հմմտ. Γόρδοχοι եւ Γόρδοι երկրորդական ձեւը Կտեփանոս Բիւզանդացւոյ քով՝ Γορδοαία անուան տակ, նոյնպէս Τάοχοι եւ Τάοι = Հայ. Տայ-+:

² Այսինքն՝ Հայերով:

³ Այսինքն՝ ոչ-քրիստոնեայ: Աստիք Եղիշէի քով 10 եւ 39 (Աղմեաց, Կորդուաց, Ծաւղէից [Ձաւղէից], Գասան եւն) քրիստոնեայ ազգերուն մէջ չեն յիշուիր:

⁴ «Վաղվաղակի յԱտրպասականէ գունդ առեալ եւ Կտրեաց մարզպանէն եւ զգունդն Կորդուք» որ զայն տեղքն էին, գայր հասանէր յաշխարհն Հայոց ի գետեզըն Երասխայն

էր, ուստի՝ Կորդուաց արեւելակողմը: Թէ Պաղու-
մէոսի էջ 947 յիշած եւ Կորդուաց արեւելակողմը
գտնուող *Korataia* (տարբեր ընթերց.՝ *Korataia*,
Korraa, *Corea*, *Cortaea*) երկրին հետ նոյն է, կը
մնայ խնդրական:

57. Այրւնէ՛ + ԽԱՍ. 32, Այրոսնէ՛ + ԽԱՎ. 608, Այրոսնէ՛ + Հանդ. Հայագիր. 1, 113. —
58. Այրոս + ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 608, այլապէ՛
Ինճիճ. ՀՀ. 138, Հանդ. Հայագիր. 1, 113. —
59. Մոլթուանէ՛ + ԽԱՎ. 608, Ոլթուանէ՛ + ԽԱՍ. 32,
Մոլթուանէ՛ + Ինճիճ. ՀՀ. 138. — 60. Որտէրանէ՛ +
ԽԱՎ. 608 (սխալ Որտուանէ՛ + ԽԱՍ. 32), «գաւառն
Որտիրանից» Չաւ (այս է՛ Վերին Չաբ) գետոյն
վրայ թովմ. Արծր. 143, Ինճիճ. ՀՀ. 147. Իսկ
ձորն Որտիրանից թովմ. Ածր. 274 էր Մեծ-Աղբակ
գաւառին մէջ (Վասպուրականի նահանգ), նոյն-
պէս նաեւ Որտիրանը գիւղը Յովհ. Կթղ. 69,
Ասող. 108, Ինճիճ. ՀՀ. 208. — 61. Կարսոսնէ՛ +
ԽԱՎ. 608, Սարսոսնէ՛ + ԽԱՍ. 32, տարբ. ըն-
թերց.՝ Կարսոսնէ՛ +, Կարսոսնէ՛ + ԽԱՎ. 608, Կար-
սոսնէ՛ + Հանդ. Հայագիր. 1, 113. — ոսնէ՛ + վեր-
ջաւորութեան պատճառաւ՝ նախնաբար տոհմի ա-
նուն. — 62. Ճհոսնէ՛ + ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 608,
Ճհոսնէ՛ + իբր գաւառ եւ բերդ Արծր. 153, 263,
270, 278 եւն. անուանս նկատմամբ տես Հած. Զ.:

63. Փոսր Աշքնէ՛ + ԽԱՎ. 608, Փոսր Աշքնէ՛ +
ԽԱՍ. 32, Արծրունւոյ քով Աշքնէ՛ (իսկ) 252,
սեռ. Փոքր Աղբակոյ 240, «յամուրսն Ջլմար եւ
ի Սրէնէ՛ +՝ ի գաւառին Փոքր Աղբակ» Արծր. 54.

Փարս. 369: Կորդուացի տեղ առ Ագաթ. 628 կորդուաւ է
Կորդուանէ՛ +, գործիական Կորդուաբ-ի (յն. Ագաթ. էջ 77, 70
Korodonitōn):

1 «Ջլմար եւ Սրինգ եւ Ճախուկ», Արծր. 135. «Ջլմար
եւ Սրինգ», Արծր. 196, 240, «Սրինգ եւ Ջլմար», Արծր.
203, սեռ. «Սրնգոյ եւ Ջլմարոյ», Արծր. 279: Ինչպէս

«Խառն գրականութեամբ սահմանին առ միմեանս Փոքր Աղբազ եւ աշխարհն Կորճէից եւ Պարսկահայոց, Արժր. 259 (Կորճէք գաւառին եւ Փոքր Աղբազին վրայ տես էջ 54): Փոքր Աղբազ էր Զուլամերկի շուրջը գտնուող երկիրն, իսկ Մեծ Աղբազ (Ասսպուրականի մէջ)՝ անոր հիւսիսակողմը Բաշ-Քալէի շուրջը գտնուող երկիրը: Հայ. Աշխ-է կամ Աշխ-է է յն. Ἀλουάχα Պաղոմ. 6, 2, 10 (ի Մարս), Ἀλβάχγ (ուղղուած Սարաբոնի գլ. 523 Συμβάχγէն, զոր Ատրպատականի բնակիչները հռոմէական իշխանութեան անցած Հայերէն գարձեալ առած էին) ըստ Անդրէասի, Realencyklopädie Pauly-Wissowa յի Ἀλουάχα անուան տակ, Մարքարտ Երանշահր 109, արաբ. Albāq Ibn Chordādbēh 123, այժմ Albāg վերին Ջաբի վրայ, տես Hartmann Bohtan 2, 94:

Հնագոյն ժամանակները կորդուաց եւ կորդրեաց հետ ի միասին կը յիշուի **63**. Տճրէ+ (տես. Տճրէ-ց), այսպէս վերը Թիւ 54—56 Փաւստոսէն, Եղիշէէն եւ Խորենացիէն յառաջ բերուած տեղերը, անոնցմէ դուրս դեռ կը յիշուի Եղիշ. 97, 98 («յանմատոյց ամուսն Տճրեաց», «իսկ որք էին յամուսն Տճրեաց... հասեալ ի մօտուոր աշ-

արդէն Ալիշան ըսած է Մեծ Հայք էջ 55, Զըմը է այժմեան Զուլամերկ, աշխարհացոյցներու վրայ Dschulamerik, Djulamerik, Julamerik, եւն, արդի Հայ. Ճուլամերկ Ինճիճ. Կոր Հայ. 158, Գուրիժեցի 418, 495 (Զուլի եւ Շատախի հետ յիշուած, տես վերն էջ 249), ասոր. Julmar եւ Julamerk. Հմմտ. Յայամտ. Ինճիճեանի քով ՀՀ. 159 «Զղամաթ (կարգա՝ Զղամար) որ է Զուլամերկ, — Սըինէ է Qal'ā dh Sēringā Hoffmannի քով Auszüge էջ 204, 230, աւերեալ ամրոց մը՝ կղզիացած լեռան մը վրայ, «Dissert. Jelutén բաժնող Deraik լեռան ոտքը բացուածքի մը մէջ», A. Grant, The Nestorians 83: Ալիշան Տեղագիր Հայոց Մեծաց էջ 55 Սրինգը կը զնէ Զուլամերկի հիւսիսակողմը գտնուող Արեւլ տաղի (Arabi Dagh Լինչի քով?) հարաւային կողմը — որ աղբեր համեմատ:

խարհն Պարսկաց», Խոր. 200 (Զօրայ Յուլիանոս ուրացողէն կը բաժնուի եւ Տմորիք կ'ամբանայ), Պամ. Ս. Հռիփս. Խոր. 301 (Կորդուաց կողմերէն մեկնելով՝ ուր էր տապանին լեռն, եկան «օթեւանս արարեալ ի վտակս դետոյն՝ մօտ ի կամուրջն ի կողմն Տմորեաց»), Արծր. 37 («զկողմամբքն Նիւուէի եւ զՏմորիս ամրոցաւն որ ի նմա»), 39 («զՏմորիս՝ ամրոցաւն եւ զգետափնեայսն Նիւուէի»), 81 (Մերշապուհ, «որ յայնժամ ի Տմորեայն ամրանայր բերդի»), Ինճիճեանի քով ՀՀ. 147 յիշուած երկու տեղեաց համեմատ կինամօման կը բուսնէր Տմորիքի մէջ: Քանի որ Խոր. 132 (տես վերն էջ 251ա) Տմորիք՝ Կորդրիք երկրին հնագոյն անունն է կ'ըսէ, կրնանք ենթադրել թէ Տմորիք գաւառը Զ. դարուն Կորդրիք գաւառին հետ միացուելով՝ անկէ սկսեալ Կորդրիք անունը կրած է: Ասով կը մեկնուի Խորենացոյ ըսուած աշխարհագրութեան այլ եւս Տմորիք անունը չյիշելն եւ երեք Կորդրիք գիտնալն, որ յերեւան ելած էր Կորդրիք եւ Տմորիք հին գաւառներուն միացուելովը: Բայց ինչպէս մեկնելու է այն պարագան, որ ոչ միայն Խորենացոյ ընծայեալ Սրբոց Հռիփսիմեանց պատմութիւնն, որուն ժամանակը գեո հաստատուած չէ, այլ եւ Ժ. դարուն գրող Թովմ. Արծրունի, որուն շատ լաւ ծանօթ էին Հայոց հարաւային գաւառները, Տմորիքը կը յիշէ, իսկ Կորդրիքը՝ չի յիշեր: Արդեօք Արծրունին Տմորիք անունը հնագոյն աղբիւրներէ՞ առած է, որ մեզ հասած չեն: Միտ դնելու է որ Արծրունին Տմորեաց վրայ խօսք կ'ընէ միայն իւր պատմութեան առաջին մասերուն մէջ, ուր Հայոց հնագոյն պատմութեամբն ու Սասանեանց ժամանակովը կը զբաղի:

1 «Ի վտակս դետոյն», Հազկէ-սուի:

2 Թովմ. Արծրունոյ էջ 232 Կորդուքը կարգաւու է՝

— Կորդոբե-Տմորիքի դիրքը Խոր. 132 մասնանիշ կ'ընէ գրեթով՝ Սմբատ⁴ բնակէ ի Տմորիս, որ այժմ կոչի Կորդոբե, ի յԱլլէ նստուցեալ զբազմութիւն գերւոյն: Ալլէն՝ է այժմեան Էլլէ, այսօրեան Beit-ul-Sebāb քաղաքի գլխաւոր տեղն առ Cuinetի 2, 755 (էջ 634—635 աշխարհացուցին վրայ քիչ մը շատ դէպ ի արեւմուտք մղուած), Էլլէ Լինչի աշխարհացուցին վրայ, արաբ. Alqī Yaqut 1, 352. 2, 957, Hartmann Bohtan 1, 28: Տմորիք է, ինչպէս վերն էջ 295 ըսինք, ասոր. Tmōrāyē⁴ «Վայրենի լեռնական ժողովուրդ մը պարսիկ պետութեան մէջ, որուն հետ կաւատ 506 ի խաղաղութենէն ետքը ստիպուեցաւ պատերազմիլ», Nöldecke ZDMG. 33, 158, Josua Stylites էջ 18, 1. 19, 14, Ջաքարիա Հոետոր էջ 116, յն. Ταμωρίτις (տնս վերն էջ 21): Հմմտ. Belck. Btrg. z. alten Geogr. und Gesch. Vorderas. էջ 70 (= ասորերէն Tumurri(ra) Գլանաձեւ արձանագր. 3, 66, կամ Tumurraai Nābi Jūnus 16): Corduena նահանգին մէջ վերջէն յիշուած տեղեաց անուններուն նկատմամբ տնս Hartmann Bohtan, eine topographisch-historische Studie, Mitt. d. Vorderas. Ges. 1 եւ 2: Այս անունները հայկական չեն:

Կորդուք գաւառին դիրքը բաւականաչափ որոշուած է Bētmānīn (տնս էջ 203) անուն տեղւոյն միջնորդութեամբը. արեւմտեան կողմանէ Տիգրիսի կը կցէր: Տմորիքի դիրքն որոշուած է Էլլէ-Էլլով, Որսիրանքինը՝ մեծ Զաբով, Փոքր Աղբագինը՝ Զուլամերկով: Որովհետեւ հայկական աշխարհագրութեան մէջ գաւառներուն շարքն է Կորդուքէն դէպ ի Փոքր Աղբագ՝ Կորդոբե-Տմորիքի վրայէն, ուստի բացերեւ է որ աշխարհագրութիւնը գա-

1 Յայտնուորքի մէջ ալ Հոկա. 29ին յիշուած՝ ըստ Ինճիճ. ՀՀ. 505:

ւառներուն թուումը կ'ընէ արեւմուտքէն արեւելք ուղղութեամբ, այնպէս որ կորդուք այս նահանգին ամէնէն արեւմտեան գաւառն է, իսկ Փոքր Աղբաղ՝ ամէնէն արեւելեանը: Ասով գէթ յընդհանուրն կ'որոշուի նաեւ մէկալ գաւառներուն զիբքը, որ այս յիշուածներուն մէջտեղներն են:

Է. Պարսկահայոց գրաւորները:

64. «Այլ որ կոչի Կրտսէն», ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 608, Այլ գրաւոր Արծր. 260. — **65.** Մըլ ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 608. **66.** Թըբէ ԽԱՍ. 32, Թըբէ ԽԱՎ. 608, Թըբ (ի Թրաք գաւառ եւ ի Շնաւհ) Արծր. 260. — **67.** Արէլ, «որ է Ուլէ», ԽԱՍ. 32, Արէլ (տարբեր ընթերց.՝ Արէլ) ԽԱՎ. 608, Արէլ Հանդ. Հայագիտ. 1, 113. — **68.** Ընն ԽԱՎ. 608, Անն ԽԱՍ. 32. Ընն, Ընն, գրաւոր, գրաւոր Ընն Արծր. 252, 259, 262. — **69.** Տաբէր ԽԱՎ. 608 (հայ. Տաբերի?), Տաբէր ԽԱՍ. 32, Տաբէր Արծր. 252, 259. — **70.** Ջարէնն ԽԱՎ. 608, Ջարէնն ԽԱՍ. 32, Ջարէնն Արծ. 252, Ջարէնն Արծր. 143 (Աղբաղ, Ջարէհան եւ Ակէ), Ջարէնն Արծր. 260, ուղիղ՝ Ջարէնն, տես Ջ. Համ. — **71** եւ **72** Ջարսնի (տարբ. ընթերց.՝ Ջարսնի, Ջարսնի) եւ Հէր ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 608, վկայութիւններն սկսեալ Փաւստոսէն տես վերը Պարսկահայք նահանգի եւ Ռոտակքի տակ էջ 89—92, ասոնցմէ զառ՝ «Ջարուանդ գաւառ», Խոր. 17, Արծր. 8, «Ջարեւանդ գաւառ»՝ Ամբրիոսիկ (տարբ. ընթերց.՝ Ամբրիոսիկ) ամբողջով Ղեւնդ 102, «Ջարաւանդ Արապատականի» Արծր. 50, «գաւառն Ջարեւան» Արծր. 261. Հէր քաղաք = Խէր՝ (որմէ գաւառն իւր անունն առած է)

1 Հայերէնի մէջ հ գաւառականի ազդեցութեամբ կը փոխուի ի-ի, ի մասնաւորի վանայ գաւառաբարբառին մէջ:

Արծր. 226, 263, «Խերականն դաշտ» Արծր. 264, սահմանակից Անիանից յարդն ի Վասպուրականի 226: Զարասանք է արար. Zarāvand Yaqūt 2, 922 (Սալամասի քով). Հեր կամ Խեր = յն. Χέρτ կոստ. Պորփ. de adm. imp. 192: Քանի որ Հեր Յովհ. Կթղ. ի (էջ 158) եւ Մտթ. Ուս. հայեցւոյ քով (էջ 105, 106¹), Χέρτ կոստ. Պորփ. ի (անդ) քով եւ Զարաւանդ Yāqūt ի (անդ) քով Սալամասի հետ ի միասին կը յիշուին, Զարաւանդն ու Հերը՝ Սալամասէ՞ հեռու փնտուելու չենք: Հմմտ. Վարդան Աշխ. էջ 422 «Հեր եւ Զարեւանդ գաւառն՝ Խոյ է» (Խոյ՝ Ուրմիոյ լճին հիւսիսային կողմը): Հեր գաւառին մէջ յիշուած նշանակի եւ Փետրոսի գիւղերն Ինճիճ. ՀՀ. 155 անծանօթ են. ասոնց անունները պարսկական կը հնչեն:

Քանի որ Հեր եւ Զարեւանդ ամէնէն հիւսիսային գաւառներն էին, պիտի ըսենք թէ գաւառաց թուուը ԽԱՍ. 3՝ կը կատարէ հարաւէն արեւելք ուղղութեամբ, ուստի Այլեկուրիճան՝ ամէնէն հարաւային գաւառն եղած պիտի ըլլայ:

Ը. Վասպուրանի գաւառները:

ԴՅ. Ուշարանի՛ + ԽԱՎ. 608, Ըւշարանի՛ + Փաւստ. 24, Ուշարանեաց գաւառն Փաւստ. 178 եւն, շատ անգամ յիշուած, նախնաբար տոհմի անուն (կազմիչ մասերը՝ ուշար = *ուշար կամ *ուշար +

¹ «Ժողովեցան Հեր եւ Սաղամասս եւ սսպատակ արարին զԹոռնեւան գաւառն» էջ 105, «Մուս ի Հեր եւ ի Սաղամասս եւ սսա թէ Թոռնեւան եւ ամենայն աշխարհն անմարդ է» 106:

² Հայ. Սաղամաս, վերջէն Սաղամաս Մտթ. Ուս. հ.: Սաղամաս Գաւրիժեցի, յն. Σαλαμάς, արար. Salamās Yāqūt 3, 120: Արդի Սալամաս, Սալմաս ձեւերը հայկական բերնէ ծագում տա՞ծ չեն, վասն զի Հայոց բերնին մէջ Սաղամա, Սաղամասս կամ Սաղմաս եւն հնչուելու էր:

«նի-+ = *ոյնի-+» «զասհմնն Ուշտունեաց եւ զասհմնն Արծրունեաց», Փաւստ. 46, «նահասպեանն Ուշտունեաց», Փաւստ. 104, «Գարեգինն սըշտունին», Փաւստ. 243 եւն: Այս գաւառն ըստ ԽԱՍ. Ի էջ 32 էր «ընդ Մոկաց եւ ծովունն Բզնունեաց, յորում կղզիք երկու՝ Ախիւմ-ը եւ Արտի, եւ ցամաքակղզին Մանգիլերո»։ Ախթամար է՝ յեանագոյն ձեւը հին հայ. Աշխում-ը Փաւստ. 20, Ինձիճ. ՀՀ. 172. Արտի՝ այժմ Արտէր կը գրուի ու կը հնչուի Արծր Ինձիճ. Նոր Հայ. 153: Երկու կղզիներուն նկատմամբ տես Ինձիճ. Նոր Հայ. 151—154, Guinet 2, 669, Rohrbach Vom Kaukasus zum Mittelmeer էջ 70: Մանգիլերո (տարբեր ընթերցուած՝ Մանակիլերո Ինձիճ. ՀՀ. 169 ծան. 2) ցամաքակղզին է Արծրունւոյ էջ 229 յիշած Իրն Մանակիլերո, լինն ափը դարաւանդ մը, ուսկից Մանածիրհ գերեալները լինը նեաեւ տուաւ (Փաւստ. 24). ասոր քով կայ Քարադաշտ անունով փոքրիկ գիւղ մը՝ Ոստանէն իբր 1½ ժամ հեռաւորութեամբ՝ դէպ ի հարաւ-արեւմուտք Ինձիճ. Նոր Հայ. 159: Գաւառիս մէջ կը յիշուին հեաեւեալ տեղերն ալ. 1. Ընյախաւը լեռը՝ այս է «Սար Ընձաքի» (տես Չ. Հտծ.), Ընձաք գիւղով, Endsakh կիպերտի աշխարհացուցին վրայ, Enzakh Լինչի քով. լեռը վերջէն կադուրիլը (տես Հտծ. Չ.) կոչուեցաւ Ինձիճ. ՀՀ. 166, լեռանս գառիվայրին վրայ է՝ կապուտկողայ Ս. Յակոբ վանքը՝ կարմրակայ՝ վանքէն 2 ժամ հեռու՝ դէպ ի հարաւ-արեւմուտք Ինձիճ. Նոր Հայ. 147: Տեղւոյս եկեղեցւոյն շինութեան նկատմամբ տես Ճառընտիր Ինձիճեանի քով ՀՀ. 166. գեաեղեքը լեռան ստորոտը գտնուող Յակոբայ աղբեր նկատմամբ

1 կարմրակ լինն մտա էր, Առաեր կղզւոյն արեւմտեան կողին հանդէպ, գեղեցիկ եկեղեցւով մը յանուն Ս. Աստուածածնի, զոր Գաղիկ թագաւորը շինեւ տուած է Ինձիճ. Նոր Հայ. 146, Ալիշան Մեծ Հայք էջ 541.

տես անդ եւ Փաւստ. 24: Այս յիշուած տեղերը թէ եւ Ռշտունեաց կը վերաբերին, բայց գրեթէ Աղձնեաց սահմանին վրայ էին ինձի՛ճ. ՀՀ. 63—64, հմնտ. Փաւստ. 24: 2. Ոսրուն աւանն Արարւնեան քով, այժմ Vostan Արաս լեռան քով, տես աշխարհացոյցներն եւ ինձի՛ճ. Նոր Հայ. 158: 3. Սահալ գիւղ. ինձի՛ճ. ՀՀ. 169: 4. Նոր-Քեօլ աւանն ինձի՛ճ. ՀՀ. 169, այսօր 'Նորքէջ' Լինչի աշխարհացոյցին վրայ, Աղթամարայ արեւմտեան կողմը (?): 5. Գուհնա (հայ. Գուհնա-ի?) եւ Տըղ գիւղերն ինձի՛ճ. անդ 171: 6. Նոր-Քի ինձի՛ճ. անդ 171, վերջէն Նարեկայ վանք եւ գիւղ՝ լիճէն մէկ ժամ հեռու ինձի՛ճ Նոր Հայ. 145, Լինչի քարտէզին վրայ Narekh: 7. Ուն-բոյ (Ուն-բոյն, Ուն-բոյն) լեռն ինձի՛ճ. ՀՀ. 178:

ՊՂ. Տոբ ԽԱՎ. 608. Տոբ "յեղից Բղնունեաց" (լճին) ԽԱՍ. 32, "ամուր քաղաքն Վան, որ է ի գաւառին Տոբոյ", Փաւստ. 172. "միջնաբերդի Վան բերդի, որ էր քաղաքն ի Տոբ գաւառին", Փաստ. 178. "յերկիրն Տոսպայ (կարգա՝ Տոսպայ), ի քաղաքն ի Վան", Փաւստ. 243. "Վանն Տոսպայ", Խոր. 223. "Տոբ գաւառ, Պամ. Ս. Հսիփսիմ. 302. Տոբ Արծր. 50, 251, 262. Վնոսոյ Գուհնա Արծր. 217. "ի Վանտոսպ ի քաղաքն Շամիրամայ", Արծր. 63, 240 եւն., յն. Θωσπία իբր քաղաք Պաղոմ. էջ 946, Θωσπίτις իբր լիճ եւ երկիր՝ Պաղոմ. էջ 936 եւ 945, լիճն Θω(σ)πίτις Սարաբոն զլ. 592, "լիճն որ թոսպիտէս կը կոչուի" Պլին. NH. 6, 27, 31 (128), խաղտէական սեպագիր արձանագրութեան մէջ Տոբոյ՝ գլխաւոր քաղաք Բիսինա պետութեան եւ երկրին: Ըստ այսմ՝ Տուշպա հին քաղաքանունն եղած է

1 Թրք. +եօյ = հայ. քիւլ. քիւլ. քիւլ. Տես Nor-kjugh Կիպերոսի Ռիդգերի Աշխարհագրութեան համար պատրաստած աշխարհացոյցին վրայ՝ Աղթամարայ հարաւարեւմտեան կողմը:

Հայոց քով երկրանուն, իսկ քաղաքը Վան (տես
Հած. Զ.) նոր անունն առած է: Վան քաղաքին
եւ բերդին մասին տես Ինճիճ. ՀՀ. 179—186, Նոր
Հայ. 138 եւ շար. եւ այն ամէն երկերն որ Հայաս-
տանը կը նկարագրեն: Վանէն զատ՝ հնագոյն ժա-
մանակներն այստեղ կը յիշուին Կիւլաշից (տես.
*Կիւլաշի-ի) գիւղն՝ Վարագայ արեւելակողմն Ինճիճ.
ՀՀ. 186, այժմ Kochpantz ըստ Վիւնչի՝ Peter-
manns Geogr. Mitt. 35 (1889) տխակ. 9, Գէշիշ-
կէօլ-սուի հարաւակողմն, ասոր քով՝ Անի-մի-նից
(տես. *Անի-մի-նի-ի) գիւղն ու Չորոյ վանք մենաս-
տանն, յետոյ Սը-նո-ր կոչուած՝ Ս. Հաիփօիմէի
եկեղեցւով կամ վկայարանով Ինճիճ. ՀՀ. 186—
187, Նոր Հայ. 148. Լէշո- (Լէշի, Լէշո?) գիւղն
Արծր. 215, Ինճիճ. ՀՀ. 187, այժմ Լէ-ի Ինճիճ.
Նոր Հայ. 149, Լինչի քով Lezk?, շատ անստոյգ.
Արտա-նո գիւղն Ինճիճ. ՀՀ. 187, Նոր Հայ. 144,
Լինչի քով Artemid Վանայ լճին եզերքը՝ Վան քա-
ղաքին հարաւ-արեւմտակողմն. Անի-ն գիւղն, մօտ
Արտամեաի Ինճիճ. ՀՀ. 190, այժմ Անկեղ Ինճիճ.
Նոր Հայ. 144, Anghel Cuinet 2, 666 (An-
g(u)il-suf վրայ), Լինչի քով Enghil Էնկել-սուի
= Խօշարի աջ ափին վրայ. Վարաք Լեւն՝ Բրո-ն-ն-
դ-ի-նէ եւ Ուր-ն-ն-յրէ անուն տեղերով Ինճիճ.
ՀՀ. 190—191, Նոր Հայ. 147, Լինչի քով Va-
rag dagh, Վանայ արեւելակողմն, որուն ստորոսն է
Սը-նո-ր (ուղղ. Սը-նո, Սը-նո?) ք-ն Ինճիճ. ՀՀ.
192 = Պաղոմէոսի Տելչիան՝ ըստ Կիպերոսի
MAWB. 1873, 207:

75. Բո-ր-նի-ի ԽԱՍ. 32, Բո-ր-նի-ի ԽԱՎ.
608, Բո-ր-նի-ի (Տոսպ, Ռշաունիք, Բոգունիք,
Գուկան) Արծր. 251, Բո-ր-նի գաւառ Ան-ր-ն-ն
գիւղով Արծր. 255: — **76.** Ար-նի-ն-ի-ի ԽԱՎ.
608, Արծր. 252, Ար-նի-ն-ի-ի ԽԱՍ. 32: — **77.**
Ար-նի-ի ԽԱՎ. 608, ԽԱՍ.ի մէջ եւ այլուր կը
պահտի, Ար-նի-ն Հանդ. Հայագիտ. 1, 113, St.

Martin Mém. 2, 362. Ասիկայ է Աշոցովի Ինճիճ. ՀՀ. 195 = Հաղոցովի Արծր. 247 գաւառն՝ Երէ-
 ֆոս ամրոցով: — 77. Բառելովի կը պակսի
 ԽԱՍ.ի եւ ԽԱՎ.ի մէջ, բայց կը յիշուի Արծրու-
 նիէն 251 եւ Խորենացւոյ բուսած աշխարհագրու-
 թեան մէկ տպագրութեանն ի վկայութիւն կը կո-
 շուի Ինճիճեանի քով ՀՀ. 163 Բառելովի դէպք
 (կարդա՛ Բառելովի), նոյնպէս St. Martinի քով
 Mém. 2, 362, Հանդ. Հայագիտ, 1, 113 (Աղաւիս,
 Բառելովի, Կաղանովի): — 78. Կոշտանովի
 ԽԱՎ. 608, կը պակսի ԽԱՍ.ի մէջ, Կոշտանովի
 Արծր. 252 = Հովհան Կոշտան Արծր. 234, ուստի
 ուղիղ՝ Կոշտանովի. տես Հած. Զ.:

79. Աբերանի, տես. Աբերանայ ԽԱՎ. 608,
 “Աբերան” (կարդա՛ Աբերանի) յեւրոյ ծովուն
 Բզնունեաց, յորում՝ կղզիք 2+որան եւ Լիճն, ցա-
 մաքակղզին Ափի եւ Աբերանովան, ուստի ելանէ
 ձուկն, ԽԱՍ. 32, Աղիովի (Թիւ 40) եւ Աբերանի
 Խոր. 96, 138, 140, 280, Ասող. 41, “ի գաւառն
 Աբերանի ի գիւղն Բերիքի” Ղեւոնդ 146, “գաւ-
 առն Աբերանայ” Ասող. 82 եւն.: Այս գաւառն

1 Յարարեականը ծովը կը յարարէ, եւ ոչ թէ
 գաւառը: — Յառելիք եւ Ուղիքի մէջ էջ 489 կը կար-
 դանք՝ “Բնագիրն այս ծանօթութեան հետ հակասութեան
 մէջ է: ԽԱՍ. 32 կ’ուզէ ըսել թէ Կառուց եւ Լիճ կղզիներն
 Ափուկի եւ Ատեսի հետ՝ Աբերանի գաւառին կը վերա-
 բերէին, ինչպէս բնագրին մէջ ընդունած եմ, թէ լրիկ կը
 դիտէ ըսել թէ ասոնք Անայ ծովուն հիւսիս-արեւելեան
 անկիւնն էին, ինչպէս ծանօթութեան մէջ ընդունիլ պա-
 շած համարած էի: Բնագրին շարագասութիւնն՝ երկու
 իմաստն ալ կու տայ, բայց առաջինն է հաւանականը: Բայց
 հաւանական է որ այս գաւառն ի հարաւարդման մինչեւ
 Կառուց եւ ի հիւսիսարեւելեան՝ Բերկրիէն անդին տարածուած
 ըլլայ: Ո՛ր էին այն ասան խոզունիք, Արճիշակովի, Աղա-
 ցովի եւ Կոշտանովի գաւառները, զորոնք ընդ մէջ Տոս-
 պայ եւ Աբերանայ պէտք ենք փնտռել: Արդեօք ցամաքի՞
 մէջ՝ Աբերանիով ընէն բաժնուած:

Աղիովաի արեւելահողմն էր, որուն հետ ի միասին կը յիշուի շատ անգամ, երկուքն ալ (Գ. դարուն) Խորենացւոյ համեմատ (138, 280) Արշակունեաց կրտսեր իշխաններուն կը վերաբերէին: Այս գաւառին մէջ կը յիշուին 1. Բեբէրէ, զոր առաջին անգամ Սեբէոս 108 կը յիշէ, ապա՝ Ղեւոնդ 146, Արծր. 112 եւն, յն. Περχηρι կոստ. Պորփ. de adm. imp. 191 եւ շար., G. Cedrenus 2, 502, արար. Bark(a)rī Ibn al Fakih 285, St. Guyard Géogr. d'Aboulféda 2, Բ. մաս էջ 143, այսօր Berkri (Լինչի քով), Bergiri (Կիպերաի քով), Pergri, Perghri (Կինէի քով 2, 634—635) ոչ հեռու Բենդիմահի-չայէ: Հմմտ. Վարդան աշխ. 426 «Առբերանի եւ Տարբերունի՝ Բերկրի է»: Ասկէ տարբեր է «Բերկրացւոց» գաւառը Կորդուաց մէջ Պամ. Ս. Հ. Ռիփսիմ. 300: 2. Չարան կղզին, այժմ Կորոց (Ktutz Լինչի քով, Gdutz Կիպերաի քով): 3. Լիճն կղզին, սեռ. Լըճն, յետոյ՝ Լիճ, սեռ. Լճայ Ինճիճ. ՀՀ. 228, Նոր Հայ. 155, աշխարհացոյց քարտէզներու այսօրւան Լիճ կղզին: 4. Յամաքակղզին Աֆի, անմատոյց, ծովուն կոհակներովը մասամբ պատսպարեալ ժայռաբերդն Աֆի կամ Աֆուի Արծր. 214, 280 եւ շար., Ինճիճ. ՀՀ. 224—225, յետոյ՝ Աֆուի (Համուի) Ինճիճ. Նոր Հայ. 150, Amug Կիպերաի քարտէզին վրայ, Amikh Լայարդի աշխարհացոյցին վրայ (Nineveh and Babylon): 5. Աւետարովան է Աւետար — ան, Փաւստոսէ (էջ 19 եւ 138) սկսեալ բազմիցս յիշուած Ինճիճ. ՀՀ. 195—196: Վանայ ծովուն եզերքը գետակի մը վրայ էր, զոր Թովմաս Մեծոփեցի ըստ Ինճիճեանի (Հնախօս. Ա. 152) Մարմիտ-տուի հետ կը յիշէ («գետն Առեստու եւ Մարմետու»): Ասոր քովն էր արքունի ձկնարանը: Այժմ Կորէի կը կոչուի այն ձուկն, որ Վանայ ծովուն արեւլեան մասին գե-

տակներուն մէջ կ'որսացուի, կ'աղուի եւ կ'արտածուի: Այս ձկան նկատմամբ տե՛ս Կի՛նէ 2, 666, 667, 669: Տարեկի հնագոյն ձկն էր Գուրեի Հ.Ք. 383, 511, 518 *Գուրեիէ, արար փարի, որմէ Արծիշոյ լիճն, Վանայ ծովուն արեւելեան մասն արար. *buxaira at-ḫarix- (ḫirix)* այս է՝ Վիճ Տարեիկի. կը կոչուէր, այսպէս Balāduī 200, Istachri թրգմ. Մորգմանէ 1845, 89, St. Guyard Géogr. d'Aboulféda 2, Բ. մաս էջ 148: Այս բառը յն. τάριχο: բառէն կը ծագի Հ.Ք. անդ:

80. Գուրեի խաւ. 608, Գուրեի խաւ. 32, Գուրեի Արծր. 251, Ղեւնդ 8, Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 162 ծան. 2 եւ 446: Գաւառս ըստ խաւ. 32 կը հասնէր «մինչեւ ցգաւառն Կողովիս», ուստի՝ անոր հարաւակողմն էր: — **81.** Բուրեի խաւ. 608, Բուրեի խաւ. 32, Բուրեի Պամ. Ս. Հոսիփոսիմ. Խոր. 301: Հոս չուն հետեւեալ ընթացքը կ'աւանտ՝ խաւի Բղնունեաց մէջ — Ս. Խաչ՝ Մոկաց մէջ — Կճաւ — լեռան Սողոմի՝ Կորգուաց մէջ, Բերկրացւոյ գաւառ — Տմորիք — Հայաստան գաւառ, լեռան Մշկունեաց — եղր Բժունեաց — գետ — Սուրբ Տիկին ըսուած տեղը — Զուրքն հոսեալ ի լեռանց Կանգուարայ (տե՛ս վարը), Ագուաբար, ուրքն Տիգրիսի — լեռան Պաղատոյ եւն մինչեւ Տոսպ գաւառը, Վան քաղաքը, Վարագ լեռը: Ըստ այսմ՝ գաւառս էր Բոհաստանուի հարաւակողմն: — **82.** Աւնոյսոն խաւ. 608, խաւ. 32, Կուրեի Արծր. 143, 252, Աւնոյսոն? Արծր. 279: Անուան նկատմամբ տե՛ս Հտճ. 2.:

83. Անյեւոյսի կամ Անյոյսի (Անյեւոյսի խաւ. 32) խաւ. 608, «գաւառն Անձեւացեաց» Փաւստ. 233, Փարս. 385, «աշխարհն Անձեւացեաց» Յովհ. Վթղ. 177 եւն., ըստ Ինքեան տոհմի անուն՝ «նահապետն Անձեւացեաց» Փաւստ. 104, «Իշխանն Անձեւացեաց տոհմն» Փաւստ. 29, «Ի տոհմն Անձեւացւոյ Շմաւոն» Եղիշ. 33, «Շմաւոն

Անձաւացի, Եղեշ. 77, Փարս. 126, Անձեւացիքն Պասարիկն եւ Գէորգ, Արծր. 147: Անուանս նկատմամբ տես Հած. 2: Թովմ. Արծրունւոյ 209 համեմատ՝ այս գաւառին մէջն էր Կանթոնար ամուրը, ըստ Խոր. 295 (Թուղթ առ Սահակ Արծրունի) եւ 301 (Պամ. Ս. Հոսիփոսիմ.) Կանթոնար բերդն եւ Ախոնոնոյ տարբէր Հոսիփոսիմով Խոր. 281 եւ 295: Կանդուարի լեռներէն փոքրիկ վտանկներ կամ ջուրեր կ'իջնան, որ իրարու հետ միանալով՝ Տիգրիս կը թափին Խոր. 295, 301: Այստեղ Տիգրիս ըսուածն է Բոհատան-սու, որուն վերին ընթացքին վրան է Հոգեաց վանքը = Hokoths vank աշխարհայոյցներու, զոր Ինձիճ. Կոր Հայ. 157 Հոսիփոսիմով կը կոչէ, ըստ այսմ՝ հին հայերէնն ըլլալու էր *Հոգւոց վանք կամ *Հոգեաց վանք: Տես Վիւնչի ճշգրիտ քարտէզն (Petermanns Mitt. Bd. 35 [1899] տխ. 9 եւ բնագիր էջ 118—119), Կինէ 2, 748, Ալիշան Մեծ Հայք Թ. 94 եւ Լինչի աշխարհացոյցը: Ճիշտ Կասրիկ-սուի Տիգրիսի աղբերագետին հետ խառնուած տեղն է, ուրիշ անգին այլ եւս Միրեէմ-սու անունը կ'աւանու: Ըստ այսմ՝ Անձեւացիք գաւառը Բոհատան-սուի աղբերաց կողմերն էր՝ Շատախի՝ արեւելեան կողմը: Այս կողմերն էին ըստ հետեւորդի նաեւ Կանթոնար, Գորբնոյ տարբ., Ախոնոնոյ տարբ. եւ Արշոնոնոյ փոխը Ինձիճ. ՀՀ. 197—198:

84. Արշոնոնոնի, տարբ. ընթերց.՝ Տրոնոնի, ԽԱՎ. 608, Հանդ. Հայագիտ. 1, 113, Վարդան աշխ. 428, Տրոնոնի, ԽԱՍ. 32, այս է ուղիղ ձեւը, քանի որ գաւառս յայտնապէս Տրպատունիներու տոհմէն առած է իւր Տրոնոնի անունը. Եղեշ. 77, «Թէսոց սո Տրպատունի, Սեբ.

1 Արդ՝ երբ Al-Marzubānī (ժ. դար) Baṭrīq Mušāliq (Հայ.՝ Մուշեղ) մէկ գաւառը կը յիշէ, որմէ Տիգրիս (Բոհատան-սու) կու գայ (Yāqut 2, 552), ասով Անձեւացիքը կ'իմանայ, որուն վրայ Մուշեղ անունով իշխան մը կ'իշխէր (857էն յառաջ), տես Արծր. 208:

48, 50, «Մարգիս Տրպատունի», Սեբ. 65: Անուանս նկատմամբ տե՛ս Հած. Զ.: Ատրպատունիք ձեւն՝ Ատրպատական անուան ազդեցութեան տակ՝ յառաջ եկած է Տրպատունիքէ, բայց սխալ է:

85. Երոսանդունի՝ ԽԱՍ. 32, Երէնունի՝, տարբեր ընթերց.՝ Երոսաննունի՝ կամ Երոսանդունի՝ ԽԱՎ. 609, Արոսաննունի գաւառն Արծր. 197: Այս գաւառը սահմանակից էր Հայոց յոր վիճակին, զոր Խոր. աշխարհագրութիւնը չի յիշեր եւ զայն իբր զատ գաւառ մը չի ճանչնար, յայտնապէս այն պատճառաւ, որ զայն սահմանակից մեծագոյն գաւառի մը մաս կը համարէր: Բայց արդէն Խորենացին 25 գիտէ Հայոց յոր գաւառն եւ Արծր. 197 կ'ըսէ թէ Հայոց յորը Արուանթունի գաւառը կը հանէ²: Հմմտ. նաեւ Յայսմաւ. Ինճիճեանի քով ՀՀ. 200: «Զորն Հայոց», է Խօշար գետոյն ձորը, զոր Լինչի քարտէզը ճշգորէն Hayotz-dzor կ'արձանագրէ: Հմմտ. Guinet 2, 666—667, 702, 753, Belck եւ Lehmann WZKM. 14, 19, Ինճիճ. Նոր Հայ. 144—145, ուր Հովնա յոր ալ կը կոչուի:

86. Մարդաստան (սեռ. Մարդաստանի) ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 609, Եղեշ. 22, Արծր. 117, 251, 252, Մարդաստան գաւառ Արծր. 206, 209, 240, 259—260, «գաւառն Մարդաստան», 281: Անուանս նկատմամբ տե՛ս Հած. Զ.: Քաղաքական բաժանման հետեւութեամբ՝ գաւառս Արծրունւոյ քով 252 երկու բաժնի կը բաժնուի, Մարդաստան եւ Բոն Մարդաստան: Այստեղ յիշուած Համբարձում (Եպիսկոպոսանիսա), Վիդահոպ եւ Զոր Հասկոյ անուն տեղեաց դիրքն անձանօթ է. Ինճիճ. ՀՀ. 201:

1 Ինչ է ի՞նչ *Τροπατηνί* գաղտմ. 6, 2, 5: Հմմտ. Անգրէաս Pauly-Wissowaի Real-Encycl. մէջ Amardoi անուան տակ:

2 «Արդոս գեօղ, ի զլուխ ձորոյն Հայոց, որ հանէ յԱրուանթունի գաւառն»:

87. Արտաշ ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 609, փաստան Արտաշ Փարպ. 203, 391, 501, «ի գաւառին Շաւարշան՝ որ այժմ կոչի Արտազ» Խոր. 111, «ի հարաւոյ արեւելից կուսէ Մասեաց, որ կոչէր Շաւարշան փաստ, ի վերայ պահելով զքնիկ անուան Արտաշ՝» անեկով Աղուանից աշխարհին մէկ կողմէն, որ կը կոչուէր Արտաշ (տարբ. ընթերց.՝ Արտաշաշ, Արտաշ) Խոր. 131 = Արտաշ (Ոստեաց աշխարհին մէջ) ԽԱՍ. 26, Մարքարտ Երանշ. 4—5, «գաւառն Արտազու» Սեբ. 27, Արտաշանի գաւառն Արծր. 79, Արտաշանի գաւառն Արծր. 259: ԽԱՍ. 32 Արտազու վրայ կ'աւելցնէ «մինչ ի կողովիտ, որուն համեմատ՝ ըստ այսմ Արտազ էր կողովտի հարաւակողմն (ինչպէս որ էր Գառնի). Մակուի կողմերն էր ըստ Վարդանայ աշխ. 422 «Արտազ Մակու է» եւ ըստ Ինճիճ. ՀՀ. 203 «ի գաւառս Արտազու, ի գեօղս որ կոչի Մակու» (Միսիթար Ապարանցիէն): Անծանօթ է այստեղ յիշուած մէկալ տեղերուն գիրքն. ասոնք են՝ Ծորձորն Վան, Ներսիսապատ, Աւարայր, Տղանոր գետ, Եղնիք գիւղ: Մարքարտ Երանշ. 5 Ծան. 1 Արտաշ անուան մէջ կ'ուղէ տեսնել Ստրաբոնի *Ἀζαρα*, *Ἀρξατα*, *Ἀρξατα* անուն քաղաքն, որ էր Երասխայ վրայ՝ Ատրպատականի սահմաններուն մօտ:

88. Ալի ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 609, սեռ. Ալիոյ Եղիշ. 71, Արծր. 143, Ալի Արծր. 252, ասկէ տուհաճն կոչուած՝ Ալիաշի Եղիշ. 77, Արծր. 147 եւն:

89. Աղբազ ԽԱՍ. 32, ԽԱՎ. 609, Բէշ-ն Աղբազ (Արտաշիւրո՝ քաղաքով, որ է Ոստան Արծրունեաց Արծր. 116) 256, «Աղբազ մեծ եւ փոքր» Արծր. 252, լսկ «Աղբազ» կոչուած Արծր.

1 Այժմ՝ Բաշ-քալէ, գլխաւոր տեղի Աղբազ քաղաքին Cuinet 2, 732:

2 Այսօրուան Աղբազ (Albag, Elback կիսնէ 2, 732) անունը՝ նման Սալամասի՝ հայ. բերնէ շէ. հայ. ձեւն է Աղ-

274 (Յարմախէր = Ադամակերտ աւանով), յԱրթին (բրա.) եղել. 139, տէս Թիւ 60 եւ Թիւ 63 զաւառները:

90. Այնինչ ի ԱՍ. 32, Այնինչ, տարբ. բնթերց. Այնինչ ի ԱՎ. 609, Այնինչ Հանգ. Հայագիտ. 1, 113, Այնինչ յար Արծր. 51, 252, յար Այնինչ Արծր. 51, յար Ընթացից Արծր. 226, 232, յար Ընթացից Արծր. 279, յար Այնինչ Արծր. 264, 271, յար Այնինչ Արծր. 271: Անուանս նկատմամբ տէս Հած. Զ.: Գաւառս սահմանակից էր Պարսկաստանի Հեր (Խեր) գաւառին Արծր. 226: Այստեղ էր Կորդ = Կորդ + բերդն կամ ամրոցն Արծր. 232, 271: Հմմտ. Արծր. 264՝ ձորն Անձահայ — Խերականն կոչեցեալ գաւառ — գաւառն ճուշ: — **91.** Թուան ի ԱՎ. 609, Թուան ի ԱՍ. 32, Թուան ի Կորդ Արծր. 131, 195, 232, 251 եւն: Անուանս նկատմամբ տէս Հած. Զ.: Այս գաւառին նիւն բերդին դիրքն անծանօթ է Ինձիճ. ՀՀ. 209:

92. Ճուշ ի ԱՎ. 609 (բնագրին մէջ սխալ բաժնուելով եղած է՝ Ճուշ, Ռոմիլիանին, փոխանակ ըլլալու՝ Ճուշ, Կրճնին), Ճուշ (սխալ՝ փոխանակ ըլլալու՝ Ճուշ) ի ԱՍ. 32 «մինչեւ ցերասխ» յաւելուածով, Ճուշ (Գեորտ աւանով Երասխայ վրայ) Արծր. 253. այլուր լիկ Ճուշ. այսպէս «ճուշ եւ Նախճաւան» Խոր. 77, «ճուշ գաւառ» կամ «գաւառն ճուշ» Արծր. 195, 225, 251, 258, 281 (տես. «գաւառին ճուշայ»), Ասող. 190: Այս գաւառին մէջն էին Շարիմ բերդն Արծր. 281, Գեորտ աւանն, Գեորտի գիւղը, Բախիմ անուն տեղն եւ Մուսիմ աւանը Կորդի գետին, Երասխայ մէկ ճիւղին վրայ Արծր.

բակ (Aybak. — Rohrbach կը գրէ Agbak. Vom Kaukasus zum Mittelmeer 100):

225, 260, 264, *Կիպերտի աշխարհացուցին վրայ՝ թրք. Գրղւլ-չայ, այս է "Կարմիր գետ", Լինչի քով Աք-չայ, այս է "Սպիտակ գետ", որ Զուղայի առջև երասխ կը թափի:*

- 93.** Կրճո-նէ՛+ ԽԱՎ. 609 (*տե՛ս Թիւ 92ի տակ*), Կրիճո-նէ՛+ (*կարդա՛ Կրճո-նէ՛+*) ԽԱՍ. 33, Կրճո-նէ՛+ Արծր. 252, Կրճո-նէ-ոց ճո-ւ-ւ-ն Արծր. 260: — **94.** Մեճնո-նէ՛+ ԽԱՎ. 609, *տարբեր ընթերցուածք՝ Մեճո-նէ՛+, Մեճնո-նէ՛+ Ինճիճ. ՀՀ. 212, Վժնո-նէ՛+ ԽԱՍ. 33, Մեճնո-նէ՛+ (տարբ. ընթերց.՝ Մեճնո-նէ՛+)* Արծր. 251: — **95.** Պալո-նէ՛+ ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ. 609, Արծր. 251, *տո՛հմէն ա՛նուանուած. "Արտակ Պալո-նէ՛" Եղեշ. 77, "յազդէն Պալունեաց արին Արտակ" Եղեշ. 93, "Իշխանն՝ միւս եւս Պալունեաց՝" Եղեշ. 71:* — **96** Գո-նէ՛+ ԽԱՎ. 609, *տարբեր ընթերց.՝ Գո-նէ՛+ Ինճիճ. ՀՀ. 163, Գո-նէ՛+ ԽԱՍ. 33, Գո-նէ՛+ Արծր. 251:* — **97.** Աղո-նէրո-ոյ ԽԱՎ. 609, *տարբեր ընթերց.՝ Աղո-նէրո-ոյ Հանդ. Հայագիտ. 1, 113, Աղո-նէրո-ոյ (կարդա՛ Աղո-նէրո-ոյ) ԽԱՍ. 33, Աղո-նէրո-ոյ Արծր. 251: Անուանս նկատմամբ տե՛ս Հած. Զ.: — 98.* Պարո-նէրո-նէ՛+, *տարբ. ընթ.՝ Պարո-նէրո-նէ՛+, Պարո-նէրո-նէ՛+ ԽԱՎ. 609, Պարո-նէրո-նէ՛+ Ինճիճ. ՀՀ. 163, Հանդ. Հայագիտ. 1, 113, Պարո-նէրո-նէ՛+ ԽԱՍ. 33:* — **99.** Արո-նէլե-ն ԽԱՎ. 609, Արո-նէլե-ն Ինճիճ. ՀՀ. 163, Արո-նէլե-ն Հանդ. Հայագ. 1, 113, Արո-նէլե-ն ԽԱՍ. 33, Արո-նէլե-ն Արծր. 252: *Անուանս նկատմամբ տե՛ս Հած. Զ.: Արծր. 215 (Վասպուրականի մէջ) Արո-նէլե-ն աւան մը կը յիշէ:* — **100.** Արո-նէլե-ն ԽԱՎ. 609, Արո-նէլե-ն ԽԱՍ.

Ի Երկրորդ Պալո-նէ՛+ մը կամ Պալունեաց երկիր մը կար Թիւ 30 Տարան գաւառի մէջ, տե՛ս Զեմոր 25 (*"Երկիրն Պալունեացն, Կո-ւ-ւ-ն քաղաքագիւ զով է Տարան, տե՛ս վերն էջ 190*) եւ 36, 43 (*"Հոսեանք է գաւառն Պալունեացն*): Ինճիճ. ՀՀ. 112 Ծան. 3:

33. տե՛ս Հած. Զ.: — **101.** Բաբելոն, տարբ. ընթերց.՝ Բաբելոնի տե՛ս ԽԱՎ. 609, Բաբելոն ԽԱՍ. 33: — **102.** Գաբելոնի տե՛ս ԽԱՎ. 609, Գաբելոնի տե՛ս ԽԱՍ. 33: — **103.** Գաբելոնի տե՛ս ԽԱՎ. 609, Գաբելոնի տե՛ս ԽԱՍ. 33, Գաբելոնի Հանդ. Հայտ. 1, 113, կարգավ. Գաբելոնի տե՛ս Հած. Զ.: — **104.** Տաբելոնի տե՛ս ԽԱՎ. 609, Տաբելոնի տե՛ս ԽԱՍ. 33, Տաբելոնի Արևելան Արարատ 431, Տաբելոնի Արծր. 252: — **105.** Վաբելոնի տե՛ս ԽԱՎ. 609, տարբ. ընթերց.՝ Վաբելոնի տե՛ս Խնճիճ. ՀՀ. 163, Վաբելոնի տե՛ս ԽԱՍ. 33, Համա. Թիւ 37 եւ Թիւ 188՝ Վաբելոնի տե՛ս Տուրուբերանի եւ Այրարատայ մէջ: — **106.** Գաբելոնի տե՛ս ԽԱՎ. 609, կը պահար ԽԱՍ. Ի մէջ. Գաբելոն, սեռ. Գաբելոնի Փաւսա. 29, Կոր. 15, 24, Խոր. 57, 126, 131, 138, «գաւառն Գաղթան» Խոր. 237, «գաւառն Գաղթան» Խոր. 258, «գինաւէտ գաւառին Գաղթան» Խոր. 58, «Գաղթան գաւառ» Արծր. 252 եւն., Գաբելոնի տե՛ս Արծր. 300, առկէ ածանցուած՝ Գաբելոնի տե՛ս Խոր. 80 կամ Գաբելոնի տե՛ս սեռ. Գաբելոնի տե՛ս Սեբ. 65: Գաղթան է՝ Լինչի աշխարհացուցին Julfa, Akulis, Ordubad անուն տեղեաց կողմերը = Զուղա, Ախուր, Որդուսա (եւ Վաանդ) քարաէզին Արևելանի Սիսականին, Համա. Խնճիճ. ՀՀ. 216:

107. Կաբելոն, «յորուժ հոմանուն քաղաք» ԽԱՍ. 33, Կաբելոն, «յորուժ քաղաքն» (Կաբելոնի) ԽԱՎ. 609: Այս անունն Հայոց քով՝ սկսեալ Փաւստոսէն դործածուած է եւ այն՝ շատ յաճախ, ամէնէն հին ձեւն է Կաբելոն, աւելի

1 Այս է յն. *Κολθηνή, ομοικτι παρα δὲ τὸν Ἀράξην ποταμὸν ἢ τε Κολθηνή καὶ ἢ ὑπ' αὐτὴν Σοδοουκηνή* (Երասի գետին քով Կողթենէ եւ անկէ վար՝ Սոսովենէ) Պաղով. էջ 938: — Գաղթան մտերն էր Ասիայու *Χολοβητηνῆ* անուանած երկիրը, Պաղով. *Χολουάτα* քաղաքին կողմերը. A. v. Gutschmid, *Kleine Schriften* 3, 129.

յանցառ՝ Ն-իճո-ան (Ն-իճը-ան Սեր. 23), յեանագոյն ձեւն է (Ժ. գարէն սկսեալ)՝ Ն-իճա-ան, Ն-իճն-ան, Ն-իճլ-ան, Ն-իճլլ-ան, անզերբ Muradի քով Ararat und Masis էջ 103, շեղինակին քով Գերմ. Բանասիրաց ի Սարասբուրգ գումարեալ 46^ր Ժողովոյն առթիւ հրատարակեալ գրութեան մէջ էջ 74, յն. *Naξουάνα* Պաղամ. էջ 941, արաբ. *Našava* Balādurī 195, 200, Ibn Chordādbeh 122 = *Nagjavān* քաղաք յերկրին վասպուրական Yāqūt 1, 222, 624, ասմկօրէն՝ *Naxjwān* Yāqūt 4, 784, 803, այժմ՝ Նախիջևեան: Ըստ Ինճիճեանի ՀՀ. 217 Նախճաւան անունը հայ մատենագրութեան մէջ (ի բաց առեալ խորենացոյ ըսուած աշխարհագրութիւնը) մինչև Ստեփ. Օրբէլեան (իր 1300) գործածուած է լսի իր քաղաքի անուն, եւ ոչ թէ իր գաւառի անուն: Գաւառն իւր անունը քաղաքէն առած է: Անուանս նշանակութեան համար տես Հած. Զ.: Այս գաւառին մէջ յիշուած սակաւաթիւ անուններուն նկատմամբ տես Ինճիճ. ՀՀ. 222 - 223, Ալիշան Սիսական 506: Գաւառս վերջէն կը վերաբերէր Սիւնեաց նահանգին, տես Brosset Siounie էջ 6, 12, 13:

108. Մ-ր-ն-ը ԽԱՎ. 609, կը պակսի ԽԱՍ.ի մէջ, «ի Մարանդի ի Բաղուրակերտ աւանի», Խոր. 137, «Հեր եւ Զարեանդ եւ Մարանդ եւ Նախջաւան», Յովհ. Աթղ. Ինճիճեանի քով ՀՀ. 223: Այս գաւառին մէջն էր Մ-ր-ն-ը քաղաքը Սեր. 24, վարդան 108, Աիրակոս 92, Ինճիճ. ՀՀ. 223, որմէ գաւառն իր անունը առած է. այժմ Մարանդ (Գաւրէժի հիւսիսարեւմտեան կողմը), արաբ. *Marand* Ibn Chor-

1 Թէև խորենացոյ էջ 77 «Արաբատականէ մինչև ցճուալ եւ Նախճաւան» նման անզերբ՝ Նախճաւանով թէ քաղաքն եւ թէ գաւառը կրնայ հասկըցուիլ:

dādbēh 119, 122, Yāqūt 4, 503, յն. *Mopounda*
Պաղում. 6, 2, 9:

Վասպուրականի գաւառներուն թուումը կարգ կարգ կը կատարուի, այնպէս մը՝ որ կարգերն արեւմուտքէն դէպ ի արեւելք իրարու կը յաջորդեն, իսկ ամէն մէկ կարգին գաւառները հարաւէն դէպ ի հիւսիս յառաջ կը բերուին: Ասոնց թուումը կը սկսի ամէնէն արեւմտեան Ռշտունիք գաւառով եւ կը վերջանայ ամէնէն արեւելեան Մարանդ գաւառով: Ասոնց մէջ գտնուող գաւառները չորս կարգ կը կազմեն. 1. կարգ՝ Տաղէն մինչեւ Գառնի. 2. կարգ՝ Բաշունիէն մինչեւ Արարչ. 3. կարգ՝ Ալիէն մինչեւ Ճառչոտ. 4. կարգ՝ Արճունիէն մինչեւ Նախճառն: ԽԱՍ. ի բնագիրն անկարգ է ու թերի եւ ԽԱՎ. ի վրայէն հետեւեալ կերպով պէտք է ուղղել: «Վասպուրական՝ ի մօտց Պարսկահայոց եւ առ երի Կորճէից՝ ունի գաւառս երեսունեւհինգ. 1. Ղուշարունիս՝ որ է ընդ Մոկաց եւ ծովուն Բղնունեաց եւն., 2. Տաղ յեղից (ծովուն), Բղնունեաց, 3. Ղարփունիս, 4. ՂԱրճիւնիւմ, 5. ՂԱշարչիւմ, 6. ՂԱնշարչիւմ, 7. ՂԱԲերանի՝ յեղից ծովուն Բղնունեաց, յորում կղզիք եւն., 8. ՂԳառնի մինչեւ ցգաւառն Կոզովիս՝ որ յտինն Ազատ Մասեաց. եւ յեղից դոցա 9. ՂԲաշունիս, 10. ՂԱնշարչիւմ, 11. ՂԱՆիւնիւմ, 12. ՂՏրդարունիս, 13. ՂԱրարչունիս, 14. ՂՄարբառան, 15. ՂԱրարչ մինչ ի Կոզովիս. եւ յեղից դոցա 16. ՂԱլի, 17. ՂԱշարչիւմ, 18. ՂԱՆիւնի յոր, 19. ՂԹառնառն, 20. ՂՃառչոտ մինչեւ ցերասիս. յեղից դոցա (? այս խօսքը կը պակսի) 21. ՂԱրճունիս մինչեւ 34. ՂՆախճառն, 35. ՂՄարբառան: Գժբախտաբար չբուռիք թէ Կրճունիք—Նախճառան երկայն կարգին գաւառներն ինչ կերպով դասակարգելու է: Կրճունիք գաւառին գիրքին համար յտագիր բլաւու է թովմ. Արժբունեոյ էջ 260, տող 1—4 բոսածին թէ Պարսկահայոց գռեահն՝ Մարգաս-

տանէն ճուաշ-թոռնաւան կ'երթան՝ անցնելով
կրճունեաց գաւառէն: Բաւական պայծառ չէ
գաւառաց համախմբումն Արծրունւոյ քով էջ
251—252:

Թ. Սիւնեաց գաւառները:

Խորենացւոյ ըսուած աշխարհագրութիւնը
Սիւնեաց գաւառներուն թուումը կ'ընէ բոլորակա-
ձեւ ուղղութեամբ: Մէն մի գաւառի գիրքին հա-
մար համեմատելու է Ալիշանի յաղթ գործը՝ Սի-
սական. Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհին, Վե-
նետ. 1893 (աշխարհացոյցով). անուանց նկատ-
մամբ տես շած. Զ.:

109. Երնջւի՝ ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ. 609, ՈՐԲ. 1, 51, 52. 2, 49, 272, այժմ Ալինջա Ալինջա-
չայի վրայ, որ Զուղայի քով Երասխ կը թափի: —
110. Ճահուի՝ ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ. 609, ՈՐԲ. 1, 52. 2,
272. Զահուի՝ St. Martin Mém. 2, 364, Հանդ. Զայագիտ. 1, 113, Զագրի-չայի վերին ընթաց-
քին վրայ, որուն մօտերն է Նախիջևան: Արդի
Զահուին ըստ Կիպերաի Ալինջա-չային հարաւ-
արեւելեան կողմն է: — **111.** Վայոյ յոր ԽԱՍ. 33,
ԽԱՎ. 609, Եղիշ. 139 (Վայոյ յոր), Փարս. 106,
Խոր. 271 (Վայոյ յոր), ՈՐԲ. 1, 51, 52, 186 եւն.,
Արփա-չայի վերին ընթացքին վրայ, յն. Βαυζώρ
կոսա. Պորփ. de cerim. 687, արաբ. Vais Balā-
durī 195, 200, Vaidūr Ibn Hauqal Ղազարեանի
քով (Arm. unter d. arab. Herrschaft 67, 78):
— **112.** Գեղարունի՝ «համանուն ծովովն» (Սեւա-
նայ կամ Գեղամայ ծով, Sevanga կամ Gökçe
լիճ) ԽԱՍ. 33, «Գեղարունի (տարբեր ընթերց.
Գեղարունի) եւ ծովն» ԽԱՎ. 609, Գեղարունի,
Գեղարունի ՈՐԲ. 1, 51, 274. 2, 263, Գեղարունի
(Գեղարունի) Խոր. 28, 83, «գաւառն Գեղար-
ունւոյ» Յովհ. Կթղ. 71, 165, «գաւառն Գե-
ղարբունի» Մ. Կաղանկ. 263, Դաւրիթեցի 81, 83,

193 եւն: — **113.** Սոր+ ԽԱՎ. 609, Ս-(*)Բ+ ԽԱՍ. 33, Ս-Բ+, Ս-Բէյ Գաղաճ Որբ. 1, 51. 2, 264, Մ. Կաղանկ. 213, Սօբէյ Գաղաճ Որբ. 1, 274, Սորէյ սահման Որբ. 2, 15. Գեղամայ լճին հարաւ-արեւելեան կողմը. յն. Σοδοουχηνή (*Σοδοηνή Կեղ)?, որ Κολθηνή հետ կը յիշուի Պողոմէոսի քով. անուանս նկատմամբ անս Հտծ. Զ.: — **114** Աշահէճ+ ԽԱՎ. 609, Աշահէճ ԽԱՍ. 33, Աշահէջ գաւառ «որ այժմ (իբր 1300ին) կոչի Բաշահեղ եւ Խոճոսեղ», Որբ. 1, 51. 2, 266, Ակիարայի վերին ընթացքին վրայ, որ Բերկուշեան հետ միանալով Երասխ կը թափի: — **115.** Ծղռ-ի-ն ԽԱՍ. 33, Ծղռ-ի ԽԱՎ. 609 (սխալ՝ փոխանակ Ծղռ-ի-ի), Ծղռ-ն+ St. Martin Mém. 2, 364, ուղիղ միայն Ծղռ-ի Որբ. 1, 51. 2, 259 եւ հնագոյն Ծղռ-ի+ (սեռ. Ծղռ-ոյ, հյց. Ծղռ-ի) Սեբ. 93, Մ. Կաղանկ. 263, Որբ. 1, 82, 274. Բերկուշեան (հայ. Բարկուշառ) վերին ընթացքին վրայ: — **116.** Հաբանք՝ ԽԱՎ. 609, ԽԱՍ. 33, Որբ. 1, 51. 2, 267. կայ ուրիշ Հաբանք մ'ալ Արցախու մէջ: — **117.** Բաղ+, սեռ. Բաղոյ ԽԱՎ. 609, ԽԱՍ. 33, «գաւառն Բաղոյ», Մ. Կաղանկ. 263, «Բաղք գաւառ», «որ այժմ կոչի Աճէն», Որբ. 1, 51, «Բաղոյ գաւառ» 52. «միւս Բաղք որ անուանի Բաղռ-նի+», Որբ. 2, 269. 1, 117 եւ «այժմ (իբր 1300ին) կոչի Բաղռ-շար», Որբ. 1, 117, 122. Բարկուշառ գետոյն ստորին ընթացքին արեւմտեան կողմը: — **118.** Զոր+ ԽԱՎ. 609, Զորոյ (?) ԽԱՍ. 33, «Զոր+ եւ այժմ կոչի Կաղանկ» Որբ. 1, 51. 2, 272, Կաղան 2, 76 եւ շար., Բա-

1 Տարբեր ընթերցում «Խոճոսեղ», Աբանք, Հաբանք Ալեշան Սիսական 254: Ոչ թէ Հաբանք անունէն, այլ Կաղանէն (Թիւ 118) ծագած է այժմեան Խոճոսեղ, Ղաթան անունն Ինճիճ. ՀՀ. 303, Ալեշան Սիսական 255, 290:

2 Այժմ Խոճոսեղ, Ղաթան = Բաղք եւ Զորք Ալեշան Սիսական 8:

զաց արեւմտակողմը: — **119.** Արեւիտի տԱՎ. 609, իԱՍ. 33, “որ այժմ կոչի Տաշաճ եւ Մեղրի”, Որբ. 1, 51, Արեւիտի գրք. (Մեղրի) Որբ. 1, 274, Արեւիտի գրք. Որբ. 2, 54, 271. Ընդ մէջ Չորբի եւ Երասխայ: — **120.** Կոմիտի իԱՍ. 33, Կոմիտի իԱՎ. 609, ուղիղ՝ Կոմիտի, “այժմ Գրեմի կոչի”, Որբ. 1, 51. 2, 270. Երասխայ վրայ՝ Արեւիքի արեւելեան կողմը: — **120.** Այլիտ Որբ. 2, 260, Ալիշան Սիսական 209. այս անունն հնագոյն ժամանակները գործածուած չի գտնուիր:

Ժ. Արցախի գրքերը:

121. Մեծ Հայքի իԱՍ. 33, իԱՎ. 609, Հայքի Հանգ. Հայագիտ. 1, 113 = Հայքի Փաւստ. 15 (Հմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 302). Կաղանկ. 264. տե՛ս Թիւ 116: — **122.** Վայնիտի իԱՍ. 33, իԱՎ. 609, աւելի ուղիղ՝ Վայնիտի իՍոր. 89 (Վայնիտի անուն մէկէ մ'առած իւր անունն). Վերին Վայնիտի Կաղանկ. 264: — **123.** Բերդի իԱՍ. 33, Ինճիճ. ՀՀ. 305, իբր տարբեր ընթերցուած նաեւ իԱՎ. 609, ուր բնագիրն է Բերդի իՍոր, Բերդիտի Հանգ. Հայագիտ. 1, 113, Բերդիտի Կաղանկ. 264 երկու անգամ, տե՛ս Զ. Հած.: — **124.** Մեծիտի իԱՍ. 33, իԱՎ. 609, գրք. Մեծիտի (Մեծ Կոմիտի) Կաղանկ. 72, 73, 169, 174, 185, 276 (Մեծիտի ուղղականէ մը): — **125.** Մեծիտի իԱՍ. 33, իԱՎ. 609, Կաղանկ. 162, “ի գաւառէն Մեծիտի”, Կաղանկ. 91, “ի

1 Արցախի մէկ մասը վերջէն իսլամ. իսլամի կը կոչուէր Ինճիճ. ՀՀ. 315՝ իսլամի բերդէն Ինճիճ. անդ 304: իսլամի Յովհ. Կթղ. 71, Ասող. 107, 256, արար. X 37 In, X 38 In Ghazarian Arm. 87, յն. Χατζιτέγη Կոստ. Պորփ. de cerim. էջ 687:

2 Խորենացին լատ.ագոյն ըրած կ'ըսար, եթէ Վայնիտի գնէր, վասն զի Վայնիտիտի գիտն *Վայնիտի կրնար յառաջ գալ: Վայնիտի է աւելի *Վայնիտի մասնիկ:

Մեծիբանց գաւառի, 267, ի վիճակին Մեծիբանց, 163, ի Մեծիբանց սահմանի, 263. Տրորոզեապոլիս քով կաղանկ. 103, 163, այժմ Terter¹, կուրիս մէկ օժանդակին՝ արեւմտեան կողմանէ: — **126.** Հարձումք իւլվ. 609, տարբ. ընթերց.՝ Հարձումք իւլվ. 606 Ծան. 4, Ինճիճ. ՀՀ. 305, Հարձումք իւլվ. 33: — **127.** Մարտնք իւլվ. 609, տարբ. ընթերց.՝ Մարտնք իւլվ. 606 Ծան. 4, Ինճիճ. ՀՀ. 305, Մարտնք կաղանկ. 264: — **128.** Պիւնք իւլվ. 33, իւլվ. 609: — **129.** Պարձումք իւլվ. 33, Պարձումք, տարբ. ընթ.՝ Պարձումք իւլվ. 609, Պարձումք Հանդ. Հայ. 1, 113, St. Martin Mém. 2, 364, Պարձումք կաղանկ. 264, Պարձումք Ինճիճ. ՀՀ. 305, իւլվ. 606 Ծան. 4, Պարձումք Ինճիճ. ՀՀ. 308, 309, Պարձումք (սեռ. Պարսկանք-ի) կաղանկ. 54 վերնագրին մէջ, Պարսկանք, կարգալու է Պարսկանք (Հյոյ. Պարսկանք-ի) անդ վերջին սող: — **130.** Սիսանք սորանն իւլվ. 609, Ղիսանքն, Ղիսանք իւլվ. 33, Սիսանք կարսի Հանդ. Հայագիտ. 1, 113 = St. Martin Mém. 2, 364, Սիսանք, կարսի (տարբ. ընթերց.՝ Սիսանք կարսի Թովմ. կիլիկեցւոյ քով) Ինճիճ. ՀՀ. 305, պարզապէս Սիսանք կաղանկ. 264. կարգալու է Սիսանք ի կարսի (պարսկերէն) «Փոքր Սիսական» (Մարքարտ Երանշ. 120 Ծան.), որ նոյն չէ իւր Սիսանքի հետ, սեռ վերն էջ 101: — **131.** Քարսիքն (իբր. Հյոյ.) իւլվ. 33, Քարսիքն

¹ Ասոր ստորին հասանքին վրան է Պարտաւ Ուաւոյ մէջ: Հմմտ. Balādurī 203 «Պարտաւ եկաւ եւ բանակեցաւ Թուրթուրի (տարբ. ընթերց.՝ Տուրտուրի) քով»: Balādurī անդ Թիւ 124—126 գաւառները նոյն կարգաւ կը յիշէ իրենց արարացած անուններով՝ Masquān, Maşirān (այսպէս կարգալու է Maşriān²) եւ Harjūlān (Harjūlānի տեղ): Հմմտ. Ghazarian, Arm. էջ 83:

² Վայկունիք, Բերձոր, Սիսական, Հարանդ, Ամարաս, Պագկանք, Միսանք եւ Տրի գաւառն:

ԽԱՎ. 609, «եպիսկոպոս Գոսպիւնիւնի նահանգին» Ինճիճ. ՀՀ. 309. անունս՝ պարսկական է. տես Հտժ. Զ.: — **132.** Կոչի ԽԱՎ. 606, 609, Կոչի ԽԱՍ. 33, Կոչի Փաւսա. 210 (այստեղ Ուտոյ դաւառներուն մէջ յիշուած), սեռ. Կոչի Կաղանկ. 169:

Կաղանկատուացի 169 — 170 Կողթի Հեռ կը յիշէ **132**. Արշակունի գաւառ մ'ալ, զոր կարելի էր այս պատճառաւ Արցախի մէջ փնտռել: Բայց քանի որ ըստ Կաղանկատուացւոյ 265 Արշակաշէն այն գաւառն է, ուր էր Գոնիւնի (այժմ՝ Jelisa-vetpol) քաղաքն, ուստի Շակաշէնի յետնագոյն մէկ ձեւը պիտի բլայ Արշակաշէն (ժողովրդական ստուգարանութեամբ յարմարցուած), վասն զի Գանձակ՝ Ուտի նահանգին Շակաշէն (Թիւ 151) գաւառին մէջն էր հաւանականօրէն. տես Արիշան Մեծ Հայք 167: Յետնագոյններուն ըսածները (Ինճիճ. ՀՀ. 310 — 311) թէ Գանձակ Աղուանից կամ Արցախի մէջ էր, սա՛ չափ նշանակութիւն ունին որ Ուտի եւ Արցախ յառաջ Աղուանից իշխանութեան տակ էին, եւ այս երկու գաւառներուն մէջ վերջէն ալ տարբերութիւն չէր գրուեր բառին խիստ իմաստովը:

Խորենացւոյ աշխարհագրութիւնն Արցախի գաւառներուն դիրքին վրայ տեղեկութիւն չի տար: Թիւ 121 Կոչի Կաղանկունի անունէն դատելով՝ այս գաւառը Սիւնեաց նահանգին Թիւ 116 Հարանդ գաւառին քովն էր. Արցախ՝ Սիւնեաց քովն է ըստ ԽԱՍ.ի 33: Այստեղ էր Աճարս գիւղն, որ Կաղանկատուացւոյ 264 համեմատ՝ Երասխայ հիւսիսակողմն էր: Արիշան Մեծ Հայք էլ 88

: Նման կը հնչէ Փոսիւսի, զոր Ինճիճ. ՀՀ. 309—310 մէտ է այս գաւառին հետ նոյնացընելու: Հմմտ. [Զուանչերի] Պամ. վրաց 32 «Նախջուան... գուռն Փառխոսոյ... Կուր գետ»:

Վայկունիք գաւառին մէջ կը գնէ Հանրաբէրք՝ բերդը «յարեւմուտս հիւսիսոյ մերձ սահմանաց Ծար աւանի Գեղարքունեաց»։ Մեծիբն՝ գաւառը թէրթէր գետին վերին ընթացքին վրան էր եւ դէպ ի հարաւ մինչեւ խաչենի գետը կը տարածուէր, որուն հիւսիսային եզերքին վրան էր Գանձասար եւ ասոր հարաւակողմը՝ Ս. Յակովբայ Մծբնացւոյ վանքն, որ է «Մեծիրանից վանքն» (Ալիշան Մեծ Հայք էջ 89)։ Այս կողմերն էր Չղաի հովիտն ընդ մէջ Մեծիրանից եւ Մեծկողմանց՝ Կաղանկ. 163, տես Ալիշան Մեծ Հայք էջ 89։ Փաւստոս 210 եւ ԽԱՎ. 606 Կղի գաւառն Ուաւոյ գաւառներուն հետ կը յիշեն՝ Ուտի, Շակաչէն եւ Գարդման. իսկ Կաղանկատ. 170 Արշակաչէն = Շակաչէն գաւառին հետ, ըստ այսմ Ուտի նահանգին քովն էր եւ Արցախին ամէնէն հիւսիսային գաւառն եղած պիտի ըլլայ։ Այս պարագային՝ գաւառներուն թուումը կատարուած պիտի ըլլայ՝ հարաւէն դէպ ի հիւսիս ուղղութեամբ։

Արցախի գաւառներուն ու տեղերուն նկատմամբ տես Բարխուտարեանցի վերն յիշուած գիրքն ու անոր Աղուանից քարտէզն, որ մասն է Աղուանից պատմութեան, վաղարշապատ 1902։

1 Յիշուած (Սոթքի հետ) ժ.Գ. դարուն վերջերէն արձանագրութեան մը մէջ ի Ծար. (Հաթերքի եւ Գեղամայ լճին հետ) ժ.Ե. դարու մէկ արձանագրութեան մէջ Բարխուտարեանցի քով Արցախ էջ 405, 408, 409։ Բայց ո՞ր ըսուած է ասոր Վայկունեաց մէջ ըլլալը։

2 Մեծակողմանքի մէջ էր ըստ մտաւոր վիճակը Կաղանկ. անդ = Ուսաստաւ՝ Ալիշան անդ։ Հմմտ. Ուսաստաւ, Ուսաստաւ եւն Ուաւոյ մէջ ԽԱՎ. 606 Ծան. 4, արար. պարս. rustāq? Ghazarian 92 եւն։ Հայք Մեծակողմանքը Գիւլիստանի կողմերը կը գնեն։ — Balāḍuri 203 Bailaqānէ եւ Պարտաւէ ետքը կը յիշուին իբր Պարտաւի (Ուաւոյ մէջ) դրացի վիճակներ՝ Ուտի, Մեծկուանք, Մեծիրանք եւ Հարձլանք, ասոնց հետ՝ Բաղասական եւ յետոյ Շամքոր։

ԺԱ. Փայտախորանի գրությունները:

133. Հրատարակելու խնամքը. 609: — **134.** Վարդանանի խնամքը. 609: — **135.** Երևանի խնամքը. 609: — **136.** Բաղրամի խնամքը. 609: — **137.** Ռուսի խնամքը. 609, Ինձիճ. ՀՀ. 326: — **138.** Բաղրամի խնամքը. 609, Ինձիճ. ՀՀ. 326: — **139** և **140.** Արտաքաղաքի խնամքը. 609—610, Ինձիճ. ՀՀ. 326: — **141.** Արտաքաղաքի խնամքը. 610, Արտաքաղաքի խնամքը. Հայագրիտ. 1, 113, Արտաքաղաքի խնամքը. ՀՀ. 326, «գաղափարն որ Արտաքաղաքի խնամքը. Ղեկավար. 101: — **142.** Սղոթաքաղաքի խնամքը. 610, Սղոթաքաղաքի խնամքը. ՀՀ. 326, Սղոթաքաղաքի խնամքը. Ղեկավար. 101, Սղոթաքաղաքի խնամքը. Հայագրիտ. 1, 113: — **143.** Որդիախորանի խնամքը. 610, Թագավորի խնամքը. ՀՀ. 326, Որդիախորանի խնամքը. Ղեկավար. 101, Որդիախորանի խնամքը.

1 Արաբ. Varṭān, քաղաք մը՝ Արագածոտնի եւ Հայոց սահմանին վրայ. Երասխա՝ Կուրի հետ խառնուելէն յառաջ՝ այս քաղաքին առջեւէն կ'անցնէր: Bailaqān քաղաքն՝ ընդ մէջ Կուրի եւ Երասխայ էր՝ ասոնց իրարու հետ միանալէն յառաջ: Ibn Chordādbēh 119, 122, 174—175, Ibn al Fakīh 296, St. Guyard, Géogr. d'Aboulféda 2, Բ. մաս 154:

2 Ըստ Ալիշանի Մեծ Հայք էջ 92 (ուր Պաղատաք գրուած է) — այսօրուան Պաղատաք, գետի մ'անուան. որ թալիշը Մուղանէն կը բաժնէ:

3 Հանի անուան մէջ Անգրէասս Pauly-Wissowayի Real.-Encycl. մէջ՝ Ainiana անուան տակ՝ Սորաբանի (գլ. 508)՝ *Αινιάς* Օւնիայի մէջ կը տեսնէ: Ալիշան անդ Արտաքաղաքի (Պաղատաք) մէջ կը տեսնէ արդի Արտաքաղաք, որ թալիշի մէջ աւանի մ'անուան է:

Հանդ. Հայագիտ. 1, 113: — **144.** Ալեքս. ԽԱՎ. 610, Ալեքս. Ինճիճ. ՀՀ. 326, Ալեքս. Հանդ. Հայագիտ. 1, 113:

Անուանցս համար, որ մինչեւ թ. 135 պարսկական են եւ մասամբ ազաւաղուած, տես Հած. Զ. թիւ 133, 142 եւ 143 -պերսոյ կազմուած անունները սասանական կազմութիւն ունին, տես հեղինակը Zur Chronologie d. arm. Vokalgeseztze 136: Գաւառներուն դիրքն անձանօթ է: Միայն կարելի է ըսել թէ Վարդանանիք = արաբ. Var-dān Երասխայ վրայ էր՝ գեռ. կուրի հետ շխառնուած եւ թէ թիւ 141 Արտիքոման, թ. 142 Սպանդարանիք եւ թ. 143 Որդիպերս (եւ նաեւ թ. 144 Ալեքս.) գաւառներն ըստ Ղեւոնդայ 101 Երասխայ եւ կուրի հետ միացած Երասխայ հարաւային կողմն էին:

ԺԲ. Ուրույ Գաւառները:

145. Արտուր ԽԱՎ. 610, Արտուր St. Martin Mém. 2, 364, Երտուր Հանդ. Հայագիտ. 1, 113: — **146.** Տրէ ԽԱՎ. 610, Տրէ կազանկ. 264, Տրէ Ինճիճ. ՀՀ. 337: — **147.** Ռոտրոյան, տարբ. ընթերց.՝ Ռոտրոյանի ԽԱՎ. 610, Ինճիճ. ՀՀ. 337, Ռոտրոյանի ԽԱՎ. 606, ծան. 4: — **148.** Աղուէ, տարբ. ընթերց.՝ Աղուէր ԽԱՎ. 610, Ինճիճ. ՀՀ. 337, Աղուէ Հանդ. Հայագիտ. 1, 113: — **149.** Տուրտուի, տարբ. ընթ.՝ Ռուրտուի ԽԱՎ. 610, Ինճիճ. ՀՀ. 337, Տուրտուի ԽԱՎ. 606 ծան. 4: — **150.** Գարդման ԽԱՎ. 606, 610, Գարդմանայ յորն Փաւստ. 45, Գարդմանայ Փաւստ. 159, յորն Գարդմանայ Փաւստ. 210 («ղճաթի, զՇահալէն եւ զձորն Գարդմանայ եւ զկողմ»), Գարդմանանի յորն եւ Գարդմանի («իշխանն Գարդմանից») կորիւն 31, «Գարդմանայ ձորն» եւ «իշխանն Գարդմանայ» Խար. 258, «գաւառն Գարդմանայ» Յովհ. Կթղ. 46, «աշխարհն

Գարգմանաց» (տարբ. ընթերց.՝ Գարգմանայ) Յովհ. Կթղ. 71, ար. «Գարգմանայ եւ Քաւսայ եւ Փառնայ գաւառաց» Կաղանկ. 273, արաբ. *al Ĵardmān Balādurī* 202, *gal'a al Ĵardmān* «ամրոցն Գարգման», *Balādurī* 195: Գարգման աւանին աւերակներն են այսօրւան Գրթմանիք (Ինճիճ. ՀՀ. 338) Շամքոր-չային (Քարխուտարեանց Արցախ 301—302) արեւելեան մէկ բազկին վրայ, զոր Լինչ իւր քարտէզին վրայ *Kurtmanyk* ձեւով կը նշանակէ: Գրթմանիքի հիւսիս-արեւմտակողմը՝ Շամքոր-չայի արեւմտեան մէկ բազկին վրայ է՝ Լինչի քարտէզին համեմատ՝ *Kedabek*, ծանօթ իւր Սիմենսի վերաբերող պղնձաբովերոյն, հին հայկական Գեորգե-ի-ը (ՏՅԳ. Գեորգե-ի-ը), որ բոս Ինճիճեանի ՀՀ. 339 Գարգման գաւառին սահմանին վրայ էր:

151. Շէիւշէն (տարբ. ընթերց.՝ Շաիւշէն) ԽԱՎ. 606, 610, Շաիւշէն Ինճիճ. ՀՀ. 337, Փաւստ. 210, «Շակաշէն գաւառ», Կաղանկ. 141, 251, յայտնապէս = Արշաիւշէն գաւառ Կաղանկ. 170, 265, յն. *Σαχασσηνή* (*καὶ ἀπὸ τῆς τῆς Ἀλβανίᾳ πρὸς χάροος καὶ τῶ Κόρυφ ποταμῶ* = Շակաշէն եւ առ ալ Աղլւանից եւ Կուր գետին սահմանակից) Սորաբ. 528, հմմտ. Պաղում. էջ 938: Այս գաւառին մէջ էր (տես էջ 229) Թ. գարուն կառուցեալ Գաշիւշէն քաղաքը Կաղանկ. 265, Ինճիճ. ՀՀ. 310, այսօրւան *Jelisavetpol'* Գանջաչայի վրայ:

152. Ուրի աւանիւն-ի (կամ աւանիւն-ի St. Martin Mém. 2, 364)՝ «յորում Պարտաւ քաղաք» ԽԱՎ. 610 = արաբ. *Barða'a* Թէրթէր գետի վրայ *Balādurī* 203, գլխաւոր քաղաք Առանի բոս Աբուլֆէդայի (St. Guyard 2, Բ. մաս էջ 154), հմմտ. Ghazarian Arm. unter d. arab. Herrschaft էջ 76: Նախկին քաղաքին աւերակները *Barda* անունով կը նշանակեն մեր աշխարհացոյց-

ները Թէրթէր դետոյն ձախ եղերքին վրայ: — Ըստ Ինճիճեանի ՀՀ. 350 վերջէն Ուսուց ձէջ կը յիշուի Տառնաշ անունով գաւառ մը, Սեւորդեաց երկիրը (տես վերն էջ 60), մերձաւորապէս Հասան-սուի հարաւային կողմերը (Ալիշան Մեծ Հայք § 161): Տառնաշ (սեռ. Տառնշ) ձորն ու բերդն արդէն Յովհ. Կթղ. կը յիշէ էջ 168 եւ 173:

Արանոտ, Ռոտպայեակ եւ Շահաշէն գաւառներուն անուանց նկատմամբ տես Հած. Զ.: Թիւ 150—152 դաւառներն, որոնց դիրքը գիտենք, հիւսիսէն դէպ ի հարաւ կը համրուին: Թէ արդեօք մէկալ գաւառներն ալ նոյն ուղղութեամբ յիշուած են կամ ոչ, կարելի չէ վճռել: Տոի (Թիւ 146) գաւառին կաղանկատուացւոյ քով 264՝ Արձախի Պաղկանք եւ Մխանք (Թիւ 127 եւ 129) գաւառներէն ետքը յիշուիլը թերեւս նշան մըն է թէ Տոի սահմանակից էր Արցախի, բայց այս պարագան որոշիչ նշանակութիւն չունի:

ԺԳ. Գոգոբոյ գոգոնէրը:

153. Զորոգոբ խԱՍ. 28 եւ 34, խԱՎ. 610, Վարդան 70, Զորոգոբ Յովհ. Կթղ. 167, 168 (աարբ. ընթերց.՝ Զորոգոբ), Զորոգոբ Յովհ. Կթղ. 53, Ասող. 100, Զորոգոբ St. Martin Mém. 2, 366, Հանդ. Հայագիտ. 1, 113. Հնագոյն ժամանակները՝ Զոր Փաւստ. 159 («Զորայ գաւառին տէրն»), Խոր. 78 = Ասող. 35 կամ յոքնակի ձեւով՝ Զոր+ Փաւստ. 29 («Իշխանն Զորոց աշխարհին»), որուն հետ այստեղ կողբացւոց իշխանն ալ կը յիշուի, տես Թ. 155): Անուանս նկատմամբ տես Հած. Զ.: Յովհ. Կթղ. ի համեմատ 168՝ այստեղ

1 Յոգոնէր եւ Ուղլէրի մէջ կը կարդանք էջ 490: Թիւ 153—155 գաւառներուն թուումն այստեղ ըստ խԱՎ. ի 610 սյլագգ եղած է քան էջ 237 ըստ խԱՍ. ի 28. ասոնց յարդական շարքը հաստատուն չէ: խԱՍ. ի քով 28, 34 եւ խԱՎ. ի

էր բերդն կոյան = կոյեան Ինճիճ. ՀՀ. 356, որմէ վերջէն գաւառն ալ կոյան կոչուեցաւ: Ըստ կիրականի 107 կայեան գաւառին մէջն էր Գետիկ՝ վանքը «ի վերայ գետոյն... զոր անուանեն Աղւորեայն թեր, յաջմէ կողմանէ գետոյ. : Քանի որ Աղւտեւ գետն այսօրւան Akstafan է, ասով Չորափորոյ զիւքը կ'որոշուի: — 154. Ծոբո՛՛ր ԽԱՎ. 610, Ծոբո՛՛ր ԽԱՍ. 34, Ծոբո՛՛ր ԽԱՍ. 28, աւելի հին՝ Ծոբ Խոր. 78 = Ծոբ՛ Ասող. 35: Անուանս նկատմամբ տե՛ս Հած. Զ.: — 155. Կոչբո՛՛ր ԽԱՎ. 610, ԽԱՍ. 28, Կոչբո՛՛ր ԽԱՍ. 34, աւելի հին՝ Կոչբ փաւստ. 159 («Կողբայ գաւառին տէրն»), Խոր. 78 = Ասող. 35, ասկէ ածանցուած՝ Կոչբո՛՛ր Գե՛տ փաւստ. 29: — 156. Տաշբ ԽԱՍ. 28, 34, ԽԱՎ. 605, 610, սեռ. Տաշբոյ փարպ. 222, Խոր. 78 = Ասող. 35, «գաւառն Տաշբայ», Խոր. 258, ասկէ՝ Տաշբո՛՛ր Կորիւն 32, վրաց. Տաշբ, Հայոցմէ շատ անգամ՝ «գաշտ վրաց», անուանուած, Brosset Description էջ 148, Յովհ. Կթղ.ի քով 107՝ Տաշբո՛՛ր Տաշբայ տափ, գաշտ, : Տաշբայ մէջ էր Լորե՛ քաղաքն Ինճիճ. ՀՀ. 361 եւ անոր մօտը գանուող Օյո՛ն, Ոյո՛ն գիւղն Ինճիճ. ՀՀ. 364, տե՛ս Լինչի քարտէզը (Lori եւ Uzunlyar): — 157. Թրեղ՛ ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 605, 610, վրաց. Թրեղեղի՛ Brosset անդ. 102, 156 եւ շար., արաբ.

քով՝ ըստ Ինճիճեանի ՀՀ. 356 հարաւ-հիւսիսային ուղղու-
 թեամբ իրարու կը յաջորդեն Չորո՛՛ր, Կոչբո՛՛ր եւ Ծոբո՛՛ր,
 իսկ ընդհակառակն ԽԱՎ.ի քով = Խոր. 610 (Ինճիճ. ՀՀ. 356)
 եւ Խոր. 78 Չորո՛՛ր, Ծոբո՛՛ր եւ Կոչբո՛՛ր նոյն ուղղու-
 թեամբ: Ուստի խնդրական կը մնայ Կողբոփորին կամ Ծո-
 բոփորին միջին գաւառ ըլլալը. տարակոյս չկայ որ Չորոփոր
 ամենէն հարաւայինն էր: Փաւստոսի քով 29 Կոչբ (Կոչ-
 բայք) Չորի հետ կը յիշուի:

1 «Աս ստորոտովք Էջեկ-մէյտան լեբանց եւ մերձ
 Աղւտեւ գետ», Ալեշան Մեծ Հայք § 159: Էջեկ-մէյտան
 լեռը Սեւանայ լճին հիւսիսային ծայրին արեւմտակողմն է:

ḍaryālīt Balādurī 203, լատ. *Triare* (regio Thasie et Triare usque ad Paryadras montes) Plinius NH. 6, 10, 11 (29). Հայ. Թուեղէ գրուած է *փոխանակ հնագոյն *Թուեղէ-ի* *Թուեղէ-է. արար. ḍaryālīt փոխանակ *ḍaryālītի՝ վրաց. Թրէ-լ-լիէ: — 158. Կառքար + ԽԱՎ. 605, 610, Կառքար + ԽԱՍ. 34, Գառքար + ԽԱՍ. 28, «գաւառն կանգարաց, Փարպ. 404, Կառքար + = Լուսն Տրիէ Խոր. 78 = Ասող. 35: Ուղիղ ձեւն է Կառքար +: — 159. Արդահան ԽԱՍ. 28 եւ 34, ԽԱՎ. 605, 610, արար. *Artahāl* Balādurī 203, վրաց. Արդահան Brosset անդ. 72, 104, 106: Այսօրեան Արտահանը մասնանիւզ կ'ընէ գաւառիս գիրքն: Վրահան ձեւը՝ հայեբէնէ առնուած է. հայ. Արդահանը պէտք էր որ վրացերէնի անցած ատեն ն ձայնը կորսնցընէր, վասն զի Վիրք — նման Ռուսաց — իրենց լեզուին մէջ ն չունին: — 160. Զառախ, սեռ. Զառախաց 605, 610, ԽԱՍ. 28, Խոր. 78 = Ասող. 35, Զառախ + վրէ ԽԱՍ. 34, վրաց. Զառախիէ Brosset անդ. 72, 80: Այս գաւառին կը վերաբերէր Ախալ-Կառքար Կարթագոն, տես Ինճիճ. ՀՀ. 366: — 161. Կարքէ + ԽԱՎ. 605, 610, Կարքէ (գործիական՝ Կարքէ) Ագաթ. 628, Կարքէ + ԽԱՍ. 34, Կարքէ + ԽԱՍ. 28 եւ 35, Կարքէ Պատմ. վրաց 9 եւ շար., վրաց. Կարքէի Brosset անդ. 72 եւ 108, արար. *Qalarjīt* Balādurī 202, Ibn al Fakīh 292, յն. *Καλαρζηνή* Պաղատմ. եւ *Χορζηνή* Սորաբոն տես վերն էջ 21: Գաւառիս գիրքն որոշելու՝ կռուան է մեզի այսօրեան Կարքէի անուն տեղն՝ Արդահանի հարաւ-արեւմտեան կողմը:*

Գալով անուններուն, կ'երեւայ թէ ասոնք ոչ հայկական ծագում ունին եւ ոչ վրահան: Թէ

1 Հմմտ. Վախուշի անյաջող ստուգարանութիւնները Brossetի քով Description 75 (բայց ուղիղ՝ վրացերէն Սառքիէ = «Կէ ցիէ «երեք բերդք» անդ):

ասոնք, որչափ որ պահուած մնացած են, հին հայկական ձեւը պահած են (առանց ձայնաշքջութիւն կրելու եւ առանց լը դի փոխելու), պատճառն այն է, որ ասոնք (ի բաց առեալ թերեւս Արատհան անունը)՝ Հայոց բերնին մէջ իրենց կեանքը շարունակած չեն եւ Հայոց կենդանի լեզուին միջնորդութեամբը մեզ աւանդուած չեն: Գալով զաւառներուն գրից, յայտնի է որ ԽԱՍ. 34—35 ասոնց թուումը կ'ընէ արեւելքէն (Չորոփոր Աղստեւոյ գետին վրայ) դէպ ի արեւմուտք (Աղարջք Ճորոխի վրայ): Ինչ որ ասկէ մէն մի գաւառի գիրքին համար կը հետեւի, կը հաստատուի ու կը ճշդուի՝ Խորենացւոյ աշխարհագրութեան Արաց աշխարհին ու Կուր գետոյն (ԽԱՍ. 28) վրայ բսածներովը, վասն զի այս աշխարհագրութիւնը Կուրին ընթացքին հետեւելով Գուգարաց-Արաց նախ արեւմտեան, ապա հիւսիսային, յետոյ արեւելեան եւ ի վերջոյ ասոնց մէջտեղն գտնուած գաւառներուն վրայ կը խօսի: Տայոց կցելով կը յիշէ արեւմտակողմը՝ 1. Աւրճի եւ Շուշի, 2. Արտաշատ, «ընդ որ անցանէ գետն հզօր Կուր, որ ի Տայոց գալով, ի Կող գաւառէ ընդ ստորոտս Զաւախաց, իջանէ ի Սամցիսէ եւ դառնայ յարեւելս» եւն., յետոյ՝ կ'անցնի Մանգիւնցիորէ, Բաղնիփորէ եւ Պարտար գաւառէ, յորում է Արաց մայրաքաղաքը Տիգիս (փոխանակ Տիգիսի), թողլէ ետքն Տիգիսն ու Պարուարն «եւ 3. Ղարնիփոր եւ 4. Ղարնիփոր եւ 5. Ղարնիփոր հոմանուն գետօք, [կը հոսէ] մինչեւ զՀարակիւր քաղաք, զորս՝ ի Հայոց հանեալ է: Որոց ըստ հարաւոյ լեռնագաղաքն 6. Զարնիփոց բաղում լճօք լի զանազան ձկամիք, եւ 7. Թուրք եւ 8. Տաշիք:

1 Արաց. Շուշի ընդ մէջ Ճորոխի եւ Արտաշատի լեռանց Brosset, անդ 74. Սամցիսէի քարտէզն անդ, Shavsheti Dagh Լիւնի քով, արար. Šaušit Balāduri 202:

2 Զարնիփոց է ամենէն վերջը յիշուած երեք գաւառները:

որոց ի հարաւ կանգարք. զամէնդ ի Հայոց հանեալ է¹: Այս գաւառաց վրայ անգրագոյն տեղեկութիւնները տես Brosset Description, Ալիշան Մեծ Հայք էջ 61—63 եւ Բրոսէի եւ Կիպերտի աշխարհացոյցները: Ըստ այսմ հետեւեալ եղրակացութիւնը կ'ելլէ. Չորրօր Աղստեւոյ գետին վրան էր. ասոր հիւսիսային կողմն էր Ծորօրօր, եւ ասոր ալ հիւսիսակողմը՝ Կողբօր: Արեւելեան կողմանէ երեքն ալ սահմանակից էին Կուրի եւ կը գտնուէին Կուրի բազուկներուն վրայ, որ իրենց անունները նոյն գաւառներէն առած էին: Ասոնց հիւսիսային կողմն էր Տփղիսի գաւառը՝ Պարուար: Ասոնց արեւմտեան կողմն էր Տաշիր՝ Լոււոյ (այսօրւան Զէլալ օղլուի քով) եւ Զիլգա-չայի եւ Բորչալու-չայի վրայ գտնուող Ուզունլարի կողմերը: Թրեղք = Թրիալէթ՝ Խրամ կամ Քցիա գետին աղբերաց կողմերն է Brosset անդ 158—159. զխաւոր տեղն է այժմ՝ Զալկա = Ծալքա Ալիշ. Մեծ Հայք § 121: Կանգարք՝ Զաւախք, Թռեղք եւ Տաշիր գաւառներուն հարաւակողմն էր, որ է ըսել՝ նահանգին ամէնէն հարաւային գաւառն էր եւ սահմանակից՝ Արարատ նահանգին: Արտահան՝ այժմեան Արտահանին կողմերն էր՝ Կուրի աղբերաց սահմաններուն հիւսիսակողմը: Զաւախքի լեռնագաշտն, ուր էին Ախալքալաք (Մաթ. Ուռհ. 175, Brosset անդ 96 եւ 102) եւ բազմութիւ ձկնաշատ լճեր, որոնց մէջէն ամէնէն նշանաւորն է Թափոռաւան կամ Փառաւան (Brosset անդ 98, 100, 162, Ալիշան Մեծ Հայք էջ 61), կը տարածուէր մինչեւ Կողի՝ Կուրի աղբերաց սահմաններուն կողմերը: Վերջապէս Կղարջք Ճորոխի արեւելակողմն էր՝ այսօրւան Կլարջէտի եւ Արտանուճի կողմերը՝ Տայոց հիւսիսային կողմը: Գաւառիս Ճորոխի ա-

1 Հմտ. ԽԱՍ. 28 «Ի Կող գաւառէ ընդ ստորոտս Զաւախաց» եւ [Զունչիր] Պամ. Վրաց 24 «Ի Փարանոյ մինչեւ ի գլուխն Կուր գետոյ, որ է Զաւախէթ»:

րեւելահողմն ըլլալը կը ցուցընեն ԽԱՍ.ի 28 այս խօսքերը՝ «Գաւառք (Գուգարաց-Վրաց) են այս, սկսեալ ի Վոճ (Ճորոխ) գետոյ եւ ի Տիւսիսոյ Տայոց՝ Կղարջք, Շաւշէթ, ԱրտաՏան» եւն։ Բայց ասի բոնել չէ թէ գաւառք դէպ ի հարաւ՝ Ճորոխէն անդին չէր տարածուեր։ Զայս կը ցուցընէ ԽԱՍ.ի 35 ըսելը թէ «Իջանէ Վոճ գալով ի Սպերայ, անցանէ առ Թուխարս բերդով ի Կլարձս, եւ անտի յեզր»¹, եթէ միտ դնենք որ հոս «ի Կլարձս» կ'ըսուի, եւ ոչ թէ «Կլարձին առջեւէն»։ Վրական աշխարհագրութիւնը (Brosset անդ 72, 108 եւ Սամցխեի աշխարհացոյցը) Կլարջէթի նահանգը Ճորոխի ձախ (արեւմտեան) կողմը կը դնէ եւ Թորթովի (Թորթուժ), Խախուլի, Խալիրի (Սպեր), Փորշխա, Բայբուրդի եւ Ճաննթի (Τζανιχի Պրոկոպ. 1, 288) գաւառները կամ տեղերն նոյն նահանգին մաս կ'ընէ, բայց յետնագոյն վրական այս նահանգին այս բնդարձակ տարածութիւնն երբեք նշանակութիւն կամ արժողութիւն ունեցած չէ հայ. գաւառին համար։ ԽԱՍ. 35 յայտնապէս կ'ըսէ թէ Վոճ-Ճորոխ Սպերէն եւ Թուխարք բերդին առջեւէն անցնելէն ետքը՝ կը մտնէ «ի Կլարձս», որ ըստ այսմ կրնար Ճորոխի ստորին ընթացքին վրայ սկսիլ։ Այս հայկական գաւառին մեծագոյն մասը Ճորոխին աջ (արեւելեան) ափին վրայ էր։

Թուխարք կամ Թուղարք բերդը՝ Կղարջքին հարաւային սահմանին վրայ՝ էր ըստ ԽԱՍ.ի 35, Պամ. վրաց 20 («ի վերայ գետոյն Սպերոյ, որ ասի Ճորոխ») = Brosset Histoire de la Géorgie 1, 33 Ճորոխի վրայ Թուխարք երկրին մէջ, որ շատ

¹ Յն. τὸ Ἄδρανοῦτζιν կոստ. Պորփ. de adm. imp. էջ 206 եւ շար., վրաց. Աբրահամ-էֆ Brosset անդ 117: — Վրաց Պատմութեան մէջ (Զուանչիր) Կլարջէ կը յիշուի Շաւշէթի եւ Ափխազթի (114), Տայոց (9), Թուխարքի եւ Եգերացուց երկրին (24, 30) հետ։

անգամ կը յիշուի կղարջքին հետ¹: Այս պարագային ուրեմն բերդը չի կրնար նոյն ըլլալ Թուխարքի, վրաց. Թուխարքիի հետ, զոր Brosset անդ 112 ճորտիս աջակողմեան օժանդակներէն մէկուն բազկին վրայ կը գնէ գէպ Շաւշէթ (տես Սամցխէի քարտէզն անդ), վասն զի ասի՝ շատ հեռու էր ճորտիէ²:

ԺԳ. Տայոց գոտիները:

Տայք ըստ ԽԱՍ.ի 35 ութ (ըստ ԽԱՎ.ի 610՝ ինն) գաւառ ունի՝ «ղլու՝ յելից կուսէ, յորմէ բխեն ազգիւրք գետոյն կուրայ ի գեղջէն որ ասի կրեւիտն³: Եւ ի մուտս կոյս ըստ երկայնանիսս գաւառին զնայ եւ դառնայ առ հիւսիսի, ընդ Արտասան, իջանէ ընդ Սամցիէ, եւ ապա դառնայ յելս՝ մինչ ի կազբից ծովն: Իսկ ըստ մտից կողայ՝ Բերդոցո՞ր, Պարոնոցո՞ր, Ճակոթ՝ յելս, եւ ըստ հարաւոյ Բուխ³ եւ Աւրդոցո՞ր իւրեանց գետակօք, որք յիրար անկեալ իջանեն ի Յոհ (կարգա՝ վոհ): Որոց ըստ մտից Արսեացիոր առ Պարխար լերամբն, ընդ որ՝ իջանէ Յոհ, գալով ի Սպերայ, անցանէ առ Թուխարս բերդով ի կլու՞րճ, եւ անտի յեթր, ընդ նիւթու, ընդ Մրոն-ը եւ ընդ Մրիո

¹ «ԶԹուխարս եւ զկլարճս ի ծովէն մինչեւ ցԱրսիոն» (Արսիանի) Զուանչիւր 71 եւ 84, Klaproth Reise 2, 98: Այս Թուխարսը Հայք Տայոց մաս կը հաշուէին, տես վարն Տայոց մէջ: Վրաց Պատմութիւնն Թուխարք բերդաքաղաքը կը յիշէ Օձրիէի հետ:

² Բրուսէի քով թէ՛ բնագրին մէջ եւ թէ՛ քարտէզին վրայ Տէրէի կից դրուած է. այս Տրեթին՝ Ռիխարդ կիպերսի աշխարհացոյցին (Kleinasien, AVI Tirabzon) Tbetin պիտի ըլլայ: Բայց ասի Աջարայի մէկ օժանդակին վրան է:

³ Բուխայէ ետքն Ռոտի դուրս ինկած է:
⁴ Բերականօրէն կրնայ Պարեւորը կամ Արեւոցո՞րը յարարերէլ:

գաւառս՝ ի Պոնտոս ծով, զոր (այս է՝ ՂՂՏ) Եգե-
րացիք կոչեն Ալմոսիս, եւ Խաղաթք Կալմարն:

Այս կտորին վրայ ունինք հետեւեալ գիտո-
ղութիւններն: 1. Կող գաւառք = վրաց. Կուլ՝
ԽԱՍ. ալ էջ 28 կ'անուանէ Կուրի աղբերաց երկիր,
երբ կ'ըսէ «Որ (այսինքն՝ Կուր) գալով ի Կող
գաւառէ ընդ ստորոտս Զաւախաց» եւ Brosset
Description 80՝ «Կուրք (Մոլդուրէ) կու գայ Ար-
սիան լեռներէ՝ Կոլայէն վեր»: Մէկալ անունները
տես Պլինիոսի քով 6, 28: 2. Կրի-միւսն՝ կ'երեւայ
թէ «Կուրի աղունք» կը նշանակէ: Թէեւ Կուր ա-
նուան սեռականն առ հասարակ Կուրայ է ԽԱՍ.
28, 35, բայց տեղւոյ անունները շատ անգամ այլ
եւ այլ հոլովմանց համեմատ կը հոլովին: 3. Յոսի
տեղ՝ ամէն տեղ ՂՂ կարգալու է = յն. Βόας
Պրոկոպ. 1, 288; 2, 464: Այս այն գետն է, որ
Բարձր Հայքէն բխելով՝ Բաբերդն, Սպերն ու
Պերտեկրեար կը շօշափէ եւ Բաթուսի հարաւային
կողմէն Սեւ Ծով կը թափի: ՂՂՏի մէկ ուրիշ ա-
նունն ալ Ակամսիս էր, զոր Եգերացիք կը գործա-
ծէին: Քանի որ Եգերացիք գետին ամէնէն ստորին
ընթացքին վրայ կը բնակէին, ուստի Ակամսիս գե-
տին ամէնէն ստորին մասին անունն է՝ անոր ծով
թափելէն յառաջ եւ Օլթիչայի հետ միանալէն
ետքը: Եգերացիներէն անունն Ակամսիս ձեւով
Յունաց անցած է, տես Առիանոս Peripl. 7, 4—5,
Պրոկոպ. 2, էջ 464 «Ակամսիս կը կոչեն զայն
տեղացիք»: Հայք Եգերացիներէն կամ Յոյներէն
փոխ առած են Ակամսիս անունը, զոր իբր օտար
բառ կամ անուն՝ նախ ՂՂՏ անունով կը մեկնեն,
եւ յետոյ՝ ՂՂՏի համար կը գործածեն «Ակամսիս
որ է ՂՂՏ, որ գայ ի Մեծ Հայոց» ԽԱՍ. 27 (Եգե-
րացւոց երկրին մէջ). «Ակամսիս որ է ՂՂՏ» ԽԱՍ.

1 Պրոկոպիոսի քով 1, 289 վերջապա Փասիս
գրուած է՝ փոխանակ Ակամսիսի:

30 (Բարձր Հայոց մէջ). «Գեան Ակամնիս (տարբ. ընթերց.՝ Ակամփիս), որ ի կողմանս Տայոց բլրեալ՝ երթայ զՏիւսիսոյ արեւմտից, անցանելով ընդ Եգեր՝ մտանէ ի Պոնտոս», Ղեւոնդ 168 = Ասող. 134: Վերջ այս գետը Ճորոխ՝ կ'անուանեն եւ ասով կը հասկընան նախ Օլթի-չայը (Brosset անդ 108 — 120), որ Բասենոյ (Վրաց. Բասիան) հարաւահողմը գտնուող Իրիջու լեւնէն (Բրոսէ անդ 108, 120) կու գայ եւ նարիման եւ Օլթի ըսուած տեղերէն կ'անցնի. երկրորդ՝ Ճորոխ կը կոչեն նաեւ գետին ստորին ընթացքն, Սպերէն եկող արեւմտեան բաղկին հետ միանալէ ետքը: Այս արեւմտեան բաղուկն, որուն վրան են Բաբերդ եւ Սպեր, Վրաց քով կը կոչուի «գետ Սպերոյ», բայց նաեւ Ճորոխ (Բրոսէ անդ 114, Պամ. Վրաց 20): Խաղտեական անունն էր կահամար: 4. Պարխար լեռք, յն. Παρυάδρης մասամբ Տայոց արեւմտեան սահմանը կը կազմէր (հիւսիսէն), բայց մասամբ Տայոց ներսերը կը մտնէր (հարաւէն), տես Ինձիձ. Հնախօս. Ա. 84—85, Հեղինակը Հ.Ք. էջ 66 եւ 508, Մարքարտ Երանշ. 116: Այսօրեան Պարխալ անունը պահած է Պարխար անունը. տես Լինչի քարտեզին Parkhal անուն տեղն ու Parkhalmountsք, Parchal՝ Parchal-sui վրայ եւ Balchar (sic) dagh = Paryadres աշխարհացուցին Թ. Կիպերտի (Tirabzon), Պերտեկրեկի հիւսիսակողմը: 5. Եգէր երկիրը ԽԱՍ. 27 կը նոյնացուի Կողքիսի հետ: Նէգւլ կը յիշէ Բրոսէ (Histoire de la Géorgie 1 [1849]) էջ 307 Սամցխէի մէջ, իսկ էջ 559 Կլարջքի հետ (Թագաւորը Սամցխէէն Շաուշէթ եւ Կլարջէթ գնաց եւ նիգալի հովիտը մտաւ) եւ էջ 579 Աջարայի հետ (ոմանք Աջարա գարձան, այլք՝ նիգալի հովիտը): Մրգուլ (հմտ. Murgul-su Լինչի քով?) եւ Մրգու գաւառներն կ'երեւայ թէ ուրիշ տեղ յիշուած չեն:

1 Վրաց. Ճորոխի, հայ. Ճորոխ Յովհ. Մամիկ. 57:

162. Կռ (սեռ. Կռայ) ԽԱՍ. 28, 35, ԽԱՎ. 610, Խօր. 74, 82, Ղեւոնդ 168, Ասող. 134, վրաց. Կռայ՝ քաղաք եւ գաւառ Կուրի աղբերաց սահմաններուն մէջ Բրոսէ անդ 72, 106 եւն.: Այժմ՝ Gölehlինչի աշխարհացուցին վրայ: — **163.** Բերդաշէր ԽԱՍ. 35, ԽԱՎ. 610, Բերդաշէր Թովմ. Կիլիկեցի Ինձիճեանի քով ՀՀ. 371: Անուանս նկատմամբ տե՛ս Հած. Զ.: — **164.** Պարտիշաշէր ԽԱՍ. 35, ԽԱՎ. 610, Պարտիշաշէր Թովմ. Կիլիկեցի Ինձիճ. քով ՀՀ. 371: Ալիշանի համեմատ (Մեծ Հայք § 51) գաւառս էր Օլթի-շայի մէկ օժանդակին՝ Պարաէզ-շայի վրայ: Ասոր վրայ կը գնեն Լինչ եւ Ռ. Կիպերա (Tirabzon) Պարտուս աւանը, զոր Ալիշան՝ անդ, հին հայ. Պարտիշաշէր կը համարի, որմէ իւր անունն առած էր գաւառը. տե՛ս Հած. Զ.: — **165.** Ճիւղ, տարբ. քնթերց.՝ Ճիւղա ԽԱՎ. 610, Ինձիճ. ՀՀ. 371, Ճիւղա ԽԱՍ. 35, Ճիւղա St. Martin Mém. 2, 366: — **166.** Բոխ ԽԱՎ. 610, ԽԱՍ. 35, տարբ. քնթ.՝ Բոխ Ինձիճ. 371, յն. Βόχαι, Βόγγαι? տե՛ս վերն էջ 20: — **167.** Ուրշ ԽԱՎ. 610, ներդոյական՝ յՈւրշ Փարպ. 443, յՈւրշ Փարպ. 452, բացառ.՝ յՈւրշայ 445, Ուրշ Հանդ. Հայագիտ. 1, 114: Փարպեցւոյ քով էջ 443 եւ շար. տրուած տեղեկութեանց համեմատ՝ գաւառս էր Բարձր Հայոց Շաղգովք եւ Այրարատայ Բասեան գաւառներուն մօտը: — **168** եւ **169** Արդր եւ Կաթր ԽԱՎ. 610, այլուր՝ ուղղագոյնս լիկ մէկ գաւառ՝ Արդրաշէր ԽԱՍ. 35, հմմտ. տարբեր քնթերցումներն Ինձիճեանի քով ՀՀ. 371: ԽԱՍ. 35 կը յիշէ զԲուխա (զՈւքաղէ) եւ զԱզորգացիոր՝ «իւրեանց գետակօք, որք յիրար անկեալ իջանեն ի Վոհ» եւ ասով կ'իմանայ յայտնապէս Օլթի-շայն ու Թորթումսուն, որ իշխանի մօտերն իրարու հետ միանալով՝ Վոհ-ճորթի կը թափին: Ըստ այսմ՝ այս գաւառ-

ներն այս երկու գետերուն կողմերն էին: Այս բնուածին հետ կը համաձայնի՝ Հ. Կիպերաի (Carte générale) եւ Ռ. Կիպերաի (Tirabzon) աշխարհացոյցներուն թորթումի լիճին հարաւակողմը, թորթում-սուի վրայ Ազրբ անուն տեղը նշանակելը, զոր Ալիշան Ազրբ կը գրէ (Մեծ-Հայք § 46), այս Ազրբ-Ազրբէն այն տեղն է, որմէ դաւառը կոչուած է Ազրբդացփոր (Ալիշան անդ՝ Ազրբդափոր). տե՛ս Հտժ. Զ.: — 170. Ա՛ւե՛ց ք՛որ ԽԱՎ. 610, Ա՛ւե՛ց ք՛որ ԽԱՍ. 35, Ա՛ւե՛ց ք՛որ Հանդ. Հայագ. 1, 114, վրաց. Ա՛ւե՛ց ք՛որ? Brosset Histoire de la Géorgie 1 (1849), 259: Գաւառս Պարխար լեւանց քոյն էր՝ ընդ մէջ Ճորոխի եւ թորթում գետոյ, վասն զի իւր անունն առած է Արսիսէ, այժմ՝ Էրսիս՝ ընդ մէջ Կիսկինի եւ Պերտեկէկի (տե՛ս Ռ. Կիպերաի Tirabzon), Ալիշան Մեծ-Հայք § 49: Անուանս նկատմամբ՝ տե՛ս Զ. Հտժ.:

Գաւառներուն թուումն եղած է արեւելքէն արեւմուտք ուղղութեամբ, ամենէն արեւելեան Կող գաւառէն Կուրի վրայ՝ մինչեւ ամենէն արեւմտեան Արսեացփոր գաւառը Ճորոխի վրայ: Գաւառներուն իրարունկատմամբ ունեցած դիրքին վրայ տե՛ս ԽԱՍ. ի 35 ակնարկութիւնները վերն էջ 240:

Հայք (Ինճիճ. ՀՀ. 373—375) Տայոց մէջ կը գնեն հետեւեալ տեղերն՝ առանց որոշելու թէ ո՞ր գաւառին մէջ: 1. Ար՛ւե՛ղ գիւղը Փարպ. 333: 2. Զե՛ն-ի- (Հյց. Զենակք-ի?) գիւղը Փարպ. 282: 3. Էր՛ւե՛նի բերդը Փաւստ. 128, զոր Կիպերա գտած է այսօրեան Իրխանի մէջ Ճորոխի վրայ՝ այս գետին Օլթի-չային հետ միանալէն ետքը, տե՛ս Ռ. Կիպերաի Tirabzon քարտէղը: 4. Թ՛ւ-ի-ր+ամրոցը Ղեւոնդ 26 = Ատղ. 124, նոյն՝ հայ. աշխարհագրութեան ԽԱՍ. 35 թուխարք բերդին հետ, որ կ'իյնայ Վո՛հ-Ճորոխի վրայ՝ ընդ մէջ Տայոց Արսեացփոր եւ Գուգարաց Կլարջք գաւառ-

ուայ, որ է ըսել այժմեան Էրսիսի եւ Կլարջէտի մէջ, եւ վրական աշխարհագրութեան (տես էջ 239) Թուխարքին հետ չի կրնար նոյն ըլլալ: Քանի որ Հայք զայն Տայոց մէջ կը դնեն, կրնայ խնդիր ըլլալ թէ արդեօք Արսեացփոր գաւառին կը վերաբերէր: 5. Գիւղ էջն-նոց Ինճիճ. ՀՀ. 373, վրաց. Իշխան Brosset Histoire de la Géorgie (1849), 605, այսօր ալ Իշխան՝ Թորթուճ-սոււի եւ Օլթի-չայի իրարու հետ միացած տեղւոյն հիւսիսակողմն Ինճիճ. ՀՀ. 373, Նոր Հայ. 130, Իշխանա՝ Ռ. Կիպերտի քով (անդ): 6. Մին-մինճ գիւղը, Բասենոյ Գու գիւղէն երկու փարսախ հեռու Փարպ. 414: 7. Որջնաղ գիւղը՝ Պարխար լեռանց ստորոտը Փարպ. 219, զոր Ալիշան Մեծ Հայք § 49 այժմեան Օշնախի հետ (Odnagh Կիպերտի Carte généraleին վրայ, Oshnagh = Vordjnhal Ռ. Կիպերտի Tirabzon քարտէզին վրայ): Քանի որ այս տեղս Էրսիսի մօտերն է դէպ ի հարաւ, Արսեացփոր գաւառին վերաբերած պիտի ըլլայ: 8. Ռ-Է-Էնոց (յ.թ. սեւ.) քաղաքը, Ռ-Է-Էնոց (յ.թ. հոյ.), Ասող. 189, 278, Լաստիվ. 4, 6, 9, ինչպէս արդէն Ինճիճ. Նոր Հայ. 126 եւ Ալիշան Մեծ Հայք § 51 ըսած են, այժմեան Օլթին է՝ Օլթի-չայի վրայ, վրաց. Օլթինի Բրոսէանդ 118: Արդ՝ իբր հին հայ. ձեւ յ.թ. հոյ.ը դնելու ենք՝ *Ռ-Է-Էնոց, որ Հայոց բերնին մէջ հարկ էր որ հիմայ *Ռ-Է-Էնոց ըլլար: Այժմեան Օլթի ձեւը՝ վրական-թրքական է: 9. Հ-ճ-ճիւ բերդն՝ Աղօրէ = Աղօրէ աշխարհին կամ գաւառին մէջ՝ Լաստիվ. 4 եւ 82, Հ-ճ-ճիւ լեռան վրայ Ասող. 276: Աղօրդացփոր գաւառին մէջ էր,

1 Այս տեղն Ասողկան եւ Լաստիվերտացւոյն ծանօթ չէր հին գրութիւններէ, եւ այս պատճառաւ ալ ասոնք անուս պատմական ուղղագրութեամբ չեն գրեր, այլ իրենց ժամանակին արտաբերութեանը կամ հնչմանը համեմատ, երբ արդէն հին հայկական էր՝ ղ եղած էր, եւ նուրբերու առջեւ՝ է:

եթէ Ինճիճ. ՀՀ. 375 իրաւամբ Աշուրի կր կարգայ՝ փոխանակ Աշուրի: 10. Աշուր Ինճիճ. ՀՀ. 375: 11. Մարտի 10-ին Ատող. 278, Մարտի 10-ին, Նախարարական վարդան 93, Ինճիճ. ՀՀ. 375 (Օլթիի հետ յիշուած), այսօրւան Նախարարական ըստ Ինճիճ. ՀՀ. 375, Նոր Հայ. 125—126, Ալիշան Մեծ Հայք § 51, տես եւ Ռ. Կիպերտի Tirabzon քարտէզը:

ԺԵ. Այբարարայ հասանելիք:

ԽԱՍ. 33 կ'ըսէ. «Աշխարհ Այբարարա... ունի գաւառս վեշտասան¹, ըստ Բարձր Հայոց՝ զԲաւեան², ընդ որ անցանէ Երասխ՝ գետացեալ ի Մարց³ գետոյ, որ (Երասխ) բաժանէ զԲաւեանէն ի հարաւ եւ զԱբեղեանէն եւ զՀասանէն⁴ ի հիւսիսի, գնալով ընդ մէջ Արշարանէաց. որոց Բաբելոնիք եւ Ծաղկոտն⁵ ի հարաւոյ, եւ Վանանք եւ Շիրակ ի հիւսիսի: Յորոց եկեալ գետն Արարիկն⁶ (Արարիկն)՝ հանդերձ Մեծաբնիկոյն, անցանելով յԵլից կուսէ Մաւրիկոպուլսի, այսինքն Շիրակաւոյն⁷ աւանի եւ Մրենոյ եւ Երասխոյն քաղաքի, իջանէ յԵրասխ: Եւ Արածանի զսկիբն ունի ի Ծաղկոտնէ ի տեղւոջէն որ կոչի Ռաւիկ, եւ գնալով ընդ հիւ-

1 ԽԱՎ. 610 քսան գաւառ կը թուէ:

2 Այս է՝ Բաւեան. բնագրին մէջ՝ Բաւեան վերիպակ է:

3 Բնագրին մէջ Մարցաձոր սխալ է:

4 Կարդա՛ շահանէն:

5 Բնագրին Ծաղկոտնին սխալ է:

6 Այժմ՝ Արիա-Հայ՝ Կարս-Հայի հետ, որ Չալդրը լիճէն օժանդակ մը կ'ընդունի:

7 Շիրակաւոյն աւանին կարդա՛ Շիրակաւանի. «Ելից կուսէ Մաւրիկոպուլսի, այսինքն Շիրակաւանի»: Ալիշան (Շիրակի 16) Շիրակաւոյն ուղիղ կը համարի, բայց Ախուրեանի արեւմտակողմը կը գնէ: Շիրակաւան ըստ Ինճիճ. ՀՀ. 427 այլուր առաջին անգամ Յովհ. Կթղ. ի քով կը յիշուի: Երուանդաշատի գիրքին նկատմամբ տես Խոր. 117:

սիսի պատելով զՆպատական՝ լերամբն՝ առ Բագ-
ւան գեղւոջն, խառնի ի Բագբերդէն գետն¹: Եւ
Երասխ թողլով զԱրմաշէր քաղաք՝ ի Հիւսիսի եւ
զԱրագածոտն, յորմէ բղխեն աղբիւրք Մեծամար²
գետոյ, եւ զինքն զԱրագած³: Եւ է ըստ ելից Կնիք,
յորմէ բղխեն աղբիւրք Քարառն⁴ գետոյ, զինքն իսկ
լեռնագագաթ Մասիս՝ ի Հարաւ թողու Երասխ.
յորոյ թիկանց տարածեալ Կոթուկ⁵ գաւառ. եւ
անցանէ Երասխ յելից կուսէ Աղւարշապատ քա-
ղաքի, յորում մայր եկեղեցեաց կաթողիկէ, եւ
մարտիրոսուհեացն մատրունքն: Յորոց յելից բղխեն
աղբիւրք Առաւելն գետոյ որ է Խօզմօր, եւ խառնի
ի Մեծամար⁷, եւ ապա յելից նորա գետն Աղւար,
եւ արգարեւ ազատ, որոյ ահունքն բխեն ի Գեօղ⁸
լեռանէ, ի Սեփուրակ տեղոյ, որ իջանելով ընդ
Գոռն, արբուցանէ զամենայն Ոտանն Հայոց, եւ
անցեալ ընդ Հարաւ անկանի յԵրասխ: Յորոց ի
մէջ շինեալ է Արագածոտն քաղաք, ուր յառաջին
ժամանակսն խառնուրդք⁹ Մեծամարի. իսկ այժմ

1 Այժմ՝ Ալա գաղ:

2 Այժմ՝ Շէրխան-սու:

3 Սարգարաբաղի գետը:

4 Այժմ՝ Ալագէօզ գաղ:

5 «Քարասի՛ քարբուց ջուրն է, Հուրաստան գետ՝
Բջնուց ջուրն է, Ազատ գետ՝ Գառնուց ջուրն է» Վարդ.
աշխ. 422: Քարասիս այժմ կը կոչուի Ապարան-սու, Հնա-
դոյն ասեմները՝ Քարառն:

6 Գաւառու էր ըստ ԽԱՍ.ի էջ 32 «յոսինն Ազատ
Մասեաց»:

7 Թէ այս Մեծամարն որ գետն է, մութ կը մնայ:
Այն տեղերն ուր Մեծամար կը յիշուի, տես Համ. Զ.
Մեծամար անուան տակ: Տես նոյնպէս Համ. Զ. Հրօդոն
գետը, զոր վերն առանց յիշելու թողուցինք:

8 Այս է Գեղարբունեաց Գեղ լեռը Խոր. 28, Սուա-
Սեբ. 7, Յովհ. Կթղ. 181:

9 Բնագիրը չ'ըսեր թէ Մեծամար որ գետն հետ
կը միանար: Ըստ Խոր. 126 Երասխայ հետ կը խառնուէր

փոխեալ զգնացսն Մեծամաւրայ՝ խառնի ի մտից կուսէ: Իսկ յԵլից կուսէ Գունայ են գաւառք Ուր-ծայր եւ Արածոյ կողմն, ընդ մէջ կալով Վայոց Չորոյ եւ Շարոր գաշտի, ընդ որ հոսի գետն Արածնի (?), առ Մարնայ (?) քաղաքով, անցանելով ի հարաւ՝ խառնի յԵրասխ:

171. Բաւեան ԽԱՎ. 610, Էրֆերն Բասանո- (կարդա՛ Բասենոյ) Փաւստ. 10, քասան Բասենոյ Փաւստ. 55, 139 եւն, «անփայտ եւ վերին Բասեն», խոր. 75 (= վանանդ), Բասենացի՛ Սեբ. 139 = յն. Փասիανοί Արշաւ. 4, 6, 5, հմմտ. Փասիս ποταμός Արշաւ. 4, 6, 4, գետն Բասենոյ, այժմ Բասին՝ Երասխայ ամէնէն վերին ընթացքին վրայ: Այս գաւառին մէջն էին՝ Գո-, Որդորո-, Ունի, Ալիֆոմ, Անի, Վալարշաւան, Վաղարեբ, Գոմայր, Սալարե եւն անուն տեղերն Ինճիճ. ՀՀ. 384 եւ շար., Նոր Հայ. 88 եւ շար.: — 172. Գաբեղեան՝ ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ. 610, «գաւառն Գաբեղենից» Ասող. 83, նախնարար տոհմի անուն, հմմտ. Գաբաղ — Գաբեղեան խոր. 76, «Գաբաղ Գաբեղեան» Փարպ. 459, «Խոսրով Գաբեղեան» Եղեշ. 77, կազմուած՝ Գաբեղ + եան մասնիկէ: Այստեղ էր Կաղարեան (այժմ՝ Kagyzman) Սոփերք Հայկականք 11, 47 Արշարունեաց սահմանին վրայ Ինճիճ. ՀՀ. 400: — 173. Աբեղեան՝ ԽԱՍ. 33, ԽԱՎ. 610, նախնարար տոհմի անուն, հմմտ. «Աբեղոյ ոմն նահապետ Աբեղենից տոհմն», խոր. 137, Աբեղ — Գաբեղեան խոր. 76, «տէրն Աբեղենից Գաղբիկ», խոր. 126. տես Չ. Հտժ.: — 174.

Արտաշատու քով, հմմտ. Արծր. 78: Արտաշատու նկատմամբ տես Հտժ. Չ.:

1 Նաեւ «Փոքր Բասեան» կոչուած՝ «Ստորին Բասեան» էն զանազանուելով Ալիշան Այրարատ 15:

2 Ըստ Բելքի այժմ՝ Բասինլեր, վիճակ մերձաւորապէս Գեղեարայի, Հասանկալայի եւ Քարաուրգանի մէջտեղերն, VBAG. 1901, 452:

Վահագնի, տարբ. ընթերց.՝ Հահագնի ԽԱՎ. 610, Հահագնի ԽԱՍ. 33, Ինճիճ. ՀՀ. 380, կարգալու է՝ Հահագնի կամ Հահագնի ըստ Ալիշանի Այրարատ 14, 27, Հահագնի Հանդ. Հայագիտ. 1, 114, տոհմի անունն է Հահագնի Խոր. 76 կոչուած, հմմտ. «Գարեղեան, Արեղեան, Հահագնի» Ալիշանի ցուցակին մէջ Այրարատ էջ 424 — 425, եւ «Վահագնի դահագնի», Թիւ 50 Հահագնի Ալիշ. անդ 431 (ըստ այսմ զանազանելու է Վահագնի եղիշ. 33, 77 եւն): Այս դաւան ԽԱՍ.ի (էջ 33) համեմատ՝ Երասխայ հիւսիսակողմն էր, եւ ոչ թէ հարաւակողմն, ուր կը դնէ Ալիշան անդ: — **175.** Արշարունի (սեռ. Արշարունի) ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Փաւստ. 28, 72, 129, Խոր. 177, Ասող. 106, սկզբնաբար տոհմի անուն, հմմտ. Արշարունի եղիշ. 58, 77. յառաջ՝ Երասխայ կոչուած Խոր. 177. տես Ջ. Հած.ի մէջ: Այստեղ էին Երասխայ, Երասխայի, Բագարան, Արագերէ եւն. Ինճիճ. ՀՀ. 391 եւ շար.: — **176.** Բագերանի (սեռ. Բագերանի) ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Բագերանի Փաւստ. 105, 232, 251, Բագերանի Փաւստ. 172, 176, եղիշ. 22, Սեբ. 27, 34, «Բագրաւանդ դաւան» կոչուելու եւն, յն. *Բաղրանդայնի կարգա՝ Բաղրանդայնի Պաղամ.* էջ 947, արաբ. *Bağravand Balāduri* 194, 200: Այստեղ էին Վարդարունի (Թօփրաբ-քալէ), Բագրան, Չարեհան (Վերջէն՝ Գարեղենից մաս համարուած), Չարեհ, Տիգրան Ինճիճ. ՀՀ. 405 եւ շար.: — **177.** Ծարդանի (սեռ. Ծարդանի) ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Սեբ. 74, Ասող. 160, Յովհ. Վթղ. 177, Ծարդանի, Ծարդանի Փարսկ. 174, 403, Ծարդանի Ասող. 266, 278, որն Ծարդանի ճանրնաւ. Ինճիճեանի քով 413 ծան., Ալիշան Այրարատ 511, տես Ջ. Հած.ի մէջ: Հոս էին Ուրի, Անդր, Հահագնի եւն. Ինճիճ. ՀՀ. 414 եւ շար.: — **178.** Վահանի

(սեռ. վանանդայ) ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Փաւստ. 29, 270, Փարպ. 352, Սեբ. 80, Խոր. 75 (յաւաջ «անփայտ» կամ «վերին» Բասեան կոչուած է եղեր): Հոս էին կար, Զարէշուր եւն. Ինճիճ. ՀՀ. 433 եւ շար.: — **179.** Շիրակ (սեռ. Շիրակայ) ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Փաւստ. 28, 129, Սեբ. 80 եւն, ասկէ՝ Շիրակ-շէր Սեբ. 139, յն. Տիրա-չղղի Բարխար լեռանց քով (?) Պաղոմ. էջ 938, արաբ. *Sirāj* (*Tair*) Շիրակ (եւ Տայք?) Balaḍurī 193, 194 եւն: Այստեղ էին Անի, Արփինայ, Երուշ-է-Պարտ-Շիրակ-ուան եւ Հոսոսոսին եւ Մարտաշէն վանքերն եւն Ինճիճ. ՀՀ. 417—431: Շիրակայ նկատմամբ տէս Ալիշան Շիրակ վենեա. 1881: Գաւառներուն յաջորդական կարգն է ԽԱՎ. 610՝ 1. Շիրակ, 2. Վանանդ սխալ է, ուղիղն է ԽԱՍ. 34՝ Վանանդ եւ Շիրակ, ինչպէս որ գաւառներուն դիրքն ալ կը ցուցնէ: — **180.** Արաբ-ձորն ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Ղեւնդ 15 (սեռ. Արա-բ-ձորն, տարբ. ընթերց.՝ Արաբ-ձոր-որն) Յովհ. Կթղ. 12, 63 (սեռ. Արաբ-ձորան), Ասող. 83, 87, 106 (բացառ. Արաբ-ձորան), 141, 160, Կիր. 42 (բացառ. Արաբ-ձոր(ա)նէ), Իսկ որն Արաբ-ձոր-եղել. 60, Խոր. 27, «ոտն Արագածն կոչեցեալ լեռինն», Խոր. 207, 213, գաւառը կոչուած՝ «ոտն Արագածոյ», Արծր. 75, «Արագածն կոչեցեալ ոտն», Արծր. (շարունակող) 300, «կողմն Արագա-ծու», Յովհ. Կթղ. 39. տէս Զ. Համ. Ի մէջ: Այս գաւառին մէջն էին Օշական, Արոճ, Աշուհ, Եղի-ձորք, Թալն, Վժան եւն Ինճիճ. ՀՀ. 439—442: — Ասկէ սկսեալ՝ ԽԱՍ. մեծապէս կը խոտորի ԽԱՎ. է: ԽԱՍ. վերոյիշեալներէն զատ՝ կը յիշէ Նիք եւ Կոփովի գաւառներն ալ եւ կը խօսի այնու-հետեւ քաղաքաց եւ գետոց վրայ. ըսել է թէ բնագիրն ամբողջական չէ: — **181.** Ճակարտ ԽԱՎ. 610, ՏՅԳ. Ճակարտ Ասող. 188, տէս Զ. Համ. Ի մէջ: Այստեղ էին Կոչք (աղահանքներով) եւ

Մարտի տին ինճիճ. ՀՀ. 443 եւ շար.: — **182.**
 Մարտի տին (սեռ. Մարտի տին) խԱՎ. 610,
 Յովհ. Կթղ. 12, 39, 52, Արծր. 286, Ասող. 99,
 Կիր. 71 = Որն Մարտի վարդան 62՝ *Մարտի
 (սեռ. Մարտի, Հյց. Մարտի) Ագաթ. 576, Խոր.
 58, 125 (“զառ ստորտովն Մասեաց”), 126,
 130, 139, 209, 213 նշանաւոր (սխալմամբ Արա-
 րատ, անուանուած) լեռն՝ Երասխայ հարաւակողմը:
 Մասիս = Սրփան լեռան վրայ տես վերն էջ 187
 եւ 196: Մասեաց ոտն անուանն առաջին անգամ
 խԱՎ. ի մէջ (էջ 610) կը հանդիպի: Այստեղ էր
 Արտի ինճիճ. ՀՀ. 455, զոր Փարպ. 376 թեւո՛ւ
 Մարտի կ’անուանէ: — **183.** Կոֆոֆո (սեռ. Կո-
 ֆոֆո) խԱՍ. 34, խԱՎ. 610, Արծր. 88, 286,
 309, Ղեւոնդ 7, 11 (Կոֆոֆո՛ւ Չեռագիրը, Կոֆո-
 ֆո՛ւ տպագրութիւնը), 18, Ասող. 106, 116, 120,
 122 (տարբ. ընթերց.՝ Կոֆոֆո՛ւ Ասող. 278),
 Կիր. 29, Գոֆոֆո՛ւ Սեբ. 68, 94, 108, 109, Կո-
 ֆոֆո՛ւ Խոր. 209, 227, հնագոյն՝ Կոֆ (սեռ.
 Կոֆո) Փաւստ. 16, 187, 251 (“երկիրն Կոգայ,
 երկիրն Կոգ գաւառի”), Յովհ. Կթղ. 42 (“գաւառ
 Կոգայ” եւ “Կոգ գաւառ”), բայց Փաւստոս զիտէր
 նաեւ Կոֆ անուան՝ հոֆո բառին հետ միանալը,
 ինչպէս որ իւր բացատրութիւնն էջ 106 կը ցու-
 ցընէ՝ “ի հովիտն անուանեալ ի Կոգ գաւառի”
 այս է՝ Կոգ գաւառի մէջ, որ նաեւ “հովիտն Կո-
 գայ” կամ՝ *Կոգ հովիտ, “*Կոգայ հովիտ” կը
 կոչուի, յն. *Koxobit* կոստ. Պորփ. de cerim. էջ
 687: Անուանս նկատմամբ տես Զ. Հտծ.: Այս-
 տեղ էին Բոֆորան, Արշակունի, Գորոյն, Արծոֆ
 եւն. ինճիճ. ՀՀ. 447 եւ շար.: — **184.** Աշոյ
 (սեռ. Աշոյ) խԱՎ. 610, Ագաթ. 641, սեռ.
 Աշոյ Խոր. 78 (այստեղ Գուգարաց գաւառ-
 ներուն մէջ յիշուած), 164 եւ 265, իսկ սեռ.
 Աշոյ Ասող. 35 (Խոր. էն 78), Արծր. 73, վար-
 դան 86, 188. Շիրակայ հիւսիսակողմն եւ սահ-

մանակից՝ Գուգարաց նահանգին, որուն կ'ընծայէ գաւառս Խոր. 78, ինչպէս որ Յովհ. Կթղ. ալ ինձիճեանի (ՀՀ. 452) քով՝ Տաշիրի հետ կը յիշէ («կողմանց Աշոցաց եւ Տաշրայ»): Ալիշան ալ Այրարատ էջ 127 մէտ է այս գաւառն աւելի Գուգարաց նահանգին ընծայելու՝ քան թէ Այրարատայ: Վրական Աբույի ձեւը Brossetի քով (Description 148 եւն)՝ ըստ այսմ Աշոցի ձեւէն է՝ սխալ ընթերցմամբ: — **185.** Եթէ ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 610, Սեր. 80, Յովհ. Կթղ. 44 («Եզր ի նիգ գաւառէ»), Ասող. 87 («Եզր ի նգայ գաւառէ»), 105 եւն, Երեւանի վարդան աշխ. 416. տես Հած. Զ. ի մէջ: Այստեղ էին ԲՆԷԷ Հրազդանի վրայ եւ Քառաղի ահուհը ԽԱՍ. 34, նմանապէս՝ Փռաշխալի, Երեւանի, Թեղեանի, Մայրոյ վանք եւն. Ինձիճ, ՀՀ. 452—454: — **186.** Կորայի ԽԱՎ. 610, «գաւառն Կոտէից» Սեր. 45, «նահանգ Կոտէից» Յովհ. Կթղ. 37, «նահանգն Կոտայից» Յովհ. Կթղ. 52, «ի գաւառէ Կոտայից» Ասող. 81, 105 (2 եռագիր՝ «Կոտէից»), 106, 109, «գաւառն Կոտայից» Արծր. 88, «ի կողմն Կոտայս գաւառի» Յովհ. Կթղ. 172: Այստեղ էին Երեւան, Զոփ, Այլաբերդի քիւղ եւն. Ինձիճ. ՀՀ. 454—456: — **187.** Մուղ ԽԱՎ. 610, սեռ. Մուղայ Ասող. 106, Աղատ գետին վերին ընթացքին վրայ՝ Գուռի քաղաքով, լատ. Gorneae Տակիտոս Տարեգր. 12, 45: — **188.** Վարաշխալի ԽԱՎ. 610, Հրազդան գետին վրայ Խոր. 29 = 84. տես համանուն թիւ 37 եւ 105 գաւառներն եւ անունս Զ. Հած. ի մէջ: — **189.** եւ **190.** Ուրանի Գրեւանի միւլեւ ջրաշտի Շարոր, տարբ. ընթերց.՝ Ուրանի, Գրեւանի արեւմտ. միւլեւ... ԽԱՎ. 610: Այս անունն երկու գաւառի համար (ԽԱՎ. 610 քսան գաւառ կը թուէ Այրարատայ մէջ) չի կրնար ուղիղ ըլլալ. ԽԱՍ. 34 իբր վերջին գաւառք կը յիշէ՝ Գուին, Ոստանն Հայոց եւ Ուր-

ծածոր եւ Արածոյ կողմն դաւառներն, որ էին ընդ մէջ Վայոց ձորոյ (Սիւնեաց մէջ) եւ Շարուր գաշտի: — 189. Ուրաւն Գուին. «ի բնական ստանին Հայոց ի Գուին» Փարպ. 430, «ի բուն ստանն Հայոց ի Գուին» Փարպ. 542, «յոստանն ի Գուին» Փարպ. 479, 525. «բայց յոստանէն ի Գվին քաղաքէ» Յովհ. Կթղ. 39. «գետն Ազատ... իջանելով ընդ Գուին՝ արբուցանէ զամենայն Ստանն Հայոց» ԽԱՍ. 34. նաեւ Ուրաւն Գուինայ. «յոստանն Գունայ եկն» Սեբ. 77, 79: Ստանն Գուին ըսուածն է քաղաքն՝ իրեն վերաբերեալ երկրով (ԽԱՍ. 34) եւ ուրաւն (տե՛ս Հտժ. Զ.) կ'ըսուէր իբր նիսա Հայաստանի վարչութեան, վասն զի Հայաստան՝ Թագաւորութեան բարձուելէն ետքը պարսիկ Մարզպաններու իշխանութեան տակ էր, որ Գուին կը նստէին²: Յառաջ, երբ գեւ Հայոց վրայ Թագաւորք կ'իշխէին, Վաղարշապատն (ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 611) էր Թագաւորանիսան եւ այս պատճառաւ ալ էր «բնակութիւն ոստանին արքունի Թագաւորացն» Փարպ. 28: — 190. Գուրն Շարուր՝ Երասխայ վրայ ԽԱՎ. 610, Արծր. 247, «Շարուր(ն) գաշտ» ԽԱՍ. 34, Յովհ. Կթղ. 102, Ինճիճ. ՀՀ. 462, «գաշտն Շարրոյ» Օրբ. 1, 280, «զըռամբ ածեալ զգորս Շարուրն անուանեալ դաւառի, գայ հասանէ մինչեւ ցմեծ մայրաքաղաքն Գուին» Արծր. 300: Այստեղ՝ Արծրունին շարունակողին քով Շարուրը դաւառ կ'ըսուի առաջին անգամ ըլլալով, հմմտ. Թովմ. Կիլիկեցի Ինճիճեանի քով ՀՀ. 462, մինչ Արծրունին ինքնին էջ 247 կը խօսի լոկ Շարուր

1 Զենոր եւ Յովհ. Մամիկոնեան ալ «Գրւնոյ գաշտին» վրայ կը խօսին. «Գունայ գաշտին եպիսկոպոս» Զենոր 25, «ի Գունայ գաշտէն» Յովհ. Մամիկ. 45:

2 Արաբացւոց տիրապետութեան ժամանակ ալ մայրաքաղաք մնաց Գուին = արաբ. Dabil Balāḡuri 194, 195, 200 եւն.:

դաշտին վրայ: (191.) Ուրծայր եւ (192.) Արծայ
 Կողմ (ԽԱՍ. 34) գաւառներուն նկատմամբ տես
 Ալիշան Այրարատ 441 եւ շար.: Այս անուններն
 առաջին անգամ կը գտնենք Եղեշէի քով 57, 71
 («Իշխանն Ուրծայ») եւ 139 («Այրարատոյ՝ ի
 գեղջէ յԱրածոյ»):

Գաւառներուն թուումը կը կատարուի այս-
 տեղ՝ Երասխայ ընթացքին՝ համեմատ՝ ամէնէն
 արեւմտեան Բասեան գաւառէն սկսելով մինչեւ
 ամէնէն արեւելեան Արած գաւառը: Գաւառ-
 ներուն ու անոնց քաղաքներուն եւ գիւղերուն եւն
 ճիշդ գիւղքին նկատմամբ տես Ալիշանի մեծ երկն՝
 Այրարատ, Վենետ. 1890:

* * *

Քանի որ Հայք Հայաստանի մէջ միշտ եղած
 չեն, ըսել է թէ կար ժամանակ մը, երբ ոչ երկիր
 մը եւ ոչ ալ տեղ մը՝ հայկական անուն մ'ունէր:
 Այս ժամանակը շատ հեռու չէ, եթէ Հայկայ
 որդիքն Քրիստոսէ յառաջ է. դարուն գաղթած
 են արեւմտեան եւ կենդրոնական Հայաստան, ինչ-
 պէս վերն (էջ 10—12) ընդունեցանք: Բայց որով-
 հետեւ մասնաւորապէս երկրի անունները սովոր-
 արար չեն բաժնուիր այն երկրէն, որուն անունն
 են, ուստի զարմանալի չէ, երբ այն հին ժամա-
 նակներէն քանի մը նախահայկական երկրանուն-
 ներ մնացած ու անցած ըլլան՝ յետնագոյն ժամա-
 նակներուն: Թէ իրապէս այսպէս ալ եղած է, վերն
 էջ 6—7 Ծոփք, Անձիա, Ներիբ եւ թերեւս նաեւ
 Այրարատ անունները ցուցուցին: Բայց ի յառա-
 ջագունէ հաւանական չէ, որ միայն այս անուններն
 նախահայկական ժամանակէն մնացած ըլլան, նա
 մասնաւանդ թէ ընդունելու ենք որ վերն նշանա-
 կուած անուններէն մեծ մաս մը իբր նախահայկա-
 կան անուններ կը գտնուէին վերստին խաղտեական
 եւ ասորեստանեայ սեպագիր արձանանագրու-

Թեանց մէջ, եթէ ասոնք՝ վերջէն Հայաստան ըսուած երկրին ամէն երկրանունները մեզ աւանդած ըլլային: Ստրաբոնի յիշած երկիրներուն մէկ մեծ մասը (ի հարկէ՝ ոչ ամէնը) դեռ կը գտնենք Ե. եւ յաջորդ գարերու հայ մատենագրութեան մէջ: Ուստի ընդհանրապէս կրնանք ընդունիլ թէ արեւմտեան եւ կենդրոնական Հայաստանի այն անուններն, որ խոհեմ ստուգաբանութեան ատենին առջեւ իրենց հայկական ծագումը չեն կրնար ապացուցանել, նախահայկական ժամանակէ են եւ ըստ հետեւորդի՝ հայկական ծագում չունին: Նոյնն ըսելու է նաեւ՝ Արտաշիսի եւ Չարիագրիսի ձեռք Քրիստոսէ յառաջ 190ին Մարաց, Վրաց, Խաղիբացոց, Մոսիւնացոց, Կատաովնացոց եւ Ասորոց ձեռքէն առնուելով՝ հայկական պետութեան հետ միացուած նահանգներուն անուանց նկատմամբ ալ. այնչափ աւելի իրաւունք ունինք նոյնն ըսելու ասոնց նկատմամբ, որչափ որ այս երկիրներն ունէ ատեն եւ մասամբ անցողակի կերպով միայն հայ ազգեցութեան ենթարկուած են: Ասով ըսած կ'ըլլանք թէ ամէն հայկական երկրանունք, որ գոհացուցիչ կերպով չեն կրնար մեկնուիլ հայերէնով, հարկ է որ այնչափ ատեն կասկածելի ըլլան՝ թէ ոչ-հայկական են, մինչեւ որ հակառակն ապացուցուի. տարակոյս չկայ որ այս կամ այն մասնական գէպքի մէջ միշտ նկատողութեան առնելու է այն հնարաւորութիւնը թէ անուն մը կրնայ հարադատ հայկական ըլլալ եւ մեզի համար ստուգաբանօրէն՝ մութ, այս ինքն եթէ հայ լեզուի ատաղձն՝ որով կազմուած է անունը, հայ մատենագրութեան ժամանակէն յառաջ արդէն կորուսած է: Այս անուններն առհասարակ՝ իրենց ամբողջութեամբն՝ հայ լեզուի մեզ հասած բառագանձովն մեկնելու ամէն փորձ հարկ է որ անյաջող նկատուի: Ըստ այսմ՝ հայկական երկրանուններուն մէկ մեծ մասը մութ պիտի մնայ

Հաւանօրէն: Բայց ամէն նախահայկական անուանք ընդ միշտ հայ ազգեցութեան դէմ գնել կրցած չեն. անոնց մէկ մասն յընթացս ժամանակաց հայացած է կամ նորակազմ անուններով՝ գործածութենէն ելած է: Այլեւայլ կերպերով եղած է այս բանս: Ամէնէն սովորականն այն է, որ անուն մը հայերէն (հարազատ հայ. կամ պարսկերէնէ փոխառեալ) հասարակ անունով մը — «ձոր», «տուն» եւն նշանակութեամբ — բարդուած է եւ ասով՝ գէթ կիսով չափ հայ անուն մը յառաջ եկած է, այսպէս զ. օր. Թիւ 183 Կոֆ երկիրը՝ հովտի մը մէջ ըլլալուն կամ հովիտ մ'ունենալուն՝ *Կոֆայ-հովիտ = Կոֆայիտ, վերջէն՝ Կոֆիտ կոչուեցաւ, անուն մը՝ որ հնագոյն կողք վերջէն բոլորովին անգործածական բրած է. այսպիսի անուններ են՝ Թիւ 13, 40, 51, 76, 77, 78, 183 գաւառներուն անունները՝ Լովիտով. Թիւ 23, 26, 47, 52, 90, 111, 123, 150 գաւառներունը՝ յորով. Թիւ 153—155, 163, 164, 169, 170 գաւառներունը՝ Կորով (= ձոր, հովիտ). Թիւ 12, 17 գաւառներունը՝ Կոնով. Թիւ 92, 97, 138, 145 գաւառներունը՝ Կոնով (= գետ). Թիւ 82, 177, 180, 182 գաւառներունն՝ Կոնով եւն: Կամ երկիրն իւր անունը կ'առնուր իւր վրայ իշխող տոհմէն, ուստի Կոնով վերջաւորեալ անուններն, զ. օր. Թիւ 31 Արշակունի (Արշակէ = հին պարս. Արշակ), տե՛ս նաեւ Թիւ 29, 37, 38, 41, 43, 61, 73, 75, 81, 84, 85, 93—95, 98, 105, 122, 174, 175, 188, կամ Կոնով վերջաւորեալք, զ. օր. Թ. 142 Գոֆեղեան, տե՛ս Թիւ 11 եւ 173, կամ երկիրն անունը կ'առնուր մարդէ մը, զ. օր. Թիւ 100 Արդասանեան (Արդասանէ Հ.Ք. էջ 30), տե՛ս Թ. 99—104, կամ բնակիչներէն՝ զ. օր. Թիւ 83 Անյեան յէ՛տ «Անյե» էն եղողները, Թ. 86 Մարդաստան՝ երկիր Մարդացոց, եւ կամ մէջը գտնուող տեղէ մը զ. օր. Թիւ 91 Թոնասան, 107 Նիսան,

70 Ջարեհոսան, 19 Նիբրիերո, 134 Վարդանուհիերո : Այս անուններէն շատ քիչերուն առաջին մասին հայկական ծագումը բացերեւ է, եւ այս պատճառաւ շատ սահմանափակ է այն դիպաց թիւն, որոնց մէջ բարդեալ անուան մ'երկու մասերն ալ հայերէնով մեկնուելու են եւ ըստ այսմ ալ՝ զուտ հայկական կազմութիւն են, այսպէս զ. օր. Թիւ 34 Տարածարտի, հմմտ. Թիւ 23(?), 44—46, 50, 52(?), 135 :

Քանի որ Արշակունեաց ատենը մեծ բազմութեամբ պարսկական բառեր մտած են հայերէնի մէջ, ուստի հասկընալի է թէ նորակազմ երկրանունները մասամբ պարսկական տարրներով յօրինուած են (հմմտ. -ակն, -ադար, -ասարան, -դար, -իերո, -մարտ, -շար, -շէն, -տար եւն վերջաւորութեամբ անուններն Ե. Հած. ի մէջ) կամ մասամբ պարսկական յատուկ անուններէ ածանցուած են (Ջարեհոսան, Արդաշեսեան, Արդասանեան եւն) : Եթէ ինչ ինչ անուններ զուտ պարսկական են, ինչպէս առ հասարակ Փայտակարանի Թիւ 133—144 ամէն երկրանուններն (զ. օր. Վարդանուհիերո, Որդդդդերո՛ժ) եւ Արձախի Թ. 130—131 Ախական ի հոսակ եւ Քասարի՛արնէս եւ Ուտուդ քանի մ'անուններն, ստոյգ է թէ զասոնք ոչ թէ Հայք տուած են նոյն երկիրներուն, այլ Պարսիկներն՝ այնպիսի ժամանակ մը, երբ այս երկիրներն իրենց ձեռքն էին : Անձ ցուցրնող երկու անուններէ կազմուած անուանք՝ զ. օր. Որդդդդերո՛ժ, սասանեան ժամանակի դրոշմը կը կրեն, իսկ -իերո վերջաւորեալ անուանք՝ զ. օր. Վարդանուհիերո՛ Արշակունեաց ժամանակի դրոշմը :

ՅԱԻԵԼՈՒԱՅ Ա.:

Գետեր ու լեռներ:

Հայ պատմագիրքը շատ յաճախ կը բաւակա-
նանան՝ չէր, իր-ի կամ լեռն, քլ-ը բերով՝ ա-
ռանց անոնց յատուկ անունն ալ տալու. այս պատ-
ճառաւ հնագոյն ժամանակներէ զետի եւ լեռան
շատ քիչ անուն հասած է մեզի: Այսպիսի են՝
Եր-ն, թէ արեւմտեանն եւ թէ արեւելեանը՝.
Ար-ն՝ Մուրադ-սու կամ արեւելեան Եփրատ,
յն. Արսանիաս. Գ-յլ՝ արեւմտեան Եփրատայ ճիւղն
Եկեղեցաց գաւառին մէջ, եւ Գ-յլ՝ արեւելեան
Եփրատայ ճիւղն՝ Խորձենոյ մէջ, տես վերն էջ 137.
Գ-ն Մեղրեայ Տարաւնոյ մէջ վերն էջ 186. Մեղ
(կարգա՝ Մեղր) ԽԱՍ. 31, գետ Տարաւնոյ մէջ տես
վերն էջ 186. Գ-ն իւր ճիւղերուն 1. Մ-ն
2-ն Մեծ Ծոփաց մէջ Փաւսա. 221, 2. Գ-ն,
յն. Նիմփիոս, այժմ՝ Բատման-սու, 363է սկսեալ՝
սահման Հռովմայեցոց եւ Պարսից, տես վերն էջ
31, 3. Զ-ն, յն. Ζίρμας, արաբ. Զ-ն՝ Մոկաց
մէջ, այժմ՝ Բոհրան-սու, իր օժանդակով՝ ա-
ռանձնակ Մոկաց մէջ ԽԱՍ. 32, այժմ՝ Մէօկս-սու,
տես վերն էջ 198, 4. Զ-ն՝ վերին Զաբ. Ճ-ն
կամ Ա-ն ('Αχαμφος) կամ Ա-ն (Βόας), որ
Բաթումի քով Սեւ Ծով կը թափի, տես վերն
էջ 241. Ե-ն իւր օժանդակներովն աջակողմէն 1.

1 Աջակողմեան քանի մ'օժանդակները տես ԽԱՍ.
30: — Անուանցս ու անոնց դանուած տեղերուն նկատ-
մամբ տես Զ. Հած.:

2 Երանելին Եպիփան կը բնակեր Մեծ Ծոփաց
Մամբէ անապատը Մամուշեղ գետոյն վրայ. անցնելով
Աղձնեաց երկիրը՝ զայն վանքերով լեցուց, եւ Տիգրանա-
կերտ աւանին մէջ վկայանոց մը շինելէն ետքը՝ դարձաւ
իւր վանքը: «Եւ էր մօտ ի գետն Մամուշեղ աղբիւր մի,
եւ ձուկն բազում էլանէր, եւն: Տես վերն էջ 167:

Մարտի, որ Բասեան թափուելով (ԽԱՍ. 31)՝ երասխը կը գետացընէ (ԽԱՍ. 33), այժմ Բասինսու, որ Բինգէօլէ կու գայ, 2. Տղմար Արտազու մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 205, այժմ՝ Աք-չայ, 3. Կարդիբ գետ Ճուաշի մէջ, այժմ՝ Քըզըլ շայ. ձախակողմէն՝ 1. Ախարբան (Մեծ-գետով ԽԱՍ. 34 = գետն Չեթ Խոր. 75) Խոր. 117, 118, 122 (սեռ. գետոյն Ախուրեան), 125 (սեռ. Ախուրեան գետոյ), այժմ՝ Արփա-չայ, 2. Բարաղ (Վաղարշապատու քով) Խոր. 90, 144, 145, յետոյ՝ Քար-տի (որ Նիգէ կու գայ) ԽԱՍ. 34 եւ Քարբոյ ջուրն Վարդ. Աշխ. 422, այժմ՝ Ապարանսու², 3. Ռան Վաղարշապատու քով, զոր միայն Կորիւն 21 կը յիշէ. տես ՀՔ. 69, 4. Մեծ-ճար (Վաղարշապատու եւ Գրւանոյ քով), տես վերն էջ 247, 5. Հրաշարն երեւանի քով, այժմ՝ Զենգի-չայ, Զանգա եւն, 6. Աշար Գրւանոյ քով, այժմ՝ Գառնի-չայ, 7. Արտօնի Շարուրի գաշտին մէջ ԽԱՍ. 34, Սագարակի քով? Սիւնեաց գետերն, ինչպէս նաեւ Մեղրի գետն Արեւիք գաւառին մէջ, Արաւնոյ գետն ԽԱՍ. 33 (Ակերա կամ Ակիարա) եւն, Հմմտ. Ալիշան Սիսական էջ 4. Կար Փաւստ. 15, 210, 211, Եղիշ. 57 եւն, յն. Κύρος (Κύρος Պղուտ. Պոմպ. ԳԼ. 34, Ապպիանոս Միհր. ԳԼ. 103), վրաց. Մարդարի Brosset Description էջ 134, իւր օժանգակներովն որ են Արտեոյ գետ Յովհ. Կթղ. 133, Կիր. 107 Կայեան = Ծորոփոր գաւառի մէջ տես էջ 235, այժմ՝ Աղստաֆա, եւ Լաֆնու Ուտուոյ մէջ Եղիշ. 58 եւն: Գետերու այլ անուններն տես Ինճիճ. Հնախօս. Ա. 108—158:

¹ շայ. Տարի կը նշանակէ «կռուփ, կռիւմարտ», գետոյն անունը գտուարաւ կրնայ ասոր հետ գործ ունենալ:

² Գետոյս վրայ անորոշ տեղեկութիւն մը կու տայ Լէման ZDMG. 56, 113: Այնտեղ յիշուած ջրանցքին նկատմամբ տես Սեք. էջ 119, ուր սակայն գետոյն անունը չի արտ. իր:

Լեւնէր. Այրարատ նահանգին մէջ՝ Մառնի¹ (սեռ. Մասեաց, Հյց. Մասիս) Ադաթ. 576, ԽԱՍ. 34, նաեւ Աղաթ Մառնի կողուած Խոր. 58, 139, ԽԱՍ. 32, Արծր. 254, Եւրոպացւոյ «Արարատ» անուանած լեռը, Մասեացոտն գաւառին մէջ. Նէի (? Մառնի = Սիփան լեռ տես վերն էջ 187. Արաբ. փաւստ. 144, ԽԱՍ. 34, այժմ՝ Ալագէօղ Արագածոտն գաւառի մէջ. Յւր. քրդ. փաւստ. 16, 18 լեռ.² Արագածոտն գաւառի մէջ, Վաղարշապատի Հիւսիսային կողմը Ալիշան Այրարատ 194. Ջրաբան իր կամ Սառնիս Վաղարշակերտի քով ի Բագրեւանդ, այժմ՝ քէօսէ գաղ. Ջրվէժ՝ Դրւնոյ ոստանին մէջ լեռնային տեղ մը. Եղբեր³ կողովտի մէջ՝ Բագրեւանդ երթալու ճամբուն վրայ (Բաեաղիդ-Գիաղին). Եղբեր³ բլուր կողովտի մէջ. Վարդ³ մեծ լեռ մը Փաւստ. 252 (Բագրեւանդայ մէջ). Ծիւրանի³ Ծիրանիս ըսուած լեռը Բասենոյ մէջ, Հասանկալէի Հիւսիսային կողմը՝ Ոկոմի եւ Ակսիգոմն գիւղերով. Դէյ ճայրէ՝ լեռ Գարեղենից մէջ. Նոյր, այժմ՝ Ալա գաղ՝ Արածանոյ աղբերաց կողմերը Հմմտ. Փաւստ. 192 եւ ԽԱՍ. 34, Յունաց Νεφάτηςը Սորաբ. գլ. 522, 529, Պաղոմ. էջ 933, Ծաղկոտն գաւառի մէջ. Տուրուբերան նահանգին մէջ՝ Սրմանց ԽԱՍ. 31 (* Աղմուսիք առ Սրմանց լեռամբ, որ կոչի կատար երկրի. յորմէ յոյժ բղխեն աղբիւրք), այժմ՝ Բինգէօլ գաղ. Մեղիդոնի Մարգաղոյ մէջ ԽԱՍ. 31. Այծադինն³ ընդ մէջ կարնոյ եւ Մարգաղոյ ԽԱՍ. 31. Քարէ Յովհ. Մամիկ. 28, սեռ. Քարէայ Ադաթ. 606, Ջենոբ. 36, բացառ. ի Քարէայ Յովհ. Մամիկ. 38 Տարաւնոյ

¹ Յառնի³ եւ Ուղիւի³ էջ 489. «Մասիս ըսելով Փաւստոս ալ էջ 51 Սիփան լեռը կը հասկընայ. տես Հած. Ջ. Աղիորք անուան տակ»:

² Տարբերելու է այն մեծ լեռնէն, «որում Յուն անուանեալ կարգան» Փաւստ. 38. տես Հած. Ջ.:

մէջ, այն լեռն՝ որուն վրան էր Աշախաա. Ման-
 չարի՛ք եւ Ման- քլու-ր Տարաւնոյ մէջ. Աշ-
 լեռն թովմ. Մեծօփ. Ինճիճեանի քով ՀՀ. 128,
 Աղիովտի մէջ՝ Արճէշի քով. Արշ-ն Տարաւնոյ մէջ
 Զենոբ 28. Բարձր Հայոց մէջ՝ Ախ- Ան-նո-
 Եկեղեաց գաւառին մէջ. Պախիւր = Գայլու-
 Մանանաղւոյ մէջ, Սժբարոյ քերք՝ անդ. Սե-
 ր-ն եւ Ման-յար+ Գարանաղւոյ մէջ. Չորրորդ
 Հայոց մէջ՝ Կանիւր (լեռան Կոհերայ) Ասող. 276 ընդ
 մէջ Հաշտենից, Ծոփաց եւ Խորձենոյ. Աղձնեաց
 մէջ՝ Սի՛ տես վերն էջ 175. Տայոց մէջ՝ Պարիւր
 (սեռ. Պարխարայ) Փարպ. 219, 220, Խոր. 74,
 ԽԱՍ. 35, Լաստիվ. 62, Պտմ. վրաց 33, յն.
 Παρουάδρης Ստրաբոն գլ. 528, տես Հ.Բ. 66,
 508 եւ վերն էջ 242: Վասպուրականի մէջ՝
 Ընչ-իւր Ռշտունեաց մէջ՝ Վանայ ծովուն հա-
 րաւակողմը. Ասուրոյն- Կարոյ. Ախիւր՝ ընդ մէջ
 Անձեւացեաց եւ Աղբազի. Վար-ի (սեռ. Վարա-
 զայ) Խոր. 302 (Պտմ. Հոփօսիմ.), Արժր. 50,
 214, 253, 254 եւն Տոսպ գաւառի մէջ, այժմ՝
 Վարազ դաղ. Կորդուաց մէջ՝ Սար-րոյ² Փաւսա.
 22, 24, Խոր. 300 (Պտմ. Հոփօսիմ.) ասորական
 աղբեր համեմատ. Սողոյ³ Բերկրացիք⁴ գաւառին
 մէջ. Սիւնեաց մէջ՝ Կարո-ւր բլուր, Եղլիւր Խոյի
 Աղահէճք գաւառի մէջ. Կար-ի-իւր-ոց Վայոց
 ձորոյ մէջ. Արցախու մէջ՝ Պիւղ-իւր. Գուգարաց՝

1 Կերեւոյ թէ անունս նոյն է Աղի գիւղին անուանը
 հետ՝ Արճիւրու կողմերը՝ Մեծօփայ մօտ Ինճիճ. ՀՀ. 506:
 Այս պարագային Աշ- զրուած ըլլալու է՝ փոխանակ
 Աշ-ի, որ սեռականն է Աղիի, եւ Աշ- լեռան կ'ըլլայ
 = լեռան Աղիի:

2 Տես հեղինակն գերմ. Բանասիրաց 46ր ժողովոյն
 ասթիւ հրատարակեալ գրութեան մէջ էջ 76:

3 Անդ:

4 Տարբեր այն Բերկրիէն, որ է Վանայ լճին հիւսիս-
 արեւելեան անկիւնը:

աւելի ճիշտ վրաստանի մէջ՝ Արժաշ Պամ. Օրբե-
լեանց Ինճիճ. քով ՀՀ. 363, վրաց. Արժաշ Brosset
Description էջ 195: Այս անուններուն մէջէն միայն
Ազատ, Գայլ, Կարմիր, Մեծամաւր, Տղմուտ նոյն-
պէս նաեւ Աթոռ Անահատայ, Արձան, Գայլախա-
զուտ, Դից մայրի, Ծիրանիք, Յլու գլուխ, Յուլ,
Եղբարք, Եղջիւր խոյի, Եղջեքք, Կատուաքար,
Կուռաքախաղաց, Մահու բլուր (ագարակ), Ջրա-
բաշխ, Ջրվէժ, Սեպուհ եւ վարազ անունները
հայերէնով կը մեկնուին գոհացուցիչ կերպով.
մէկալները մեծ մասամբ ոչ-հայկական պիտի ըլլան¹:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Ն Ծ Բ .

Մ. Խորենացի եւ Հայկական աշխարհա-
գրութիւնը:

Երբորդ եւ չորրորդ հատածներուն մէջ շատ
անգամ խօսք եղաւ այն փոփոխութեանց վրայ,
զորոնք Հայաստանի երկիրներուն բաժանումն ու
անունները յընթացս ժամանակաց կրած են՝
սկսեալ Փաւստոսէ մինչեւ հայկական աշխարհա-
գրութիւնը (ԽԱՍ.): Այս փոփոխութիւններն այս-
տեղ ի մի կը հաւաքեմ, յուսալով որ ասով նպաստ
մը մատուցած կ'ըլլամ հայ մատենագրութեան
պատմութեան մէկ կարեւոր խնդրոյն լուծման, այս
ինքն այն խնդրոյն թէ արդեօք Մովսիսի Խորենա-
ցւոյ ընծայեալ Հայոց պատմութիւնն եւ հայկա-
կան աշխարհագրութիւնը (ԽԱՍ.) մի եւ նոյն հե-
ղինակէ՞ են, ինչպէս որ շատ անգամ ընդունուած²

¹ Ի՞նչպէս անուններն (ինչպէս Ալ-նէթ, Ա-է-ն, Բ-ն եւն) տես Ջ. Համի մէջ. ամբողջ նիւթն Ինճիճ. Հնախօս. Ա. 54—107. 'Նոյնպէս' St. Martin Mém, 1, 36—65: Montagnes et Rivières.

² Վերջին անգամ այսպէս ընդունուած է Մար-
քարտէ երանչ. 4:

եւ նոյնչափ անգամ ալ ժխտուած է¹։ Այս բրած ժամանակս՝ միայն թէ ամբողջ աշխարհագրութիւնը նկատողութեան չեմ առնուր, այլ ըսկ այն մասը, որ Հայաստանով կը զբաղի² եւ կը ներկայանայ իբր ինքնակաց գործ մը՝ աղգային աղբիւրներու վրայ հաստատուած՝ զանազանուելով մէկալ մասերէն, որ մեծ մասամբ յունական աղբիւրներէ քաղուած են։ Եթէ ապացուցուի որ այս մասը Պատմութեան հեղինակէն է, այն ատեն մնացեալ մասն ալ՝ որ իւր մէջը կը բովանդակէ³ Սուրբեանի եւ Մարքարտի (Երանշ. էջ 4) գիտած աղբիւրներն Պատմութեան հետ, նոյն հեղինակէն պիտի բլլայ, եւ այս պարագային երկուքն ալ՝ Պատմութիւնն ու Աշխարհագրութիւնն՝ բնծայուելու են կամ Սուրբեանի հետ՝ Ե. դարուն (որ անկարելի է), կամ Մարքարտի հետ՝ Է—Ը. դարուն։ Իսկ եթէ ցուցուի որ Հայաստանի աշխարհագրութեան վրայ խօսող Հատածը՝ Պատմութեան հեղինակէն տարբեր հեղինակ մ'ունի, այն ժամանակ ստիպուած ենք ընդունելու որ կամ Պատմութեան հեղինակն օտար աղգաց աշխարհագրութիւնը գրած է եւ յետնագոյն անձ մը նոյն աշխարհագրութեան մէջ՝ Հայաստանի հատածն աւելցուցած մուծած է, որ հաւանական չէ, կամ այս երկու երկերն՝ որչափ ալ ինչ ինչ կէտերու մէջ իրարու հետ աղբրս ալ ունենան — այս կէտերը հասարակաց աղբիւրէ մը

1 Խնդրոյս պատմութեան վրայ տես Murad Ararat und Masis էջ 12-14 Ծան.։

2 Հեղինակն այս մասն ասանկ կը սկսի. «Արդ կամ մի գոտս մանրամասնարար պատմել, թէ եւ սակաւ ինչ աշխատիցիմ ի գիր եւ քարտէս» (այսինքն՝ դրեւ?)։

3 Հմմտ. զ. օր. Խոր. 75 «Վասն հատուածին Վղընգուր Բուզկարայ Վնդայ (կարգալ Վնընդայ Մարքարտ Երանշ. 5) ի տեղիս, յանուն նորա անուանեցաւ Վանանդ», խօսքը ԽԱՍ. ի հետ էջ 25 «Ողխնար Բէլկար», տես ԽԱՍ. Թրգմ. էջ 34։

բխած պիտի ըլլան —, տարբեր հեղինակներէ են, այնպէս որ Պատմութեան յօրինման ժամանակը կրնայ վճռուիլ՝ առանց աշխարհագրութիւնը նկատողութեան առնելու:

Հայաստանի բաժանումը Փաւստոսի քով շատ աւելի նախնական է ու հին՝ քան հայկական աշխարհագրութեան մէջ: Մինչ վերջինը՝ հաստատուն սահմաններով տասնուհինգ նահանգ գիտէ՝ ամէն մէկն իւր որոշ թուով դաւառներովը, Փաւստոս նահանգի եւ դաւառի մէջ զանազանութիւն չի դներ եւ կը գոհանայ Հայաստանը բաժնելով վերնագաւառաց, միջնաշխարհի եւ ստորին դաւառաց¹: Տարակոյս չկայ որ Փաւստոս ալ գիտէ Աղձնիք, Սիւնիք, Արցախ, Գուգարք, Տայք նահանգները (Մոկք պատահաբար միայն յիշուած չէ), բայց մէկալ ինն նահանգներն իբր նահանգ գոյութիւն չունէին տակաւին այն ժամանակ, որուն պատմութիւնը (Գ. դար) կը գրէ: Այս երկու ծայրերուն մէջտեղը կեցած է Մ. Խորենացւոյ ընծայեալ պատմութիւնը, բայց այնպէս մը որ իւր աշխարհագրական տեսութիւններովն ու անուններովն աւելի Փաւստոսին մօտ է քան աշխարհագրութեան:

Պատմութիւնն ալ՝ նման Փաւստոսի՝ Բարձր Հայք, Տուրուբերան, Կորձէք, Պարսկահայք, Փայտակարան, Ուտի եւ Այրարատ նահանգներն (իբրեւ այսպիսի) չի գիտեր, բայց գիտէ՝ նման աշխարհագրութեան՝ Չորրորդ Հայք եւ Ասպուրական² նահանգներն, որ Փաւստոսի ատեն տակաւին գոյութիւն չունէին իբր նահանգ: Թիւ 15 դաւառին անունը սկսեալ Փաւստոսէն մինչեւ Խոր. կը ներկայանայ հնագոյն Անիք՝ ձեւով, իսկ աշխարհագրութիւնն (ԽԱՍ.) եւ յեանագոյն հեղինակները կ'անուանեն զայն՝ Անիք, Հանիք: Թիւ 16—17

¹ Տե՛ս վերն էջ 120:

² Տե՛ս վերն էջ 92-95:

Գեֆէ՛ + եւ Գորե՛ + գաւառներուն անունները կը պակ-
սին Փաւստոսէն սկսեալ մինչեւ Խորենացի եւ ա-
ռաջին անգամ կը տեսնուին Գէորգայ Կիպրացւոյ
(իբր 600ին), ԽԱՍ.ի եւ յետնագոյններու քով,
մինչ հին Անգիլ աստուծո՞ն = Ingilene անունը Փաւս-
տոսէն մինչեւ Խորենացւոյ պատմութիւնը ծանօթ է,
իսկ Գ. Կիպրացւոյ եւ ԽԱՍ.ի քով՝ անհետացած է՝
Նոբրիէրո՞ քաղաքին անունը Չ. գարուն վերջերն
ընդարձակուելով եղած է գաւառի անուն եւ ան-
ցած է Մեծ Ծոփք = Sophanene անուան տեղ,
երբ ասի 591ին Հռովմի անցաւ եւ Աղձնեաց հետ
միացուեցաւ. բայց Խորենացին դեռ երկրին Ծոփ՛
(Խոր. 190 = Փաւստ. 21 «Մեծ Ծոփք») անունը
կու տայ եւ Նոբրիէրո՞ անունը չի գիտեր, որ միայն
ԽԱՍ.ի մէջ իբր գաւառի անուն կը տեսնուի՝
Նաեւ կ'երեւայ թէ Խորենացին Մեծ Ծոփաց՝
Աղձնեաց հետ միացուած ըլլալուն վրայ տեղեկու-
թիւն չունի, վասն զի էջ 80 Աղձնիք ըսելով կը
հասկընայ Արձն երկիրն ու շրջակայքը, Սիմ լեռն
ու Բաղիշոյ կապանն՝ առանց Ծոփք գաւառը յի-
շելու³, իսկ ԽԱՍ. Արձնը եւ Նոբրիէրան Աղձնեաց
մաս կը համարի: Փաւստոսի քով Տճորէ՛ + երկիրը
կը զանազանուի Կորդորէն եւ Կորդորէն (Կորդէ՛ +,
Կորդորէ՛), ԽԱՍ.ի քով այլ եւս ասոնց հետ չի
յիշուիր. Խոր. կը յիշէ դեռ, բայց տեղ մը Տճո-
րիքը կը նոյնացընէ Կորդիքի հետ՝ սխալմամբ Տճո-
րիքը՝ Կորդիքի հնագոյն անունը համարելով:
Թիւ 153—155 գաւառները Փաւստոսի եւ Խորե-
նացւոյ քով կը կոչուին դեռ Չոր, Ծոփ եւ Կորփ,
իսկ ընդ հակառակն՝ ԽԱՍ.ի մէջ՝ Չոր-՛որ, Ծո-

1 Տե՛ս վերն էջ 155-7:

2 Տե՛ս վերն էջ 164-5:

3 Տե՛ս վերն էջ 167: Բայց ասիկայ ազհով ակն-
արկութիւն մը չէ Պատմութեան յորինման ժամանակին.
վասն զի հեղինակն այստեղ առիթ մը չունէր՝ Աղձնեաց
տարածութիւնը ճշդիւ նշանակելու:

Բողոք եւ կողմնակցութիւն իսկապէս, Ղեկնարակ, Յովհ. Կթղ. ի, Ասողկան եւն թ. 180 Արեւմտեան գաւառի անուան տեղ որն Արեւմտեան ձեւն ունին Եղիշէ եւ Խոր. (նաեւ՝ «ոտն Արագածն կոչեցեալ լեռինն» Խոր.): Թիւ 182 Մասեաց որն գաւառին անուանն առաջին անգամ իբր գաւառանուն ծանօթացած է իսկապէս, Խոր. ասոր տեղ կ'ըսէ՝ «զառ ստորոտովն Մասեաց» (գտնուած երկիրը): Թիւ 183 կողմնակցութիւն գաւառին տեղ Սեբ. ի, իսկապէս եւն քով՝ Խոր. ունի կողմնակցութիւն ձեւն, իսկ Փառատոս լակ կողմ կամ «կողմնակցութիւն անուանեալ կողմ գաւառ» կ'ըսէ: ԽԱՍ. Թիւ 184 Աշոց գաւառն Գուգարաց եւ Այրարատու սահմանին վրայ՝ Այրարատայ կ'ընծայէ, իսկ Խոր. նոյն գաւառը Գուգարաց մէջ կը դնէ ընդ մէջ Չորոյ եւ Տաշիրի: Ըստ Խորենացւոյ 126 Արտաշատ էր այն տեղն՝ ուր Երասխ եւ Մեծամաւր իրարու հետ կը խառնուին. ըստ իսկապէս 34՝ «ուր (Արտաշատու քով) յառաջին ժամանակն խառնուրդը Մեծամաւրի», իսկ այժմն փոխեալ զգնացսն Մեծամաւրայ՝ խառնի ի մտից կուսէ» (անշուշտ՝ Արտաշատայ):

Թերեւս Խորենացւոյ պատմութեան եւ իսկապէս խօսքերուն մէջ տեսնուած այս տարբերութիւններէն եւ ոչ մին յինքեան այնչափ զօրաւոր է, որուն վրայ յեցեալ վճռուի աշխարհագրութեան աղերսն՝ նկատմամբ պատմութեան, բայց այս տարբերութեանց ամբողջութիւնը կարծեմ թէ — եթէ նոյն իսկ այս տարբերութիւններէն քանի մը հասարակութեամբ մ'ալ վերցուի — կ'ապացուցանէ որ աշխարհագրութեան Հայաստանով զբաղող մասն եւ ըստ այժմ ամբողջ գրութիւնը պատմութեան հեղինակէն չէ: Քանի

1 Հմմտ. առ այս Խոր. 57 «յարեւելայ ուսոց մեծի լերինն (այսինքն՝ Մասեաց) մինչեւ ի սահմանս Գողթանն, որ են Տամբատ, Ոսկիողայ» եւն:

2 Երասխայ հետ, տե՛ս վերն էջ 247-8:

որ պատմութիւնը Գ. Հայք նահանգը գիտէ՝ 536է ետքը կրնայ գրուած ըլլալ. 591է յառաջ գրուած ըլլալը կարելի է պահանջութեամբ հետեցընել մէջն եղած աշխարհագրական տեղեկութիւններէ: Նմանապէս Վասպուրական անունն, որուն Ե. դարուն մէջ գործածուած ըլլալն ապացուցուած է, հաստատուն ապացոյց մը չէ՝ պատմութեան գրութեան ժամանակն որոշելու: Բայց տարակոյս չկայ որ աշխարհագրութիւնը Պատմութեան շատ ետք է եւ ամէնէն կանուխ Ե. դարուն կրնայ գրուած ըլլալ: Աշխարհագրութեան գրութեան ժամանակին վարի սահմանն է Նախճաւան գաւառին Վասպուրականէ բաժնուիլն ու Սիւնեաց հետ միացուիլը՝ Արժր. 240, 247, 252 = Ինճիճ. ՀՀ. 218, 220. տես վերն էջ 93—95:

Հ Ա Տ Ե Թ Ե .

Տեղւոյ անուններուն կազմութիւնը:

Տեղւոյ եւ երկրի կամ աշխարհի անուններ բացատրելու համար հայերէնի մէջ կը գործածուին հետեւեալ հասարակ անուններն՝ երկիր, աշխարհ (= հին պարս. xšaθra «պետութիւն», պահլ. xšaθr, միջին պարս. šahr «աշխարհ», նոր պարս. šahr «աշխարհ», յետոյ՝ «քաղաք» Հ.Բ. 101) (չ. օր. աշխարհն Հայոց, Սիւնեաց, Տարաւնոյ Յովհ. Կթղ. 96), քաղաք = գաւառ ԽԱՎ. 607, տող 3, հողմ, նահանգ՝ Թէնահանգ (Provinz) եւ Թէ գաւառ՝ (Kanton) իմաստով, քաղաք,

1 Նահանգ (Provinz) իմաստով Գործ Առաքելոց Իգ. 34 (= ἐπαρχία, պոլիսքն՝ Կիլիկիա), Փաւստ. 25 (Եգիպտոս), 226 (Կեսարիոյ եկեղեցական վիճակը, Թեմը), Խոր. 96 (Արարատական), Յովհ. Կթղ. 38 (Վիրք), 68 (Վասպուրական), 96 (Աղձնիք). քաղաք (Kanton) իմաստով՝ Փաւստ. 36 (Տարաւն), Կորիւն 24 (Տարաւն), Փարպ. 165 եւ 429 (Քաղերեանդ), Յովհ. Կթղ. 37 եւ 52 (Կոտայք):

նուազական՝ գրգռուի փառս. 10, 3. 18, 10, յորգրգռու (ըսուած՝ Տայոց համար Եղիշ. 99), գրգռուի Լ.Ք. 318, նուազական՝ գրգռուի փառս. 16, գրգռուի Լ.Ք. 112, գրգռուի, գրգռուի, գրգռուի, այս երեք վերջիններով կազմուած՝ գրգռուի-գրգռուի Ջենոր 25, գրգռուի-գրգռուի Ջեն. 37, գրգռուի-գրգռուի Եղիշ. 44, Փարպ. 438, շին Լ.Ք. 213, գրգռուի-գրգռուի (Լ.Ք. 115) Խոր. 57 (ըսուած՝ Վրնջունեաց համար, որ Սեբ. 93, Ասող. 115 «աւան» կը կոչուի), Լաստիվ. 44 («գաստակերան մեծ, որ կոչի Վաղարշաւան»): գրգռուի, նաեւ գիւղ իմաստով Լաստիվ. 103 (որ կաշէ եւ Աղիւսոյ անուն տեղերը նախ գիւղ կը կոչէ 101, տող 4 վարէն, ապա 103, տ. 16 ագարակ), «շինուածք քաղաքաց, գիւղից եւ ագարակաց» Ասող. 264, Բերդ Լ.Ք. 301, Գրգռուի, Գրգռուի, յոր եւ Գրգռուի, Գրգռուի (գրեթէ միշտ իբր վերջին անգամ բարդուած անուններու), Լաստիվ, Բերդ, Գրգռուի, Գրգռուի Լ.Ք. 489, Գրգռուի Լ.Ք. 134, գրգռուի, նուազական՝ գրգռուի փառս. 19, տ. 8 վարէն, Գրգռուի Լ.Ք. 443 եւ 249, Գրգռուի, Գրգռուի, Գրգռուի Յովհ. 53, Սեբ. 139:

Այս հասարակ անուններուն կցուող յատուկ անունները կրնան ասոնցմէ յառաջ կամ ետքը գրուիլ եւ այն՝ կամ համակարգ իբր բացայայտիչ՝

համա. նաեւ փառս. 123 «ի նահանգէն Տարան գաւառէն» Եղիշ. 60 «Ղնահանգն Արաշատու (եւ ՂԱրաշատն ինքնին)» Յովհ. 173, 178, Արծր. 45 եւն: Միտ ղնելու է որ հնագոյն պատմագիրք Հայոց աշխարհին համար ղնազանութիւն չեն ղներ նահանգ եւ գաւառ բառերու մէջ:

1 Գրգռուի հասարակ անուն քով յատուկ անունը գրեթէ միշտ իբր բացայայտիչ կը գրուի, ըսա այսմ՝ օրինակի համար՝ «Եփրատ գետ» (սեռ. Եփրատ գետոյն փառս. 272) կամ «գետն Եփրատ» փառս. 191 (սեռ. գետոյն Եփրատայ փառս. 191), բայց՝ գետն Մեղուայ, Աղստեւոյ գետ Վիր. 107 (Աղստեւ՝ իբր տեղ Վիր. 116, այժմ՝ Աղստաֆա), առ հեղեղատոյն Տրուուայ (Թէրթէր) Կաղանկ. 103:

եւ կամ ստորակարգ՝ սեռական հոլովով: Եթէ յատուկ անունը հասարակ անունէն յառաջ դրուի, այն ժամանակ սովորաբար բացայայտիչ է, այսինքն՝ չհոլոված. իսկ եթէ յատուկ անունը հասարակ անունէն վերջը դրուի, սովորաբար սեռական կը դրուի: Սակայն երբեմն նախադաս յատուկ անունը սեռական ալ կը դրուի եւ յետադասը՝ հասարակ անուան հոլովովը: Ըստ այսմ՝ «կող գաւառ. բացատրութեան տեղ սովորաբար կ'ըսուի՝ կամ 1. «կող գաւառ» (սեռ. տր. «կող գաւառի», բացառ.՝ «ի կող գաւառէ») կամ 2. «գաւառն կողայ» (սեռ. տր.՝ «գաւառին կողայ», բացառ.՝ «ի գաւառէն կողայ») կամ կանոնին հակառակ՝ 3. «կողայ գաւառ» (սեռ. տր.՝ «կողայ գաւառի» եւն) կամ 4. «գաւառն կող», սեռ. տր.՝ «գաւառին կողայ» = սեռ. տր. Թիւ 2ի կամ շատ ցանցառ՝ սեռ. տր. «գաւառին կող»: Օրինակներն ի նպատակ այս կանոնիս՝ շատ բազմաթիւ են, հոս քանի մը հատ միայն: Թիւ 1 «կօլ գօւառի» ի կող գաւառի Փաւստ. 106, Յովհ. Կթղ. 42, յերկիրն կող գաւառի Փաւստ. 251. ի Բագրաւանդ գաւառի Փաւստ. 232, 251, կորիւն 41. ի Բագուան աւանի Փաւստ. 251. յերէզն աւանին Ագաթ. 590, ի Բագարան գեղջէ Յովհ. Կթղ. 42. ի Նիգ գաւառէ Յովհ. Կթղ. 61. յԱյրարատ գաւառ, ի Վաղարշապատ քաղաք Ագաթ. 33, ի Վաղարշապատ քաղաքի Փաւստ. 16. ի Դվին քաղաքի Յովհ. Կթղ. 42. զՍատաղ քաղաքան Փաւստ. 55. ի վերայ Արճէժն աւանի Ղեւոնդ 146. ի վերայ Նպատ լերինն Փաւստ. 193, 195. ի Սարարդ լերինն Փաւստ. 24. յԱռեւծ լերինն Փաւստ.

1 Հոս կը վերաբերին նաեւ՝ «ի կոտայսն գաւառի», Յովհ. Կթղ. 59. վասն զի «կոտայից մէջ», կ'ըսուի «ի կոտայս», (ի նախդիր հոլով): Անգղական յատուկ անուանք ներգոյականի մէջ հայցական ձեւով կ'ըլլան: Բայց նաեւ «առ. Թուխարս բերդով», ԽԱՍ. 35 եւն:

218. Աւշական բերդին Փաւստ. 17. Ատրպատական նահանգին Խոր. 96. Հայաստան աշխարհն, սեռ. Հայաստան աշխարհին եւն Կորիւն 20, 23, 33, 40¹; — Թիւ 2 գրքին Կոֆայ կանոնին համար օրինակներ՝ յերկիրն Կոգայ Փաւստ. 16, յերկիրն Կոգայ Փաւստ. 187. Ի գաւառն Բագրաւանդայ Փաւստ. 176. Ի գաւառն Բասենոյ Փաւստ. 139. Ի գաւառին Բասենոյ Փաւստ. 55. Ի գաւառին Կոգոլտի Ղեւոնդ 7. Ի գիւղն Բագուանու Յովհ. Կթղ. 61. Ի գեղն Երիզայ Ագաթ. 49, Ի գեղջ Երիզայ Փարպ. 458. Ի գիւղ Բլբուցայ Կորիւն 41. Ի գեղջ Բերդկայ Յովհ. Կթղ. 53. զքաղաքն Ծխնկերտի Սեբ. 76. Ի բերդն Բաղնջոյ Սեբ. 139. զբերդն Կարուց Արծր. 273, Բերդն Կարուց Ասող. 161, զքաղաքն Գրւնայ Սեբ. 31, Ի քաղաքին Սատաղու Փաւստ. 16. Ի քաղաքին Կարուց Ասող. 172. յերկիրն Հայոց Ագաթ. 122, քնդ երկիրն Աղձնեայ Փաւստ. 146 եւն²; — Թիւ 3 «Կոֆայ գրքին» ձեւին համար օրինակներ՝ Ի նգայ գաւառէ Ասող. 87. մինչեւ Ի Թիլոյ գեղն Փաւստ. 219. Կոգայովիտ Խոր. քով՝ *Կոգայ-հովիտ բառերէ տեւս վերն Թիւ 183. շատ յաճախ՝ Կարնոյ քաղաք, զ. օր. Ի Կարնոյ քաղաք Սեբ. 51, 138, 139, զԿարնոյ քաղաք Սեբ. 150, զԿարնոյ քաղաքաւ Սեբ. 27, 77 (ասկէ զատ՝ Ի քաղաքն Կարնոյ Սեբ. 50, Ի քաղաքէն Կարնոյ Ղեւոնդ 148),

¹ Բայց նաեւ «Հայաստան ազգն», Կորիւն 16, սեռ. «Հայաստան գնդին», Փաւստ. 198, սող 5. 202, ա. 19: — Ինչ վերջաւորեալ բառերն ալ (զ. օր. Ատրպատական) շատ անգամ անհոլով կը գործածուին. նմանապէս՝ յետադաս արքունի ամալանն եւ Եփեղեայ գաւառանունն, տես վերն էջ 129:

² Նոյն կազմութիւնը նաեւ լեւոն բառի քով՝ Ի լեւոն Կոչերայ Ասող. 276, Ի մեծ լեւոն Տարբոսի Ագաթ. 606, Ի լեւոն Սարարատայ Փաւստ. 22, Ի լեւոն Քարքեայ Զենոր 36, սեռ. լերինն Քարքեայ Ագաթ. 606:

որ սկզբնաբար կը նշանակէր՝ քաղաք Կարնոյ գաւառի, որուն գլխաւոր քաղաքն էր. այս կազմութիւնը շատ աւելի յաճախագէպ կը գառնայ, երբ յատուկ անունն անեղական է՝ այսպէս ի Գարանաղեաց գաւառն Փաւստ. 29, Ագաթ. 588, ի Գարանաղեաց գաւառին Փաւստ. 6, 142, Ագաթ. 642. ի Հողոցմանց գեղջէ Յովհ. Կթղ. 34 (= ի գեղջէ Հողոցմանց Եղիշ. 139. յԱպահունեաց գաւառէն Ասող. 87: — Օրինակներ Թիւ 4 «~~գ~~ուսն Կոթ», ձեւոյն համար «գաւառին Կոթ», սեռ. տր. ով՛ ամուր բերգն Անի Փաւստ. 142. ի գաւառն Գերջան Ագաթ. 593. ի գաւառին Բասեան Խոր. 144. ի գաւառն Կիզ Ասող. 164, ի գաւառն Աբերանի ի գիւղն Բերկրի Ղեւոնդ 146. ի քաղաքն Գուին Ասող. 161. ի քաղաքն Խլաթ Ղեւոնդ 146. ի գիւղն Արճէշ 144, ընդ գաւառն Ապահունիս 148. ի գիւղն Աշտիշատ, ի գեօղն Օշական Յովհ. Կթղ. 34, զգիւղն Չագ 52, ի քաղաքագիւղն Աւան 42, ի քաղաքագիւղն Երազգաւորս 108. ի գիւղն Գալարիս Փաւստ. 52, յաւանն Վրնջունիս Սեբ. 93, Ասող. 115. ի բերգն Պաղին Ասող. 177. ի բարձր լեռան Մասիս Ագաթ. 576. ի լեռան Վարագ Խոր. 302, Արծր. 254. ի լեռինն Վարագ Արծր. 50. ի վանքն Գեաթիկ Կիր. 85 (իսկ սեռ.՝ վանիցն Գեաթկայ Կիր. 81):

Տեղւոյ անունները կը բաժնուին դարչերո՛ւ՝ այսինք այնպիսեաց՝ որ այլ եւս չեն կրնար մասերու բաժնուիլ, ~~ա~~ւնցեւելերո՛ւ՝ այսինք այնպիսեաց՝ որոնց մէջ յայտնապէս մասնիկ մը կը տեսնուի, եւ ~~բ~~արդերո՛ւ՝ այս ինքն այնպիսեաց՝ որ երկու անունէ կը բաղկանան՝ կամ իրարու հետ սեռականի աղերս ունենալով եւ կամ = կցողականով իրարու հետ միացած ըլլալով: Այս ամէն անունները, որչափ կրցած եմ մեկնել, հայ. այբուբենի կարգաւ յառաջ պիտի բերուին Զ. Հած.ին մէջ. այստեղ այբուբենի կարգաւ պիտի նշանակեմ միայն այն

մասնիկներն՝ որոնց մասնիկ ըլլալը կը ճանչցուի, եւ բարդութեանց մէջ իբր երկրորդ կամ վերջին անգամ գործածուած գոյականները: Այս մէն մի անուան հանդիպած տեղն ու նշանակութիւնն, որչափ որ կրնայ իմացուիլ, տես Չ. Հած.ի մէջ:

Ա՛բ-ի՛ «անգ, անդաստան, դաշտ, կալուած, աւան» — Գողոց ագարակ, Հովուաց ագարակ, Մահու ագարակ. Չառագարակ: Հմմտ. նոր հայ-աբ-ի՛ ճիճագրակ եւ Արուճագրակ անուններուն մէջ, որ Բասենոյ գիւղերէն են Ինճիճ. նոր Հայ. 90:

—ի՛ան մասնիկ = պահլ. akān (Հ.թ. 94-95)

— պարսկերէնէ փոխառեալ բառերու մէջ զ. օր. Ատրպատական = պահլ. Āturpatākān, Պաղասական կողմն:ք Կորիւն 31, Սիսական տես վերն էջ 97, Վասպուրական = պահլ. Vāspuhrakān, բաց ասկէ՝ կ'աւելցուի նաեւ հայ. հասարակ (Հ.թ. 94) եւ յատուկ անուններուն ծայրը, ըլլան յատուկ անուններն անձի անուն (զ. օր. տունն Սասանական Սեբ. 31), ըլլան տեղւոյ անուն, ի մասնաւորի շատ գործածական Կորեան եւ Կաղանկատուացւոյ քով, զ. օր. Այրարատական գաւառ Կաղանկ. 156, Արտազական գաւառն Արծր. 79, Արցախական գաւառն Կաղանկ. 73, Արցախական կողմն Կաղանկ. 162, Գարդմանական ձոր Կոր. 31, Խերականն կոչեցեալ դաշտ Արծր. 264, Խորձենական գաւառն Կոր. 24, Կուրական գետն Կաղանկ. 76, Նպատական լեռնն Փաւստ. 194, գաւառն Ուտիական Կաղանկ. 70, Պաղանական տունն Կոր. 19 = Պաղնատուն, Ռշտունական (կողմն) Սեբ. 139, Սիւնական աշխարհն Կոր. 24, Տարւնական գաւառն Կոր. 13, տուն Տանուտերական Սեբ. 45, Տափերական կամուրջն Ագաթ. 40 (= կամուրջն Տափերայ Փաւստ. 30, Տափերն կամուրջ Փաւստ. 172), Տրտուական գետն Կաղանկ. 163. ուստի նաեւ Աժգանական դաշտն՝

Կախճաւանի մօտ Խոր. 57. Արուական. Աւշական.
Բիւրական. Գինական. Գիւտական գիւղ Կաղանկ.
49. Գուկական. Գիւտական գիւղ՝ Տրաու գետոյն
վրայ Կաղանկ. 103. Կոջսական. Մառական. Կոր-
շիրական (?). Շաւարշական. Ողական. Ուռական.
Ուռեկան. Տէրունական. Փառական. Օշական =
Աւշական:

— Գ՛ « աչք, ծակ, խոռոչ, աղբիւր ». — Գե-
տակն կամ Գետական? Աղբերակունք? Իննակ-
նեան. Լուակունք Օրբել. 2, 267 կամ Լուսակունք
(Ալիշան Սիսական 255)? Հաբանդայ մէջ: Վերջին
(անստոյգ) բառին մերձաւոր նշանակութիւնը
« Լուսոյ ակունք » իմաստով՝ չի յարմարիր տեղւոյ
անունն:

— Գ՛ « աչք, ծակ, խոռոչ, աղբիւր, Բազմ-
աղբիւր, Գողոց աղբիւր, Եօթնաղբիւր, Խոզ-
աղբերք, Կախանաղբիւր, Կարմիր աղբիւր, Կա-
քաուոց աղբիւր, Հացեաց աղբիւր, Վառամաղբիւր,
Վարժակայ աղբիւր:

— Գ՛ « աչք, ծակ եւն բառէն? Հ. Բ. 414). —
Գարանաղի Թիւ 1 գաւառ, Մանանաղի Թիւ 5,
Մարդաղի = Մարդոյ աղի Թիւ 32: Հմմտ. Աղի,
Աղիովիտ (Աղւոյովիտ), Աղիորսք:

— Գ՛ « անձաւ, փապար, ծերպ ». — Աւարայր,
Բագնայր, Բրաի այրք, Իշայր, Հոռոմայր, Մանեայ
այրք (իսկ՝ Մանայարք Ագաթ. 642), Ուրբաթայրք:

— Գ՛ « անբնակ՝ ամայի տեղ, ճգնարան,
վանք ». = պահլ. anāpāt « անբնակ », Հ. Բ. 97. —
Սափչի անապատ: Հմմտ. Անապատ Զ. Հտժ. ի մէջ:

— Գ՛ « տեղ ցուցնող մասնիկ, զ. օր աղ-
քատանոց՝ աղքատ բառէն. — Կթանոց?:

— Գ՛ « բնակեալ ». Հ. Բ. 94 = նոր պարս-
կեր. ābād՝ « բնակեալ », շատ սովորական պարս-
կական քաղաքանուններու մէջ (զ. օր. Astarābād,
Fīrūzābād, Xurramābād եւն Barbier de Meynard
Dictionnaire 32, 429, 206). — Կերսեհապատ,

Պերրզապատ, Վաղարշապատ. Հմմտ. Սուրենապատ՝
Ատրպատականի մէջ:

— արհի «պատճառ, միջնորդ». — միակ մէկ
անգամ Յովհ. Մամիկոնենոյ քով 48 դործածուած՝
Մահու առիթ:

— արհի կամ — արհի անծանօթ ծագումով եւ
նշանակութեամբ. — Բագայառիճ, (Բագայառինճ,
Բագառիճ) Գերջանու մէջ, այժմ՝ Pekerridj
(աշխարհացոյց ZAE. 11, 1861, ZGE. 4, 1869),
Pakaridj (Cuinet 1, 133), Գուկառինճ Սոթից
մէջ, Լուսաթառիճ (քաղաք՝ Եփրատայ եւ Արա-
ծանուոյ միացած տեղը ԽԱՍ. 30). Խաղտոյ առիճ՝
Վարնոյ քով, Խոկառինճ՝ Գեղարքունւոյ մէջ,
Չիթառիճ՝ Հաշտենից մէջ, Մկնառինճ՝ Տայոց մէջ,
Տիրառիճ Բագրեւանդայ մէջ, Արջոյ առիճ (Ալաջա
գիւղ) Շիրակայ մէջ (Ալիշան Մեծ Հայք § 41):
Սերէոսի 77 Չիթառիճին-ին տեղ Ասող. 86 կը
դնէ Վթառիճ = Κιθαριζων Պրոկոպիոսի քով 3,
251 de aedif.: Այս կարգէն՝ յն. Αὐταραριζων
եւ Κουχαριζων Պրոկոպ. 3, 253 եւ 254 de aedif.:
— արհի վերջաւորեալ անուններն ի մասնաւորի
գործածական են Բարձր եւ Չորրորդ Հայոց մէջ.
տես վերն էջ 127, 132, 134 — 141:

— արհի = Հին պրս. աւեստ. stāna «տեղ»,
նոր պարս. -stān, երկրանուններու մէջ զ. օր.
պահլ. Taparastān, Hindūstān, Xūzastān, Saka-
stān, Sūrastān (Ասորիք) եւն. Horn, Np. Schrift-
sprache էջ 191, Հ.Ք. 241. — Հայաստան, Մար-
դաստան Թ. 86 դաւառ, յետոյ նաեւ Գողթնա-
ստան Արժր. 300՝ Հնագոյն Թիւ 106 Գողթն
դաւառի տեղ: — Հմմտ. Ասորեստան Հ.Ք. 22,
Արուստան վերն էջ 180 ծան 2, Թուրքաստան²

¹ Ասկէ արդի հայերէնի մէջ — արհ յոքնակերտ
մասնիկը յառաջ եկած է տես Karst Hist. Gramm. էջ 196:

² Ասկէ Թուրքաստանեայք Վաղանի. 151, անդ՝
Սիւնեստանեայք:

Կաղանկ. 147, Հնդկաստան ԽԱՎ. 614, Պարսկաստան Սուա-կալիսա. 101, 102:

-բրան տեղ ցուցնող մասնիկ, Հմմտ. վարժարան "դպրոց" (— տեղի վարժելոյ), վկայարան "մատուռն մարտիրոսաց" (= տեղի վկայից) նոր պարս. dānէ? տե՛ս JF. 8, Anz. էջ 47. — Բագարան (= Հին պարս. *bagaδāna?):

-բրի՛ -բրէ? — Երկայնարաի, Կաքաւարաի: Հմմտ. Կաւարա Ալիշան Սիսական 274?:

-ան "գիւղաքաղաք, քաղաքագիւղ" = Հին պարս. āvahana "աւան, գիւղ" (ասոր գիմաց Հայերէնի մէջ *աւահան ըլլալու էր Հ.Ք. 112). — Անուշաւան. Արշակաւան. Բագաւան կամ Բագուան (= Գիցաւան կամ Բագնացաւան). Գատուան. Երեզնաւան. Չարեհաւան. Թոռնաւան. Կարծաւան, Կարծեւան. Նախճաւան եւն տե՛ս էջ 222. Շիրակաւան. Վաղարշաւան. Սմբատաւան:

-իբ? — Արմաւիր, Հմմտ. Արշաւիր անձի անունն?: Հաւանօրէն Արմաւիր ոչ-Հայկական է, տե՛ս Զ. Հած.:

-որ, շատ սովորական մասնիկ, Հմմտ. Թագաւոր, մաքսաւոր, մեղաւոր, պարտաւոր, լուսաւոր, երկնաւոր եւն, — նաեւ Գասնաւորք-ի? մէջ, որ Թիւ 33 գաւառն է:

-ոյի շատ սովորական մասնիկ, Հմմտ. Աթենացիք Փաւստ. 35, Գործք Առաք. Ժէ. 21, Մծբնացիք Փաւստ. 130, Գաղղիեացիք Գործք Առաք. գ. 23, քաղաքացի իա. 39, գրացի Ելք գ. 22 եւն. — Անձեւացիք Թիւ 83 գաւառ, նախնաբար՝ բնակչաց անունը, որ վերջէն գաւառին եւ գաւառին վրայ իշխող տոհմին տրուեցաւ:

Բակ "չըջապատուած տեղ, գաւիթ, փարախ, ծիր, պարուակ", Հմմտ. "բակ ունել շուրջ զնովաւ" = պատել. — Ատրմիկնաբակ, Արաւիսաբակ, Գեղամաբակ, Գետաբակ (Գետաբակք), Գպրաբակ, Խոնթաբակ, Խորասանաբակ, Համա-

մաբակք, Հոսաբակք (Փոքր Սիւնեաց մէկ գաւառն
բստ Ալիշանի Սիսական 503), Նորաբակք, Զա-
ջուրաբակ (Զաջուրաբակք), Սահակաբակք, Վա-
չէիբակք, Վարդանաբակք, Տկողաբակ, ամէնքն ալ՝
բացի Հոսաբակքէ, Սիւնեաց Սոթք գաւառին մէջ,
Բերն՝ «Երակք, (գետա)խառնունք, սկիզբ,
մուտք», հմմտ. դաշտաբերան Խոր. 74. —
Տուրուբերան? տես վերն էջ 78—82 Հմմտ.
Բերան Ալիշան Սիսակ. 38 եւ Արբերանի (Թիւ 79
գաւառ.)? :

Բերդ՝ «դղեակ, ամրոց, ակառն» Հ.Բ. 301.
— Աղնճոց բերդ, Այծեաց (կամ Այծից) բերդ,
Անբերդ, Անդոկաբերդ, Աշխարհաբերդ, Աստղա-
բերդ, Բաղաբերդ, Բոլորաբերդ, Բողբերդ, Եղանց
բերդ, Խարբերդ (?), Խոժոռաբերդ, Խօխանա-
բերդ, Կապոյտ բերդ, Կաքաւաբերդ = բերդն Կա-
քաւու, Հայրաբերդ, Հրաշկաբերդ, Չագեձորոյ
բերդ, Մածնաբերդ, Մահկանաբերդ, Նորբերդ
կամ Նոր բերդ, Որձաբերդ, Չարաբերդ, Պահու-
բերդ, Սեւուկ բերդակ, Սմբատայ բերդ, Սուլի-
մաբերդ, Վժնաբերդ, Յամաքաբերդ եւն: Այս
անուններէն շատերուն Սիւնեաց մէջ կը հանդի-
պինք, Ալիշան Սիսական 7 ուրիշներ ալ կը յիշէ
նոյն նահանգին մէջ, զորոնք Սիսականի ցանկին
մէջ էջ 533 եւ շար. նշանակուած տեղերը կարելի
է տեսնել:

Բլուր «լեռնակ» — Առաքելոց բլուր
Աղճնեաց մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 64. Աստղաբլուր կամ
Աստղաբլուր, Աստղն բլուր (Կաղանկ.), Արեւու
բլուր եւ Աւետեաց բլուր (Զենոբ), Բլուր Գինոյ,
Կաղամախեաց բլուր, Մահու բլուր, Հայրաբլուր,
Վարազաբլուր (ամէնքն ալ Յովհ. Մամիկ.):

Բոյն «բոյն, որջ, ծակ» — Աղթարոյնք
Օրբել. 2, 262, Ալիշ. Սիսակ. 98, Արտարոյնք

1 Համանիշ տեւոր, տեւոց բառերն անուանց մէջ չեն
գործածուիր:

Օրբեւ. 1, 111, Ալիշ. Սիսակ. 97 (Սիւնեաց մէջ)?:

Գ---. — Իշուց գաւառ (Թ. 46), Արքայից գաւառ (Թ. 50): — Յետոյ նաեւ Արցախագաւառն կաղանկ. 107՝ հնագոյն «Արցախ գաւառ, -ի կամ՝ գաւառն Արցախայ, ի տեղ:

Գ---ի՞ն՝ «բակ (տան, տաճարի), փարախ», — Աջառագաւիթ, Նորագաւիթ:

Գ---. — Ագարակու գետ, Ապարանից գետ, Արտագետ, Արտոց գետ, Աւարագետք, Գինական գետ, Գեղձանագետ, Խորթագետ, Խորուագետ, Միջագետք, Յրագետ (այս ամէն տեղերն ալ Սիւնեաց մէջ): — Կարմիր գետ:

Գ---իւն. — Մոզուց գերեզման (Յովհ. Մամիկ.):

Գ---ւ, Գ---ւ. — Արաից գիւղ, Հացեկաց գիւղ, Նորագիւղ, Նոր գիւղ. Քօչագիւղ: — Գիւղ Իշխանաց տնս Զ. Հտծ. Իշխան անուան տակ:

Գ---ի «գլուխ, գագաթ, ծայր, սկիզբ, վերջ», — Յլու գլուխ, Քարագլուխ:

Գ--- «խոռ, գիւղ», (Խոր. 74). — Ակսի-գոմք, Էղն-ա-գոմ-եր, Կուտրակագոմք, Մայրոյ գոմ, Մանկան գոմ, Շաղգոմք (կամ Շատգոմք եւն):

Գ--- = նոր պարս. dašt չ.բ. 134. — Ալիլուա դաշտ, Առաւելագաշտ. դաշտ Պայիկայ (սւր) Ղեւոնդ 19:

Գ---ն. — դուռն Մօրաց (Յովհ. Մամիկ.), Մայրագուրք կամ Մարատուս? Վայոց ձորոյ մէջ Օրբեւ. 2, 261, Ալիշան 97:

Գ---ի = հին պրս. diraxt «ծառ», չ.բ. 145. — Հացեաց դրախտ:

-եւի՛ կազմուած ի+ւի՛ մասնիկէ (նուազական՝ գետակ, ծովակ եւն.) — Տանձեակ:

-իւն՝ ածական կազմող մասնիկ զ. օր. Բրիտտոսեան, այժմեան (այժմ- է). կը կցուի տեղոյ անուններուն. — Այրարատեան գաւառն Փաւստ.

16, Փարպ. 28, Կորին 20, 32, Ագաթ. 612 եւն, Այրարատեան գաւառք Կաղանկ. 151. Աւարայրեան գաշտն Արծր. 79. Սարարատեան լեռն Փաւստ. 22 (= Սարարատ լեռն Փաւստ. 24), Ուտիեանն դաւառ Կաղանկ. 141 եւն: Այսպէս նաեւ գաւառաց անուններուն մէջ՝ Աբեղեանք թ. 173, Արտաշիսեան թ. 99, Արտաւանեան թ. 100, Գաբեղեանք թ. 172, Գաբիթեան թ. 102, Գաղբիկեան թ. 103, Տագրեան թ. 104: Ուստի՝ Աբեղեանք = Աբեղականք, նախ իբր անուն տոհմի՝ Աբեղացիք, յետոյ երկրին տրուած. Արտաշիսեան = Արտաշիսական (երկիր) եւն:

Էլէէլ = ἐχχλγσία Հ.Ք. 347. — Կարմիր եկեղեցի:

Էնի մասնիկ, Հմմտ. թղենի՝ թուլէ, ձիթենի եւն, գայլենի՝ գայլէ եւն. — Եղջերունիք, թեղենիք, Վարդենիք, Բրաենիք? Օրբել. 1, 227, Ինձիճ. ՀՀ. 277, Ալիշ. Սիսական 61:

Էռլ “քաղաքամաս” (Փարպ. 13, Պամ. Վրաց 20). — Աղաթաղք, Բարդութաղք, Գենեանաթաղք, Խնձի թաղք, Ծափաթաղք, Կարթաթաղ, Հաւսաթաղք (տարբ. ընթերց.՝ Հովուաթափք), Շաթիթաղք, Շապուհաթաղ, Շինաթաղ, Քաշաթաղք (Սիւնեաց մէջ գիւղք): Հմմտ. Գետաթաղ Ալիշ. Սիսակ. 220, *Կամրջաթաղ անդ ցանկ 539, Սալիթաղ անդ 351 եւ Մեծ, Փոքր եւ Միջին թաղ անդ 299:

Էռռ “ձող, որուն վրայ հաւերը կը հանգչին”. — Հաւուց թառ:

Էռճէ “հողաբլուր, պատնէշ, ցանկ, շրջանակ (նաւուց)”. — Երիցաթումբ:

Էլի նուազական մասնիկ, զ. օր. քաղաքիկ Փաւստ. 16, փոքրիկ (սեռ. փոքրկան, յ.ք. սեռ. փոքրկանց) Մատթ. Ժա. 11, Ժբ. 6, Իե. 40. Մարկ. Ժե. 40, փոքրիկ մանգիկ Փաւստ. 28. — Ագարակիկ, Աղջբիկ, Բերդիկ, Բերդիկք (սեռ.

Բերդկաց), Բերդկունք, Գեաթիկ, Գեւղիկ, Գոմ-
կունք, Գրախաթիկ, Նորաշինիկ, Շինիկ, Կիրակոսիկ,
Նախճաւանիկ, Տանձիկ:

Է՛ճ. — Արեան լիճ, Լիճ:

Ի-չ. — Աղբերխաչ, Աւետեաց խաչ, Սահ-
մանախաչ:

Յ-ի "ծակ, ծերպ, այր". — Բազմածակք,
Գաղանածակք: Ասիէ նաեւ Չմշկածակք (տարբ.
ընթերց.՝ Չմշկածագք)?:

Յ-վ. — Տղրկածով:

Կ-ր-ր "գագաթ, ծայր, վերջ" (Խոր. 177).
— Արծիւակատար. Աքաղայու կատար. Տիրա-
կատար: Հմմտ. Ծիրնկատար լեռն Ալիշ. Մեծ
Հայք § 78:

Կ-ր-ք? — Շիկակարբն, Ուռակարբ, Կար-
բինք Ալիշ. Սիսակ. 255 (Սիւնեաց մէջ)?:

Կերո = աւետ. kərətə-, հին պրս. krta,
պահլ. kert "շինուած", Հ.Ք. 168 եւ շար. —
Արկաղուկերա, Բաղկերա, Բակուրակերա, Գագ-
կակերա, Գաստակերա, Գրասխանակերա (Գրսհա-
նակերա), Երուանգակերա, Զարբրիկերա (?), Ընջ-
ղակերա, Խոսրովակերա, Կաւակերա, Հագամա-
կերա (Յագամակերա, Ագամակերա), Հայկերա,
Հնարակերա (Հունարակերա), Զիւնկերա, Զող-
կերա, Մանաւաղակերա (Մանաղկերա), Մանա-
կերա, Մատրակերա, Մարակերա, Մեծկերա
(Մենծկերա), Մերթակերա, Մժնկերա, Նորա-
կերա, Նիրկերա, Շաղկերա, Շամիրամակերա
(Յայսմաւ. Ինձիճ. քով ՀՀ. 180), Վաղարշակերա,
Վասակակերա (Վասակերա), Վարաղկերա, Վար-
գանակերա, Տաշտակերա, Տիգրանակերա, Տգեռ-
նակերա (Տնկունակերա եւն?), Յուլակերա, Փա-
ռաժնակերա: — Արդի անուններուն մէջ -gerd
զ. օր. Mazgerd (Գերսիսի մէջ JRGS. 38, 1868),
Vazgerd (Cuinet 1, 133) եւն:

իւն «կցորդ», իւն+ «կցորդութիւն». — Գետակից, Գետակիցք, Թեղոյ կից (տարբ. ընթերց.՝ Թողոկից), Կից, Կիցք (ամէնքն ալ Սիւնեաց մէջ):

իւթ? (բառ ուսմիտէն = «մեղեխ, կոթուն»). — Անկեղակոթ, Բռնակոթ, Մառակոթ (?), Հմմտ. Կոթ Օրբել. 263, Ալիշ. Սիսական 38 (ամէնքն ալ Սիւնեաց մէջ):

իւղ՝ «կող, կոյս», Պարսից կողմ՝ տարբ. ընթերցումածին մէջ՝ փոխանակ «Պարսից դէմ»-ի (գիւղ մը) Յովհ. Մամիկ. 51:

և-ի? — Աղուէսհագի (Սիւնեաց մէջ):

Հ-յ+ — Բարձր Հայք, Չորրորդ Հայք, Պարսկահայք:

և-ն+՝ բարգութեանց մէջ «բուլք» (հյց.՝ -հանս). — Երկաթահանք, Պղնձահանք. Փողահանք Ալիշ. Սիսական 93, 107?:

և-ղ «գետին, կալուած». — Կարմրահողուտ (= Կարմր-ա-հող-ուտ), Շիկահողք: — Արձանագրութիւնք շատ մը հող-ով կազմուած անուններ կը յիշեն՝ Աղբերկոյ հող Ալիշ. Սիսակ. 117, Լոկարչի-ն հող անդ 163, Կաւարտի-ն հող անդ 114, Յախաքարի հող անդ 158, Արձաքարի-ն հող անդ 116 եւն:

և-ն «ծանծաղ, անցք». — Առնճոյ հուն. Եւանակաց (Յիւնակաց?) հուն:

և-իք, -ովք, -ի-ովք՝ «ձոր». — Աղոյ հովիտ = Աղիովիտ Թ. 40 դաւառ, Արգաստովիտ Թ. 51, Արճիշակովիտ Թ. 76, Արջովիտ, Բալահովիտ (Բալահստովիտ, Բալահսոյովիտ, Բալահսահո-

1 Բառին սկիզբը ի՛ փոխանակ հի դաւառական է. Հմմտ. Խեր Արծր. 263 փոխանակ Հեր-ի (քաղաք), Խողոցիմք Փարպ. 106, Խոր. 271՝ փոխանակ Հողոցիմք-ի եղիշ. 139, Յովհ. Կթղ. 34, Ասող. 78: Վանայ դաւառաբարբառին մէջ հ՝ առ հասարակ ի՛ եղած է, անս Adjarian, Die Lautlehre des Van-Dialektes էջ 23:

վիտ) Թ. 13, Լիմախովիտ, Կոզովիտ (Կոզայովիտ) Թ. 183, Կուզանովիտ = Տովիտն Կուզան Թ. 78, Զաղացովիտ (Աղացովիտ) Թ. 77, Վահանովիտ : Զմմտ. Խովիտ :

3րդ “Տովիտ” . — Աբասաձոր, Ագարակի ձոր, Աղնուաձոր (Աղնուաց ձոր), Անատայ ձոր (Անատաց ձոր, Անահատաձոր), Անձահի ձոր (Անձահից ձոր, ձորն Անձահից եւն) Թիւ 9() գաւառ, Աղբերաձոր, ձորն Աղտից, Առուենից ձոր (ձորն Առուանից) Թ. 47, Արկանիձոր, Արձանաձոր, Արջաձոր, Արջուց ձոր, Բաղուձոր, Բահիղաձոր (Պահիղաձոր), Բաւաց ձոր, Բերձոր (Բերդաձոր) Թ. 123, Գոթաձոր, Գոմաձոր, Եղեգեաց ձոր, Եղեգնաձոր, Երասխաձոր (= ձորն Երասխայ) Թ. 175 (Արշարունիք), Թմբրաձոր, Խաղտաց ձոր, Խաւարաձոր (Չանք), Խլաձոր, Խողաձոր, Խորձոր, Ծաղկաձոր, ձորն Ծաղկոցաց (Ծաղկոցաձոր), Կամրջաձոր (Կամրջաց ձոր), Կամրջոյ ձոր, Կորոյ ձոր Ինճիճ. 22. 524, Զայիձոր, Զայոց ձոր (ձորն Զայոց), ձոր Զասիոյ, Զիւնեաց ձոր, Զոյնոց ձոր, Զագեձոր (Զագաձոր), Մաճառակաձոր, Մարգաձոր (Մաշկաղոց ?), Մեծաձոր, Մեղրաձոր, Մթնաձոր, Մշկաձոր, Նախճրաձոր, Շորաձոր (Ղորաձոր), Ոսկեձոր, Ոփեաց ձոր, Ունջիձոր, Ջաղացաձոր, Ջերմաձոր Թ. 52 գաւառ, Սաղատաձոր, Սալնոյ ձոր Թ. 26 գաւառ, Սապատաձոր, Սնաձոր (Սնձաձոր), Սրոց (?) ձոր, Սրեմաձոր, Վայոց ձոր Թ. 111 գաւառ, Վանանդաձոր, Վիշապաձոր, Վախտանդաձոր, Վարդանաձոր, Տաճկաձոր, Տանձուտաձոր = ձորն Տանձուտայ, Քեղաձոր, Օձ ձոր եւն :

5րդ ? (մայր = 1. “մայր”, 2. “եղեւին”) . — Բերդիմայր :

6րդ ? “անտառ” (մայրեաց Փաւտ. 18, նոճեղէն եւն) . — Արձախամայրի, Դից մայրի, Ըշտկամայրի, Թաղամայրի (Սիւնեաց մէջ), Չորմայրի Ասող. 192 : Զմմտ. Մայրեակ :

մարգ = նոր պարս. *marγ* Հ.Ք. 193. — Թաթու մարգ (Թարու մարգ), Հոռոմոց մարգ, Մանուշակի մարգ, Մարաց մարգ, Մեծամարգ, Մուշեղամարգ, Վարդանայ մարգ, Տաճկամարգ, Քաղի մարգ:

Վեջ. — Գետամեջ:

Նիստ - նիստ, դիբբ, Թագաւորանիստ¹. — Եղնանիստ, Ծխանիստ, Խորանիստ: Նաեւ Յուստիանունիստ Յովհ. Վթղ. 40 հոովմէական անուն Չորրորդ Հայոց, տես վերն էջ 49:

շար = հին պրս. *šiyāti-* հանգիստ, ուրախութիւն, նոր պրս. *šād* Հ.Ք. 211. — Աշտիշատ, Արտաշատ, Բարկուշատ, Երիշատ, Երուանդաշատ, Զարիշատ, Զերիշատ, Խորանաշատ, Շիրակաշատ? տես վերն էջ 246, Վասակաշատ, Վարդանաշատ:

շէն - բնակեալ, մշակեալ, շինեալ², աւան, գիւղ, = աւետ. -*šayana* Հ.Ք. 213. — Աբասաշէն, Ամառաշէն, Արմառաշէն, Արշակաշէն, Արտաշէն, Արքունաշէն, Բարձի շէն, Բարձրաշէն, Գեղամաշէն, Գնդաշէն, Կարմիրշէն, Համամաշէն, Հայկաշէն, Մարմարաշէն = Մարմաշէն, Միջնաշէն, Նափակաշէն, Նորաշէն, Շակաշէն, Շամիրամաշէն, Սուրենաշէն, Վասակաշէն, Վարդաշէն, Վրացաշէն, Քարաշէն, Քթաշէն: -շէն վերջաւորութեամբ անունները վրաց աշխարհին մեջ ալ սովորական են, տես Brosset Description ցանկ:

շննիկ. — Նորաշինիկ՝ Նորաշէն-է ամանցուած:

ոռն. — Առնոյտան = ոտնն Առնոյ Թիւ 82 գաւառ, Արագածոտն = ոտն Արագածու Թ. 180 գաւառ, Մասեացոտն = ոտն Մասեաց Թ. 182

¹ Հմմտ. Ագաթ. 123 "ի նիստս Թագաւորացն Հայոց", (Վաղարշապատ), Եղիշ. 22 "Թագաւորանիստ տեղին", (Արտաշատ):

² Հմմտ. Բարձրաշէն "բարձր շինուած", գեղեցկաշէն "գեղեցիկ շինուած", Արձր. 63. սագաշէն Օրբել 2. 84:

գաւառ, Ծաղկոտն (Ծաղկէտոն, Ծաղկոյտոն) =
տոն Ծաղկոյ թ. 177 գաւառ: Հմմտ. Թալինոյ
տոն = Թալին (Θαλίνα?) Ալեշ. Այրարատ 137:

բ. — Աղիօրսք:

---: Ճասնիկ "Սեւո՞ւկ Բերդակի մէջ:

---: (յ.ք. սեռ. ---: ց) ածական կազմող
ճասնիկ¹, Հմմտ. արքունի՝ արքայէ, տէրունի
Փաւստ. 25, 3՝ տէրէ, ծերունի Փաւստ. 16, սեռ.
43, 27, Տիկնունի Փաւստ. 18, սովորաբար տոհմի
անուն կը կազմէ՝ Հմմտ. Արշակունիք Փաւստ. 90,
117, 120, 142 Արշակէ. Բագրատ Բագրատունի
Փաւստ. 17. Արտակունիք Փարպ. 394՝ Արտակէ
Հ.ք. 28. Ամատունեաց տոհմ՝ Փաւստ. 17, 38.
Արծրունիք, Արշարունիք, Գնդունիք, Գնունիք,
Խորխոռունիք, Մանդակունիք, Պալունիք, Սա-
հառունիք, Սլիունիք, Վահեունիք, Քաջբերունիք
Եղիշ. 77 (այստեղ բնդհանրապէս եղակի), այլք
Արծր. 109, 146—147, ի ճասնաւորի Ալեշան
Այրարատ 424—425 եւ 430—431: Տոհմի այս-
պիսի անուններ՝ տոհմին բնակած տեղւոյն տրու-
ելով՝ ծագած են գաւառաց հետեւեալ անուն-
ներն՝ Ասպակունիք թ. 29, Արշամունիք թ. 31,
Վարաժնունիք թ. 37, Բզնունիք թ. 38, Ապա-
հունիք թ. 41, Խորխոռունիք թ. 43 Տուրու-
բերանի մէջ, Ռշտունիք թ. 73, Բողունիք թ. 75,
Բուժունիք թ. 81, Տրպատունիք թ. 84, Երուան-
դունիք (Արուանթունիք) թ. 85, Կրճունիք թ. 93,
Մեծնունիք թ. 94, Պալունիք թ. 95, Պատս-
պարունիք թ. 98, Վարաժնունիք թ. 105, Տրու-
նիք Ալեշ. Սիսակ. 338 Վասպուրականի մէջ.
Վահաւունիք կարգա՝ Հաւնունիք թ. 174, Ար-
շարունիք թ. 175, Վարաժնունիք թ. 188 Այրա-
րատայ մէջ:

1 ---: այնէ, հնդիկ-գերմ. eunyo կամ ounyo
(ո՛չ թէ օնյո, որ վաղնջական հայ. *uni ձեւէն անցնելով՝
պատմական ընէ, նէ եղած ըլլալու էր):

Կենդրոնական այս երեք նահանգներէն գուրս, ուր Հայք երկարագոյն նստած են, հնագոյն ժամանակներն՝ --նիւ մերջաւորութեամբ գաւառի անուն երկու հատ միայն կայ, այսինքն՝ Վայկունիք Թ. 122 Արցախու մէջ եւ Կարաթունիք Թիւ 61 Կորճէից մէջ. --նիով կազմուած մնացեալ անուանք՝ բաց ի եղակի գործածուած Գեղարքունի Թիւ 112 գաւառէն (Սիւնեաց մէջ), գաւառաց անուն չեն, այլ Սիւնեաց գիւղերու, այսպէս՝ Ապրակունիք Օրբեւ. 272, Բնունիք, Խոշակունիք (աւանք Խոր. 57), Կաթունիք, Կուճկունիք Օրբ. 264, Վաթունիք (Վաթանիք, Վաթոնիք Օրբեւ. 270, 272; Ալիշ. Սիսակ. 275, 291), Վրանջունիք (Նախճաւանի քով Խոր. 57), Յոլունի Օրբեւ. 1, 274 եւն: Այս անուններէն եւ ոչ միայն տոհմի անուն ըլլալը ծանօթ է:

--նջ «յատակ, արմատ, ստորոտ, ոտք»². — Քարունջ: Հմմտ. Արփունջն Օրբեւ. 264, Ալիշ. Սիսակ. 64, 76:

--ր մասնիկ, հմմտ. րնկուզուտ Խոր. 301՝ րնկոյդէ, քարուտ Փաւստ. 14՝ քարէ, ճախճախուտ (տեղի) Ագաթ. 161. — Գայլախազուտ, Եղնուտ, Լորուտ, Խնձորուտ, Ծակուտ քար, Կարմրահոզուտ, Կնձուտ Ալիշ. Սիսակ. 64, Տանձուտ, Տղմուտ:

Ը--ր. — Բողոտիջուր, Ծաղկաջուր, Ճապաղաջուր, Մայրեաց ջուրք, Պաշարաջուր, Սպիտակաջուր, Շատջրէք (Շատ-ջուր-եայ-ք-է?): Հմմտ. ջուր:

Ջրիւ = Ը--ր + իւ. — Աղբջրիկ, նուագական *Աղբջուր չգործածուած անուան. տէս -իւ մասնիկը:

---ր = նոր պրս. rōd, rūd, պահլ. rōt, հին պրս. rauta «գետ» Հ.թ. 234. — Ճուաշոտ Թ. 92 գաւառ, Աղուանդոտ Թ. 97 Վասպուրականի մէջ.

1 Յետոյ նաև քաշունիք՝ հնագոյն Բաղք-ի տեղ (Թ. 117 գաւառ):

2 Հմմտ. «յունջ բերգին», Փաստ. 128:

Բաղանուտ թ. 138 (Հմմտ. Ռոտիբաղա թ. 137)
 Փայտակարանի մէջ. Արանուտ թ. 145 (Հմմտ.
 Ռոտպացեան ? թ. 147) Ուոււոյ մէջ:

«-ր «դագաթ, ծայր». — Գանձասար, Ըն-
 ձաքիսար, Չիասար:

Վ-ղ. — Հարսնավազ:

Վ-յր «տեղ». — Բարերվայր Օրբել. 268 =
 Բարձրվայր Ալիշ. Սիսակ. 274, Բարեվայր Ալիշ.
 Սիսակ. 276, Կենաց վայրք, Տանձավայր:

Վ-ն+ «օթեւան», Ղուկ. իբ. 16, «բնակարան»
 Փաւստ. 217, Եղիշ. 37, Խոր. 142, սովորաբար՝
 «մենաստան, վանք, ուխտ».

«. մենաստանք՝ Աղջոց վանք, Այրիվանք,
 Գպրէվանք, Երիցու վանք, Թանահատի վանք,
 Խաչատրոյ վանք, Խաչի վանք, Խոտակերից վանք,
 Ծիծառնոյ վանք, Ծործորու վանք, Կուռափա
 ձորոյ վանք Օրբել. 2, 84, Հնձուց վանք, Հոգեաց
 վանք, Հոռոմոսի վանք = Հոռոմոց վանք, Չորոյ
 վանք, Նորավանք, Վահանու վանք եւն, Հմմտ.
 Օրբել. 2, 83—84, Ալիշ. Սիսակ. 21—22:

բ. մենաստաններէն իրենց անունն առած
 գիւղեր եւ նմանիք՝ Աբկավանք (Աբկայ վանք),
 Աղւոյ վանք, Անուշավանք, Բակուրի վանք, Գայլոց
 վանք, Գլխոյ վանք, Գունդավանք, Գոնեվանք,
 Լերին վանք, Ծիծառնու վանք, Կամավանք,
 Կուրավանք, Մշակավանք, Պատանդավանք, Պետ-
 րոսկայ վանք, Պօղոսի վանք, Տեառնավանք,
 Վարդավանք, Վարոսի վանք, Փառվարդոյ վանք
 եւն, Հմմտ. Օրբել. 260 եւ շար., Ալիշ. Սիսակ.
 21—22:

Վ-ճ- «տուրեւան, վաճառումն, վաճառա-
 տեղի» = պահլ. vāčār, նոր պրս. bāzār Հ.Ք.
 242. — Չկնավաճառ:

Վ-ժ՝ Վիժիժէ (Հմմտ. դահալէժ Ղուկ.
 դ. 29, գետավէժ). — Բոնավէժ, Զրվէժ:

դւի «արմատ, հիմն, բուն» = նոր պրս. tak, tag Հ.Ք. 250. — Բերդատակ. Քաղատակ (Սիւնեաց մէջ):

դւի՝ ածանցմանց եւ բարդութեանց մէջ = «հարթ, տափարակ» (զ. օր. տափակատես [տափակ + տես], տափակողմն, տափաքիթ խոր. 78, տափան, տափարակ խոր. 74, Ջենոր. 45, սարատափ Ալեշ. Այրարատ 156, ռամկ. յոքնակի տափեր [Գիրք Վաստ.], հմմտ. Տափեար). — Աղջրտափ, Բալախատափ, Գարատափ, Խաչատափ, Խոշտատայ տափ, Խոռատափք (կամ՝ Խորատունիք), Հայրեաց տափ, Հուռի տափ, Մախաղատափք, Ուռեաց տափ (կամ՝ Թառեաց տափ?), Տանձատափ, Տիկնատափ Սիւնեաց մէջ. Տաչրատափ Գուգարաց մէջ. Տողոտափ, Տուարածատափ (Թ. 34 գաւառ.) Տուրուբերանի մէջ:

դւի՝ «տուն, իշխանական տուն. երկիր» (հմմտ. արբունի տունն Փաւստ. 21, տունն Սիւնեաց Փաւստ. 250, տունն Աղձնեաց [= աշխարհն Աղձնեաց] Փաւստ. 21). — Անգեղ տուն Թ. 17 գաւառ, Մահկերտուն Թ. 27 գ., Պաղնատուն (Պաղնայ տուն) Թ. 12 գաւառ:

դւի՝ «?». — Հատատուք Ալեշ. Սիսակ. 274 (Հատատուք Օրբել. 269. Հաւուտուք Բրօսէ), Մաղձնատուք, Նորատուք, Շատատուք (?), Չամտուք, Վաժնատուք, Տուտուտուք, Տրէտուք Սիւնեաց մէջ: Գայլատուք (հյ. գայլատուս Սեբ. 76), Գայլատու (տես Հած. Ջ.) քաղաք Այրարատայ մէջ եւ Կաղանկատուք (տես. Կաղանկատուաց Կաղանկ. 107, Կաղանկատուոց 65, 103, Կաղանկատուց 66) գիւղ Ուտուոյ մէջ? :

դւի՝ «խոռ ոչխարաց» (փոխաբերութեամբ՝ «վանք» Կաղանկ. 255, հմմտ. յն. μάγδρα «մակաղատեղ, փարախ, նաեւ «վանք».) — Գանձափարախ, Խաչափարախ, Տանձափարախ, Սարափարախ Սիւնեաց (եւ Կոտէից) մէջ:

†-† «որովայն, փորուած, ձորագաշտ»,
 վրաց. xevi «ձոր», հմմտ. փորն Ասորոց ἡ κοίλη
 Συρία Nilos Doxapatres ed. Finck 7, 14. գաւառ,
 կողմն, փոր, աշխարհ, Փաւստ. 173, փորակ
 «ձորակ», ԽԱՍ. 28 առղ 14, Էւթն- փորակեան
 բազինք Թ. 135 գաւառ, Մարական փորակ Ալիշ.
 Սիսակ. 203, Փորակ Լճբայ (Զ. Հած.). —
 Ամեռնափոր, Արսեաց փոր, Բակափոր, Բերգաց
 փոր, Ծորբոփոր, Կողբոփոր, Կոռոշփոր, Չորոփոր,
 Միափոր, Նախանձփոր, Ուռեաց փոր, Պարտիզաց
 փոր Գուգարաց, Տայոց եւ Սիւնեաց մէջ:
 Հմմտ. Մանգլեաց՝ փոր, Քուիշափոր, Բողնոփոր
 վրաստանի մէջ ԽԱՎ. 605, ԽԱՍ. 28 (Մանկիս
 Պամ. վրաց 63, 91, 97, 120, Բաւղնիս 91,
 անտառ Քուիշոյ 113, վրացերէն Մանգլիս, Բոլնիս
 Brosset Description էջ 171, 145):

†-†-† Հ.Բ. 318. — Ազաթաղաք Ալիշ.
 Սիսակ. 38, Ախալ-քաղաք (վրաց. = նոր քա-
 ղաք) Գուգարաց մէջ (ի Վերս), նոր քաղաք
 (Նորաքաղաք Ագաթ. 123) այս է՝ վաղարշապատ
 յԱյրարատ. հմմտ. Պարտիզաքաղաք (= Riša)
 վրաստանի մէջ Պամ. վրաց 11. վրաց. Բոստան-
 քալաքի (= Rusthavi) Brosset Description 180.

†-†-† — Ագռաւաց քար = Ագռաւաքար,
 Ամբրաւաքար, քարն Բաղակու, Գայեկի քար,
 Գարբնաց քար = Գարբնաքար, Երուանդաքար,
 Ծակքար, Ծառաքար, Կաճկաքար, Կապուտա-
 քար, Կարմիրքար, Մրկաքար, Որբուքոյ քար, Սեւա-
 քար, Յախացքար, Քոսաքարեր Ալիշ. Սիսակ. 275:

Համանուն տեղերն ու երկիրները զանա-
 զանելու համար կը գործածուին Դէժ, †-†, †-†-†,
 †-†-†, †-†-†-† կամ †-†-†-†-† ածականները,
 զ. օր. մեծ Հայք եւ փոքր Հայք ԽԱՎ. 606. մեծ
 Ծոփք Փաւստ. 29. Ազբակ մեծ եւ փոքր. Արծր.

54, 252. ԽԱՎ. 608. *Փոքր Առեստ Ասող.* 52. *Փոքր Սիւնիք Խոր.* 189, *Ասող.* 65. *Փոքր Ոյծ Օրբեւ.* 259. *Չազ փոքր Ալիշ.* Սիսակ. 38, *միւս Ծոփք ֓աւատ.* 72. *Մակաղոց միւս Օրբեւ.* 267. *Նորաշինիկ միւս Օրբեւ.* 263. *Թաղ մեծ, փոքր, միջին Ալիշ.* Սիսակ. 299. *Կորդրիկք վերին, Կ. միջին, Կ. ներքին ԽԱՎ.* 608, *Կարբիկք վերին, Կ. ներքին Օրբեւ.* 267. *Գոթածոր վերին, Գ. ներքին Օրբեւ.* 262. *Լիմ վերին, Լիմ ստորին Ալիշ.* Սիսակ. 287. *վերին եւ ստորին Շինահայկիւս Ալիշան Այրարատ* 319 եւն:

Հ Ա Տ Ա Ժ Զ.

Այբուբենական ցանկ տեղւոյ անուանց, որ ամբողջապէս կամ կիսով չափ մեկնելի են:

Յաջորդ ցանկին մէջ բնականապէս առած չեմ այն անուններն, որ իմ դատողութեանս համեմատ չեն կրնար հայերէնով մեկնուիլ: Ասոնցմէ ոմանք յառաջ թէ եւ ստուգաբանօրէն մեկնուած են, բայց քանի որ ես նոյն մեկնութիւններն անյաջող կը համարիմ, ուստի ստիպուեցայ զանոնք ի բաց թողուլ¹: Բայց մէկալ կողմանէ այստեղ այն ամէն անուններն առնուած չեն, որոնք ամբողջապէս կամ կիսով չափ կրնան մեկնուիլ, այլ ընդհանրապէս միայն այն անուններն առնուած են, որ հայ հնագոյն մատենագրութեան (Ե.—Թի. դար) տպագիր գրուածոցը մէջ կը հանդիպին², իսկ անցողակի միայն յիշուած են արդի անունները, զորոնք նորագոյն ուղեւորութիւնք եւ քարտեզը,

1 Չոր օր. Բիսպիս, հայ. Բարեւ — պուրէւ «ձեան մէջ պաղած էչէ», մը անուանուած Ինճիճ. Նոր Հայ. 171:

2 Թովմայի Մեծոփեցոյ գործէն օգտուեցայ այնչափ, որչափ որ քաղուածօրէն կը գտնուէր Ինճիճեանի (ՀՀ.) քով:

Ինձի՞ձեանի նոր Հայաստանն եւ Ալիշանի մեծ երկերը, Բարխուդարեանցի Արցախն եւն մեր առջեւը կը դնեն: Շատ անգամ այս արդի անունները չափազանց աղաւաղուած են՝ եւ անոնց հարազատ հայկական ձեւը ճշտելէն վերջը՝ հարկ է զատոնք հին հայերէնի վերածել, որպէս զի կարելի ըլլայ ստուգաբանական տեսակէտէ՝ անոնց վրայ դատաստան բնել. այս վերածումն՝ որչափ ալ պարզ ըլլայ սկզբունքի տեսակէտէն, սակայն մասնական դիպաց՝ մէջ միշտ ամէն տեսակ տարակուսի տեղ կը թողու եւ ասով՝ անուանց քննութեան ասպարիզին մէջ արդէն տիրող անստուգութիւնը կը ստուարացրնէ: Այս բանս յերեւան կ'ելլէ ամէնէն աւելի՝ երբ տեղւոյ անուան մը նշանակութեան կամ իմաստին վրայ դատաստան կ'ընենք. հոս կ'արժէ հետեւեալ նախադասութիւնն. Ամէն իմաստ կամ նշանակութիւն հնարաւոր է, որ անիմաստ չէ: Ուստի երբ տեղւոյ հայկական անուն մը՝ հայ լեզուին բառագանձովը կրնայ մեկնուիլ եւ այս մեկնութեամբ ստացուած նշանակութիւնն անիմաստ չէ, նոյն նշանակութիւնն իբր հնարաւոր պիտի ներկայացրնենք եւ աստ եւ այժմ պիտի չմտնենք այն խնդրոյն մէջ թէ արդեօք նոյն նշանակութիւնը հաւանական կամ ապահով է թէ անհաւանական: Այսպէս՝ Խաչ-Քիւր-Գիւղին (տե՛ս վարն) անուան «Խաչի փարախ. նշանակելն ինձի ապահով կ'երեւայ, Խաչ-Քիւր գիւղին (Ջաւախք գաւառին մէջ, տե՛ս վարն) անուան «Խոզի բիր» նշանակելը՝ հնարաւոր, թէեւ ոչ համոզիչ, իսկ Սոբեր-Վոյ Գաւառի (տե՛ս վարն) «ստերջներու գաւառ» նշանակելն՝ անհաւանական, վասն զի այս վերջին բացատրութեան ինչ իմաստ ունենալը՝ կը մնայ ինձի

1 Բիտլիս՝ արաբ. Badlisի փոխարէն՝ հին հայ. Բաղիչէ, Şoregel (Աինչի քով՝ Shuragel) հին հայ. Շիր-Վոյ-Պանէ եւն:

2 Հմմտ. Նախ-Վոյ-Պան, որ ձայնական օրինաց համեմատ չի կրնար աւանդական հին հայ. Նախ-Վոյ-Պանէն ըլլալ:

անհասկանալի: Այսպիսի դէպքերու մէջ՝ լեզուական համեմատութիւնք, պատմական աւանդութիւնք եւ ժողովրդական կենդանի լեզուին ծանօթութիւնն ամէնէն աւելի կրնան որոշիչ կերպով վճռել, եթէ կարելի է առ հասարակ այսպիսի պարագաներու մէջ որոշիչ կերպով վճռել:

Տեղւոյ անունները կամ պարզ են կամ բազադարեալ, անեզական կամ անյոգնական: Բազադարեալ անունները շատ թոյլ կազմուորութիւն մ'ունին այն պատճառաւ, որ բազադարութիւնը կը ներկայանայ շատ անգամ սեռականով, ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ օրինակի համար գերմաներէնի մէջ կրնայ ըսուիլ թէ Strassburg եւ թէ Burg der Strasse: Հմմտ. Աֆրիկայի Խոր. 295 = Աֆրիկայի Խոր. 301: Այս երկու կազմութիւններն ալ ի նոյն կը յանգին, երբ սեռականը -այ կը վերջաւորի, որ յառաջ կ'արտաբերուէր իբր «, զ. օր Անդր-Բերդ = Անդր-Կայ Բերդ (ԺԳ. դար). այս երկուքին հնչումը կամ արտաբերութիւնն իրարմէ տարբերութիւն չունէր: Սեռականի ոյ վերջաւորութեան յ վերջատուին չհնչուելուն պատճառաւ՝ ան յայտնապէս զօգիչ ձայնաւոր եղած է Չր-ոփոր անուան մէջ, որ ծագած է հնագոցն Չրոյ փորէն. այս Չորոփոր ձեւէն զատ կայ եւ ուղիղ կազմուած Չր-ոփոր ձեւը: Նոյն կերպով ծագած են նաեւ Կոփ-ոփոր, Ծոփ-ոփոր՝ եւն, նոյնպէս նաեւ անշուշտ — յի չհնչուելուն պատճառաւ — Կոփ-վիոր՝ հնագոյն Կոփ-ոյ-վիորէ, Բոփ-ոփո՛ճ՝ հնագոյն Բոփ-ոյ-ոփո՛ճէ եւն:

Անեզական անուններուն շատ յաճախ հայցական հոլովով գործածուիլը — հայցական կը դրուի նաեւ ուր եւ յո՞ հարցումներու գիմաց — պատճառ եղած է ո՛չ միայն հայցականին մերթ ընդ մերթ իբր ուղղական բանելուն — հմմտ. Կոփ-ոփո

իրը ուղղական ջենոբ 36՝ փոխանակ Կոստանի,
Ժողով- Յովհ. Մամիկ. 40, Անի- Յովհ.
Մամիկ. 32, Շիրիմ-ն Ասող. 197, Ծիր-նի-
Լաստիվ. 79 եւն —, այլ նաեւ — վերջաւորեալ
ձեւն՝ անուան բուն ձեւն եղած է թէ նորագոյն եւ
թէ նոյն իսկ հնագոյն ժամանակները: Այսպէս
հայ. Կոստան (հայ. ուղղ.՝ ջենոբ եւ Յովհ.
Մամիկ.) եղած է արդի Guvars (Լինչի քարտեզին
վրայ). հայ. հայ. Կար (սեռ. Կար-ոյ) եղած է
արդի Kars². հայ Արդ-նի+ Ալիշ. Սիսակ. 325՝
Արդ-նի, Ան-նի. Կեչառան (սեռ. Կեչառուայ)
Կիր. 84 եւ շար.՝ Ketscharus (Müller-Simonis
Vom Kaukasus zum Persischen Meerbusen
էջ 36). Վարդեշի+ եւ Վարդեշի+ Ինճիճ. Նոր Հայ.
181, 191. Մի+ , հայ. Մի+ , Մի+ Ինճիճ. Նոր
Հայ. 161, Mukus (Լինչ), յն. Μωξξ Կոստ.
Պորփ. 1, 684 de cerim., լատ. Moxoena (Գ. դար),
ասոր. Bēṯ Moksāyē վերն էջ 83. Գեգի+, հայ.
Գեգի-՝ Δελσι-τηνί իբր 600 ին (վերն էջ 154):
Ընեղական անուններուն արդի ձեւը սակայն միշտ՝
հին հայցականէ մը ծագած չէ. ընդհակառակն
ուղղականի -ին ալ երբեմն մնացած է, հմմտ. Ադ-
ր-նի+ Ինճիճ. Նոր Հայ. 162, Ադր-նի+ անդ 308՝ հին
հայ. Ադր-նի+է. Վ-նի+ անդ = հին հայ. Վ-նի+.
Վարդեշի+՝ Չմէկածագի արեւմտակողմը Լինչի
քով՝ հին հայ. Վարդեշի+է եւն, երբեմն ալ -ին
կ'իյնայ կամ -ի տեղ կ'անցնի արդի հայերէնի -եր
վերջաւորութիւնը, հմմտ. Աշար-նի՝ Աշար-նի+է

1 Ուղ. հայ. Ծիր-նի- , սեռ. Ծիր-նի-ոյ օրինակ-
ներուն նման են՝ վրացերէն -is վերջաւորեալ անուանք
ալ, այսպէս Manglis Brosset Description 171, արար.
Manjalis, հայ. Մանգի-ոյ ք-ը վերն էջ 287. Dmanis, հայ.
Գմանի-ոյ Ինճիճ. ՀՀ. 517. Olt'is Brosset 119, հայ.
Օլտի-ոյ = Ո-ի-ի-ոյ Ասող. 189, 278, Լաստիվ. 9:

2 Արդէն Կոստ. Պորփ. քով 3, 192 de adm. imp.
τὸ Κάρος.

(տես վարք), Գեորգեի՝ Գեորգեի + է՝ (տես վարք), Ադրեաներ Ինճիճ. Նոր Հայ. 267՝ հին հյ. Ադրեանի է: Վանայ լճին արեւմտակողմն եւ հարաւակողմը շատ մը գիւղեր կան, որոնց անուններն -անց կը վերջաւորին, զ. օր. Ականց, Նորավանց, Ապլականց, Սիրուանտանց, Բենտեկանց, Ջարիկանց եւն որ ն-արմատի բառերուն սեռ. ին պէս կը հնչեն: Այս անուններն՝ պոսպոսի համարելու պատճառ կրնար բլաւ Կոնդանց անունը (Petermanns Mitt. 35, 1889 Տխտ. 9, վերն էջ 213), որ Արծրունց քով 214 Կոնդանց գիւղ կը կոչուի: Բայց քանի որ Կոնդանց սեռականն իւր էն պէտք էր պահել արդի հայերէնի մէջ, ուստի կրնանք ընդունիլ թէ Կոնդանց հին հայ. *Կոնդանց յոգնակի հայցականէն է (ուղղ. Կոնդանք, սեռ. Կոնդանից) եւ ենթադրել թէ ն-անցնելով նշէ՝ եղած է նց, հմմտ. Karst Hist. Gramm. էջ 105—106: Այս պարագային Նոր-վանց Ինճիճ. Նոր Հայ. 155 Նոր-վանի *Նոր-վանց հյց. էն է (Ալիշ. Սիսակ. Յանկ) եւ -անց վերջաւորեալ անունները՝ վերը յիշուած -ս վերջաւորեալներուն պէս՝ հին յոգ. հյց. համարուելու են:

Հայերէն անունները հայ մատենադրութեան մէջ իրենց նախնական ձեւերը կը պահեն եւ կենդանի լեզուին փոփոխութիւնները չեն ներկայացըներ: Այս պատճառաւ ալ դաւառական երեւոյթք եւ աշխարհաբարի կազմութիւնք շատ ցանցառ են. բնականապէս վերջինք կը տեսնուին լոկ նորագոյն անուանց վրայ: Հմմտ. Կի եւ Կի զերար փոխանակելը ի Խեբ = Հեր էջ 209, Անձախի ձոր = Անձահի ձոր էջ 220, Խողոցի՞՞ վերն էջ 280 ծան.,

1 կամ Գեորգեի: Կը գտնուի Կիրի եւ Վարդանայ քով Գեորգեի-ոց (սեռ.) եւ Գեորգեի (հյց.): — Ի՞նչ դուրս ինկած է Ադրեան անուն մէջ՝ Ադրե կամ Ադրե Ալիշ. Այրարատ 147, Ա-ի-ն-ի Ա-ի-ն-ի կամ Ա-ի-ն-ի (ուղղ. Յովհ. Մամիկ. քով 32) եւն:

նի՛ շի փոխուելը Մնչո՛ւր = Մշո՛ւր էջ 128, ա՛բբա-
 ձեւը փոխանակ արժո՛ւի (Karst Histor. Gramm.
 էջ 104) Ա՛բբա-առո՛ւր ? անուան մէջ, կարճուել
 Ալիշ. Սիսակ. 64 = արդի հայ. կարճուել՝ փոխ. հին
 հայ. կարճուելի, ջաղոց (ճաղոց) փոխ. հին հայ.
 ջաղոցի՛ ջաղոցոյ՛ն անուան մէջ եւն Ալիշ. Սիսակ.
 ցանկ, եւր վերջաւորեալ Աբբաներ, Գոմեր, Կալեր,
 Խաչեր, Հողեր, Տափեր եւն յոգնակիները: Չայնա-
 կան տեսակէտէ ի մասնաւորի միտ գնելու է որ հին
 հայկ. մուտ լը շատ կանուխ արդէն ղ, նուրբերէ
 յառաջ՝ ի եղած է, այնպէս որ այն ամէն ձեւերն,
 ուր հիմայ լ կ'արտասանուի փոխ. ղի (իի), շէն
 կրնար Հայոց բերնին մէջ ծագում՝ առած ըլլալ,
 այլ հարկ է որ մեղ հասած ըլլան Արաբացոց,
 Քրդաց, Թրքաց կամ Վրաց միջնորդութեամբը:

ԱԲԱՍԱԶՈՐ գիւղ Թ. 153 Չորոփոր գ. ի
 մէջ Կիր. 109. Աբա յատուկ անունէն Յովհ.
 Կթղ. 80, Ասող. 179 եւն, արաբ. 'Abbās + յո՛ւր =
 "Աբասի ձոր": - Աբաս "հայր, արբայ" = յն.
 ἄββᾶς տես Հ.Բ. էջ 338:

ԱԲԱՍԱՇԷՆ գիւղ Սիւնեաց մէջ Օրբեւ. 2,
 241, ԱՍ. 196. վերնոյն պէս Աբա + շէն "Աբասի
 շէն, գիւղ":

ԱԲԿԱՎԱՆԻԿ կամ ԱԲԿԱՅ ՎԱՆԻԿ՝ տեղի
 Թ. 119 Արեւիք գ. ի մէջ Օրբեւ. 271, ԱՍ. 21, 289.
 -բէի՛ կամ -բո՛ւի? + լա՛ւ:

ԱԲԵՂԵԱՆԻԿ Թ. 173 գ. Այրարատայ մէջ.
 տես վերն էջ 248:

ԱԳԱՐԱԿ՝ գիւղերու եւ տեղեաց սովորական
 անուն, ղ. օր. Այրարատ նահանգին Թ. 181
 Ճակատք գ. ին մէջ ԱԱ. 119, Թ. 187 Մազաղ
 գ. ին մէջ ԱԱ. 334, 349, Թ. 178 Շիրակ գ. ին
 մէջ ԱԱ. 112. Սիւնեաց նահանգին Թ. 110
 Ճահուկ գ. ին մէջ Օրբեւ. 273, Թ. 111 Վայոց

1 Յաջորդ ցանկին մէջ՝ Թ. = Թիւ, գ. = գաւառ,
 ԱԱ. = Ալիշան, Այրարատ, ԱՍ. = Ալիշան, Սիսական:

Չոր գ.ին մէջ Օրբեւլ. 262, Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբեւլ. 267, Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ Օրբեւլ. 268, Թ. 119 Արեւիք գ.ին մէջ Օրբեւլ. 271. Կորճէից մէջ բերդի մ'անունն Արծր. 263, 270, 278, 279 (միշտ՝ «բերդն Ագարակայ եւ գաւառն ճախուկ» Թ. 72). Տուրուբերանի Թ. 30 Տարաւն գ.ին մէջ՝ Աշտիշատ աւանին մէկ այգւոյն անունը. «յայգւոջն եկեղեցւոյն, որում Ագարակն կոչեն» Փաւտ. 42 = ագարակ «կալուած» եւն. տե՛ս էջ 272: Ասկէ՝ ԱԳԱՐԱԿԻԿ, տեղի Թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբեւլ. 260 = արբի + էի. ԱԳԱՐԱԿԻ ՉՈՐ, գիւղ Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբեւլ. 2, 96, 103, 262. ԱԳԱՐԱԿՈՒ ԳԵՏ, տեղի Թ. 114 Աղահէճք գ.ին մէջ Օրբեւլ. 266: — Հ մմտ. Աբարի անուն տեղը Վրաց մէջ Պամ. Վրաց 91 (Խունան ամբոցին հանդէպ՝ Կուր գետոյն վրայ): Քանի որ արբի հայերէնի մէջ արբի, թրքական արտասանութեամբ եբրէի կ'ըլլայ, շատ գիւրաւ կրնայ թրքերէն եբրէիի հետ շփոթիլ:

ԱԳՈՒԼԻՍ մեծ գիւղ. Թ. 106 Գողթն գ.ի մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 216, Գաւրիթ. 217 եւն, կը մեկնուի այբի + ւնով (Սարգսեանց Ս. Ագուլիսի գաւառաբ. էջ 4 ծան.) կամ այբեօ + ւնով. բայց անուանս հնագոյն ձեւն էր (ԺԱ. դար) Արգուլիք ԱՍ. 324—325, Արքուլիք Օրբեւլ. 2, 54: Ըստ այսմ՝ Ագուլիս դրուած է հնագոյն Արգուլիսի տեղ, որ յոգնակի հայցականն է Արգուլիքի:

ԱԳՈՒԱԻԱՅ ՔԱՐ կամ ԱԳՈՒԱԻԱՔԱՐ տեղի Թ. 83 Անձեւացիք գ.ին մէջ Թուղթ առ Սահակ Արծր. եւ Պամ. Հռիփսիմ. Խոր. 295, 301. արբի (արմատ) + ար:

ԱԶԱՏ գետ Գառնւոյ եւ Գըւնոյ քով Այրարատու մէջ, ճիւղ Երասխայ Խոր. 194, ԽԱՍ. 34, Վարդան աշխարհ. 422, Ինճիճ. ՀՀ. 469, ԱԱ. 331, սահման ընդ մէջ յունական եւ պարսկական Հայոց՝ 591է սկսեալ Յովհ. Կթղ. 42, τόν

ποταμὸν Ἀζάτ Combefis histor. Monothelit.
էջ 281 = աչատ (պահլ. āzāt չ.թ. 91): Հմմտ.
Աչատ գետ = Ἐλεύθερος յԱսորիս Խոր. 97,
ԽԱՍ. 36: Աչատ է նաեւ վերադիր՝ Մասեաց Խոր.
58 եւ 139 (յազատ ի վեր ի Մասիս), Արծր. 254,
ԽԱՍ. 32 (սեռ. Ազատ Մասեաց), Սուռ-Սեբ. 7,
տես վերն էջ 187: ԱԶԱՏ-ՔԱՂԱ-Ք տեղի թ. 112
Գեղարքունի գ. ի մէջ ԱՍ. 38. 66:

ԱԶՆՈՒԱԶՈՐ, Աչոռաց յոր թ. 23 գ.:
Աչոռ-Յոր = «Աչնիւ ձոր», «ձոր աղնուաց կամ
աղնուականաց», տես վերն էջ 170:

ԱԼԱՇԿԵՐՏ ԱՍ. 522, 536 տես Վաղար-
շակերտ:

ԱԼԵԼՈՒԱ ԳԱՇՏ թ. 15 Հանձիրթ գաւառին
մէջ Ուռ.Տ. 250, 251, Ալէլոս, Գաշո Ինձիճ.
ՀՀ. 59, Տոմաշէկ՝ Կիպերտի հանդիսին առթիւ
հրատարակուած գրքին մէջ էջ 138. Ալէլոս կամ
Ալէլոս? (ալէլուիա, ալէլու = յն. ἀλληλούϊα IF.
10, Anz. 43 կարելի չէ համարիլ) + Գաշո: Ալէ-
լուա անունով տեղ մը կը յիշէ ԱՍ. 209 թ. 120 - .
Այլախ գ. ին մէջ:

ԱԽԱԼ ՔԱՂԱ-Ք Մաթ. Ուռ.Տ. 175, ԱԽԱԼ-
ՔԱԼԱ-Ք Պամ. Վրաց 112, «նոր քաղաք, զոր Վերք
Ախալ քաղաք ասեն», Վարդ. 101. վրացերէն տեղ-
ընթաց («նոր» Չուբինով 43) + վրացերէն տեղ-
ընթաց «քաղաք» = «նորքաղաք»: Այս՝ թ. 160 Ջաւախք գ. ին
մէջ գտնուող քաղաքին նկատմամբ տես Brosset
Description էջ 101: Բաղաքիս անունն էր
վրացերէնի մէջ Ախալախալ(է), կէս հայացած՝
Ախալախալ, զոր Մաթ. Ուռ.Տ. սխալմամբ Ախալ
ըմբռնած է, իսկ բոլորովին հայացած՝ նոր-քաղաք:

ԱՍՈՒԱՆՏՈՒՆ Օրբել. 265, Բրուէի եւ ԱՍ. ի
(էջ 64) քով ԱՍՈՒԱՆՏՈՒՆ, տեղի թ. 113 Սոթք
գ. ին մէջ. «Իս» չ.թ. 93 + Գոռն? «Ախոռի
տուն», իմաստը գրաւիչ չէ եւ ընթերցուածն ալ
տարակուսական է:

ԱԾՈՒՂ գիւղ Թ. 41 Ապահունիք գ.ին մէջ, այլուր Դալարիք կոչուած Փաւստ. 52—53 - փոխանակ զի իմ երկու աչքս լուսաւորքս խաւարեցան յայս տեղւոջս, արդ փոխանակ Դալարեացս անուան՝ Ածուղ անուն լիցի սմա մինչեւ ցյաւիտեանս ժամանակաց, (այսպէս կ'ըսէ Հայոց Տիրան Թագաւորն, որուն աչքերը խարեցին Պարսիկք) = -ծո-ղ "գործելի", Փաւստ. 52, տող 1 վարէն, 53 տող 2, Ագաթ. 168, յետնագոյն ձեւ՝ -ծո-ի': Ասող. 69 Արջի-ղն կը գրէ փոխանակ Ածո-ղի, Թէ եւ Փաւստոսի յենլով, իսկ Վարդան 46 Արծո-ղն:

ԱԿԱՆԻՔ, սեռ. Այնի-ց Յովհ. Կթղ. 178 լեռ ընդ մէջ Թ. 83 Արձեւացիք գ.ի եւ Թ. 89 Աղբակ գ.ի. -ինէ "աղբիւր, պատուական քար"?: Հմմտ. -ինի՝ -ինէ: — Ասկէ զանազանելու է Այնի-ց "դաշտն որ կոչի Ականից", Սեբ. 73 Թ. 178 Շիրակ գ.ի մէջ, Այնի-, Այնից Ալիշան Շիրակ 9, 11:

ԱԿԱՆՔ տեղի Թ. 120. Այլախ գ.ի մէջ Օրբեւ. 261, Թ. 114 Աղահէճք գ.ի մէջ Օրբեւ. 266, Թ. 113 Սոթք գ.ի մէջ (Այնի+ կամ Այնի+?) Օրբեւ. 265, ԱՍ. 64, Այն Թ. 117 Բաղք (= Քաշունիք) գ.ի մէջ Օրբեւ. 269. -ինէ (յոգ. ակունք, ականց, ակունս կամ ականս) "աղբիւր, կամ -ինէ (յ.ք. ականք) "պատուական քար"?: Հմմտ. Eghin քաղաքն Եփրատայ արեւմտակողմը "Հայ. Այնի՝ քաղաքին մէկ յորդաբուղն -ինէն", Cuinet 2, 364:

ԱԿՈՒԻ գիւղ Թ. 182 Մասեաց օտն գ.ի մէջ Փարպ. 376, Ինճիճ. ՀՀ. 345, Մասեաց Տիւսիսային ստորոտը (1840ին Յուլիս 2ին երկրա-

1 Քանի որ Ողբոց մէջ գ. 8 -ծո-ի կը գտնուի: Եւստի ձեւը սկզբնական համարած եմ ՀՔ. 412: Բայց սուրբարար հոն, ուր շի տեղ անցած է ի, զով ձեւը սկզբնական է, վասն զի այս շը (ի) յետնագոյն հայերէնի մէջ յ (շ) կ'ըլայ, եւ այս ալ երբեմն ի:

շարժով կործանած). ուրիշ մեկնութիւնը (տե՛ս Koch, Reise nach dem Ararat 166, Lynch Arm. 1, 183 եւ շար.) բնականապէս բոլորովին անյաջող է եւ ըստ ինքեան այլ եւս կրկնուելու չէր: Արդի Արիւստի ձեւը՝ այս ստուգարանութեան վրայէն ձեւուած է:

ԱԿՍԻԳՈՄՍ վանք թ. 171 Բասեան գ.ի մէջ Ծիրանիս լեռան ստորոտը Ասող. 185, ՀԵԳ. *Ա՛ն-ի-հ-ի. հ-ի բառէն ?:

ԱՂԱԹԱՂԲ ԱՍ. 287 = ԱՂԱԹԱԽԲ Օրբեւ. 271 տեղի թ. 120 կուսական գ.ի մէջ. Ի-ը բառն ?:

ԱՂԱՀԱՆԲ Վանայ լճին արեւելեան ափին վրայ՝ դէպ ի հիւսիս (կիպերտի քարտէզին վրայ), ԱՂԷՆՆԷ ZAE. 1864 տխտ. Գ = աղ-ն-ն-ի:

ԱՂԱՂԲԻԻԲ թ. 172 Գարնդեանք գ.ի մէջ ԱԱ. 54. ուր + ուրիշ-ը = «աղի աղբիւր»:

ԱՂԱՅՈՎԻՏ կամ ՀԱՂԱՅՈՎԻՏ թ. 77 գ.՝ երիկաւ բերդով (Բերկրիի մօտ՝ թ. 79 Առբերանի գ.ին մէջ) Արծր. 247, Ինճիճ. ՀՀ. 195. (ն)-ու-ո ? + -վոր = ն-վոր:

ԱՂԱԽԵԱԿ տեղի թ. 119 Արեւիք գ.ին մէջ ԱՍ. 299 = ուր-ն-ն-ի «փոքրիկ աղանի»:

ԱՂԱԽՈՅ ԳԵՏ Սիւնեաց մէջ ԽԱՍ. 33 (Լինշի քով՝ Akera), սեռ. «գետոյն Աղաւնւոյ» Օրբեւ. 1, 122, 128, ԱՍ. 4. ուր-ն-ն-ի ? , սեռ. ուր-ն-ն-ոյ:

ԱՂԲԵՐԱԿԱՆԲ. «մօտ ի գեօղն՝ որ անուանի Դու, ի դաշտին Աղբեր-ի-ն-ոյ՝ զոր Արծաթաղբերսն կոչեն» Փարպ. 446 թ. 171 Բասեան գ.ին մէջ = ուրբեր-ի-ն-ի (Ջուրք) «աղբերաջուրք»¹: ԱԱ. 16 կ'ընթեռնու Աղբեր-ի-ն-ոյ = «դաշտ աղբիւրներու», ուրբեր-ի-ն բառէն (յգ. աղբերակունք, սեռ. աղբերականց):

¹ ուրբեր-ի-ն բառէ որ է «աղբիւրի վերաբերեալ, աղբիւրէ եկող, πηγαιος»:

ԱՂԲԵՐԱՉՈՐ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ
Օրբեւ. 265. — արէ-ր-ի-ր:

ԱՂԲԵՐԻՑ ԳԵՒՂ = ԱՅԼԱԲԵՐԴԻՑ, ԱՅ-
ԼԱԲԵՐԻՑ ԳԻՒՂ թ. 186 Կոտայք գ.ին մէջ. տե՛ս
Ինճիճ. ՀՀ. 456, ԱԱ. 286, այժմ՝ Alapars Կի-
պերտի աշխարհացուցին վրայ:

ԱՂԲԵՐԻՍԱՉ տեղի թ. 110 Ճահուկ գ.ին
մէջ. — արէ-ր (սեռ. աղբւր բառին) — իւր «աղ-
բւրի խաչ»:

ԱՂԻ (սեռ. Աղւ)՝ փոխանակ *Աղւ-յ) գիւղ
Արճիշու քով (որ էր թ. 40 Աղիովիտ գ.ին մէջ)
Սեբ. 93, թովմ. Մեծոփեցի Ինճիճ.ի քով ՀՀ.
506 (Մեծոփայ վանքին մօտերը). ո՛չ արէ ածա-
կանէն եւ ո՛չ ալ արէ «աղեք» բառէն: Հմմտ. լեռան
Աղւ- (Աղւ՝ փոխանակ Աղւի Աղւ-յէ?) = «լեռան
Աղիի»? Աղիովտի մէջ թովմ. Մեծոփ. Ինճիճ.ի
քով ՀՀ. 128:

ԱՂԻՈՎԻՑ, Հնագոյն՝ Աղւյ հովիտ, Աղւ-յ-ի-ր
թ. 409 գ. Տուրուբերանի մէջ. *Աղւ-յ հովիտ է:

ԱՂԻՈՐՍԲ քաղաք թ. 41 Ապահոնիք գ.ի
մէջ Մասիս (այսինքն՝ հոս Սիփան) լեռան ոտքը
Փաւստ. 51. Աղի? — ր, յգ. րր+ Փաւստ. 51:

ԱՂԻՍՈՅ գիւղ կամ ագարակ թ. 5 Մա-
նանաղի գ.ին մէջ Լաստիվ. 103. նախագասու-
թեան կազմութեան՝ համեմատ՝ եզակի ուղղական
է, ուստի = արէ-ս (սեռ. տր. արէ-ս-ս) չէ:

ԱՂՆՃՈՅ ԲԵՐԴ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր
գ.ին մէջ Օրբեւ. 263 = բերդ Աղնճի կամ
Աղն-նճի? . Հայ. արնճ, արնճ՝ իբրև ամկական ձեւ
հին հայ. էղնճ, էղնճ բառին կը յիշուի ՀԲ.ի մէջ.
տե՛ս Karst Histor. Gramm. 50:

ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԲԵՐԴ թովմ. Մեծոփ. Ինճի-
ճեանի քով ՀՀ. 507, նաեւ պարզապէս Աղւ-սն+

¹ «Որոց անուանքն կոչին միումն կաշէ եւ միւսումն
Աղիւսոյն»:

կոչուած («Ծղաքայ եւ Աղուանից եւ այլ գիւ-
ղորէից» անդ). Աղուան + անուանէն? :

ԱՂՈՒԱՆԳՈՒՈՏ կամ ԱՂԱՆԳՈՒՈՏ Թ. 97
գ. վասպուրականի. Աղուանք, Աղանք? + ար
«գետ» :

ԱՂՈՋՐԻԿ կամ ԱՂԻՈՅ ՋՐԻԿ տեղ մը
Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբեւ. 267, ԱՍ. 255.
Աղու (սեռ. Աղէ բառին?) + ջրէն այս է՝ ջուր + ին
մասնիկ: Հմմտ. Աղուան + կամ Աղու լան + տեղ մը
Թ. 119 Արեւիք գ.ին մէջ Օրբեւ. 271, ԱՍ. 298:

ԱՂՈՒԻՍԱՀԱԳԻ տեղ մը Թ. 114 Աղասէճք
գ.ին մէջ ԱՍ. 267. արուէ + հաղի? : Հմմտ.
արուէ + հաղի:

ԱՂՋՈՅ ՎԱՆՔ Վարդ. աշխ. 420, «այս
ինքն է Աղջիւնց լան», յաւելուածով Յայսմ.
Ինճիճեանի քով ՀՀ. 269: Բայց այս յաւելուածն
որ ձեռագիր Յայսմաւուրքին մէջ կայ, իսկ տպա-
գրին մէջ գուրս թողուած է (Ինճիճ. անդ), ընդ-
օրինակողին այն անհիմն ենթադրութեան վրայ
հաստատուած է թէ ող կամ ողճ = ողջն ըլլայ:
Հայ. ողջ մը գոյութիւն չունի, իսկ կարելի չէ
այստեղ նկատողութեան առնուլ ողջ՝ փոխանակ
ողճի: ԱՍ. 354 այս վանքն Աղջիւնց լան կը կոչուի:

ԱՂՋՐՏԱՓ, ԱՂՋՐԱՏԱՓ Թ. 111 Վայց
ձոր գ.ին մէջ ԱՍ. 116, 117. ողուր + ար =
«աղջորդ գաշա» :

ԱՂՏՔ՝ ձորն Աղաից անուան մէջ, որ Սուկաւ
լեռան մտերը (Քէօսե-դաղ Թ. 176 Բադրեւանդ
գ.ին մէջ) կը յիշէ Ասող. 271. ողր + յոր = «ձոր
աղահանքերու» : — Շատ սակաւ կը յիշուին կող-
բայ աղահանքերը՝ (Թ. 181 Ճակատք գ.ին մէջ).
տես վարը կողբօփոր անուան տակ. կաղզուանի
աղահանքերու մասին տես ԱՍ. 49:

1. ող Սեբ. 101, ողք Յովհ. Կթղ. 45, տարբ. ըն-
թերց. ողր + Ինճիճ. ՀՀ. 443:

ԱՂՑՔ (սեռ. Աշտիշ) կամ ԱՂԶՔ գիւղ թ. 180 Արագածոտն գ.ին մէջ Փաւստ. 144, Խոր. 213, Սեբ. 78, Ասող. 87, Յովհ. Կթղ. 43, այժմ՝ Աշտիճ ԱԱ. 147 իւր իմաստին բերմամբ շի կրնար «շ» «պիտոյք, կարիք», բառէն ըլլալ:

ԱՂՕՐԻ, ԱՂՈՐԻ կողմանք Տայոց մէջ Լաստիվ. 4 եւ 82, կարգա՝ Աշտիք? Ինճիճ. 375, ուստի = «շ»-ը «Ղաղացք» չէ:

ԱՄԱՌԱՇԷՆ տեղի թ. 109 Երնջակ գ.ին մէջ Օրբեւ. 272. «շ»-ը? + չէ:

ԱՄԲՐԱՒԱՔԱՐ տեղ մը Օրբեւ. 2, 75, ԱՍ. 232 (թ. 115 Ծղուկք գ.), որ կրնայ մեկնուիլ «մբր» (առնական ձեւ «մբ» բառին վարք Հարանց, Ոսկեբ. Ես., Կանոնագիրք, տե՛ս Karst Hist. Gramm. 104, 145) եւ «մբ» բառերէն, ուստի = «Արմաւի քար»?: Շատ անապահոյ: Հմմտ. վերն Արմաւաւն անունը:

ԱՄԵՌՆԱՓՈՐ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբեւ. 2, 264. «մե»-ը? + «մ» «մոր» տե՛ս վերն էջ 281:

ԱՄՐԱԿԱՆ, քարանձաւ վանայ Արծր. 252, 253 = «մ»-ի «մ» «ամրոց»:

ԱՅԾԻՑ ԲԵՐԴ Յ. Մամիկ. 36, ԱՅԾԵԱՑ ԲԵՐԴ Մոթ. Ուռհ. 21, 338, 393. «յծ» (յգ. սեռ. «յծից կամ «յծից») + բերք:

ԱՅԾՊՏԿՈՒՆՔ ԽԱՍ. 31. «Այծու պրակունք» լեռ մը, տե՛ս վերն էջ 186, այժմ՝ Էյէրլի տաղ?:

ԱՅՐԱՐԱՏ միջնաշխարհ Հայոց = Երր. Ārārāt, ասուրերէն Urartu, յն. Αλαρόδιοι? Տե՛ս վերն էջ 2, 10 ծան. 2, 11: Ծագմամբ՝ ոչ-հայկական, ստուգաբանորէն՝ մութ: Սխալ մեկնութիւնները տե՛ս Murad Ararat und Masis էջ 20—22, վէբեր «Արարատը Ս. Գրոց մէջ» 52: Հմմտ. Lynch Armenia 1, 197:

ԱՅՐԻՎԱՆՔ մենաստան (Թ. 187 Մաղաղ
գ.ին մէջ Գառնուոյ մօտ) Կիր. 174, Վարդան աշխ.
420. այր (սեռ. այրի) + վան + ԱԱ. 336—337:
Յովհ. Կթղ.ի քով 181 վան + այրից, էջ 181 նաեւ
վան + մարոյի այրի, համտ. ԱԱ. 346 “քանզի բա-
ղունք գոն փորածու այրք եւ ամրոցք” [Գաւրի-
ժեցիէն էջ 48]:

ԱՅՐՔ տեղի Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օր-
բել. 265 = այր + “այրեր”:

ԱԹՈՌ ԱՆԱՀՏԱՅ (2 եռագիր՝ ՆԱՀԱՏԱՅ)
Փաւստ. 219 լեռ մը. “նստեր սա (Եպիփան) ի մեծի
լերինն ի տեղի դիցն զոր կոչեն աթոռ Անահատայ”:
Գրիցը նկատմամբ տես վերն Թ. 4 Եկեղեցաց գ.ի
մէջ էջ 130:

Իսկ ԱՆԱՀՏԱՉՈՐ ՍԻՆԵԱՅ մէջ ԱՍ. 274, որ
Օրբելեանի քով (էջ 269) Անարայ յոր է (Անարայ
յոր Բրոսէ), ապահովապէս Անահատայ հետ գործ
չունի: Անհարական ուղիւրի նկատմամբ (*Անհ-
արական ուղիւրէ?) Մասիսի ոտքն՝ Ակոռիի մօտ,
տես Murad Ararat und Masis էջ 54. այս աղ-
բիւրն այլուր միշտ Ս. Յակոբայ աղբիւր կը կոչուի:

ԱՆԱՊԱՏ ամրոց Օրբել. 2, 94, 96, ԱՍ.
180, այլ եւ այլ տեղեր Սիւնեաց մէջ Օրբել. 2,
264, 265, ԱՍ. ցանկ էջ 534, Անարայ կղզի
(= Լիմ) մենաստանով վանայ լճին մէջ տես
Rohrbach Vom Kaukasus zum Mittelmeer էջ
61 = անարայ, տես էջ 273:

ԱՆԲԵՐԴ (ԱՄԲԵՐԴ) տեղի եւ շրջանակ
Թ. 180 Արագածոտն գ.ի ԱԱ. 133, 156, Վար-
դան 92, Կիր. 79, Brosset Histoire de la
Géorgie 1 (1849), 319. Բերդ բառով կազմուած
եւ ինչո՞ւ առ հասարակ *Ամբերդ չի կոչուիր (նք
հայերէնի մէջ կ'ըլլայ մք, ի բաց առեալ ան ժխտա-
կանով կազմուած բառերը, որոնց ն տառը է
տառէն յառաջ կը մնայ՝ անով կազմուած մէկալ

բարդութեանց նման. այստեղ ալ ի բաց անուելու է «ճիճ բառը»:

ԱնԳԵՂՏՈՒՆ Թ. 17 = Գ.՝ Անգեղ ամբողջով տես վերն էջ 156, ասկէ՝ Անգեղացի Ասող. 82, Չամչեան Ա. 539: Խորենացւոյ էջ 79 անուանս տուած մեկնութիւնն իբր «ան-գեղ, տ-գեղ» (Հմմտ. Սուտ. Սեբ. 6) բնականապէս սխալ է:

Ասկէ զանազանելու է ԱՆԳՂ (սեռ. Անգեղ) գիւղն կամ աւանն եւ ամբողջ Թ. 177 Ծաղկոտն Գ.ին մէջ Եղիշ. 44, Փարպ. 174, Սեբ. 74 (Արածանւոյ վրայ), 75, 76, Արծր. 309 (պէտք է բնութեանու՝ Անգեղ սեռ. փոխանակ Անգեղացի, Պրոկոպ. 1, էջ 263 belt. Pers.: Ἀγγλῶν. Ինճիճ. ՀՀ. 415, A. Rabe, Arm. Uebersetzung der Alexander - Biographie էջ 50՝ τῆς Ἀγγλῆς χώρας = Հայ. Անգեղացի գաւառն Պամ. Աղեքս. (Սուտ-կայլիսթ.) վենետ. 1842 էջ 89, ԱԱ. 512, 518 = անգեղ, սեռ. անգեղ? : Պարձեալ ասկէ ալ տարբեր է Անգեղ գիւղը Յայսմաուուրք Ինճիճեանի քով ՀՀ. 190 Թ. 74 Տոսպ Գ.ին մէջ, Արտամետի հարաւակողմը (վանայ լճին եզերքը), այժմ Enghil, Anguil, Ankagh եւն գրուած (տես Լինչ 2, 122, Cuinet 2, 666 եւն), զոր հայք Անկեղ՝ կ'արտասանեն (այսպէս Angegh կիպերտի քարտիղին վրայ գլ. լեզուաւ): Թէ այս եւ նման անունները, զ.օր. Անգեղի տեղի Թ. 111 վայոյ ձոր Գ.ին մէջ Օրբեւ. 262, Անգեղացի Օրբեւ. 1, 111, «անգեղ թռչնոյն անունէն թէ մէկալ անգեղ (Գիրք վաստակոց՝ անկեղ), յ.ք. անգեղ» «ականջ ամանի» բառէն մեկնելու է, անստոյգ կը մնայ:

ԱՆԳԱԿ տեղ մը Թ. 30 Տարաւն Գ.ին մէջ Յովհ. Մամիկ. 11, 34, 39, Ինճիճ. Նոր Հայ. 191, «նր բառին նուազականը»:

1 Ինճիճ. Նոր Հայ. 144 Անկեղ կը գրէ. որ արդի արտասանութեամբ Angy = Angegy հնուելու է:

ԱՆԳԱՄԷՋ տեղի թ. 106 Գողթն գ.ին մէջ ԱՍ. 315 = ՀԱՆԳԱՄԷՋԲ ԱՍ. 326. աշ, հաշ? + Բէջ:

ԱՆԳՈՎԱԲԵՐԳ տեղի (ամրոց) թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ Օրբել. 270. Աշդհայ Բերդ Օրբել. 1, 52. Աշդհայ յատուկ անուն (Իշխան Սիւնեաց Փաւստ. 28 եւն) + Բերդ:

ԱՆԿԵՂԱՎՈԹ տեղի թ. 120 . Այլախ գ.ին մէջ Օրբել. 260, ԱՍ. 212, Աշեղհայնի ԱՍ. 209, Աշեղհայնի ԱՍ. 525. աշեղ? + հին տես վերն էջ 280:

ԱՆՁԱՀԻՉՈՐ, ԱՆՁԱԽԻՉՈՐ եւն թ. 90 գ. Վասպուրականի, տես վերն էջ 220. սեռ. Աշխհի? + յոր = "Անձահի ձոր": — Աշխի գաւառական ձեւն է Անձահի:

ԱՆՁԱԽՅԻՔ, ԱՆՁԻԽՅԻՔ թ. 83 գ. Վասպուրականի, տես վերն էջ 216. Աշխ + ոյի մասնիկ, նախնաբար անուն տոհմի: Այն ենթադրուած թիւնն թէ անունս իր ծագումն առած ըլլայ Վանայ արեւելակողմն՝ ընդ մէջ Էրձէք-կէօլի եւ Բէշիշ-կէօլի գտնուող Andzaw (Petermann Geogr. Mitt. 1865 էջ 210, Տխտ. 7) = Anzaff գիւղէն, որ Արշակ-սուի մտերն է ըստ Բելքի Globus Հա. 69 էջ 193, (Artchag կամ Erdjek-su կիպերտի աշխարհացուցին վրայ), անոր համար ընդունելի չի կրնար ըլլալ, վասն զի այն գիւղն Անձաւացեաց գ.ին մէջ չէ:

ԱՆՁԻՏ, յետոյ ՀԱՆՁԻԹ թ. 15 գ. Չորրորդ Հայոց մէջ, յն. Ἄνζιτηνί, ասոր. Anzīt, ասուր. Inziti, Enzite եւն, տես վերն էջ 151: Անունս նախահայկական է:

ԱՆՈՒՇԱԽԱՆ տեղի թ. 114 Աղահէք գ.ին մէջ Օրբել. 266, ԱՆՈՒՇԱՎԱՆՔ տեղի թ. 110 ճահուկ գ.ին մէջ Օրբել. 273. Աշոյշ (կնոջ անուն Հ.Բ. 18, իբր հասարակ անուն "քաղցրաբոյր, սիրուն", Հ.Բ. 99)? + աւան կամ վան: —

Խոր. ԽԲ. 44 Անուշաւան անունը կը գործածէ իբր էրիկ մարդու անուն (նախնական պատմութեան մէջ):

ԱՇԽԱՐՀ ԱԲԵՐԴ Արծր. 194 ամրոց (որչափ կ'երեւայ Թ. 7 Սպեր գ.ին մէջ). աշտարհ + բերդ:

ԱՇՈՏԱԿԵՐՏ “Աշտէ շինուած” կը հնչէ Բելք՝ Վիւնչի Աշտարհ-Գարհիւն VBAG. 1901 Հտ. 33, 290:

ԱՇՈՒՆՔ տեղ մը Տայոց մէջ Վարդ. 85. ապահովապէս աշտ բառէն չէ: Վարդանայ հրատարակիչը կը կարծէ թէ ասով իմացուածն է Էօշք (Ոշկ) Թորթում կէօլի հարաւային արեւմտակողմը:

ԱՇՏԱՐԱԿ տեղի Թ. 120 Կուսական գ.ին մէջ Օրբել. 271. ԱՇՏԱՐԱԿ (սեռ. Աշտարհաց) գիւղ Բագրեւանդայ մէջ Յովհ. Կթղ. 37 = Ասող. 52. ԱՇՏԱՐԱԿԱԿ գիւղ Արագածոտն գ.ին մէջ Ասող. 106 = Աշտարհ ԱԱ. 185, Լինչ 1, 141, տես Լինչի եւ ԱԱ.ի քարտէզները: = աշտարհ, յ.ք. աշտարհ:

ԱՇՏԻՇԱՏ (սեռ. Աշտիշտոտ), Հայոց կրօնական կենաց գլխաւոր քաղաքը Գ. դարուն, գիւղ Թ. 30 Տարան գ.ին մէջ Փաւստ. 37, 48, 114, Կորիւն 42, Փարպ. 104, Խոր. 85, 202 (բացառ. յԱշտիշտից), 260, 270, Ջենոբ 16, 29 (սեռ. Աշտիշտայ), Յովհ. Կթղ. 34, Ասող. 65, 69 եւն, Ժողովրդական ստուգաբանութեամբ մեկնուած յաշտ (= պահ. yašt) “զրհ” բառով. այսպէս՝ Յաշտիշտ Ագաթ. 606, ասկէ՝ իբր “յաշտից րեշիտ” Ագաթ. 606, “յաշտից տեղիսն” Խոր. 88, “յաշտից տեղեացն” Ջենոբ 40) կամ իբր “յաշտաշատ, զրհաշատ (πολύθυτος), տես Հ.Ք. 198 եւ 212: Այս մեկնութիւնը արժէք չունի, վասն զի Աշտիշտ նախնական ձեւն է: Ջաշտիշտ անունն նման կերպով կազմուած է Աշտիշատ ըստ Հ.Ք. 40, 211, 211. Աշտի պարսկական կրճա-

տուած անուն մը + շար «ուրախութիւն», տէն վերն էջ 282 = հին պարս. šiyāti-: — Ըստ Ագաթանգեղեայ 606 Աշտիշատ էր «ի սնարս լերինն քարքեայ ի վերայ գետոյն Եփրատայ (այս է՝ Արածանուոյ), որ հանգէպ հայի ի մեծ լեռունն Տաւրոսի», ըստ Փաւստոսի 115՝ Աշտիշատէն իջնալով՝ կը հասնուէր Եփրատայ եզերքը, ուր երկու գետք իրարու հետ կը միանան հին Մծուրք քաղաքին քով, զոր շինած էր Սանատրուկ Թագաւորը: Ինճիճ. Նոր Հայ. 193—194 Աշտիշատը կը նոյնացընէ Ս. Սահակ գիւղին հետ «հեռի ի սուրբ Կարապետէ իբրեւ 6 ժամաւ յարեւելեան կողմն նորա առ ստորոտով լերին . . . : Չսորա եկեղեցին եւ զմենաստան քահեայց Լէնկթէմիւրն առ ի շինել ի քարանց անտի գ. քայ. քայեալ կամուրջն Եփրատայ. . . ի Սուրբ Սահակայ մինչ ի կամուրջն . . . հեռի է իբրեւ 2 ժամաւ. : Ուստի Cuinet 2, 587 այս տեղը կը փնտռէ այժմեան Գերիգի մէջ (?), ուր է եղեր յիշեալ կամուրջն Եփրատայ. իսկ Լինչ 1, 296 ծան. Աշտիշատն՝ առանց ապացոյց յառաջ բերելու՝ այժմեան Ս. Կարապետ վանքին տեղը կը գնէ:

ԱՊԱՐԱՆՔ տեղի թ. 111 վայոց ձոր գ. ին մէջ Օրբել. 261, ԱՍ. 97, թ. 109 Երնջակ գ. ին մէջ ԱՍ. 315 = Ադարանէր Ինճիճ. ՀՀ. 508, ԱՍ. 351, 369, Ինճիճ. Նոր Հայ. 267, Ադրեանէր մենաստան 3 մղոն Նախիջեւանէն հեռու Müller-Simonis Vom Kaukasus z. pers. Meerbus. 52, որմէ իր անունն առած է Մխիթար Ապարանցի. Ադարանէր գիւղ եւ մենաստան Մոկաց մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 136, Արծր. (շարայարող) 310, Ինճիճ. Նոր Հայ. 162, այժմ՝ Abaran Կինէի քարտեղը 2, 634—635՝ Ադարանից Ս. Խաչ վանքով թ. 47 Առուենից ձոր գ. ին մէջ Կինէ 2, 714. Պաշ-Ադարան (դաշ Թրքերէն = գլուխ) թ. 185 Նիգ գ. ին մէջ ԱԱ. 250, Լինչ 1, 137 (վերին քա-

սաղի = Ապարան-սուի վրայ). Ադրան + Բալուի հիւսիսակողմը Hausknecht-Kiepert Routen im Orient. = ադրան + «տուն, պալատ» ՀՔ. 104, աշխարհաբար ադրաններ, ադրաններ, յդ. ադրանի: — Նոյնպէս Ադրաննէն զեք տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ի մէջ Օրբեւ. 260:

ԱՋԱՌԱԳԱՒԱԻԹ տեղի թ. 111 վայոյ ձոր գ.ին մէջ Օրբեւ. 261. —Վ—? + ք—ն:

ԱՋՈՂՔ տեղի թ. 111 վայոյ ձոր գ.ին մէջ Օրբեւ. 261. հայ. —Վ— բառէն Վ:

ԱՌԱԵԼԱԳԱՒԱՇՏ քար մը Օրբեւ. 1, 275 (Ծղուկքի մէջ ԱՍ. 245). ——ել + ք—ն?:

ԱՌԱԻԻՏՔ (սեռ. Առաւիւտոյ) գիւղ Փաւստ. 117, ԱԱ. 519 (Շահապիվանու մօտ թ. 177 Ծաղկոտան գ.ին մէջ). ——յր (———յր եւն) բառէն?:

ԱՌԱՔԵԼՈՑ ԲԼՈՒԻ Աղճնեայ մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 64:

ԱՌԲԵՐԱՆԻ Թ. 79 գ. վասպուրականի տես վերն 214. Աբերանի եւ Տարաբերան՝ բերան բառէն?։ Հայ. —բերան բառը վերջէն յն. πειριστόμιον բառին վրայէն կաղապարուած է:

ԱՌԵՍԱԿՈՂՄՆ գաշա Ղեւոնդ 23. Ա— ես (աւան մը թ. 79 Աբերանի գ.ին մէջ Փաւստ. 19, 138, Սեբ. 33, 45, տես վերն էջ 215) + ւ—ն = «Առեստի կողմն»:

ԱՌԵԻԾ լեռ մը թ. 4 Եկեղեցայ գ.ին մօտ տերը Փաւստ. 73, 218, 219 = —ե—ք, —ե—ք: Այստեղ կը նստէր Շաղիտա ասորին, որ կորգուայ վարդապետ կարգուած էր Փաւստ. 42. մինչեւ այստեղ Արշակ Թագաւորն ընդ առաջ գնացնէր սիսի՝ անոր կեսարիայէն գարձած ատենը Փաւստ. 73: — ԱՌԵԻԾ կը կոչուի նաեւ Բարձր Հայոյ թ. 2 գաւառն եւ ամրոց մը կիլիկիոյ մէջ:

ԱՌՆՃՈՑ ՀՈՒՆ տեղի թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբեւ. 264 = հուն Առինճի: Ա—նճ

անունով տեղ ժ'ալ կայ թ. 111 վայոց ձոր գ.ին
ձեջ ԱՍ. 98:

ԱՌՆՈՅՈՏՆ Թ. 82 գ. վասպուրականի =
«սնն Անն, եւ Աննիսն (Արծր. 279) տես վերն
էջ 216 Անն, (սեռական Աննի?) + սնն = «սնն
Աննի»:

ԱՌՈՒԵՆԵՑ ԶՈՐ Թ. 47 գ. Մոկաց = յորն
Անննննննն տես վերն էջ 198. Արնննննն? + յոր:
Այժժ գիւղ մը Մոկա քաղաքին հարաւ-արեւ-
մասկողմն՝ անկէ 6 ժամ հեռու Ինճիճ. նոր
Հայ. 162:

ԱՍԵԱՑ ՓՈՐ = Արնննննննն Թ. 170 գ.
Տայոց տես վերն էջ 244. Արնննննն (հյոյ. Արսիս,
այժժ Էրսիս՝ Կիսկիսի քով) սեռականը Արնննննն +
ննն = «Արսիսի ձոր»:

ԱՍՊԱԿՈՒՆԻՔ Թ. 29 գ. Տօրութեանի
տես վերն էջ 189, նախնաբար տոհմի անուն, անան-
ցուած Ասպակէ, սպակէ, որ առաջին անգամն է
սպով = «ձի» բարդուած բառերու, սպակէնննն
«որսորդ» շ.թ. 108:

ԱՍՏԵՂԱԲԱՌԻՐ Կաղանկ. 75 = Ասպու-
բուր Յայսմ. Ինճիճեանի քով շ.թ. 315 = Ա-
սպուրն բուր Կաղանկ. 72—74 տեղի Արցախի ձեջ.
սպուր (սեռ. սասեղ) + բուր:

ԱՍՏՂԱԲԵՐԴ Յովհ. Մամիկ. 48, Ինճիճ.
շ.թ. 100, անշուշտ նոյն արդի Ասպուբուրի հետ
ի կեղի Ինճիճ. նոր Հայ. 108, Կիպերտի աշխար-
հացուցին վրայ Asdghapiert, Լինչի քարտեղին
վրայ Azaghpert (Azdghapertի տեղ) ընդ ձեջ
Կեղի-սուի եւ Կիւնէք-սուի. սպուր + բուր: —
Ասպու բառէն է նաեւ Ասպուրնն, Ասպուրնն, Ասպու-

ի Ուրիշ անուն մըն է Անննննն տեղը Տարաւնոյ ձեջ
Յովհ. Մամիկ. 32 (Աննննն իբր ուղղական), այժժ Անննն
Մշոյ արեւմասկողմը Տարաւնոյ ձեջ: Յովհ. Մամիկ. անդ
անունս կը մեկնէ իբր = սննննն:

ընէ՛ բերդն ի Տարաւն Յովհ. Մամիկ. 15, 21, 48, Ինճիճ. ՀՀ. 110? Աւորդիկ, սեռ. սարդիւն բառէն է թերեւս արդի հայ. Աւորդիկ Մշոյ քով Ինճիճ ՀՀ. 188, բայց Ալիշանի Մեծ Հայք § 47 = հին հայ. *Աւորդիւնիկերդ? եւ Աւորդիւնիկերդ, Վարագայ լեռան ամէնէն բարձր գագաթը (Աինէ 2, 676)?:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՈՒՆ տեղի թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ. Սորք Աւորդիւնի գիւղ, այսպէս կոչուած իւր եկեղեցիին, թ. 171 Բասեան գ. ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 509, ԱԱ. 33 = սարդիւն (ἄετοόχος): Ասկէ է Աւորդիւնի յոր՝ Բորչալուի մէկ փոքր օժանդակը՝ Գուգարաց մէջ Mem. de l'Académie imp. de St. Pétersbourg VIIe Série, Tome 6, Nr. 6, 1863 էջ 68.

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇԷՆ գիւղ Հայոց ձորոյ մէջ, Վանայ հարաւ-արեւելահողմը, Խոշաբ գետոյն հիւսիսահողմը Ինճիճ. Նոր Հայ. 144, Աինէ 2, 702. Աւորդիւն + շէն = «Աստուծոյ շինուած», հմմտ. Աւորդիւնի լեռն Ուլնիոյ քով Mitt. d. k. k. Geogr. Gesell. Wien 1890, Հտ. 33 էջ 428:

ԱՏԲԾ(Ե)ՂԵՆԱԲԱԿ տեղի թ. 113. Սոթք գ. ին մէջ Օրբեղ. 265, ԱՍ. 64. սորճ(ե)ղիւն? + քի:

ԱՏԲՊԱՏՈՒՆԻՔ տե՛ս ՏԲՊԱՏՈՒՆԻՔ:

ԱՐԱԳԱԾՈՍՆ թ. 180 գ. Այրարատու = սորճ Արագածո. Արագած? (այժմ Ալագէօղ-գաղ¹) + սորճ: Հմմտ. Արագած իսոր Սուս Սեբ. 7:

ԱՐԱԾ գիւղ Այրարատու մէջ եղիւ. 139. սորճ «արատ կեղոյ, բիճ»? Ասկէ՛ Արագած իսոր ԽԱՍ. 34:

¹ Koch Reise nach dem Ararat էջ 185 կը գրէ Allah-ges եւ կը մեկնէ «աչք Աստուծոյ» (Թրք. գէօղ «աչք») :

ԱՐԱԾԱՆԻ Հարաւային (արեւելեան) բազուկ եփրասայ', կը բղկէ թ. 177 Ծաղկոտն գ. է խԱՍ. 31, տես վերն էջ 246, կը հոսէ թ. 41 Ապահոնեաց գ. էն խԱՍ. 31 եւ (արեւմտեան) եփրասայ հետ կը միանայ Լուսաթառիճի քով խԱՍ. 30. Զենոր 38 (սեռ. Արթ-ն-), Յովհ. Մամիկ. 28, 31, 38, 47 (սեռ. Արթ-ն-), Ղեւոնդ 148, Հանդ. Հայագիտ. 1, 192, յն. Ἀρσανίας Պղբատ. Ղուկ. 31, Գիոն Կասիոս 62, 21 (նեթոն), վերջէն Արթնե (սեռ. Ἀρσίνου Պրոկոպ. 1, 84 bell. Pers.), լատ. Arsanias Պլին. 6, 128, Տակիտոս Տարեգր. 15, 15, արաբ. Arsanās (կու գայ Tarūnէ = ՀՃ. Տարաւնէ, կ'անցնի Շամշատի = Արամասատի եւ Hisn-Ziyādի = լատ. Ziata (Մոմէնէ Պամբ. Հռ. 5, 393) = Խարբերդի առջեւէն եւ Մալաթիոյ = Մելիտանէի քով եփրատ կը թափի) JRAS. 27, 11, Ibn Chordābeh 174, ասոր. Arsanias, Arzanias: Անուն նախահայկական է:

ԱՐԱՆՈՒՈՏ ? թ. 145 գ. Ուտուր. Արն ? + ... "գետ" :

ԱՐԱՒԻՍԱԲԱԿ, ԱՐԵՒԻՍԱԲԱԿ տեղի թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ Օրբեւ. 264, Ար-- -- -- -- -- ԵՍ. 64. Ար-- -- -- ? + Բ-- : Հմմտ. Ար-- -- -- թ. 116 Հաբանդ գ. ին մէջ ԱՍ. 255, Արե- -- -- թ. 115 Ծղրուկք գ. ին մէջ Օրբեւ. 260:

ԱՐԳԱՍՏՈՎԻՏ թ. 51 գ. Մոկաց. Ար- -- -- ? + -- -- :

ԱՐԳԵԼԱՆ վանք մը թ. 79 Առբերանի գ. ին մէջ, տես վերն էջ 79 = արգելան "արգելանոց, բանա" :

: Ըստ Պատմութեան Աղեքսանդրի (Սուս-Կալիս-թենէս) վեներ. 1842 էջ 89, յունարէնն R. Raabe (Leipzig 1896) էջ 50 Արամանի գետը "հոսի ի ծաղկաւէտ լեռանցն Անգղայ դաւառին յակունքն (= εν ταϊς κορύταις) եփրասայ հանդէպ լեռինն Այրարատայ" ?

ԱՐԵԱՆ ԱԻՃ ձոր լճով մը Թ. 60 Որսիրանք
 գ.ին մէջ Արծր. 143. արեւն (սեռ. արեւն) + 15:
 — Հմմտ. Արեւալբեր-ը Ալեշան Շիրակ 161:

ԱՐԵՒՈՒ ԲԱՈՒՐ Զենոք 41 (Տարաւնոյ մէջ).
 արեւ- (սեռ. արեւ-...) + բլ-ը (տարբ. ընթեր-
 ցուած՝ Արեւ-ոյ բլ-ը?):

ԱՐԶՐՈՒՄ Վարդան աշխ. 426, Կարին քա-
 ղաքին արաբական անունը, տեւս վերն էջ 134:

ԱՐԾԱԹԱՂԲԵՐԲ Փարպ. 446 Բասենոյ
 մէջ. արծ-ը + արբեր, տեւս վերն Արբեր-իւն-
 անուն տակ:

ԱՐԾԱԹԻ գիւղ Թ. 9 Կարին գ.ին մէջ
 Փարպ. 454, այժմ՝ Արծրթի Կարնոյ քով Ինճիճ.
 Նոր Հայ. 77, ZAE. 16, 1864 Տխտ. 4 = արծ-ը
 “արծաթեայ”:

ԱՐԾԻ գիւղ Թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ
 Օրբել. 1, 249. 2, 259 = արծի-: Ասկէ՝ ԱՐ-
 ԾԻԱԿԱՍԱՐ Օրբել. 1, 250. արծի- + ար-ը: —
 ԱՐԾՈՒԲ ԱՅԲՈՒՐ 29, Յովհ. Մամիկ. 36 (Այծից
 բերդ, “զոր յառաջ Արծոն-ն կոչէին”) = արծոն-ի,
 յ.բ. արծոն-ի: — ԱՐԾՈՒԱԲԵՐ մենաստան Թ. 40
 Աղիովիտ գ.ին մէջ եւ Արծիշու քով Վարդան
 աշխ. Ինճիճեանի քով ՀՀ. 127. արծի- + բեր =
 “արծիւներէ բերուած”?: Բելք այս մենաստանն
 Arzwapert կ’անուանէ (Globus 64 էջ 157), որ
 հին հայ *Արծոն-բերդը ըլլալու էր, բայց այս ձեւը
 չի գտնուիր: Ընդ հակառակն Ինճիճեան Նոր Հայ.
 198 փոքրիկ մատուռ մը կը յիշէ Տարաւնոյ մէջ
 Արծոն-բեր անունով, Ս. Յովհաննէս վանքին քով
 (4 ժամ հեռու Մուշէն եւ նոյնչափ ալ հեռու Ս.
 Կարապետէն), ուր կը պահուի հին աւետարան մը
 “յարժուոյ ինչ բերեալ”:

ԱՐԿԱԴՈՒԿԵՐՏ (ԱՐԿԱԹՈՒԿԵՐՏ) տեղի Թ.
 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 262. Արկար-ը
 + Կեր-ը:

ԱՐԿԱՆԻՉՈՐ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ
Օրբեւ. 268, ԱՍ. 274. Արշուն? + յոր "Արկանի ձոր":

ԱՐՉԱՆԱՄԱՅՐԻ տեղի թ. 120 Կուսական
գ.ին մէջ Օրբեւ. 271. Արշուն? (ասիկա գծուարաւ
կրնայ Արցախ = Արձախ գաւառին անունն ըլլալ)
+ յոր = "Արձախի անտառ":

ԱՐՉԱՆ ԼԵՈ ՋԵՆՈՐ 27, 28 եւն (Տարանոյ
մէջ) = - ընտ "սիւն": — Արշուն-յոր տեղի թ. 117
Բաղք գ.ին մէջ Օրբեւ. 269 = "Արձանի ձոր",
կամ "սեան ձոր?":

ԱՐՃԻՇԱԿՈՎԻՑ Թ. 76 գ. Վասպուրականի.
Արճիշուն? + յոր = հովիտ: Արճիշուն? * արճիշուն է
կ'երեւայ թէ թ. 40 Աղեովիտ գ.ին մէջ գտնուող
Արճիշ (սեռ. Արճիշոյ) քաղաքին անունէն ածան-
ցուած է, բայց այս երկուքն տեղւոյ կողմանէ
պէտք է բոլորովին զանազանել:

ԱՐՄԱՆԱՇԻՆ տեղի թ. 110 ճահուկ գ.ին
մէջ Օրբեւ. 273, ԱՍ. 487. արժան + շին = "Ար-
մաւի, արմաւենոյ գիւղ?" (Հայաստան արմաւենի
չունի):

ԱՐՄԱԻԻՐ (սեռ. Արժան-բէ, բացառ. յԱր-
ժան-բոյ) ԼԵՈ եւ ըլլուր գետի մ'եզերքն Եղեւ. 60,
Խոր. 27, 72, 117, 118, 126, 127 թ. 180
Արագածոտն գ.ին մէջ ԱԱ. 149, յն. *Ἀρμαουίρα*
Պաղով. 941 (փոխանակ աւանդեալ *Ἀρμαουρία*
ձեւոյն): Քաղաքի գրից նկատմամբ տես B. Sar-
kissian *Étude sur la vallée de l'Araxe et ses*
trois villes anciennes, Venise 1886 էջ 16--21,
Belck Globus 63 էջ 372, ԱԱ. Ի աշխարհացոյցը:
Բերդն ըստ Բելքի Քրիստոսէ յառաջ իբր 770ին
կառուցուած է Արդիսախ Առաջնէն. անունս
բնականաբար Արժան-յն անունն հետ խոր. 27 գործ
չունի եւ անտարակոյս նախահայկական է:

ԱՐՇԱԿԱՇԻՆ Թ. 132 գ. ըստ երեւու-
թին Արշուն (= հին պրակ. Aršaka Հ.Ք. 27) + շին.
բայց յիրականութեան՝ ժողովրդական ստուգա-

բանութեամբ՝ Շ-ի-շէն անունէն (թ. 151 գ.)
ծագած:

ԱՐՇԱԿԱՆ Դաստակերտ, ձեռակերտ,
գիւղաքաղաք, քաղաք անուանուած՝ թ. 183
Կողովիտ գ.ին մէջ Փաւստ. 107, 110, 112, Խոր.
213, 216, Հայոց Արշակ թագաւորէն Գ. դարուն
հիմնուած. Արշ-ի-+---ն:

ԱՐՇԱՄՈՒՆԻՔ թ. 31 գ. Տաւրուբերանի.
Արշ-՝ (= հին պարսկ. Aršāma, յն. Ἀρσάμησ) +---նի մասնիկ, նախնաբար տոհմի անուն (համա-
Արշակունիք):

*ԱՐՇԱՄԱՇԱՏ, 1^ա. Arsamosada Տակիտ.
Տարեգր. 15, 10, “Եփրատայ մօտ”, Պլին. NH. 6,
9, 26, յն. Ἀρσαμόσατα՝ Պտղոմ. 946—947,
Ἀρσαμουσάτων Գեորգ Կիպրացի էջ 48 Զորրորդ
Հայոց մէջ, ասոր. ARŠMŠT = Aršemsāt Josua
Stylites ed. Wright էջ 30, 9 (թրգմ. էջ 25) եւ
Aršimšāt, արաբ. Šimšāt Balāḍurī 193, 194,
JRAS. 27, 11, Ibn Chordādbēh 96, միջին հայ.
Աշ-՝-շա (ընդ մէջ Մելիտիսի եւ Հանձիթի յի-
շուած) Միքայէլ Ասոր. 371, համա. Ինձիճ. 22.
59, Աշմուշատ Մաթ. Ոււ.հ. 250, 251², սեռ. Աշ-
՝-շա-ւոյ Հուսիկայի ժողովոյն (ԺԲ. դար) ստորա-
գրութեանց մէջ Ինձիճ. 22. 60, յն. τῆ τοῦ Ἀσ-
μουσάτου θέρμα Կոստ. Պորփ. de adm. imp. 226:
Համա. Գելցեր Գ. Կիպր. էջ 171—72: Այս քաղաքն

1 “Ար(սա)մոսատ մօտ”, է Գեղեցիկ կոչուած դաշտին
ընդ մէջ Եփրատայ եւ Տիգրիսի, Պտղմբոս 8, 25, 1: Այս
“գեղեցիկ դաշտը, կ’երեւայ թէ է Ոււ.հայեցւոյն 250—251
Ալեքսա դաշտը, զոր վերը տեսանք: Համա. Տամուէկ Կիպր-
տի հանդիսին առթիւ հրատարակեալ գրութեան մէջ էջ 138.

2 Այստեղն է՝ Աշմուշատ քաղաք “ի յԱրձնոյ վերայ”,
Արձն ըսուածով ո՛չ Կարնոյ Արձն քաղաքը կրնամ հաս-
կընալ եւ ո՛չ ալ Արձն դաւառն, այլ կ’ենթադրեմ միջին
հայ. Արձնոյ = հին հայ. Ար-ձ-ն-ոյ եւ կը թարգմանեմ
“ի յԱրածանոյ վերայ”:

Քրիստոսէ յառաջ իբր 235ին Արշամ թագաւորէն (Justi Namenbuch էջ 29, Ph. Reinach Revue des études grecques 3, 369) հիմնուեցաւ, Քրիստոսէ յառաջ 202ին կը յիշուի իբր ամբոց Հայոց Բսերքսէս թագաւորին (Niese, Geschichte der griech. und maked. Staaten 2, 392). Անունս պարսկական էր = պահլ. *Aršamašāt եւ կը նշանակէր «Ուրասուլթիւն Արշամի», շ. 211: — Արածանուոյ (Մուրադ-սուլի) վրայ էր քաղաքս՝ ընդ մէջ Բալուսի եւ Խարբերդի (Հմմտ. Yāqūt 3, 151), թ. 15 Անձիտ գ.ին մէջ կամ քովը: Ճիշտ գիբրը դեռ վերջնականապէս ճշդուած չէ, տե՛ս Կիպերտ MAWB. 1873, 178, Գեյցէր Գէորգ Կիպր. 172 եւ 247 (Երրմ'ճայի քով ըստ Հոֆմանի), Տոմաշէկ Կիպերտի հանդիսին աւթիւ հրատարակուած գրութեան մէջ 138 (Խարբարայի քով՝ Երրմ'ճայի դիմաց), տե՛ս վարն Գոյլ անուան աակ:

Այս քաղաքը պէտք է զանազանել կոմմադենէի Սոմասո քաղաքէն, ասոր. ŠMIŠT = *Semīšat* Josua Stylites էջ 55 (Թրգմ. էջ 46), արար. *Sumaisāt* Balāḍuri 174, հայ. Շմշտ Patrum Nicaenorum nomina ed. Gelzer, Hilgenfeld, Cuntze էջ 192 (եւ Սոմասո-այի 184), Շմշտ Խոր. 95, Ասող. 41, Շմշտ ԽԱՍ. 35, Սոմասոսիան շողան Կորիւն 18 = Կողան Սոմասոսոյ Կորիւն 19 (յեանագոյն խմբագրութեան մէջ Սոմասո եղած՝ աղաւաղուելով):

ԱՐՇԱՐՈՒՆԻՔ Թ. 175 գ. Այրարատայ, յառաջ Երասիմոյ կոչուած, իբրեւ թէ Արշա-իբէն այսպէս կոչուած Խոր. 177. Արշա-իբ Կամսարական, իշխանն Շիրակայ եւ Արշարունեաց Փաւստ. 28, 72, տէրն Արշարունեաց Արշաւիր Փարպ. 126, 167, 210, Արշաւիր արշարունի Եղեշ. 58, 77: Արշարունիք անունն իբր տոհմի անուն՝ Արշա-իբէ յառաջ բերելը թէ եւ ունի իւր հրապոյրը, բայց միտ գնելու է որ Արշա-իբ անունէն հարկ էր

որ *Արշարունիք՝ անհնգուէր, հմմտ. սեռ. տր. Արշարունիք, Փաւստ. 28, գործիական Արշարունիք-Փարսպ. 210, Արշարունիք՝ Արծր. 49, եւ նմանապէս մտադիր ըլլալու է որ Արշարունեաց Արշարունիք իշխանը Փաւստ. 28 եւ շար. արշարունիք յեղէ շէր, այլ կամարական տոհմէ՞: Անուանս յեանագոյն ձեւն է Արշարունիք ԱԱ. 56, Մաթ. Ուռ. 328, Օրբեւ. 1, 235 (սեռ. Աշորնեաց), Արշարունիք Պամ. Վրաց. 119: — Այս գ.ին մէջն էր Artogerassa Ամմ. 27, 12, 5 = Արարիւնիք՝ ամրոցը (տե՛ս այս անուան տակ):

ԱՐՈՒԱԿԱՆ տեղի թ. 114 Աղահէճը գ.ին մէջ Օրբեւ. 266. գժուարաւ = արարիւնիք «այրական»:

ԱՐՋԱԲ (սեռ. Արջոյ) տեղ մը՝ Յովհ. Մամիկ. 31, 54, 55, 56. արջ բառէն?: ԱՐՋՈՒՅ ԶՈՐ (անուանուեցաւ այն տեղն, ուր Արջոյ իշխանը վախճանեցաւ) Զենոր 30, թ. 30 Տարաւն գ.ին մէջ: — ԱՐՋՈՒՎԻՏ տեղի (թ. 171 Բասեան գ.ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 511, ԱԱ. 18) Մաթ. Ուռ. 125, ԱՐՋԱԶՈՐ գիւղ թ. 117 Բաղք գ.ին եւ թ. 118 Զորք գ.ին մէջ ԱՍ. 275, 291 = «Զոր Արջի», կամ «արջերու ձոր»,?: — ԱՐՋՈՅ ԱՌԻՃ գիւղ (Ալաճա) Շիրակ գ.ին մէջ Ալեշան Մեծ Հայք § 41:

ԱՐՏԱՄԵՏ քաղաք թ. 74 Տոսպ գ.ին մէջ Արծր. 130, 131, Ինճիճ. ՀՀ. 187—190, յն.

1 Հմմտ. նաեւ Արժարիք, սեռ. բցառ. Արժարայ խոր. 126, արժարիք, սեռ. արժարայ (եւ զարժարիք):

2 Այլագգ խոր. 177, որ կ'ըսէ թէ Տիգրան թագաւորն Արշարի՛ կամարի որդւոյն՝ տուած ըլլայ երասխաճոր գաւառը, զոր Արշարի իւր անուամբ Արշարունիք անուանած ըլլայ: Այս պատմութիւնն անշուշտ խորենացին հնարած է:

3 Ըստ Յովհ. Մամիկ. 54 ստի Շատախու կողմերն էր Տարաւնոյ հիւսիս-արեւմտեան կողմը:

²Αρτέμιτα Պաղամ. 946, այժմ՝ Արտեմիա՝ Վանայ
 Հարաւ-արեւմտեան կողմը՝ Վանայ լճին եղերքը.
 Լինչ 2, 119—120 Արտամեա ըստ Արծրունւոյ
 էջ 54 *Արտ-Տարի տեղ է եղեր եւ կազմուած է
 *Արտէ (փոխանակ Արտաշէ-ի) եւ պարս. Տարէ (ամար
 Ինճիճ. ՀՀ. 189) = եկ.ք (Հմմտ. պահլ. amat,
 mat, նոր պրս. āmad «եկն»), ուստի «եկ.ք Ար-
 պաշխի» կը նշանակէ եղեր: Հմմտ. Մարտի
 (= Երուանդաշատ Արշարունեաց մէջ) ըստ Խոր.
 123 Մար ամարէ այսինք Հայերէն՝ Մարտ էկն:
 Այս երկու մեկնութիւններն ալ սխալ են: — Ar-
 temita անունը Հայաստանէ դուրս ալ գոյութիւն
 ունէր, Հմմտ. Սարաբոն 519, Պլին. NH 6, 117,
 Տակիտ. Տարեգր. 6, 41:

ԱՐՏԱՀԱՏ (սեռ. Արտաշարտ) քաղաք,
 բերդ, Թագաւորանիստ Այրարատայ մէջ Եղնշ.
 22, 52, 60, 77, Փաւստ. 18, 30, 171, 172,
 Ագաթ. 40 (Երասխայ վրայ), 103, Փարպ. 438
 (կամուրջ Երասխայ), 524 (կամուրջ՝ Արտաշատու),
 367 (Գրբնոյ քով), Արծր. 230 (Գրբնոյ Հանդէպ),
 Արտաշխէն շինուած Երասխայ եւ Մեծամուրի
 իրարու խառնուած տեղը Խոր. 126, Հմմտ. ԽԱՍ.
 34 եւ վերն էջ 247, արաբ. Ardašāf² «այսինքն
 Քիրմիզի գիւղը», Balādurī 200, լատ. Artaxata
 Տակիտ. Տարեգր. 2, 56 (Զենոն Արտաշատ քա-
 ղաքը Գերմանիկոսէ Թագաւոր պսակուեցաւ եւ
 ժողովուրդէն ողջունուեցաւ իբր Թագաւոր Ար-
 տաքսիաս. «այս անունը անոր տուին՝ քաղաքին
 անունէն»), 13, 39 (Արտաշատու պարիսպները՝
 Երասխէն կը թրջին), 41 (Կորբուղոնէ կործանած),
 յն. Ἀρτάξατα, «գոր-եւ Ἀρτάξιασατα կ'անուա-
 նեն, Աննիբաղէն շինուած»՝ Արտաքսիաս (= Ար-

¹ Արտաշատու քովերը գտնուող կամուրջներուն
 Համար տես Ինճիճ. ՀՀ. 487-488, ԱԱ. 401-402:

² Տես Ghazarian Arm. unter d. arab. Herrschaft 79.

³ Ճիշտ չէ. տես Մամսէն Պամ. Հռ. 1°, 747:

տաշէս) Թագաւորին — բլաւով Թագաւորական քաղաք աշխարհին. եւ է ցամաքակղզւոյ վրայ՝ շուրջանակի պարիսպ ունենալով գետը՝¹ բաց ի պարանոցի մասէն. իսկ պարանոցը փակուած է փոսով եւ ժայռով. Սարաբոն 529, Պտղոմ. 941, մայրաքաղաք Հայոց Պարթեւաց ժամանակ, Քրիստոսէ յառաջ 166ին հիմնուած (Fabricius Theoph. v. Mytilene 32 եւ 131), Քրիստոսէ ետքը 163ին Պրիսկոսէ կործանած, յետոյ վերստին շինուած, Գ. դարուն հայ կաթողիկոսաց աթոռ Փաւստ. 30, Gelzer Anfänge 131, 368ին Պարսիկներէն առնուած ԱմՏ. 25, 7, 12 (բստ Փաւստ. 172 ի հեմանց կործանած), Ե. դարուն Եշիշէէն եւ Փարպեցիէն կը յիշուի, յետոյ նաեւ արաբացի մատենագիրներէն, Յովհ. Կթղ. 63 (Ժ. դար) զայն ստացուած կաթողիկոսաց կը կոչէ, զոր արաբացի Ոստիկանն Խուզիմա (արաբ. Chuzaima) իրեն կորզեց եւ ընդ միշտ կաթողիկոսներէն յափշտակեց: Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 485—497, ԱԱ. 395—404, Ghazarian Arm. u. d. arab. Herrschaft 64: Անունս բարդուած է հյ. Արտաշէս, յն. Artaxias անուան պահլաւական ձեւէն + պահլ. շար եւ կը նշանակէ «Աւրախութիւն Արտաշէսի»: Հմմտ. Հ.Ք. 28, 29, 211, IF. 8 Anz. 44, KZ. 37, 140—141: Քաղաքս էր բուն Այրարատ գաւառին մէջ. Խոր. աշխարհագրութեան յետնագոյն բաժանման համեմատ հարկ է որ իյնայ Թ. 189 Ոստանն Գրւնայ գ.ին մէջ: Քաղաքիս դիրքը վերջնականապէս գեոճշգուած չէ:

ԱՐՏԱՇԻՍԵԱՆ Թ. 99 գ. Վասպուրականի, Արտաշէսեան տանն Արծր. 215 Վասպուրականի մէջ. Արտաշէս (յատուկ անուն Հ.Ք. 28, 29) + Եան մասնիկ: Հմմտ. Արտաւազդ Արտաշէսեան = Արտաւազդ որդի Արտաշեսի, Արծր. 254:

¹ Այսինքն՝ Երասի:

ԱՐՏԱՒԱԶԻ ԱՊԱՐԱՆՔ *անապատ Սիւնեաց*
ձեջ Օրբեւ. 1, 217, ԱՍ. 79. Արտաւազ¹ փո-
խանակ Արտաւազի (Հ.Ք. 29, Justi Namenbuch
38)? + ապրան, Հ.Ք. 104 = "տուն, պալատ Ար-
տաւազի": — Հմտ. Արտաւազայ ապրան,
յԱրագածոտն ըստ ԱԱ. 401, Արտաւազի կամ
Արտաւազի? մատուռն յԱրագածոտն ԱԱ. 158,
Արտաւազայ թ. 120 կուսական գ.ին ձեջ ԱՍ.
287, 289?:

ԱՐՏԱՒԱՆԵԱՆ Թ. 100 գ. Վասպուրականի.
 Արտաւան (յատուկ անուն Հ.Ք. 30) + ւան մասնիկ:
 ԱՐՏ- կը գտնուի նաեւ հետեւեալ անուն-
 ներուն ձեջ, զոր կարելի է ւապահովութեամբ
 մեկնել.

ԱՐՏԱԲՈՅՆ, ԱՐՏԱԲՈՅՆՔ Թ. 111 Վայոց
 ձոր գ.ին ձեջ Օրբեւ. 1, 111, 2, 262, ԱՍ. 97.
 ԱՐՏԱԳԵՏ, ԱՐՏԱՆԳԵՏ Թ. 114 Աղահազէ գ.ին
 ձեջ Օրբեւ. 2, 266, ԱՍ. 266, ԱՐՏԱԳԵՐՔ (սեռ.
 Արտագերից, հյոց. Արտագերս) ամրոց Թ. 175
 Արշարունիք գ.ին ձեջ Եղ. 52, Փաւստ. 129, 170,
 171, Խոր. 218, 222, ԱԱ. 57, յն. Ἀρτάγειρα
 Սորաբոն 529, լատ. Artogerassa ԱմԲ. 27, 12, 5
 եւ 12 (կարդալու է *Artagersa²). Ἀρταγιάρτα
 Պաղում. 949, MAWB. 1873 էջ 179. Ἀρταλέσ-
 (ων) քաղաք Թ. 10 Խորձեան գ.ին ձեջ Պրոկոպ.
 3 էջ 252 de aedif. ԱՐՏԱՄԵՏ տես Վերն էջ 314.
 ԱՐՏԱՇԷՆ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ.ին ձեջ Օր-
 բեւ. 267 եւն.:

¹ Այլուստ ծանօթ է Արտաւազ մը, զոր կարելի
 ըլլար ղնել — աւեստ. asāvāzah-:

² Էջ 490 Ուրբեւէի Ե-Յ-Եւեի ձեջ կը կարդանք.
 Ամփանոսի Artogerassa, յէն զառ՝ Մեղայի բով (3, 102,
 ըստ Պաղումեոսի էջ 949) կայ Artagera: Եթէ Ամփանոսի
 բով Artagersa կարդալու է, ինչպէս կը կարծեմ, այն
 ասան ասի է = հյ. Արտագերս, յգ. հյոց. Արտագերի:

ԱՐՏՈՑ ԳԵՏ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբեւ. 261. արտ. (յոգ. արտ բառին, սեռ. արտոյ)? + քեո = "գեա Արաքի"? — Հմմտ. Արտոյ քեւ զիւղը Ս. Կարապետի մօտ թ. 30 Տարաւն գ.ին մէջ Յովհ. Մամիկ. 38, 39:

ԱՐՔԱՅԻՑ ԳԱՒԱՌ թ. 50 գ. Մոկաց. արտոյ + քեո = :

ԱՐՔՈՒԳԵՏ աւան թ. 114 Աղահէճք գ.ին մէջ Կաղանկ. 266 (ուր ԱՍ. 266 ԱՐՔՈՒՆԱԳԵՏ կը կարդայ), Արտո-քեո (Արքեքեո) տեղի թ. 110 Ճահուկ գ.ին մէջ Օրբեւ. 273, ԱՍ. 280. Արտո-եւն? + քեո:

ԱՐՔՈՒՆԱՇԷՆ գիւղ թ. 153 Չորոփոր գ.ին մէջ Յովհ. Կթղ. 53 = Ասող. 100, ասոր տեղ Վարդանայ քով էջ 70 Արտո-նէտ. արտո-նէտ "արքայական", արտո-նէտ "գալատ արքայից" + շէն. Հմմտ. արտո-նէտ (տաճար Լաստիվ.) "արքունական":

ԱՒԱՆ գիւղ, գիւղաքաղաք Գըւնոյ արեւմտեան կողմը Սեբ. 77, Յովհ. Կթղ. 42, 43, թ. 186 Կոտայք գ.ին մէջ ԱԱ. 292 = ասան:

ԱՒԱՐԱԳԵՏՔ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ Օրբեւ. 268. Ա-ար? (իբր հասարակ անուն = արտ "կողովուտ") + քեո:

ԱՒԱՐԱՅԻ ԳԻՒՂ. թ. 87 Արտազ գ.ին մէջ Փարպ. 203, արտոն Ա-արայրէ Եղեշ. 147 = Ա-արայրեան արտոն Արծր. 79. Ա-ար? (տե՛ս նախորդ անունը) + այր "ծակ":

ԱՒԵՏԵԱՅ ԲԼՈՒԻ Զենոբ 41, Յովհ. Մամիկ. 7 (յառաջ՝ Արեւո- Բլուր անուանուած, տե՛ս վերին). արեոնէտ "ուրախալի լուր" + Բլուր = "բլուր ուրախալի լըոյ":

ԱՒԵՏԵԱՅ ԽԱՉ Յայսմաւորք Ինճիճեանի քով ՀՀ. 416 տեղի թ. 177 Ծաղկոտան գ.ին մէջ? = "խաչ ուրախալի լըոյ":

ԱՒԵՐԱԿԻ ՕՐՐԵԼ. 273 = ԱՒԵՐԱԿԻ ԱՍ. 480 տեղի թ. 110 ճահուկ գ.ին մէջ = --երւի (յգ. --երւի+) "կործանած տեղ": — Հմմտ. ԱՒԵՐԻ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ ՕՐՐԵԼ. 269. --եր "կործանած, կործանումն". վաղ--եր տես վարր:

ԱՒՉ = Օյ տես վարն:

ԱՒՇԱԿԱՆ (ՕՇԱԿԱՆ) բերդ, աւան թ. 180 Արագածոտն գ.ին մէջ Փաւստ. 17 եւն. տես վարն Օշւիւն:

ԱՔԱՂԱՅՈՒ ԿԱՏԱՐ ԲՆԱՐ Վասպուրականի մէջ Արծր. 215. Ա+աղայ? + հարբ "գաղաթ" (չ. օր. աքաղաղի կատար):

ԲԱԳԱՅԱՌԻՃ գիւղ թ. 6 Գերջան գ.ին մէջ Ագաթ. 593, 594, ԲԱԳԱՅԱՌԻՆ, Ե Խոր. 88, ԲԱԳԱՌԻՃ Ասող. 251, այժմ՝ Բեգեաիճ տես վերն էջ 132, ըստ Ագաթ. 594 "ըստ պարթեւերէն լեզուին" է. ք-ի "աստուած" ? Հ.Բ. 113 + --իճ տես վերն էջ 274: Պարսկերէն *Bagayāda- յը (Marquart Untersuchungen z. Gesch. v. Eran 236) հարկ էր որ հայերէնի մէջ *Բագայար ըլլար (բով, եւ ոչ թէ --ով):

ԲԱԳԱՐԱՆ 1. քաղաք եւ ամրոց թ. 175 Արշարունիք գ.ին մէջ Ախուրեան (= Արփա-չայ) գետոյն վրայ Խոր. 118, Յովհ. Կթղ. 80 (Թաւուորանիստ Բագրատունեաց), Ասող. 48, 165, Ինճիճ. ՀՀ. 394—395, յետոյ՝ Բաբրան (տեւ. Բագրանոյ, Բագրնի) ԱԱ. 67, այժմ՝ աւերակք Բագրանի Արփա-չայի վրայ Լինչի աշխարհացոյց, Բեւթ. Globus 64, 201. Չ. գիւղ թ. 183 Կոզովիտ գ.ին մէջ Խոր. 125, Յովհ. Կթղ. 42, Կիր. 29, Ինճիճ. ՀՀ. 447, ԱԱ. 493. ք-ի "աստուած" Հ.Բ. 113 + --ան տես վերն էջ 275 = "Գից կամ աստուածոց տեղի": Խորենացւոյ քով էջ 118 վերնագրին մէջ Բագարան՝ "քաղաք կոչոյ, կը կոչուի, իսկ գլխոյն մէջ կ'ըսուի թէ Երուանդ քաղաքը

Բաղարան կոչեց, «այս ինքն թէ ի նմա յօրինեալ է զկազմութիւն բազնայն»:

ԲԱԳԱԽԱՆՆ՝ (ԲԱԳՈՒԱՆ) աւան, գիւղ թ. 176 Բաղարանի գ. ին մէջ Փաւստ. 176, 192, 251, Ագաթ. 612 («ի պարթեւական լեզուէն² Գիցմանն = Գիցնմանն անդ»), Փարպ, 429, ԽԱԱ. 34, Յովհ. Կթղ. 61, Ասող. 91, Օրբեւ. 1, 108, Ինճիճ. ՀՀ. 406—410, այժմ թրք. Իււ-քիլիսէ՝ Գիաղինի հիւսիսային արեւմտակողմը. Բաբաստուած, Հ.Բ. 113 + մանն = «Գիցաւան»:

Ագաթանդեղոս պարս. Բաբն ուղիղ կերպով հայ. Գիցմով (սեռ. գից) մեկնած է, իսկ Խորենացի անորոշ կերպով մը՝ Բաբնով³, ըստ այսմ ալ Բաբաստուէր Խոր. 158՝ Բաբնաց ասանով Խոր. 146, 269 (= «աւան բազիններու, սեղաններու») մեկնած: — Հմմտ. Արշէ Բաբնան թ. 141 գ.բ:

ԲԱԳՆԱՅԲ մենաստան թ. 178 Շիրակի գ. ին մէջ Կիր. 50, Ալիշան Շիրակ 111. Բաբնն «սեղան» + -յը «ծակ»?: Այս մենաստանն կ'երեւայ թէ Ասողկան քով էջ 270 Բրէնեբ (Բաբնեբ Ինճիճ. ՀՀ. 431 ծան., Ալիշան Շիրակ 111) կը կոչուի?:

ԲԱԳՆԱՅ ԳԵԻՂ յՈւտի կաղանկ. 74 (Պարիզի հրատ. 1, 196) = «գեւղ բազիններու, սեղաններու»:

ԲԱԳՐԵԻԱՆԻ, ԲԱԳՐԱԽԱՆԻ թ. 176 գ. Այրարատայ, գ. ժուարաւ կրնայ Բաբ բառէն ըլլալ: Հմմտ. ԱԱ. 523:

1 Էջ 490 Ուղիւնէն Եւ Յաւելէն մէջ կը կարդանք. Հ.Յ. Բաբաստան, Բաբնան միջին հայերէնի մէջ Pakvan կը հնչուէր, ինչպէս որ լա. Paccvan յամէն 1321 կը ցոյցընէ ԱԱ. 523:

2 Պէտք էր ըլլալ. «ի պարթեւական լեզուի Բաբնան, այս է հայ. Գից մանն»:

3 Նոյնպէս եւ յն. Ագաթ. 73: ἐν πόλει Βαγανάν, ἥτις καλεῖται διὰ τῆς τῶν Πάρθων γλώσσης κωμόπολις βωμῶν.

ԲԱԶՈՒՆԻՔ այս է ԲԱԶԿԵՐՏ Թ. 156 Տաշիր գ.ին մէջ Վարդան 90. Բաշ ? + ունի + մասնիկ (= Բաղ-ացիք) կամ + Էրո (= Բաղէ շինուած?): Բաշ անունն Խորենացւոյ քով էջ 26 (որդին Մանաւազայ) պատմական չէ:

ԲԱԶՄԱՂԲԻՒՐ՝ Պախիր լերանց ճեղքուածներուն մէջ աւան մը (Մանանաղւոյ մէջ տես Վերն էջ 131) Լաստիվ. 103 (վերջէն Խաշ կոչուած Լաստիվ. 104). Բաշ + ալբեր:

ԲԱԶՄԱԾԱԿԲ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբել. 267. Բաշ + ծախ = «ծախաւոր»:

ԲԱԶՈՒԶՈՐ կողմն Թ. 183 Կոզովիտ գ.ին մէջ Ղեւոնդ 7, ԱՍ. 491, 495, 508. Բաշ (տես. Բաշ ?) + յո = «հովիտ Բաշ»:

ԲԱԼԱԽԱՍՏԱՓ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ ԱՍ. 39. Բալախ ? + ալ «գաշա»:

ԲԱԼԱՀՈՎԻՏ, ԲԱԼԱԽՈՎԻՏ եւն Թ. 13 գ. Զորորդ Հայոց տես Վերն էջ 142. Բալախ եւն ? + հովի: Այս գաւառին մէջն էր Բալաւամբոցն Ինճիճ. ՀՀ. 46, Ասող. 264 տես Վերն էջ 142: Եթէ գաւառն իւր անունն այս ամբոցէն առած ըլլար (Ինճիճ. ՀՀ. 46), պէտք էր կոչուիլ *Բալաւայ հովի, *Բալաւայովի կամ *Բալաւովի, *Բալաւի:

ԲԱՂԱՍԱԿԱՆ (բաշու քաղաքին) Աղուանից մէջ ԽԱՂ. 606 պարսկերէն է = *dašt i balāsakān*, արար. *balāsajān* Balađuri 203, հմմտ. հայ. Բալասիճ + «Բաղասացիք», Փաւստ. 15, 17, կազմուած նման հայ. Արարչութիճ + անուան՝ Արարչութիճ, Մարբարա Երանշ. 120:

ԲԱԿ ԳԻԼՂ Թ. 92 Ճուշ գ.ին մէջ Մտթ. Ոււհ. 40, Սմբատ 39 = Բախ «գալիթ»:

1 Ասիէ նաեւ նոր հայ. Pazachbur ընդ մէջ Բաբերդի եւ Սպերի Streeker ZGE. 4, 1869, տես. VIII = հին հայ. *Բաղալբեր:

ԲԱԿԵԱՐ ամրոց ճուաշ գ.ին մէջ Ասող. 90 = Բալեար հաւաքական յոգնակի Բալե = "գաւիթներ", նոր հայ. ԲԱԿԵՐ գիւղ Ակնայ Ինճիճ. նոր Հայ. 308:

ԲԱԿԱՓՈՐ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբեւ. 264. Բալե + Գր = "ձորագաշա":

ԲԱԿՈՒՐԱԿԵՐՏ աւան թ. 108 Մարանդ գ.ին մէջ Խոր. 137. "Ի Մարինդ... յաշխարհին Մարայ, Արծր. 56, Ինճիճ. ՀՀ. 511. Բալե + Գր (յատուկ անուն. զ. օր. Փաւստ. 21, Կորին 25) + Կեր = "Բակուրէ շինուած":

ԲԱԿՈՒՐԻ ՎԱՆՔ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ Օրբեւ. 269 = "Բակուրի վանք":

ԲԱՀԻԶԱԶՈՐ տեղի թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբեւ. 268, ԱՍ. 255. Բալե + Գր = "Գրաբանդ":

ԲԱՂԱԲԵՐԴ ամրոց թ. 118 Չորք գ.ին մէջ Օրբեւ. 1, 51. 2, 272, ԱՍ. 294. Բալե + Կեր = "Գրաբանդ":

ԲԱՂԱԿՈՒ ԲԱՂԱԿՈՒ "շինէ (այս ինքն Բաղակ) գլխին Բաղակու ամրոց, որ կոչի Բաղակի քար. եւ ամրացուցանէ զերբզն եւ կոչէ Բաղակի քար" Օրբեւ. 1, 52. 2, 79:

ԲԱՂԱՆՈՒՍ թ. 158 գ. Փայտակարանի. Բաղան ? + Կեր = "Գրաբանդ":

ԲԱՄԲԱԿԻ ԶՈՐ թ. 156 Տաշիր գ.ին մէջ Վարդան Աշխարհ. 424, Ինճիճ. ՀՀ. 363, նոր Հայ. 28, 280. Բալե + Գր (գժուարաւ = Բալե + Գր) + Կեր = "Բամբակի ձոր": Հմմտ. Բալե + Գր ԱՍ. 116:

ԲԱՅԲԵՐԴ Խոր. 115, τὸ Βαυβερδὼν χαλοῦμενον (φρούριον) Պրոկոպ. 3, 253 de aedif., վրաց. Բայբերդի Իսպիրա գետին վրայ Brosset Description 126—127, Ինճիճ. նոր Հայ. 95, 401, այժմ՝ Բայբուրդ Ճորոխ գետին վրայ. հայ. Բերդ բառով բարդուած:

ԲԱՌԻԼՈՎԻՏ Թ. 77. գ. վասպուրականի տես Վերն էջ 214. հովիտ բառով բարդուած :

ԲԱՐԳՈՒԹԱՂԵ տեղի Թ. 120 Կուսական գ.ին մէջ Օրբել. 271, ԱՍ. 287. Բարդո? (Բարդ սովորաբար = "դէզ" եւն) + Բաղ տես Վերն էջ 278:

ԲԱՐԿՈՒՇԱՏ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ, բերդ Օրբել. 1, 52. շարէ "ուրախութիւն" էջ 282? : Կիպերա Բարկուշեա մ'ալ կը նշանակէ Կուրի արեւելակողմը Շիրուանի մէջ :

ԲԱՐՉԻՇԻՆ տեղի Թ. 111 վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 261. Բարշի? (Բարշ = "բարձ, պատիւ, աստիճան") + Շի :

(ԲԱՐՉԻ ԲԵՐԳ Կիլիկիոյ մէջ Ինճիճ. Նոր Հայ. 364.)

ԲԱՐՉԻ ՀԱՅԲ Հայկական նահանգ տես Վերն էջ 67.

ԲԱՐՉԻԱՐՈՒՂ (-ԲՈՂ) ամուր տեղ եղել. 52. Բարշի + Բաղ? :

ԲԱՐՉԻԱՇԻՆ տեղի Թ. 120. Այլախ գ.ին մէջ ԱՍ. 209 = Բարշիաշի "բարձր շինուած" :

ԲԱՒԱՅ ՉՈՐ ԳԻՂ Թ. 178 Շիրակ գ.ին մէջ Ասող. 188. Բաւայ (յոգ. սեռ. Բաւ+? ուղղականի մը) + յոր : — ԲԱՒ անունով տեղ մը կը յիշէ Ինճիճ. Նոր. Հայ. 191 Տարաւնոյ մէջ. Բաւ անհոլով բառը կը նշանակէ "վախճան, չափ, սահման" :

ԲԵՐԱՆ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբել. 264, ԱՍ. 38. Բերան բառն է :

ԲԵՐԳ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ ԱՍ. 38, Թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ ԱՍ. 245, աւազականոյ մը Օրբել. 1, 275 = Բերդ "ամրոց", Աօկէ՝ ԲԵՐԳԻ ԳԻՂ Սիւնեաց մէջ Օրբել. 1, 218, ԱՍ. 81 = Բերդ + "ամրոցք" ԲԵՐԳԱՅ ՓՈՐ Թ. 163 գ. Տայոց տես Վերն էջ 243 = "ձոր բերդերու" :

ԲԵՐԳԻԿ տեղի թ. 109 Երնջակ գ.ին մէջ
 Օրբեւ. 2, 272, թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ ԱՍ.
 275, թ. 179 Վանանդ գ.ին մէջ ԱԱ. 107.
 Բերդ + ի՛: նուազական մասնիկ: — ԲԵՐԳԻՎՈՒՆ-Բ
 գիւղ թ. 176 Բաղրեւանդ գ.ին մէջ Փարպ. 176,
 յոքնակի *բերդի՛ի. *ԲԵՐԳԻՎ-Բ, սեռ. ԲԵՐԳԻ-ոյ
 (կամ ԲԵՐԳԻ-նոյ ԱԱ. 352 ԲԵՐԳԻ-նոյ ուղղականէ
 մը) գիւղ թ. 187 Մաղաղ գ.ին մէջ Յովհ. Կթղ.
 53: նոր հայ. ԲԵՐԳԻ՛ խարբերգի հիւսիսակողմը,
 Արածանույ = Մուրադ-սուի հիւսիսային ակին
 վրայ՝ հին հայ. *ԲԵՐԳԻ-ի կամ *ԲԵՐԳԻ՛ի Ինճիճ.
 նոր Հայ. 227: Ուրիշ երկու ԲԵՐԳԻ-ի տե՛ս Ինճիճ.
 անդ 143, 191: Ասկէ նաեւ արդի հայ. ԲԵՐԳԻ-ի բնի
 ճորտի վրայ = հին հայ. *ԲԵՐԳԻ-ի բնի?, նոյն-
 պէս ԲԵՐԳԻՎԱՆԵՐԻՉ Օրբեւ. 1, 250?, ԲԵՐԳԻ-
 ՄԱՅՐ Օրբեւ. 262? (մայր = 1. մայր եւ 2. մայրի.
 մայրի իմաստով չի յարմարի), ԲԵՐԳԻՎՈՒՐ
 (-ՎՈՐ) Տրտու գեաին վրայ Կաղանկ. 239, 277,
 Կիր. 100?:

ԲԵՐԳԻՎԱԹԱՂ աւերակք բերդի մը թ. 111
 Վայոց ձոր գ.ին մէջ ԱՍ. 172. տեղի Աշտարակայ
 մէջ (Արազածօտն) ԱԱ. 185. ԲԵՐԳ + Բաղ:

ԲԵՐԳԻՎԱՉՈՐ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ
 Օրբեւ. 265, թ. 114 Աղահէճք գ.ին մէջ ԱՍ.
 270 (Թըք. Գալէ-տերէսի). ԲԵՐԳ + յոր: Չանա-
 զանեղու է ԲԵՐԳԻ-ի (տարբ. Ընթերց. ԲԵՐԳ-ի)
 թ. 123 գ. Արցախի. տե՛ս վերն էջ 227:

ԲԵՐԳԻՎԱՏԱԿ տեղի թ. 120. Այլախ գ.ին
 մէջ ԱՍ. 261. ԲԵՐԳ + Ի՛ «արմատ, հիմն, յա-
 տակ», = «բերդի ստը»: Հմմտ. Թըք. Գալէ-տիպի
 = հայ. ԲԵՐԳԻ-ի թ. 187 Մաղաղ գ.ին մէջ
 ԱԱ. 360:

1 -ի՛. սեռ. -ի՛ն, յոք. ուղղ. -ի՛նոյ կամ -ի՛նոյ.
 սեռ. -ի՛նոյ կամ -ի՛նոյ:

ԲԶՆՈՒՆԻՔ Թ. 38 Գ. տես վերն էջ 194:

ԲԻՒՐԱԿԱՆ փոքրիկ ամբոց Յովհ. Կթղ. 182, 183 Թ. 180 Արագածոտն գ.ին մէջ ԱԱ. 156—157. Բէւր «տասն հազար» + «կան մասնիկ?»:

ԲԻՒՐԱԿԱՆ Թարգմանութիւնն է արդի Թրք. Պէնիէօի, հին հայ. Սրմանց լերան արդի անունն. տես վերն էջ 184:

ԲԼՈՒՐ տեղի Թ. 110 Ճահուկ գ.ին մէջ Օրբել. 272, գիւղ Թ. 181 Ճակատք գ.ին մէջ ԱԱ. 126 = Բււր փոքրիկ լեռնակ, նոյն անունն է նաեւ Plur (արդի հնչմամբ) ընդ մէջ Բաբերդի եւ Երզնկայի Լինչի քարտեղին վրայ, Strecker ZGE. 4, 1869 տխա. Գ., Կարնոյ արեւմտեան կողմը Կինէ 1, 131: Ասկէ՛ ԲԼՐԱԿ գիւղ Թ. 83 Անձեւացիք գ.ին մէջ Արծր. 212 = Բււր «փոքր բլուր» — Ուրիշ Բււր մը՝ գիւղ Թ. 176 Բագրեւանդ գ.ին մէջ (ուր Ս. Սահակ վահճանեցաւ) Փարպ. 103, Խոր. 270, Կորեան յետնագոյն Խմբագրութեան մէջ 41 «գեւղն Բլուր», կ'ըսուի, իսկ հնագոյն Խմբագրութեան մէջ (Վենետ. 1894) 41՝ «գիւղ Բլւրոց», ուրեմն ուղղականը Բլւրոց, որ Բււրի հետ (յբ. բլուրք, սեռ. բլրոց) չի համաձայնիր: — ԲԼՈՒՐՍ գիւղ Թ. 9 Կարին՝ գ.ին մէջ Լաստիվ. 85. յետնագոյն լեզուի հայցականն իբր ուղղական գործածուած (տես վերն էջ 291), ուրեմն Բլւրի տեղ = «բլուրներ», Ըստ ԱԱ. 23 այժմեան Բլուրն է Թ. 171 Բասեան գ.ին մէջ, Ինձիձ. Նոր Հայ. 91, Թրք. Թեմէ՛նէ՛ = «փոքրիկ բլուր»:

ԲՆՈՒՆԻՔ տեղի Թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբել. 1, 274. 2, 260 տես վերն էջ 283:

ԲՈՒՐԱԲԵՐԴ տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ ԱՍ. 98. Բււր «կլոր, ամբողջ» + Բեւր = «կլոր բերդ»:

1 «Հասեալք ի գաւառն Կարնոյ մերձ ի գիւղն որ կոչի Բլուրս», Լաստիվ. 85:

ԲՈՒՂՈՐԱՊԱՀԱԿ Թ. 171 Բասեան գ. ին մէջ
(²ուր Մուրց եւ Երասխ խառնին) Սեբ. 34, ԱԱ.
25 (պահականոց մը). Բուր «կլոր, ամբողջ, + ար-
հայ՝ «պահապանք, պահականոց», ՀԲ. 217:

ԲՈՒՂՈՐԱՔԱՐ Օրբել. 2, 37, Թ. 115
Ծղուկք գ. ին մէջ ԱՍ. 247. Բուր + ար = «կլոր
քար»:

ԲՈՂԱՇԷՆ Օրբել. 1, 224, ԱՍ. 68 Թ.
112—113 գ. ին մէջ. Բուր? + շէն «գիւղ», ԲՈՂ.
ԲԵՐԳ ամրոց Թ. 171 Բասեան գ. ին մէջ Փարպ-
447, ԱԱ. 18. Բուր? + Բերք:

ԲՈՂՈՏԻՋՈՒՐ տեղի Թ. 120. Այլախ գ. ին
մէջ Օրբել. 261. սեռ. Բուր? + Ընդ:

ԲՈՆԱԿՈՒ տեղի Թ. 115 Ծղուկք գ. ին
մէջ Օրբել. 260. ԲՈՆԱՎԷԺ (շահաստանն Բոնա-
վեժի) Այրարատայ մէջ Փարպ. 367, ԱԱ. 442.
Բուր «կուսի» + ին տեղ վերն էջ 280 եւ վէժ
էջ 285, հմմտ. արմ. վէժ: Ասկէ նոր հայ. Բոնաշէն
գիւղ 10 ժամ հեռու Մշէն Ինճիճ. նոր Հայ.
190?:

ԲՐԱՍՏԻԿ Երզնկայի քով Strecker ZGE. 4,
1869 տխա. Գ. արար (արգի հայ. Բուր) «ա-
րուարձան», ՀԲ. 375 + ին նուազական մասնիկ:

ԲՐԳՆԵՐ տեղ վերն Բուրնար: — ԲՐԳՆԻԿ,
ԲՐԲՆԻԿ գիւղ Սեբաստիոյ քով Ինճիճ. նոր Հայ.
288. Բուրն «աշտարակ», բառէն?:

ԲՐՏԻ ԱՅՐՔ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի
գ. ին մէջ Օրբել. 264, ԱՍ. 72 = անապար Բուրն
Այրեւոյ ի Գեղամ կաղանկ. 222. Բուր «կաւա-
գործ» + ար = «կաւագործի այր ծերպ»:

ԳԱԲԵՂԵԱՆՔ Թ. 172 գ. տեղ վերն էջ 248:

ԳԱԳԿԱԿԵՐՏ տեղի Վասպուրականի մէջ
Արժր. 256. «անուանեաց (Գագիկ) յանուն իւր
զձեռակերան Գագիկերա» (իւր 900ին). =
«Գագիկէ շինուած»:

ԳԱԶԱՆԱԾԱԿԻ տեղի թ. 172 Գաբեղեանք
գ.ին մէջ Ասող. 79, վարդան 81. քաղաքն «վայրենի
անասուն» + թուի «որջ», = «Գազաններու որջ»:

ԳԱԶՐԻԿԵԱՆ թ. 103 գ. վասպուրահանի.
Գաղբի՛ յատուկ անուն էղիշ. 58, 77 եւն + եան
մասնիկ էջ 277:

ԳԱՅԼ գետ թ. 4 Եկեղեաց գ.ին մէջ Ա-
գաթ. 49, 591 տես վերն էջ 130 = քաղա: Հմմտ.
Αύχος առ Benselerի Wb. der griech. Eigen-
namen. Երկրորդ Գայլ գետ մ'ալ (տես վերն
էջ 67, 137) կը յիշէ ԽԱՍ. 30 իբրեւ Հայոց
գլխաւոր շարս գետերէն մին. Եփրատ, Երասխ,
Գայլ (գէպ ի հարաւ կ'ընթանայ) եւ Ակամպոսիս
(Ճորոխ): Այս Գայլով հասկըցուածն է Լիճիկ-
կեղի-Փերի-սու որուն միջին ընթացքին վրայ էր
(Գ. Հայոց) թ. 10 Խորձեան գ.ը: ԽԱՍ. 30 Գ.
Հայոց մէջ Գայլ կ'անուանէ այս գետը, զոր
ԽԱՍ. 30 Բարձր Հայոց մէջ Գայլ անուանած էր,
իբր այն թէ այս երկուքն իրարմէ տարբեր գետեր ըլ-
լային: Բայց իրողութիւնն ասանկ չէ: ԽԱՍ.ի քով
էջ 30 խնդիրը Լինչի քարտէսին Kighi-suhն վրայ
է, որ կարնոյ հարաւակողմէն բղխելով՝ կեղի-Խոր-
ձեանէն կ'անցնի եւ այժմեան Պիտակի եւ Բեր-
գեկի միջեւն՝ Մուրագ-սու — Արածանի կը թափի:
Կ'երեւայ թէ այս գետն անուան կողմանէ նոյն
է nahr ad-dib «Գայլ-գետ, ըսուածին հետ
(Ibn Serapion JRAS. 27, 13), որ Qāliqalāji
(կարնոյ) մօտերը լեռնէ մ'ելլելով՝ Շիմշատ քա-
ղաքէն վեր՝ Արսանաս (Արածանի) կը թափի: Եթէ
ուղիղ է այս ըսուածն, եւ Սիւնկիւս — Աք-սու
— Խողատ-սուի հետ նոյն է Սալգիտ գետն որ
Մեղուր լեռնէն դալով Շիմշատէն եւ մերձակոյ
լեռներէն քիչ մը վար Արածանոյ հետ կը խառ-
նուի (Ibn Serapion անդ), այն ատեն Շիմշատ —
Աշմուշատ Խարբերդի հիւսիսակողմն եղած պիտի
ըլլայ: Բայց հմմտ. Տոմաշէկ կիպերտի հանդիսին

առթիւ հրտ. գրութեան մէջ էջ 138 եւ վերն բսուածք:

ԳԱՅԼԱԽԱՉՈՒՏ լեռ մը, յառաջ Պախիբ բսուած, Թ. 5 Մանանաղի? Գ.ին մէջ Լաստիվ. 103, Ինճիճ. ՀՀ. 23. Գայլախալ «կայծքար» + «-ր մասնիկ» = «կայծքար ունեցող»:

ԳԱՅԼԱԿԱԼ տեղի Թ. 110 ճահուկ Գ.ին մէջ Օրբեւ. 273, ԱՍ. 480 (Գայլախալ Բրոսէ). Գայլ + Կալ? (Կալ սովորաբար = «կասեցու տեղ», Կալ = «կաթիլ»):

ԳԱՅԼԱՏՈՒՔ քաղաք, Սերէոսի քով 76 ընդ մէջ Անգղի (Ծաղկոտան Գ.ին մէջ տես վերն էջ 302) եւ Երզնայի յիշուած, լիճ Գայլախալ (սեռ. Գայլատուայ) Խոր. 141, ԽԱՎ. 611, Թ. 183 Կողովիս Գ.ին մէջ ԱԱ. 491—492. Գայլ + Կալ էջ 286?:

ԳԱՅԼՈՅ ՎԱՆՔ տեղի Թ. 115 Ծղուկք Գ.ին մէջ Օրբեւ. 2, 260 = վանք գայլերու:

ԳԱՅԼՈՒՉՈՐ մենաստան Թ. 111 Վայոց ձոր Գ.ին մէջ Վարդան Աշխ. 422 = Գայլախալ, Գայլախալ եւն ԱԱ. 130. Գայլ? + Կալ:

ԳԱՆՉԱԿ քաղաք (Ար) շակաշէն Գ.ին մէջ Կաղանկ. 265, Աղուանից մէջ Կիր. 117, Հայոց մէջ Մաթ. Ուրհ. 286, այժմ Գանջա կամ Գէնջէ = Jelisavetpol (Elizabetpol). Գանջա՛ տեղի Թ. 106 Գողթն Գ.ին մէջ ԱՍ. 320—321, տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր Գ.ին մէջ ԱՍ. 98, 180, Օրբեւ. 2, 102, Թ. 112 Գեղարքունի Գ.ին մէջ ԱՍ. 38, 42. Գանջա՛ (Գանջա՛ Ղեւոնդ 134) գլխաւոր քաղաք Ատրպատականի Պարսից եւ Հայոց սահմանին վրայ, պրս. Ganjak, Ganja, յն. Γάντζα եւն. Հ.Ք. 33—34. Հայ. Գանջ = պրս. ganj «մթերք ընչեց», Հ.Ք. 126:

ԳԱՆՉԱՂԱՆՏԱՌ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի Գ.ին մէջ Օրբեւ. 263 (այժմ Գանջա՛ ԱՍ. 42?). Կալախալ բառով բարդուած:

ԳԱՆՉԱՍԱՐ մենաստան Արցախի մէջ Խո-
խանաբերդի հանդէպ, լերան մը վրայ կիր. 146,
Վարդան 153, Վարդան Աշխ. 414, Ինճիճ. ՀՀ.
314. քանի? + «-ը «գաղաթ»:

ԳԱՆՉԱՓԱՐԱՆՈՒ ՎԱՆՔ Սիւնեաց մէջ
ԱՍ. 21, Ինճիճ. ՀՀ. 300, Կոր Հայ. 272. քանի?
+ քորի:

ԳԱՌՆԱԿԵՐ գիւղ թ. 112 Գեղարքունի
գ.ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 273, ԱՍ. 39 չի կրնար
քան «գառնուկ» + քի «ուտող» («Գառն ու-
տող») ըլլալ:

ԳԱՐԴՄԱՆԱՉՈՐ = ՉՈՐՆ ԳԱՐԴՄԱՆԱՅ
եւն = թ. 150 գ. Ուտույ. «ձոր Գարդմանի»:

ԳԵՂԱՄԱՐԱԿ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին
մէջ Օրբել. 265. Գեղամ տեղւոյ անուն («Տոթի
Գեղամայ» Խոր. 122', Ատող. 259) + քա-
«գաւիթ» = «Գեղամայ գաւիթ»:

ԳԵՂԱՄԱՇԷՆ Ինճիճեանի քով ՀՀ. 457,
ԱԱ. 359 Յովհ. Կթղ.էն 191 յատուկ անուն չէ,
այլ թ. 187 Մաղաղ գ.ին մէկ վերագիրն («զկող-
մամբ գեղամաշէն գաւառին Մաղաղայ») եւ կը նշա-
նակէ «Գեղամէն հատուածեալ»: Հմմտ. Խոր. 29'
Գեղամ կը շինէ Գեղափն, որ վերջէն Գառնի կո-
չուեցաւ: Գառնի քաղաքը Մաղաղ գ.ին մէջն էր:

ԳԵՂԱՐԴԱՍԱՐ ԱԱ. 334, ԳԵՂԱՐԴԱՉՈՐ
335, ԳԵՂԱՐԴԱՅ ՎԱՆՔ 336 Գառնիէն 10 քի-
լոմ. դէպ ի հիւսիս-արեւելք թ. 187 Մաղաղ
գ.ին մէջ, յառաջ այս վանքին մէջ պահուած սուրբ
քիչարդէն (հ. զեղարդն, սեռ. զեղարդեան, յեա-
նագոյն ձեւը՝ զեղարդ կամ Kieyart: Globus 63,
372) անունն առած Վարդան Աշխ. 420, ԱԱ.
338: Վանքիս հնագոյն անունն էր Այրէ վանք + տես
վերն էջ 301:

1 Ըստ այսմ նաեւ անձի անուն խորենացւոյ քով
13, 28 (նախապատմական ժամանակի մէջ):

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ Թ. 112 Գ. Սիւնեաց տե՛ս վերն էջ 225, նաեւ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ ԱՍ. 274, «Ծովն Գեղամայ», Խոր. 122 Գեղարքունի գ.ին մէջ, Գեղ լեռք Գեղարքունեոյ մէջ Խոր. 28, Սուա-Սեր. 7, Յովհ. Աթլ. 181, ԱՍ. 26 աշխարհագրորէն իրարու կը վերաբերին, իսկ ստուգաբանօրէն չեմ կրնար զատնք իրարու հետ միացնել, որչափ ալ ամէնուն մէջ քեր- գանուի: Խոր. 28 այս ամէն անունները բնականապէս առասպելական Գեղ-ձէ անունէն յառաջ կը բերէ:

ԳԵՆԵՆԱԹԱՂՔ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբել. 267 (= ԳԻՆԵԹԱՂՔ? ԱՍ. 271). ԳեՆէ? + Բեղ- + տե՛ս վերն էջ 278:

ԳԵՏՔ ԱԵԱՆ (կը գտնուի միայն հայցականն՝ «ի Գետս աւան») Թ. 92 ճուաշուտ գ.ին մէջ Արծր. 253 = քեր+ «գետեր» (հայ. «գետ»):

ԳԵՏԱԲԱԿՔ, սեռ. Գեթ-թ-ի-ո-ց Վարդան 144, հայ. Գեթ-թ-ի-ն անդ 138; Գեթ-թ-ի-ն քերթ-ոյ կիր. 31 Թ. 150 Գարգման գ.ին սահմանին վրայ Ինճիճ. ՀՀ. 339, այժմ Գետաբեկ տե՛ս վերն էջ 233. Գեթ-թ-ի տեղի Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբել. 265. քեր+թ-ի = «գետագաւիթ»,?:

ԳԵՏԱԹԱՂ Թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ ԱՍ. 220. քեր+Բեղ տե՛ս վերն էջ 278:

ԳԵՏԱԿԻՑՔ վանք մը կիր. 73 (ոչ շատ հեռու Գեթի վանէ Թ. 153 Չորովոր գ.ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 515, 357). Գեթ-ի-ոց տեղի Թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբել. 260, ԱՍ. 208. քեր+ի-ոց «կցորդ», կամ քեր+ «միացում», ուստի կամ «նոյն գետոյն կից»՝ կամ «միացում գետոյ» (հմմտ. լատ. ad confluentes = Koblenz):?

ԳԵՏԱԿՆ տեղի Սեւան կղզոյն մօտ Օրբել. Ինճիճեանի քով ՀՀ. 276 = Գեթ-ի-ոց Օրբել. 2,

1 Հմմտ. Ինճիճ. ՀՀ. 515 «Գետիկ վանքն, որ եւ կից էր գետոյն Ազատեոյ»:

203 (Օրբելեանի Պարիզի հրատարակութեան համեմատ) . կը պակտի ԱՍ.ի ցանկին մէջ . քեր + ան «աղբիւր , կամ ան մասնիկ էջ 272?» :

ԳԵՏԱՄԷՉ գիւղ Սիւնեաց մէջ Օրբել . 1, 227, ասկէ՝ նաեւ ԱՍ . 61 (Գեղարքունոյ եւ Սոթքի տակ) . քեր + Եջ «մէջտեղ» , ուստի «գետոյն մէջտեղը» , հոս՝ «տեղի ընդ մէջ երկուց գետոյ» : Հմմտ . քեր + Եջ Օրբել . 1, 110 :

ԳԵՏԱՎԱՆԱՅ ԾՈՎԱ Սիւնեաց մէջ Օրբել . 1, 227, ԱՍ . 61 . քեր + Էան :

ԳԵՏԵԶՐ գիւղ Մոկը նահանգին մէջ «հանգէպ . . . Առուանից ձորոյ (Թ . 47 գ.ին մէջ) կէս ժամաւ հեռի ի նմանէ , ի միւս կողմն գետակին» , Ինճիճ . Նոր Հայ . 162 = քեր + Էր «գետակին» :

ԳԵՏԻԿ գիւղ Թ . 178 Շիրակ գ.ին մէջ Սեբ . 74, Ալիշան Շիրակ 161 . վանք կայեան գ.ին մէջ (= Թ . 153 Չորսփոր գ.ին մէջ) Ալստեու գետոյն վրայ կիր . 79, 107, 111 (տեա . Գեակայ) . տեղի Թ . 111 վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբել . 261, ԱՍ . 108 . քեր + Էլ նուազական?» :

ԳԵՒԵԶՄԱՆԲ «բլուրն , ուր անկաւ Բէլ» , Հայոց ձոր գ.ին մէջ Խոր . 25, Ինճիճ . ՀՀ . 200 . քեր + Էն բառը :

ԳԵՒԳ աւան՝ Փաւտ . 253 պիտի բլայ = քեր + Էն : Այս տեղն կապակցութեան նայելով Թ . 176 Բաղբեւանդ գ.ին մէջ բլայու է՝ Բաղաւանի մօտերը . բայց ոչ Ինճիճեան եւ ոչ Ալիշան կը նշանակեն այս անունը , քեր + Էն այստեղ հասարակ անուն ըմբռնելով եւ Բաղաւան անունն ընծայելով : Այս պարագային Փաւտտոսի բնագրին ան բառը ջնջել հարկ կ'ըլլար :

ԳԵՒՂԻԿ գիւղ Թ . 167 Ոքաղէ գ.ին մէջ Փարպ . 443 . Թ . 92 Ճուաշ գ.ին մէջ Արծր . 260 . քեր + Էլ մասնիկ :

1 «Ըստ Գեղն աւան ի դուրս ելանէր» :

ՍՈՒՐԲ ԳԻՈՐԳ տեղի թ. 114 Աղահէճք
 Գ.ին մէջ Օրբեւ. 266: Յայանապէս եկեղեցիէ
 մ'առած իւր անունն:

ԳԻՆԱԿԱՆ ԳԵՏ տեղի թ. 120. Այլախ
 Գ.ին մէջ Օրբեւ. 261 (Ուռապան գետի հետ
 յիշուած), Օրբեւ. 1. 209, քէն? կամ քէնէ? +
 ասիան մասնիկ + քէն:

ԳԻՆՈՅ ԲԼՈՒՐ լեռ Երասխայ հարաւա-
 կողմը (աջ ափին վըայ եւ հանգէպ Գրււնոյ) Արծր.
 300, 301, Արծր. անդ կը մեկնէ «գինւնոյ բլուր»:
 Հմմտ. Գինոյ քէն (նաեւ Գինեքոյն քէն ԱԱ. 461),
 որ Ակոռիի մտաերէն Մասիսէն կու գայ եւ
 Երասխ կը թափի ԱԱ. 461 եւ քարտէզ: Բայց
 այս մեկնութիւնը յեանազոյն ժամանակէ է, վասն
 զի Խորենացոյ ծանօթ չէ («զակամբք Գինայ»,
 ուղղականը՝ Գին կամ Գէն?):

ԳԻՇԵՐԱՍՏՈՐ Օրբեւ. 2, 236 «չինէ եկե-
 ղեցի մի Գիշերաձոր անուն» քէնէր + յոր «ձոր
 գիշերան?»: Բրոսէ կը թարգմանէ «Գիշերաձոր
 բուռած տեղ մը որ «գոյնզգոյն ապակի» կը նշա-
 նակէ (Histoire de la Siounie 268): Գիշեր-ին
 այս իմաստն ինծի ծանօթ չէ: Ինծիճեան եւ ԱԱ.
 Գիշերաձոր անունը ցանկին մէջ չեն նշանակեր:

ԳԻՍ, սեռ. Գինոյ գիւղ յՈւտի կաղանկ.
 8, 70, 71, 170, 171, 175, 218 քէ բառէն չէ:

ԳԼԽՈՅ ՎԱՆԻԹ թ. 124 Մեծկուանք Գ.ին
 մէջ կաղանկ. 169, 174, 186, Վարդան 68.
 քէնէ եւ վան + «Գլուխի վանք»?:

ԳՆԳԱՇԻՆ տեղի թ. 116 Հաբանդ Գ.ին
 մէջ Օրբեւ. 267, ԱՍ. 255. քէն «գնդակ,
 վաշտ»? (Հ.Բ. 130) + չէն: Հմմտ. Գոնդակ-
 վանք + վանք թ. 109 Երնջակ Գ.ին մէջ ԱՍ. 315:

ԳՈԳՈՎԻՏ ահա կ'գոյնի:

ԳՈԹԱՍՏՈՐ (վերին եւ ստորին) տեղի թ.
 120. Այլախ Գ.ին մէջ Օրբեւ. 261, ԱՍ. 209.

1 Եթէ քէնէ + ասիան ըլլար, ասկէ *քէնէ + ասիան կը ծագեր:

գո՞ւ? + յոր: Հմմտ. Գո՞ւրաւոր ԱՍ. 210. գո՞ւ?
+ +ւոր:

ԳՈՂԱԹԱՓ ԱՍ. 215 (Թ. 115 Ծղուկք
գ.ին մէջ). գո՞ւ + իւր?:

ԳՈՂԹՆԱՍՏԱՆ Արծր. 300. Գո՞ւնն Թ.
106 գ. վասպուրականի + ասորա՞ն: Հմմտ. «տունն
Գողթանն» «տունն = երկիրն Գողթանն» («առ ոստ
տանն Գողթանն») Կորիւն 15:

ԳՈՂՈՑ ԱԳԱՐԱԿ տեղի Թ. 113 Սո՞թք
գ.ին մէջ Օրբեւ. 265, ԱՍ. 64. գո՞ւ (յք. սեռ.
գողոց) + ագորա՞ն = «գողերու արտ»: — Գողոց
աղբէ՛ր Յովհ. Մամիկ. 39 (տեղի Թ. 30 Տարաւն
գ.ին մէջ) = «գողերու աղբիւր»:

ԳՈՄՔ տեղի Թ. 111 վայոց ձոր գ.ին մէջ
Օրբեւ. 263. Թ. 112 Գեղաբքունի գ.ին մէջ
Օրբեւ. 264. Գո՞՛՛ Բաղիշոյ արեւմտակողմն Ինճիճ.
Նոր Հայ. 174, Խարբերդի քով անդ 237, Խար-
բերդի արեւելակողմը, Պիստեկի հարաւակողմը
Hausknecht-Kiepert Routen im Orient = գո՞՛՛ +
«ախտաներ»: Հմմտ. ԳՈՄԵՐ ԱՍ. 209 (Ծղուկք
գ.ին մէջ), Ինճիճ. Նոր Հայ. 78 (Բարբերդէն
1½ օր հեռու), ռամկական յոքնակի գո՞՛՛
բառին:

ԳՈՄԿՈՒՆՔ գիւղ Թ. 30 Տարաւն գ.ին մէջ
Փաւստ. 123. *գո՞՛նն նուազականի մը յոքնակին՝
գո՞՛՛ բառէն:

ԳՈՄԱԶՈՐ 1. գիւղ Սիւնեաց մէջ Օրբեւ.
1, 218, ԱՍ. 81 (Թ. 112—113 գ.ին մէջ). 2. աւան
Թ. 171 Բասեան գ.ին մէջ Ասող. 144, ԱԱ. 30,
Ինճիճ. Նոր Հայ. 88. գո՞՛՛ + յոր: ԱԱ. կը յիշէ
Գո՞՛՛-յոր մ'ալ Թ. 179 վանանդ գ.ին մէջ էջ 78
եւ Գո՞՛՛-յոր մ'ալ Թ. 188 վարաժնունիք գ.ին
մէջ էջ 282:

ԳՈՒԿԱԿԱՆ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ
Օրբեւ. 269 Գո՞-ն? + ա՛նն մասնիկ. Գո՞-ն-ա-նն՛

տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբեւ. 264, ԱՍ. 64. Գ.՝-ի? + ս-ին՝ տե՛ս վերն էջ 274:

ԴԱԼԱՐԻՆՔ տեղի թ. 110 ճահճուկ գ.ին մէջ Օրբեւ. 273, ԱՍ. 480 (Դ-ւարի՛ + Բրոսէ). ԴԱԼԱՐԻՔ գիւղ թ. 41 Ապահոսնիք գ.ին մէջ Փաւսա. 52, որ ածուղով կոչըցած Տիրան թա- գաւորէն Աճ-ը կոչուեցաւ (տե՛ս վերն էջ 296). Դ-ւար «կանաչ», Դ-ւարի՛ «կանաչեղէն», յ.թ. Դ-ւարի՛ + = «կանանչներ»:

ԴԱՅԵԿԻՔ Օրբեւ. 2, 239, ԱՍ. 168. Դ-յե-ի՛ «սանառ» + ար: ԱՍ. 168 կը ներկայա- ցընէ Դ-ե-ի՛ի՛ + ար աարբեր բնթերցուածն եւ կը վնասէ արդի Ծձ-ի-ւ-ի մօտերը (ձի՞ + Ի-ւ) թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ:

ԴԱՇՏ գիւղ թ. 106 Գողթն գ.ին մէջ Ազուրիսի քով ԱՍ. 315, 326, Դաւրիժ. 448, Ինճիճ. Նոր. Հայ. 270 = Դ-ւար:

ԴԱՍՏԱԿ տեղի թ. 106 Գողթն գ.ին մէջ ԱՍ. 315, 326, 338 = Դ-ս-ար-ի՛ թաթ ձեռաց, ձեռքը բազկին հետ միացընող զօգք»: Հմմտ. Դ-ս-ար-ի՛ վանք Արժկէի քով թ. 38 Բզնունիք գ.ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 123, մասունքէ կամ նշխարէ մ'այսպէս անուանուած:

ԴԱՍՏԱԿԵՐՏ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ ԱՍ. 208 (Դ-ս-ար-ի՛երնի՛ տեղ Օրբեւ. 259), թ. 120. Այլախ գ.ին մէջ Օրբեւ. 260, թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբեւ. 263, թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ (ի Սիւնիս), թ. 125 Մեծիրանք գ.ին մէջ կաղանկ. 267 (յԱրցախ նահանգի). = Դ-ս-ար-ի՛եր ք «ձեռակերտ, կալուած» Հ.թ. 135:

ԴԱՏՈՒԱՆ աւան Արժր. 218, այժմ Tadvan վանայ ծովուն հարաւ-արեւմտեան անկիւնը. Ինճիճեան կ'ընծայէ վասպուրականի, բայց կը վերաբերէր Տուրուբերանի թ. 38 Բզնունիք գ.ին. Դ-ս-ար? + ս-ան փոխանակ ս-անի (բարդութեանց մէջ):

ԳԱՐԱՆԱՂԻՔ Թ. 1 Գ. Բարձր Հայոց տէս վերն էջ 283. = Դարան «ընդունարան» Հ.Բ. 136 + աղ:՝ սեռ. աղ բառին («աղի ընդունարան = աղահանք») չէ, ինչպէս որ Հայոցմէ սմանք համարած են:

ԳԱՐԱՏԱՓ տեղի Սիւնեաց մէջ Օրբել. 1, 260, 261, ԱՍ. 227 (Թ. 115 Ծղուկք Գ.). Դար «բարձրաւանդակ» + Դար տէս վերն էջ 286:

ԳԱՐԲՆԱՅ ԲԱՐ կամ ԳԱՐԲՆԱՔԱՐ տեղի Թ. 83 Անձեւացիք Գ.ին մէջ Թուղթ առ Սահակ Արծրունի Խոր. 294, 295. Դարբին + Դար = «գարբիններու քար»:

ԴԳՂԱԹ, Տիգրիս գետը Սեբ. 31, 32, 95, Դիգլա ԽԱՍ. 30, 37, 38, ուրիշ տեղերը տէս Հ.Բ. 292, նաեւ Տիգրիս կ'ըսուի, Թ. 11 Հաշտեանք Գ.էն կու գայ ԽԱՍ. 30, ասուր. Diglat, ասոր. Deqlaթ, Պլինիոս Diglito, պահլ. DGLT, արար. Digla, հին պրս. Tigrā, յն. Tigris, Tigris, Լատ. Tigris. Հայ ձեւերը սեմական *Diglat կամ *Diqlat ձեւէն են: Պարսիկները Diglat ձեւն բրած են Digra — կանոնաւորապէս իր փոխելով — եւ ժողովրդական ստուգաբանութեամբ յենելով այլեւայլ բառերու վրայ, զ. օր. *tigrī (= աւեստ. tigrī) «նեա» բրած են վերջապէս Tigrā: Յոյները Պարսիկներէն առած են 1 եւ Բ ունեցող ձեւը: Ըստ Պլինիոսի NH. 6, 127 Տիգրիս կը բղկէ Հայոց Elegosine երկրէն, եւ ըստ 6, 128 կը հոսէ Arrene (Archene, Arhene) երկրէն՝ շատ մօտ Արածանուոյ Արսանիաս, Մուրադ - սու) եւ ըստ 6, 129 իւր մէջը կ'ընդունի Հայոց աշխարհէն Պարթենիաս եւ Նի-

1 Ալեշան Physiologie d'Arménie (1870) էջ 25 նոյն աղէն կը դանէ Գարան-աղի, Մանան-աղի, Աղի-ովիտ անուններուն մէջ եւ դայն աղ բառէն կը համարի, ինչպէս եւ Աղարի եւ Աղաից ձոր անունները: Տէս վերն էջ 273, 298, 299:

կեփորիսս գետերն (Տակիա. Տարեգր. 15, 4)՝ յառաջ քան հարաւ դառնալը:

(ԳԼԳՄԱՃ գիւղ Սեբաստիոյ քով ի Փոքր Ասիա, Ինճիճ. Նոր Հայ. 288 = ԿԿՏԾ:)

ԳԵՂԱՍՏՈՐ կամ ԳԵՂՆԱՍՏՈՐ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբեւ. 1, 274, 277, ԱՍ. 246. Կէրյ կամ Կեղն + յոր:

ԳԵՂԱՍԿԵՏ գիւղ թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ ԱՍ. 68, Օրբեւ. 1, 224. Կեղյան «գեղնն մազով»? + քեր:

ԳԻԶԱՓԱՅՏ լեռ Արցախ նահանգին մէջ Կաղանկ. 92, Ինճիճ. ՀՀ. 315, Brosset Histoire de la Siounie 2. 166 մեկնուած է իբր «փայտի կոյտ» կամ «ուր փայտ դիզուած է»՝ Կեղ «կոյտ» եւ փայր բառերէ: «Փայտի կոյտը» հայ. ըլլալու էր «*փայտադէղ», իսկ Կեղափայր նշանակելու է «կուտափայտ»: Ժողովրդական ստուգաբանութեամբ՝ օտար անուն մը ձեւաշրջուած:

ԳԻՑ ՄԱՅՐԻ լեռ մը թ. 172 Գարեղեանք գ.ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 388, Սոփեբք Հայկականք ԺԱ. Վենետ. 1854, էջ 51 եւ 47, ԱԱ. 50. տեղի թ. 120 Կուտական գ.ին մէջ Օրբեւ. 271, ԱՍ. 287. Կից (սեռ. Կի+ բառին) + յայրէ «անտառ» = «աստուածներու անտառ»: Հմմտ. Գիցառն վերը Բոգոսան անուան տակ էջ 320:

ԳՈՍԵՎԱՆԻԳ գիւղ թ. 36 Հարք գ.ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 120 (ձեռագիր աւետարան ԺԳ. գարէն). Կոնէ? + քեր:

ԳՈՒԻՆ՝ կամ ԳԼԻԻՆ (սեռ. Գունայ այս է Գընայ Սեբ. 31, բացառ. է Գունայ այս է է Գընայ Փարպ. 391, ներգոյական՝ է Գունէ այս է է Գընէ Փարպ. 430, 457, Սեբ. 25) քաղաք յԱՍՐարատ (թ. 189 Ոստանն Գընայ գ.ին մէջ) հին

¹ Duin, Dovin, Tuin, Tovin եւն սառադարձութիւնն եւ հնչումը ճիշդ չէ: Ժ. Գարէն սկսեալ գրեթէ Գընէ կը հնչուէր:

Արտաշատու հիւսիսային կողմը, մայրաքաղաք Հայոց՝ հայկական թագաւորութեան կործանումէն սկսեալ, յն. Δούβιος Պրոկոպ. 1, 263, 297, արաբ. *Dabīl Balādurī* 199—202, ասոր. *Devīn* եւն (Ghazarian, Armenien u. d. arab. Herrsch. 71). անունն ըստ Խոր. 194 իբր թէ պարսկական է եւ «բլուր» կը նշանակէ («որ ըստ պարսկական լեզուին Գուին կոչի որ թարգմանի բլուր»), սխալմունք մը, որուն պատճառն է Խորենացւոյ աղբիւրը՝ Փաւստ. 18—21 (մինչեւ... ի բլուրն՝ որ անուանեալ կոչի Գուին, որ կայ ի հիւսիսայ կողմանէ քաղաքին մեծի Արտաշատու, Փաւստ. 18): Գրչնոյ քով գտնուող բլուրն Արծրունին ալ կը յիշէ, միայն թէ Բլուրը գործածելով իբր յատուկ անուն. «ի Բլուր տեղւոջն» (տարբեր Գրչնէն) Արծր. 79 եւ «հանդէպ քաղաքին Արտաշատու, որ Բլուրն նորուն ասի, յորում շահաստանն Գուին» Արծր. 230: Քաղաքն 892/3 տարին երկրաշարժէ մ'ի հիմանց կործանեցաւ Արծր. 230: Անուանս ստուգաբանութիւնը ծանօթ չէ: — Գրչնի գիւղն (կարնոյ դաշտին մէջ Ինճիճ. Նոր Հայ. 78) Գրչն անունն նուազակիսն է: Հմմտ. վարը Ն-իջ-մնի: Ն-իջ-մնի:

ԳՊԲԱԲԱԿ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբեւ. 265. Գրչն «գրիչ» Հ.Ք. 145 + Բ-ի = գպիրնեբու բակ?:

ԳՊԲԵՎԱՆԲ մենաստան թ. 178 Շիրակ գ.ին մէջ Ասող. 176, կիր. 48, վարդան 69 (Գպրավանք), Ալիշան Շիրակ 16, ԱԱ. 168. Գրչն «գրիչ» + լն: Նար Պէյի հայ. - գաղղ. բառ-գիրքը (Պարիզ 1893) կը նշանակէ Գրչն «կղերանոց», իմաստով, զոր այլուր չեմ գտներ:

ԳՐԱՍՏԻԿ տեղի թ. 110 Ճահուկ գ.ին մէջ Օրբեւ. 273. Գրչն «պարտեզ» Հ.Ք. 145 + Էի մասնիկ = «պարտիզիկ»: Հմմտ. Գրչն (Tracht) Ճորտի հիւսիսային կողմը, Սատաղի

արեւմտեան կողմը Streckerի քով ZGE. 4, 1869
ախա. Ը.:

ԴԻՍՀԱՆԱԿԵՐՏ մեծ դասակերտ եղիշ. 60,
ԴԻԱՍԻԱՆԱԿԵՐՏ եղիշ. 73 հրատ. Մոսկ., Խոր.
177. Գր-ւ-ւ-ւ-ւ? + Էր-ր: Եղիշէի քով 60 յիշուած
տեղերուն եւ Խորենացոյ քով 177 յիշուած
գաւառներուն նայելով՝ Գրոհանակերտ կ'իյնար
Այրարատ նահանգին մէջ, մերձաւորապէս ընդ մէջ
Շիրակայ եւ Կոտէից:

ԴԻՈՒՆՔ տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին
մէջ Օրբեւ. 263 = Գր-ւ-ւ-ւ, յոք. Գր-ւ-ւ բառին:

ԵԶՆԱԳՈՄԵՐ տեղի Թ. 114 Աղահէճք գ.ին
մէջ ԱՍ. 267. Է-ւ-ւ + Գ-ւ-ւ, սամկական յք. Գ-ւ-ւ
բառին = «եղերու ախոռներ»:

ԵԶՆԱՆԻՍ ԱՍ. 53, 98, Է-ւ-ւ-ւ-ւ-ւ Օր-
բեւ. 263 տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ.
Է-ւ-ւ + Է-ւ-ւ «նստելու տեղ» = «եղերու կենալու
տեղ»:

(ԵԿԵՂԵՑԱԶՈՐ Վարդան 42 տեղի Սեբաս-
տիոյ քովերը՝ Փոքր Ասիոյ մէջ, թարգմանութիւն
օտար անուան մը):

ԵՂԱՆՑ ԲԵՐԳ Կամ ԵՂՆՈՒՏ ամուր բերդ
Թ. 30 Տարան գ.ին մէջ Յովհ. Մամիկ. 24,
Լաստիվ. 82, 83, 94. Է-ւ-ւ «եղնիկ, եղջերու»,
յք. սեռ. Է-ւ-ւ-ւ + Բ-ւ-ւ Կամ -ւ-ւ մասնիկ =
«եղնիկներու բերդ» կամ «եղնաշատ»:

ԵՂԱՐԱՐ սարակ Թ. 183 Կողովիս գ.ին
մէջ՝ Բաղուձորոյ կամ Մարդուձայից կողմերը
Ղեւոնդ. 7. = Է-ւ-ւ-ւ, յք. Է-ւ-ւ-ւ բառին:

ԵՂԵԳԻՔ տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին
մէջ Օրբեւ. 262 (հյոք. Է-ւ-ւ-ւ Օրբեւ. 1, 224,
սեռ. Է-ւ-ւ-ւ-ւ 1, 109, 110, 182, 305, Եղեգից
ձոր Վարդան Աշխ. 422) = Է-ւ-ւ-ւ-ւ ձոր ԱՍ. 90,
91 յեանագոյն անուն Վայոց ձորոյ. ԵՂԵԳԵԱԿ
(սեռ. Է-ւ-ւ-ւ-ւ-ւ) գիւղ Թ. 176 Բաղբեւանդ գ.ին
մէջ Եղիշ. 139, Փարպ. 233 (Է-ւ-ւ-ւ-ւ + ւ-ւ մասնիկ),

Հմեռ. 'Hλέγεια Պարամ'. էջ 940, 'Eλέγεια Ստեփ. Բիւզանդացի, Elegia Պլինիոս 5, 84. Եղեք = Եղեք (սեռ. Եղեքի կամ Եղեքի) "գառնիճ. բառէն:

ԵՂԵԳՆԱԶՈՐ տեղի թ. 111 Վայց ձոր գ.ին մէջ Օրբեւ. 262 (տարբեր՝ Եղեքեք) = ԱՍ. 190 (էջ 196 Եղեքեք?) Եղեքեք + յոր "Եղեքի ձոր":

ԵՂԵԳՆ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ Օրբեւ. 268 = Եղեքեք ԱՍ. 274?. Եղեքեք ("Ղեղէզս գեղեղ", Հյց. Եղեքեք?) գիւղ թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ Օրբեւ. 1, 274 = Եղեքեք ԱՍ. 228. Եղեքեք բառը, եթէ Եղեքեք կարգալու է անունս: — թ. 36 Հարք գ.ին մէջ զանուղ ԵՂԵԳԱԿԱՆ անուն Եղեքեք: Եւ Յղեքեք տարբեր ընթերցումներն տեսնուի՞նք. ՀՀ. 120, Ասող. 81:

ԵՂԵԳԻՒԻ ԽՈՅԻ սար՝ Աբրուգեա աւանին քով թ. 114 Աղահէճք գ.ին մէջ Կաղանկ. 266. Եղեքեք + սեռ. Խոյ բառի: Ասոր տեղ ԱՍ. 266 կ'ընթեռնուի՞նք Եղեքեք Խոյ. սեռ. Եղեքեք բառի՞ Եղեքեք + Խոյ?:

ԵՂԵԳԻՒԻ ԻԵՐԻՆՔ թ. 183 Կաղանկ գ.է՛ Բագաւան (թ. 176 Բագրեւանդ գ.ը) տանող ճամբուն վայ (Բայաղիգ — Գիաղին — Իւչքիլիսէ) Փաւստ. 252, ԱՍ. 490 = Եղեքեք, յ. Եղեքեք բառի:

ԵՂԵԳԻՒԻ ԵՆԻՒԻ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբեւ. 265, ԱՍ. 64. Եղեքեք բառէն?:

ԵՂԵԳԻՒԻ ԵՆԻՒԻ տեղի թ. 178 Շիրակ գ.ին մէջ Յովհ. Կթղ. 80 ("սեփական կալուած երազգաւորից Շիրակաւան"), 108 = Շիրակաւան կիր. 43, Վարդան 86. Երեքեք? + ուր մասնիկ էջ 275:

ԵՂԵԳԻՒԻ ամուր բերդ Տայք նահանգին մէջ Փաւստ. 128 տեսնուի էջ 244. ոչ երեքեք բառէն, բառէն եւ ոչ ալ երեքեք "խրախճան" բառէն:

ԵՂԵԳԻՒԻ ԵՆԻՒԻ մենաստան թ. 38 Բզնունիք գ.ին մէջ Յայմաւուրք, Սորբ Երեքեք + ճառ-

ընտիր Ինճիճեանի քով ՀՀ. 123, սուրբ սուրբ երջանակներ վարդան Աշխ. 425 = երջանակներ «պատասխանատու»:

ԵՐԱՍԽ (սեռ. երբայ) Փարս. 369, 438, Ագաթ. 40, Խոր. 27, 28, 72, 78, 117, 126 եւն, յն. 'Αραξίης Սարաբոն գլ. 527, Պաղոմ. 935, վրաց. Ռեխե (կամ Արաշ) Brosset Description 120, արաբ. ar-Rass Ibn Chordādbeh էջ 174, 14: Հայ լեզուի ձայնական օրինաց համեմատ երբայը հնագոյն *բե-ձեւէ մըն է, զոր կրնանք վերապահ գտնել յն. 'Αραξίης եւ վրաց. բեխ (է) ձեւերուն մէջ: Քանի որ անունը շերտագոյն անգամ սովորական է, նախահայկական պիտի ըլլայ:

ԵՐԱՍԽԱՉՈՐ՝ ըստ Խոր. 177 հնագոյն անունն է Թ. 175 Արշարունեաց գ. ին. Յովհ. Կթղ. ասոր մէջ կը յիշէ Կաղարան էջ 99, Երեմիայի էջ 108 գիւղերն եւ Կապոյտ ամրոցն էջ 128. Վարդան Աշխ. 414 կ'ըսէ «Արշարունիք եւ ձորն Երասխայ Կաղարանն է» (այժմ): Անունը ըստ բառականի կը նշանակայ յն. 'Αραξίηδον πεδίον բուռածին հետ Սարաբ. գլ. 527. այս գաշան ըստ Սարաբոնի պէտք է Արատաշատէ վար փնտռել, իսկ Երասխա-ձոր Երասխայ վերին ընթացքին վրայ՝ Կաղարանի (= Kagyzman) կողմերն էր:

ԵՐԵՋՆԱԻԱՆ տեղ մը Հայոց աշխարհին մէջ Յովհ. Մամիկ. 54. երեղն? + ...:

ԵՐԵՐԻ տեղի Թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ, ԵՐԵՐՈՒՔ Թ. 112 Գեղարքունի գ. ին մէջ, ԵՐԵՐՈՒՆՔ Թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին մէջ Օրբել. 265, 264, 262. Գեղարքունի կրնայ երբ, երբայն բառերէն ըլլալ:

ԵՐԵՒԱՆ ամրոց Սեբ. 116, աւան Յովհ. Կթղ. 53, Թ. 186 Կոտայք գ. ին մէջ Վարդան Աշխ. 420, Ինճիճ. ՀՀ. 454, ԱԱ. 299, այժմ Երիւան. երբայն (համա. յերեւան կամ = երեւիմ, յերեւանի «տեսանելի») բառէն կը համարուի, վասն

դի «ցամաք այսր կողման նախ եւ առաջ ել յե-
րեւան ի նուազել ջուրցն յեա ջրհեղեղի» Ինճիճ.
ՀՀ. 455, Լինչ 1, 209: Այս ստուգարանութիւնն
անհաւանական է. հիմք՝ սխալ:

ԵՐԵՒԵԱԼ տեղի Վանանգայ մէջ Փաւսա.
138 = ԵՐԵՒԵԼ դաշա Խոր. 236, ԱԱ. 75, 89
անտարակոյս երե-եւելի հեա գործ չունի:

ԵՐԵՒԱՐԲ Թ. 39 գ. տե՛ս վերն էջ 195.
Երեւոյն՝ երեւոյն «ձի» բառէն:

ԵՐԵՎ-ԳԱԳՀԱԹԵԱՆ Brosset Collection
d'historiens arm. 2, 226 = Երեւոյն ժողովուրդի
«երեք գագաթով» Գաւիթ Բէզ (հրա. Գու-
լամիրեանց) էջ 5 կ'երեւայ թէ լիկ թիւք. Իււ-
թէփէ անուան թարգմանութիւնն է, որ լեռ մըն
է Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 262:

ԵՐԷՋ (տե՛ս. Երեւոյն) գիւղ կամ աւան
Թ. 4 Եկեղեցաց գ.ին մէջ (այժմ՝ Էրզնկեան)
Ագաթ. 49, 590, Խոր. 88, 137. գիւղ Թ. 31
Արշամունիք գ.ին մէջ Փարս. 456, 458. Մեծ
աւան Թ. 11 Հաշտեանք գ.ին մէջ Լաստիվ. 81.
տեղի Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբել. 264. Երեւոյն
«ամայի, քարուտ. կոշտ երկիր, բառէն?»:

ԵՐԷՅ գիւղ Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ Օր-
բել. 269, «կոշեալ... յանուն Երեւոյնի Վանահօր
եւ յեայ եպիսկոպոսի Սիւնեաց, որ շինեացն անդ
դհու շակաւոր մնաստանն Երիցու վանք»՝ ԱՍ. 280.
Հմմտ. Երեւոյնի գիւղը ԱՍ. 275. Երեւոյն «ձեր. քա-
հանայ» եւ ինչ:

ԵՐԻՇԱՏ Արճիշու կողմերն Թովմ. Մեծո-
փեցի Ինճիճեանի քով ՀՀ. 519, այժ Երիշատ
(Լինչի աշխարհացոյցին վրայ)՝ Ականցի հիւսիսա-
կողմը. Երեւոյն + շառ տե՛ս վերն էջ 282:

ԵՐԻՅԱԹՈՒՄԲ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին
մէջ ԱՍ. 275. Երեւոյն «ձեր. քահանայ, + Երեւոյն»

«Տողաբլուր, պատնէշ»? Հմմտ. Երէնյ-շէն թ. 112—113 գ.ին մէջ ԱՍ. 64. Երէնյ + շէն, Երէնյ-ի-ւ-լ-է-ր ԱՍ. 114. Երէնյ + ի-ւ-լ-է-ր տեւս վարն կալեր անուան տակ:

ԵՐԿԱԹԱՀԱՆՔ ըլլար Աղձնիք նահանգին մէջ ճառքնտ. Ինճիճեանի քով ՀՀ. 63 = Երէնյ-ի-ւ-լ-է-ր «Երկաթի բով», անդ յորն Երէնյ-ի-ւ-լ-է-ր «Երկաթ հանողներու ձոր», Հմմտ. լեռն Երէնյ-ի-ւ-լ-է-ր նորացնել-ի-ւ-լ-է-ր նորացնել յԱղձնիս (թ. 73 Ռչտու-նեաց սահմանին վրայ) Փաւստ. 24: Ասոնք աւելի հասարակ անուն են քան թէ յատուկ:

ԵՐԿԱՅՆԱՐՏԻ Օրբել. 262 տեղի թ. 111 վայոց ձոր գ.ին մէջ. Երէնյն + որո՞նք? (որոքաւն):

ԵՐԿԱՅՆՈՐԴՔ ամուր տեղի պարսկական շայաստանի մէջ Եղեղ. 52. Երէնյն + որոք? :

ԵՐՆՋԱԿ թ. 109 գ. Սիւնեաց՝ Երնջակ ամ-րոցէն (վերջէն՝ Ալիշ- ԱՍ. 365) իբրեւ թէ այս-պէս կոչուած. Երնջակ ամրոցն ալ իւր անունն ա-ռած է կ'ըսուի Երնջակ (Երնջակ «նոր կով») ա-նուն կինէ մը, որ հիմնադիրն եղած է ամրոցին Օրբել. 1, 52—? :

ԵՐՈՒԱՆԴԱԿԱՆՔ տեղի վարադայ լեռան ստորտան ու Տասպ գ.ին մօտից առջեւ Արծր. 50. Երո-ւ-ն-դ յակ. անուն + -ի-ւ-ն մասնիկ:

ԵՐՈՒԱՆԴԱԿԵՐՏ դաստակերտ Երասխայ վրայ, ըստ Խոր. 118 շինուած Երուանդէն, թ. 175 Արշարունիք գ.ին մէջ ԱԱ. 62—64. Երո-ւ-ն-դ + ի-ւ-ր: Երկրորդ Երո-ւ-ն-դ-ի-ւ-ր մը կը յիշէ Օրբել. 270 թ. 170 Բաղք գ.ին մէջ:

ԵՐՈՒԱՆԴԱՇԱՏ մեծ քաղաք Փաւստ. 172, Խոր. 117, ԽԱՍ. 34, թ. 175 Արշարունիք գ.ին մէջ ԱԱ. 59—61, յետոյ Մարտի կոչուած Խոր. 123, ԱԱ. 60 ծան. 2. Երո-ւ-ն-դ + շ-ր = «Ու-րախու թիւն Երուանդայ»: Ասող. 47, 48 Երո-ւ-ն-

բարձր “Երուանդի քար” կ’անուանէ քաղաքն ու բլուրն որուն վրայ էր քաղաքը:

ԵՐՈՒԱՆԳՎԱԿԱՆ “անուանեաց զհովհան... Մարայ մարգ, եւ զտեղի ճակատուն (տարբեր բնութեց.՝ ճամբարուն)” Երուանդավան, որ կոչի մինչեւ ցայսօր ժամանակի. այս ինքն եթէ յայսմ տեղուջ ձեռնաց շերտանք” Խոր. 123: Անունս, որուն միայն այստեղ կը հանդիպինք, կրնայ նշանակել միայն “Երուանդ-վանող” կամ թերեւս Երուանդայ թաղ” (իջաձեռն, սովորաբար իջաձեռն, աւթեձեռն բառերուն մէջ գանուող -ձեռն էն, վանդի Երուանդայ աւան” ընթերցուածն (բառամիջի -ով՝ փոխանակ բառաւերջի) կ’երեւայ թէ այստեղ ընդունելի չէ:

ԵՒԱՆԱԿԱՆ ՀՈՒՆ ՕՐԲԵԼ. 263 = Յձեռնաց անուն տեղի Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ. Ե-ան-ի? + ան-ն “անցք”:

ԵԻԹՆՓՈՐԱԿԵԼՆ ԲԵԳԻՆԻԲ Թ. 135 գ. Փայտակարանի տեւս վերն էջ 231. Ե-ին + քր + քաթին “եօթը փորով սեղաններ, սեղաններ 7 փորուածքով”:

ԵՓՐԱՏ, քիչ անգամ ԵԻՓՐԱՏ (Փաւստ. 192, Ասող. 119, 122, սեւ. ար. Եժր-...-Փաւստ. 115, Խոր. 101, 159, 198, սեւ. բաղաւ. Եժր-...-այ Փաւստ. 191, ԽԱՎ. 612, Խոր. 91, 256, գործիական Եժր-...- Խոր. 230. նաեւ Եժր-...-ի Ե-ն = Ե-ն Եժր-...- Փաւստ. 191, 192. սեւ. Եժր-...-ի Ե-ն Փաւստ. 272 = Ե-ն Եժր-...-այ Փաւստ. 191 = յն. *Eðφράτης*, յն. *Eðφρήτης*, հին պրս. *Ufrātu*, ասոր. *Purattu* Schrader Keilinschr. Bibliothek 1, 140, ասոր. *Parad* Josua Stylites ed. Wright էջ 55, 1, արաբ. *al-Furāt* Ibn Chordābeh 174: — Հայկական Եժր-...- ձեւը յունէն է. Ե-ժր-...- երկրորդական ձեւը նմանապէս յունէն է՝ յն. *Eðφράτης* վրայ նորէն հիմնուած բլալով: Անունս կը ցուցունէ 1. Եփրատ մեր այժ-

մեան իմաստովն (արեւմտեան եւ ստորին Եփրատ), այսպէս խոր. 91, 101, 159, 198, 230, 256, ԽԱՎ. 603, 606, 611, 612, ԽԱՍ. 29, 30 եւն. 2. արեւելեան Եփրատ = Մուրադ-սու = Արածանի, այսպէս միշտ Փաւստոսի քով, տե՛ս էջ 115, 191 (Տարաւնոյ մէջ), 192 (Նպատ լեռան քով), 254, 272 (Եփրատայ աղբիւրներն ի Ծաղկոսն), ԽԱՍ. 31, Յովհ. Կթղ. 96 եւն: Ինչպէս կ'երեւայ Փաւստոս, Կորիւն, Ագաթ., Փարպ. եւ խոր. Արածանի անունը գործածած չեն. տե՛ս Արածանի վերն էջ 309: Ծանօթ էր Հնոց արեւմտեան Եփրատայ Կարնոյ դաւառէն (in praefectura Armeniae majoris Caranitide Plin. 5, 83) բղխելը. պէսպէս անուններ կու տան այն լեռան, որմէ կը բղխէ (այժմ՝ Գիւմլիւ գաղ՝ Կարնոյ Հիւսիսային կողմը). այսպէս՝ "Αβος Սարաբոն գլ. 527 (= Բինգէօլ գաղ?), Abas Գլին. 5, 83, Capotes անդ, արաբ. Agradxis, Afradxis, Barūjis Ibn Serapion JRAS. 27, 10, Ibn Chordādbēh էջ 174, 233: Ըստ Գլինիոսի (անդ) գետս՝ իւր ընթացքին ամէնէն վերին կողմերը կը կոչուէր *Pyxurates*. Հայք Եփրատն այս կողմերն ալ Եփրատ կ'անուանեն խոր. 256:

ԵՕԹՆԱՂԲԻԻԲ գիւղ մը Մխիթ. Ապարանցի Ինճիճեանի քով ՀՀ. 519. Եօթն (Ե-թնի յեանագոյն ձեւն) + ոչքիւր "7 աղբիւր ունեցող": — ԵՕԹՆԱԲԵԲԳ Ղափան գ. (վերն էջ 226) Գաւիթ Բէգ էջ 3, 43, ԱՍ. 297. Եօթն + Բերդ:

ԶԱՌԱԳԱՐԱԿ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի գ. ին մէջ Օրբեւ. 263. շա-? + -գար-ի:

ԶԱՐԱԿԱՆԳ Թ. 71 գ. Պարսկահայոց. շաբ? + -անդ?: Հմմտ. Բաբր-անդ, Բարդ-անդ-ի (Բարդ բառէն):

ԶԱԻ "Զար գետն", Արծր. 143 Ատրեստանցւոց երկրին մէջ, արաբ. az-Zāb Ibn Chordādbēh էջ 93 սող 15—16, յն. Ζαπάτας Բսենոփոն արշաւ. 2, 5 եւն: Օտար ծագում ունի անունս: Մէկ

ուրիշ անունն էր *Zerbis* Պլին. NH. 6, 118, այժմ
ալ *Ջարբէ կոչուած Ինճիճ*. ՀՀ. 152, Petermann
Geogr. Mitt. 1876 Ergänzungsband 10, 2. Hälfte
էջ 1:

ՋԱՐԳ ամրոց մը Արծր. 53 վասպուրականի
մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 189. = շարք «պաճուճանք»?

ՋԱՐԵՀԱՒԱՆ 1. Թ. 70 գ. Պարսկահայոց
ԽԱՎ. 608, Արծր. 252, *Ջարէն-ն* Արծր. 143,
Ջարէն-ն Արծր. 260. 2. քաղաք Թ. 176
Բագրեւանդ գ.ին մէջ Փաւստ. 172, 176, 251
(Պարսիկներէ կործանած, Բագաւանի մօտ), Եղեշ.
103, Փարպ. 182 (գիւղ), Սեբ. 149, ըստ Ասող-
կան 160 Թ. 177 Ծաղկոտան գ.ին մէջ (սահմանա-
կից Բագրեւանդայ, տես Ինճիճ. ՀՀ. 411, ԱԱ.
517). *Ջարէն յակ. անուն տես վերն էջ 16*
ծան. 2 + -ն = «Ջարեհի աւան (քաղաք)»;
— *Արշարունեաց Ջարէն-ն = Ջարէն-նի?*
նկատմամբ տես Ինճիճ. ՀՀ. 402, ԱԱ. 41:

ՋԱՐԵՐԻՏԱԿԵՐՏ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին
մէջ Օրբեւ. 268, Ջարերիէր ԼՍ. 274, ՋԱՐԵՐԻ
ԴԱՍԱԿԵՐՏ Բրոսէ 286. Ջարերի? + Էրբ կամ
Դարբ-Էրբ «ձեռակերտ»:

ՋԱՐԻՇԱՏ 1. քաղաք Թ. 40 Աղիովիս գ.ին
մէջ Փաւստ. 172, Խոր. 210. 2. Թ. 179 վանանդ
գ.ին մէջ Խոր. 266 (Կարսի հիւսիսային կողմը).
Ջարի՞ փոխանակ Ջարեհի? (տես վերն) + շար «ու-
րախուժիւն» ԱԱ. 108:

ՋԵՐԻՇԱՏ, ԵՐԻՇԱՏ Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ
Օրբեւ. 2, 54, 265, ԱՍ. 64, 73. Դերի, Երի? + շար
«ուրախուժիւն»? Հմմտ. Երիշատ վերն էջ 341:

(*ՋԵՅԹՈՒՆ «ձիթապտուղ» = Ջէթուն՝*
հին Ուլնիոյ նորագոյն անունը Mitt. d. k. k. Geogr.
Ges. Wien 1890, Bd. 33 էջ 430—431.)

ԷՋՄԻԱԾԻՆ մենաստան եւ աթոռ կաթու-
ղիկոսին Հայոց, շատ մօտ հին Վաղարշապատի, որ
գեռ գոյուժիւն ունի իբր գիւղ, կը մեկնուի իբր

էջ Գ-Ձ-ՆՆ Ս. Գրիգորի մէկ տեսիլքին համեմատ, յորում Ս. Գրիգոր Քրիստոսի՝ երկնքէն իջնալն ու մայր եկեղեցւոյն եւ մարտիրոսաց երեք եկեղեցիներուն (Շողակաթ, Ս. Հռիփսիմէ եւ Ս. Գայիանէ, սակէ Էջմիածնի թրք. անունն՝ Ի-ւ + Է-Է-Է «երեք եկեղեցիք») յատակագիծը յայտնելը կը տեսնէ, տես Ագաթ. 552—568, Gelzer, Anfänge der arm. Kirche էջ 126 եւ շար., Լինչ 1, 228—276 (չորս եկեղեցեաց պատկերներով), Ինճիճ. ՀՀ. 473—477, ԱԱ. 209—234: Էջմիածին անունը Ժե. Գարէն սագին գործածուած կը գտնուի, տես ԱԱ. 210 ծան., ծագումը պայծառ չէ, տես Ինճիճ. ՀՀ. 476, ԱԱ. 210: Հայոց քով չեն գտնուիր նախագատու թեամբ կազմուած անուանք (բաց սակէ եւ Է-Ձ-Ն-Ն-Ն Ա-Գ-Ձ-Ն-Ն անունէ), որ այնպէս յաճախագէտ են սեմական ազգերու քով: Հմմտ. Հ.Ք. էջ 56: Թերեւս անունս ալ իւր նախնական էջ Գ-Ձ-ՆՆ ձեւէն աղաւաղուելով՝ այժմեան ձեւն առած է ԱԱ. 210: Ստեփանոս Օրբելեան իւր Ողբին մէջ (յամէ 1298) էջք միածնին անունը կը գործածէ իբր անուն Վաղարշապատի կաթուղիկէին, տես Brosset Histoire de la Siouanie 2, 172.

(Ընկոմ-ՁՈՒՏ, ամբողջ Ուլնիոյ մէջ Mitt. der k. k. Geogr. Ges. Wien 1890 Bd. 33, 452 = Է-Ձ-Ն-Ն-Ն = «ընկուղաշատ»):

ԸՆԾԱՅԵԱՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՈՒՆՆ վանք Վասպուրական նահանգին մէջ, ձեռագիր աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 227 = «Աստուածածին բնծայեց»: Տես եւ Էջմիածին անունը:

1 Ագաթանգեղեայ քով խօսքը Միածնին վրայ չէ, այլ անորոշ կերպով՝ Աստուծոյ վրայ. («աշաւոր տեսիլ մարդոյ, Ագաթ. 554. «տեսչութիւնն Աստուծոյ» 560):

ԸՆԶԱՔԻԱՐՍ ՓԱԼԱՍ. 24¹ եւ 25 սխալ փոխանակ ընԶԱՔԻՍԱՐԻ, ԸՆԾԱՔԻՍԱՐԻ ՅՈՒՏ. ԿԹՂ. 39, Վարդան 59 լեռ Թ. 73 Ռշտունիք գ.ին (եւ Աղձնեաց) սահմանին վրայ Ինճիճ՝ ՀՀ. 165. Ընչո՞ւ կամ Ընչո՞ւ՝ հիմայ ալ գոյութիւն ունեցող Ընձաք գիւղին անունը (Լինչի քով 2, 117, 137 եւ քարտէզ — վանայ ծովուն հարաւային կողմը — Enzakh գրուած) + սուր «բարձունք, գաղաթ» = «Ընձաքի բարձունք» : Կ'երեւայ թէ լեռս այժմ Ak Kul կը կոչուի Լինչ 2, 137 :

ԸՆԶՂԱԿԵՐՏ ՕՐԲԵԼ. 273 = ԸՆԶՂԱԿԵՐՏ ԱՍ. 479 տեղի Թ. 110 ճահուկ գ.ին մէջ. Ընչո՞ւ «զուարակ փոքր», նաեւ յակ. անուն Եղիշ. 71 + Իբր = «Ընջուղէ շինուած» :

ԸՇՏԿԱՄԱՅՐԻ տեղի Թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ ՕՐԲԵԼ. 260. Ըչո՞ւ? + Բոյրի՞ «անտառ» :

ԹԱԳԱՒՈՐԱՄԱՐԳ տեղի Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 315, 351. Բոյրո՞ւր + Բոյրի՞ = «Թագաւորի մարգագետին» :

ԹԱԹՈՒՒ ՄԱՐԳ ՕՐԲԵԼ. 270, Թարո՞ւր Բրոսէ 287, ԱՍ. 287 (Թարո՞ւր) տեղի Թ. 120 Կուսական գ.ին մէջ. ? + Բոյրի՞ :

ԹԱՂՏՆ ՏՐԴԱՏԱՅ = «գահ Տրդատայ», մեծ շէնք մը Գառնի քաղաքին մէջ Կիր. 46, Վարդան Ա շէն. 420 = սուրո՞ւր Տրդատայ Կիր. 200, հմմտ. Խոր. 177, ԱԱ. 365. Բոյրո՞ւր, Բոյրի՞ = նոր պրս. taxt «աթոռ, գահ», Հ.Բ. 250 :

ԹԱԿԱՐԹՔ (ԹԱԿԱՐԳՔ) միայն Զենոք 45, տեղի Տարաւնոյ մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 112 = Բոյրո՞ւր + (Բոյրո՞ւր) «հաղբ, ուռկան, ցանց» :

Մեծ, Փոքր եւ Միջին ԹԱՂ տեղիք Թ. 119 Արեւիք գ.ին մէջ ԱԱ. 299 = Թարո՞ւր «քաղաքամաս» ? :

¹ «Առ սահն Ընձաքիարս լիբինն և ծովեզերն Ընչտունեաց ծովուն», = վանայ ծովուն՝ Ռշտունիք գ.ին քով :

ԹԱՂԱՄԱՅԲԻ տեղի Թ. 119 Արեւիք գ. ին մէջ Օրբել. 272. Թ. ղ (տես նախորդ անուններն)? + մայրէ «անտառ»:

ԹԱՄԲԱՐԱՐՔ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի գ. ին մէջ Օրբել. 264. Բ. մ. ք «Համեա» + արք «շինող»? Բառագիրքները թամբարար իմաստով Բ. մ. ք-ի որչ կը նշանակեն:

ԹԱՆԱՀԱՏԻ ՎԱՆՔ մենաստան Թ. 115 Ծղուկք գ. ին մէջ՝ ըստ ԱՍ. ի 251 = «Վանք Թանահատի», Օրբելեանի Համեմատ 1, 186, 204 այս վանքին վանականները Բ. մ. ք-ի կ'ըսուէին, վասն զի Բ. մ. ք հրաժարած էին (նորաշէն «կտրել, բաժնել») եւ միայն հացով ու ջրով կ'ապրէին, իսկ կիրակի օրերը՝ բանջարեղէնով: Վանքիս անունն տարակոյս չկայ որ ասոր հետ կապ չունի: Այս վանքէն տարբեր է ԹԱՆԱՏԻ կամ ԹԱՆԱԴԻ ՎԱՆՔն Վայոց ձորոյ մէջ ԱՍ. 119, 121, Թ. մ. ք-ի մ. ք Վաղանկ. 256:

ԹԵՂԵԱԿ տեղի Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 315 (Բեղէնի Բրտէ 288). Բեղէնի «պողե» + մի նուազական մասնիկ?:

ԹԵՂԵՆԻՔ, սեռ. Թեղեշէնց վանք եւ գիւղ Թ. 185 նիգ գ. ին մէջ Ասող. 186, Կիր. 84, Վարդան Աշխարհ. 416, ԱՍ. 257. Բեղէնի «պողե» շ. ք. 375 + ենի մասնիկ = «պողենի»: — Առ հասարակ ենի մասնիկն անկերու եւ ծառերու անուն կը կազմէ՝ պողոյն անուններուն կցուելով, զ. օր. Բեղեշէնի՝ Բ. ղ, բայց կը գտնուի նաեւ «Բեղեշէնի»:

ԹԵՂՈՅ ԿԻՑ Օրբել. 217 կամ ԹՈՂՈՎԻՑ ԱՍ. 287 տեղի Թ. 120 Կուսական գ. ին մէջ. Բեղէնի «պողե»? + ինչ? տես վերն Գեորգիէնց եւ էջ 280:

ԹԸՄՆԻՍ Կորդուաց մէջ տես վերն էջ 202:

ԹԻԼ (սեռ. Թ. լ. յ) գիւղ Թ. 30 Տարան գ. ին մէջ Ասող. 145, այժմ Til Մշոյ արեւելեան կողմը, տես Լինչի քարտեղը. աւան մը Թ. 4 Եկեղեաց

գ.ին մէջ Ագաթ. 591 եւն. գիւղ մը Բալուի արեւմտեան կողմը՝ Մուրադ-սուի վրայ Ինճիճ. Նոր Հայ. 226, Hausknecht-Kiepert Routen im Orient. գիւղ մը Փէրիի հիւսիս-արեւելեան կողմն Ինճիճ. Նոր Հայ. 227, Լինչի քարակղզ. կարելի էր աչքի առջեւ բերել ասոր. tell "բլուր", որ այնպէս յաճախ է Միջագետաց տեղւոյ անուններուն մէջ, բայց հաւանական չէ որ արեւմտեան Հայաստանի մէջ այսպէս տարածուած անուն մը ասորական ծագում ունենայ: Այսպարագային հայերէնի մէջ Լինչ բլուր էր՝ ղով, եւ ոչ Թէ Լինչ:

ԹՄԲԲԱԶՈՐ տեղի Տարաւնոյ մէջ. միայն Յովհ. Կթղ. 42. Լինչի "Թմրութիւն, + յոր = Թմրութեան ձոր":

ԹՈՈՒՆԱՒԱՆ Թ. 91 գ. Վասպուրականի. Թոռն անուն մը (հմմտ. Թոռնի՛ իբր յակ. անուն Թոռնէ)? + առն:

ԹՈՒԽ (աարբեր ընթերց.՝ ԹՈՒԿԽ) գետ եւ գիւղ Վանայ լճին հարաւարեւմտեան անկիւնը, տես Յովհ. Կթղ. 97 "ի ջուր ինչ գեղջ մի Թուղիս անուն". Արծր. 236 "պարտութիւն Սմբատայ յԱհմատայ ի սահմանս Աղձնեաց ի վերայ գետոյն Թոռնի կոչոցեալ որ իջանէ ի ծովն Բզնունեաց". 237 "բանակեցաւ (Սմբատ) յաին գետոյն, որ իջանէ յԱղձնեաց խոխոմայն (այսինքն՝ ի ծովն Բզնունեաց, գետն է՝ Թուխ). Յայսմաուուքք Ինճիճ. ՀՀ. 85 "Եւ այլքն գնացին ի տեղին որ կոչի Թոռն, ի գաւառն Աղձնեաց, որ այժմ կոչի Խոչ":

1 Հմմտ. Արծր. 127 "պահն Հոչոյ", 237 "ընդ ճանապարհն Հոչոյ", Յովհ. Կթղ. 96 "հանգեպ քաղաքագեղջն Հոչոյ", Ինճիճ. ՀՀ. 85 Ծան. "գիւղն որ կոչի Խոչոյ", Ինչպէս կ'երեւայ այս գիւղը կ'իջներ Բզնունիքէ Ռչտունիք տանող ճամբուն վրան եւ կամ նոյն է Թուխի հետ կամ անոր մօտ էր. Սմբատ Թագաւորն Ապահանիք-Բզնունիքէ գալով՝ Թուխ գետին քով կը յաղթուի եւ Հոչի ճամբով ետ կը գառնայ:

Այժմեան Թուրք գիւղին եւ գետին նկատմամբ տես լինին էջ 171—172 Թ. 25 Գղեղ գ. ին տակ: Հայերէնի մէջ Թ. 25 կը նշանակէ “սեւ, մթազոյն”:

ԹՈՂՈՎԱՍ տեղի Տարաւնոյ մէջ, լիկ Յովհ. Մամիկ. 40 = Ժ. 25, յ. 539. Ժ. 25 “բազմաթիւն, հաւաքումն մարդկանց” բառին: Ուղ. 539. ի նկատմամբ տես լինին էջ 290—293:

ԻՆՆԱԿՆԵՆՆ ՏԵՂԻՔ Գարբէ լեռան կողմերը, ուր էր Գլակայ վանքը = Ս. Կարապետ, Թ. 30 Տարաւն գ. ին մէջ Ջենոբ 13 եւ շար. 15 + 15 “աղբիւր” = “ինն աղբիւրով տեղեր”: Գիւղը կ’որոշուի այժմեան Ս. Կարապետով Տարաւնոյ մէջ: Վերիպակաւ Աշտիշատու հետ նոյնադուելուն նկատմամբ տես լինին էջ 305 եւ Ինճիճ. ՀՀ. 99 Ծան. 5:

ԻՇԽԱՆ Կամ ԻՇՈՅ (տարբեր ընթերց. ԻՇՈՒՅ) ԳԱԻԱՌ Թ. 44—46 գ. Մոկաց. էշ սեռ. էշոյ, յ. 25 սեռ. էշոյ + 25 “ծակ. ուստի” էշոյ = էշերու այր, էշոյ 25 = “էշերու գ.”:

ԻՇԽԱՆ ԳԻՂ Տայոյ մէջ Սեր. 140, այժմ՝ Ischkhan աշխարհացոյցներու Օլթի-Հայի վրայ՝ Թորթում-սուի հետ շմիացած. տես Ինճիճ. Նոր Հայ. 130 եւ 25-ը Իշխանոյ Տայոյ մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 373. ԻՇԽԱՆԻ ԳՈՄ այժմ գիւղ ի մուսու Հայոց ձորոյ Ինճիճ. Նոր Հայ. 144, Belck, Ztsch. f. Ethnologie 1892, 125, Globus Bd. 64, 199. Իշխանի Սերաստիոյ արեւելեան կողմը Կիպերտի քարտեզին վրայ. հմն. վրայ. Իշխանի ցիւցի “Իշխանի ամրոց” Brosset Description 114—115. “Սամյիսե Ախյխայ է, Իշխանոյ երկիրն է” Վարդան Աշխարհ. 426. Իշխան (սեռ. էշխանի, յ. 25 սեռ. էշխանոյ) բառն է:

ԻՋԱԻԱՆՔ (սեռ. Իջանոյ) գիւղ Թ. 179 Վանանդ գ. ին մէջ Եղիշ. 139 = Իջանոյ (սեռ. Իջանոյ) “օթեվան”:

ԼԵՐԻՆ ՎԱՆՔ տեղի թ. 120. Այլախ գ.ին
մէջ Օրբ. 260, ԱՍ. 209 (Լերինի լեռն? ԱՍ. 22).
Լեռն (սեռ. Լերին) + լեռն = «Լեռան վանք»:

ԼԻՃ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ
Օրբել. 261 = Լճ «ձովակ»:

ԼԻՄԱԽՈՎԻՏ տեղի թ. 120 Կուսական գ.ին
մէջ Օրբել. 271, ԱՍ. 287. Լիժ (տեղւոյ անուն
Օրբել. 270, 271) + ԽՎԻՏ = Հովիտ = «Լիմի
Հովիտ»: — Վանայ ձովուն Լիժ կղզին Հնագոյն
Լեզուի մէջ Լիժն կր կոչուի (տես վերն էջ 215):

ԼՕՐ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ Օր-
բել. 259 = ԼՕր «Լորամարգի»: — Ասկէ՛ Լ-Օրն? Օր-
բել. 1, 250, ԱՍ. 220 Ի Ծղուկս = «Լորի ձոր»:
— ԼՕրն գիւղ յուսի Տաւուշ բերդին հարաւա-
կողմը կիր. 129. ԼՕր + Օրն մասնիկ = «Լորաշատ»:

ԼՈՒՍԱԹԱՌԻՃ տեղի արեւելեան եւ արեւ-
մտեան Եփրատայ իրարու խառնուած տեղը ԽԱՍ.
30, ԼՕՐ? + ԼՕՐն տես վերն էջ 274:

ԼՈՒՍԱԿՈՒՆՔ տես վերն էջ 273:

ԽԱՂՏԱՑ ԶՈՐ (տարբեր ընթերց.՝ ԽԱՂ-
ՏԱԶՈՐ Ինճիճ. ՀՀ. 520) թ. 6 Դերջան գ.ին
մօտ Արծր. 81. Խաղր + յտկ. անուն? + յՕր =
«Խաղաբու ձոր»:

ԽԱՂՏՈՅ ԱՌԻՃ (ԽԱՂՏՈՅԱՌԻՃ) բերդ,
ամրոց թ. 9 կարին գ.ին մէջ Ասող. 192, Լաս-
տիվ. 15, 43 տես վերն էջ 135. Խաղուոյ եզ. սեռ.
Խաղր? + ԼՕՐն տես վերն էջ 274: Խաղր անունը
մեր միտքը կը բերէ Լէմանի եւ Բեւեքի Խաղրիները,
յն. Χαλδοι, Քսենոփոնի քով՝ Χαλδαίοι, որ յետոյ
Փոքր Հայոց հիւսիսակողմը, Դերջանի եւ կարնոյ ա-
րեւմտակողմն, բնակեցան, բայց ասանք հ. յ. Խաղրի + կը
կոչուին Փաւստ. 179, սեռ. Խաղրեաց (Բ. Մակար.
Գ, 47 = Σχυθών): Տես վերն էջ 1—2, 116:
Լաստիվերտացւոյ Խաղրոյն կրնայ Խաղրոյի ալ
տեղը բռնած ըլլալ, որ Խաղրի արմատին սեռա-
կանն է:

ԽԱՆԲ տեղի թ. 115 Ծղրուկք գ.ին մէջ Օրբեւ. 260. Խաչ բառը 1. «սան, կողով», 2. «խջեւան, օթեւան?»:

ԽԱԶ աւան Լաստիվ. 104 տե՛ս վերը Բաղճաղբի-ր անուան տակ = Խաչ բառը. Սորբ Խաչ անուն այլ եւ այլ վանաց, եկեղեցեաց եւ լեռանց թ. 89 Մեծ Աղբակ գ.ին մէջ Արծր. 200. Մոկաց մէջ Խոր. 300, Մուկուսի Տիւսիս-արեւմտեան կողմն աշխարհացոյցներու վրայ. լեռ. թ. 173 Աբեղեանք գ.ին մէջ ԱԱ. 39. տե՛ս զարձեալ Ինճիճ. Նոր Հայ. 91 եւ 152:

ԽԱԶԱՏՐՈՅ ՎԱՆԲ Սիւնեաց մէջ Օրբեւ. 2, 84 = Խաչատուրի վանք»:

ԽԱԶԱՏԱՓ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ ԱԱ. 575. Խաչ + աստ՝ «Դաշտ» տե՛ս վերն էջ 286:

ԽԱԶԱՓԱԲԱՍ գիւղ թ. 186 Կոտայք գ.ին մէջ ԱԱ. 319, թ. 109 Երնջակ գ.ին մէջ ԱԱ. 351. Խաչ + աստի «գաւիթ ոչխարաց, վանք» տե՛ս էջ 286:

ԽԱԲԲԵՐԳ ամրոց թ. 15 Հանճիթ (Անճիս) գ.ին մէջ ըստ Մաթ. Ոււհ. 443, 445, յն. Χάρπότε G. Cedrenus 2, 419, 13, արաբ. Xartbirt Yāqūt, այժմ՝ Խարբուա՝ Մուրադ-սուի հարաւակողմը, շի կրնար «forteresse de pierre» (քարե բերդ) Cuinet 2, 355 մեկնուիլ, որ հայ. *աստ-բերդ պէտք էր ըլլալ: Կ'երեւայ թէ այս քաղաքին հետ նոյն է լա. Ziata ամրոցն Ամմ. 19, 6, 1. ասոր. Ziyāt երկիր Anecd. 2, 61, 14, արաբ. *Ḥiṣn Ziyād* Ibn Chordābeh 123, Ibn Serapion JRAS. 27, 11, տե՛ս Մոմէն Հուովմ. Պամմ. 5, 393, վերն էջ 309:

ԽԱԲԶ գիւղ թ. 30 Տարաւն գ.ին մէջ Յովհ. Մամիկ. 22, այժմ՝ Խարծ Մեղրագետի հիւսիսակողմն Ինճիճ. Նոր Հայ. 191 = Խաչ՝ «չամբ»:

ԽԱԵԱԲԱԶՈՐ ՎԱՆԲ Ինճիճ. ՀՀ. 521 = «վանք Խաւարի ձորոյ»:

ԽԼԱԶՈՐԻ ԿԱՆԲ Թ. 6 ԳԵՐՋԱՆ Գ. ԻՆ ԱԶՂ
ԱՍՈՂ. 174 = «վանք Խլաձորոյ (Խլլ կամ Խուլ?
+ Եր)»:

ԽՆԱՄԲ «քաղաքն Անի, որ կոչի Խնամ»,
Վարդան 86. ապահովապէս Խնամ (յթ. Խնամ)
«Տող, հոգացողութիւն» բառը չէ:

ԽՆԶԻ ԹԱՂԲ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի
Գ. ԻՆ ԱԶՂ ՕՐԲԵԼ. 263. Խնչի (Խնչ սովորաբար =
«գող, ծոց») սեռական մը + Խու տե՛ս վերն
էջ 278:

ԽՆՉՈՐՈՒՑ տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր Գ. ԻՆ
ԱԶՂ ՕՐԲԵԼ. 263. Խնչոր (Խնչոր) + որ մասնիկ
= «խնձորաշատ»: Խնչոր բառէն է անշուշտ նաեւ
ԽՆՉՈՐԱԿ Ի Շահապօնս ԱՍ. 486. ԽՆՉՈՐԵՍԲ
Թ. 116 Հարանդ Գ. ԻՆ ԱԶՂ ՕՐԲԵԼ. 267, Խնճիճ.
Նոր Հայ. 274 (ըստ ԱՍ. Ի 263 այժմ Խնչիբորան՝
*Խնչորեբորանէ). ԽՆՉՈՐՈՅ ԳԼՈՒԽ Կապան քա-
ղաքին գրան գիմաց ՕՐԲԵԼ. 2, 78, ԱՍ. 295.
ԽՆՉՈՐԻ Խնճիճ. Նոր Հայ. 105 = *Chinzorik*
Strecker ZGE. 4, 1869, ախտ. Ը., Henzorik
Լինչի քարաէզին վրայ՝ Կամախի հիւսիսակողմը,
Elmalu Կիպերաի քով. Khendzorkin Կիպերաի
քարաէզին վրայ = Թրք. Էլճուլլ Վանայ ծովուն
հարաւ-արեւմտեան անկիւնը, տե՛ս վերն էջ 171:

ԽՈՉ- (Խու բառը) կը գտնուի անշուշտ յա-
ջորդ անուններու մէջ՝ ԽՈՉԱԲԻՐ գիւղ Թ. 160
Չաւախք Գ. ԻՆ ԱԶՂ ԱՍՈՂ. 106 (Բէր = «մահակ,
գաւազան»), ԽՈՉԱԶՈՐ Թ. 120 Կուսական Գ. ԻՆ
ԱԶՂ ՕՐԲԵԼ. 271 (Խուչայր ԱՍ. 287), ԽՈՉԱՂ-
ԲԵԲԲ «Խողի աղբիւրներ» Արծր. 195 (Խուբբեր +
Խնճիճ. ՀՀ. 227) գիւղ Վասպուրական նահանգին
մէջ (աղբեր + «աղբիւրներ»): Հմմտ. նոր անուն-
ներս՝ *Chozachbur* (Խոչաղբիւր) ընդ մէջ Բաբերդի
եւ Իսպիրի *Strecker ZGE. 4, 1869, ախտ. Ը., ԽՈ-*
ՉԱՂԲԻՐ գիւղ = Թրք. Տօմուզ-պուլաք (տօ-
մուզ = խող, պուլաք = աղբիւր, առուակ) ԱԱ.

39 Աբեղեանք գ. ին մէջ, ԽՈԶԱԳԻԱԿ «Խողե ա-
զարակ», գիւղ Ակնայ քով Ինճիճ. նոր Հայ. 307:

ԽՈԶԱՆ աւան Թ. 14 Ծովեր գ. ին մէջ
Աող. 63, 144. դժուարաւ կրնայ խոչնդ ճիղ,
ճղատ, բառն ըլլայ. Թերեւս նախաձայնական, տես
վերն էջ 159:

ԽՈԺՈՒԱԲԵՐԳ՝ ամրոց Թ. 114 Աղաճէճք
գ. ին մէջ Օրբեւ. 1, 51, 52. Խոչնդ «գաժան,
դժնեայ?» + քերտ:

ԽՈԿԱՌԻՆՃ՝ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի
գ. ին մէջ Օրբեւ. 263. Խոչնդ? + աւելնճ տես վերն
էջ 274:

ԽՈՅԱԽԱՆԱՅ ԲԵՐԳ՝ այսպէս կոչուած ըստ
լեզուին Պարսից կիր. 176 = ԽՕԽԱՆԱԲԵՐԳ
Գանձասարայ Տանգէպ (Արցախի մէջ) կիր. 146.
? + քերտ:

ԽՈՆԹԱԿԱԲԱԿ Օրբեւ. 265, ԽՈՆԹԱԲԱԿ,
ԽՈՆԹԱՆԱԲԱԿ ԱՍ. 64 տեղի Թ. 113 Սօթք
գ. ին մէջ. ? + քոչնդ «գաւիթ»:

ԽՈՇՏԱՏԱՅ ՏԱՓ ԱՍ. 289. Խոչնդ
տեսական մը + աւելն «գաշտ», տես էջ 286:

ԽՈՒԱԿԵՐՏ Վարդան 90 (ըստ Խոր. 26) «Խո-
ւէ շինուած» = ԽՈՇՈՒՆԻ? տես Ինճիճ. ՀՀ. 131

ԽՈՒԱՏԱՓՔ ԱՍ. 479 կամ ԽՈՒԱՏՈՒ-
ՆԻՔ Օրբեւ. 273, ԱՍ. 479 Թ. 110 ճահուկ
գ. ին մէջ. Խոչնդ? + աւելն տես վերն էջ 286, իսկ
Խոչնդ-աւելն-քերտ?:

ԽՈՍՐՈՎԱԿԵՐՏ մայրի մը Խոսրով Փարթ
գաւորէն տնկուած՝ Փաւստ. 18, Փարպ. 440,

1 «Առեալ յամուր բերդէն արքունի, որում կոչին
Գառնի, մինչև ի գաշտն Մեծամարի ի բլուրն՝ որ անուա-
նեալ կոչի Գուին, որ կայ ի հիւսիսայ կողմանէ քաղաքին
մեծի Արաաշատու, զգեան խոնարհ մինչև յազարանս
Տիկնունի՝ անկեցին զկողինն: Եւ կոչեաց զանուն նորս
Տաճար մայրի: Եւ միւս ի մայրեացն յեղէգնաբերանին ի
նմանէ ի հարաւակոյս լին զգաշտն՝ կողնատուն անկով. և:

Խոր. 194, Սեր. 109. Խորհրդ. + Էր. « Խորհրդ. Զինուած »:

ԽՈՎԻՏ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ. ին մէջ
Օրբել. 259 = Հ. Էր.:

ԽՈՏ գիւղ թ. 116 Հաբանդ գ. ին մէջ Օրբել. 2, 59 եւ 268 = Էր. « գալարիք »: Հմմտ. Գրչ. Էր. Եսկէ՝ ԽՈՏԱԳԵՏ (« շխտագետայ մեծ այգին » Օրբել. 2, 59). Խոր. + Էր. ՎԱՆԲԵՆ ԽՈՏԱԿԵՐԱՅ կամ ԽՈՏԱԿԵՐԻՑ թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին մէջ Օրբել. 1, 282, 283. 2, 84, ԱՍ. 170):

ԽՈՐԱԶՈՐ անապատ = Կորիւնք թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 258, 259 (Ստ. Օրբելեանի Պարիզի հրատարակութեան համեմատ 2, 81 հասարակ անուն է) = Էր. « Խորունկ ձոր » կամ « Խորունկ ձորերով » (նաեւ « Խորունկ »): Կոյն Խորիւնք անապատին հետ ԱՍ. 22?: — Հմմտ. Խորիւնք տեղի թ. 117 Բաղք գ. ին մէջ ԱՍ. 275:

ԽՈՐԱՆԱԸԱՏ ուխտ յԱրցախ Կիր. 184, 199 « այսպէս կոչեցեալ սակս յարգութեան եկեղեցեաց եւ խորանացն ի նմա » Ինճիճ. ՀՀ. 313, ուստի Էր. « վրան, տապանակ, սեղան » + Էր. « բազում » Հ. Էր. 212 = « բազմասեղան »?: Բայց Էր. « բազում » սովորաբար կը գործածուի միայն իբր առաջին անգամ բարգութեանց:

ԽՈՐԱՆԻՍ ամուր տեղի Եղեղ. 52. Էր. « Խորունկ » + Էր. « աթու, գիրք » = « Խորունկ գիրք ունեցող »?:

ԽՈՐԱՍԱՆԱԲԱԿ տեղի թ. 113 Սթք գ. ին մէջ Օրբել. 265 = Խորիւնքի Օրբել. 1, 274, ԱՍ. 63-64. Խորիւնք (Հմմտ. Խորիւնք աւանք ստորին Բասենայ մէջ ԱԱ. 33) + Էր. « գաւիթ »:

Կոչեցին զանուն նորա Խորհրդակերտ: Եւ անդ շինեցին զապարանն արքունականս, եւ զերկոսեան տեղիսն պարսպեալ փակեցին, եւ ոչ կցեցին ի միմեանս վասն պողոտայի ճանապարհին» Փառատ. 18:

ԽՈՐԹԱԳԵՏ տեղի թ. 113 Սոթք դ. ին մէջ Օրբեւ. 264, ԱՍ. 64. Խոր? (= անհարազատ) + գեղ:

ԽՈՐԽՈՒՈՒՆԻԹ թ. 43 դ. Տուրուբերանի տես զերն էջ 197, սովորաբար առձմի անուն. Խոր-խո- (խո-ի սաստկականը)? + ունի մասնիկ, ըստ Խորենացւոյ 26 Խո- նահապետէն իւր անունն առած: Ծագումը՝ մութ:

ԽՈՐՈՒԱԳԵՏ ԱՍ. 532. Խոր-? + գեղ:

ԽՈՐ ՎԻՐԱՊ Արտաշատու քով, ուր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ շարձարուեցաւ, այժմ վերապին վրայ եկեղեցի եւ մենաստան Վարդան Աջւ. 418, Ինճիճ. Կոր Հայ. 257, Լինչ 1, 200 = «խորունկ վերապ», տես Ագաթ. 103:

ԽՐԱՍ՝ ամրոց Կախճուանի քով Խոր. 57, Սեբ. 118, Ասող. 124, Վարդան Աջւ. 422, Երասխայ վրայ՝ այսօրեան Գարաշամբի մտ, տես ԱՍ. 514 = Խր-՝ «պատառած, ճեղքուած», Տես վարդ Շ-՝ անուն տակ:

ԽՕԽԱՆԱԲԵՐԳ տես Խոյ-խանայքերդ էջ 354:

ԾԱԿԻՒՄ Գեղա եւ գիւղ թ. 112 Գեղարքունի դ. ին մէջ ԱՍ. 53. Զ-ի «բացուածք, փոքրիկ ծերպ», + +ւր «վեմ»: Հմմտ. Ծ-ի +ւր տեղի Մշոյ հարաւ-արեւմտեան կողմը, Թըք. Տեւել +ւր, Ժայռ մը ծակով, որուն մէջէն է ճամբան Ինճիճ. Կոր Հայ. 199. Ծ-ի +ւր +ւր Օրբեւ. 2, 239 (Զ-ի +ւր մասնիկ = «Զ-ի +ւր»):

ԾԱՂԻԿ Գիւղ Մամիկոնեանց՝ իշխանութեան տակ Փարպ. 453 = Զ-ի (սեւ. Զ-ի): — Այս բառէն՝ ԾԱՂԻԿ ի վժանիս «տեղի բազում անգաստանաց», Օրբեւ. 2, 59. Զ-ի +ւր +ւր մասնիկ. ԾԱՂԻԱՉՈՐ Օրբեւ. 2, 106. ԾԱՂԻԱՉՈՐ

՝ Կապակցութեան նայելով՝ Տայոց մէջ պիտի ըլլայ, ուր Մամիկոնեանք կ'իջիւնին Փառատ. 66: Ինճիճ. ՀՀ. 104 կը կարծէ թէ Ծ-ի Տարաւոյ մէջ էր. զոր Մամիկոնեանք 440ին ժառանգած էին. Փարպ. 103—104:

Թ. 38 Բզնունիք գ.ին մէջ Սեր. 34 = «Ծաղկի
 ջուր»: Այս բառէն է նաեւ ԾԱՂԿԱՅ տեղի
 1. Թ. 110 Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբեւ. 260, 2. Թ.
 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբեւ. 264?:

ԾԱՂԿՈՏՆ, ԾԱՂԿՈՅ ՈՏՆ, ՈՏՆ ԾԱՂ-
 ԿՈՅ (Սոփեբք Հայկականք ԺԹ, 60), ԾԱՂԿԻ-
 ՈՏՆ, ԾԱՂԿԻՈՅ ՈՏՆ Թ. 177 գ. Այրարատայ,
 Ալա-գաղի սոքբբ, տե՛ս վերն էջ 249, ԱԱ. 511.
 Ծաղի՛ոյ սեւ. (ուղղ. Ծաղի՛!) կամ Ծաղի՛ն սեւ.
 (ուղղ. Ծաղի՛ն) + ուր = «Ուրք Ծաղիկ կամ
 Ծաղիկ լեռան»: Ծաղի՛ուրն համառօտուած է՝ Ծաղ-
 իոյ ուրնէ, Ծաղի՛նուրն՝ Ծաղի՛նոյ ուրնէ: Բայց ի՞նչ կը
 նշանակէ Ծաղի՛ն: Փարպ. 174 գաւառս կ'անուանէ
 Ծաղի՛նուրն = շաղի՛նուր. Աղեքսանգրի պատմու-
 թեան մէջ (Սուտ-Կալիթթ.) էջ 89 Ալա-գաղ
 լեռները կը կոչուին Ծաղի՛նուր լեռնէ՛ս = յն. ὄν-
 θηρὰ ὄρη (R. Raabe էջ 50): Արդեօք ասի լսի
 Ծաղի՛ն անուան ժողովրդական-ստուգաբանական
 մեկնութիւնն է, որմէ գաւառին անունն յարմար-
 ցուած ըլլայ ի Սոփեբս հայկ. ԺԹ, էջ 60:

ՉՈՐՆ ԾԱՂԿՈՅԱՑ = ԾԱՂԿՈՅԱՉՈՐ Ան-
 ուղ քով հովիտ մը Թ. 178 Շիրակ գ.ին մէջ Ա-
 սող. 187, 282, Սամ. Անեցի 104, Կիր. 50, Ախ-
 շան Շիրակ 87, Լինչ 1, 368 եւ 382. Շաղի՛ոյ
 պարտէղ + յուր = «պարտէղներու ձոր»:

ԾԱՂԿՈՒՆԵԱՑ ՉՈՐ, Թ. 188 Վարաժ-
 նունիք գ.ին նոր անունն ԱԱ. 277, Ծաղի՛նուր-
 յուր Գաւրիժ. 53, 81 = «ձոր Ծաղկունիքի».
 Շաղի՛կ + ուրնի մասնիկ?: Թբք. Գեղե՛ւնէ՛ս (դէրէ
 = ձոր, շիշէք = ծաղիկ) թարգմանութեան հա-
 մեմատ՝ ԱԱ. 277 պիտի նշանակէ «Ծաղկածոր».
 նոր հայերէն Շաղի՛նուրն բառ մը ծանօթ չէ ինձ:

ԾԱՌԱՔԱՐ մենաստան, ամբոցի փոխուած,
 Այրարատայ մէջ Կիր. 51, Վարդան Աշխ. 416,
 ԱԱ. 47 (Թ. 172 Գաբեղեանք գ.ին մէջ). Շաղի՛ն
 + ուր:

ՆՕՒՓԸԹԱԳԼԳԳԳ անդի Թ. 113 Սոթք Գ. Ին
 մէջ Օրբեւ. 264. Զ-ի? (սովորաբար = « ակն ափի
 զարնելը ») + Բ-ը անս զերն էջ 278:

ՆՕՒՄԸՆՈՒՆՈՅ ՎԱՆԳ ԹՆՆԱՍՏԱՆ Օրբեւ. 2,
 84, ՆՕՒՄԸՆՈՒՆՈՒ ՎԱՆԳ անդի Թ. 114 ԵղաՏէճք
 Գ. Ին մէջ Օրբեւ. 266, ՆՕՒՄԸՆՈՒՆՎԱՆԳ ԸՍ.
 268. ՆՕՒՄԸՆՈՒՆԷ կամ ՆՕՒՄԸՆՈՒՆ փոքրիկ աւան
 Թ. 30 Տարան Գ. Ին մէջ, այսպէս կոչուած մարգէ
 մը, « որոյ անունն էր ՆՕՒՄԱՆԻԿ », Յովհ. Մամիկ.
 54—56, ՆՕՒՄՈՒՆՎԱՆԳԸ անապատ ԸՍ. 268.
 Զի՞՞-ն (սեռ. Զի՞՞-ն) բառէն? :

ՆՕՒՄԱՆԻԳ (ՆՕՒՄՆԷ-ի բը սւղղական Լատ-
 աիդ. 79, սեռ. ՆՕՒՄՆԷ-ոյ Ասող. 185) Լեռ. Թ. 171
 Բասեան Գ. Ին մէջ՝ Հասանքալէի հիւսիսակողմն
 ԸՍ. 19 = Զի՞՞-ն « ծիրանագոյն, ծիրանի ներկ »,
 (Զի՞՞-ն + Փաւտ. 25 = « ծիրանագոյն զգեստը »):
 — Հմմտ. ՆՕՒՄԱՆԱՀՈՂ Օրբեւ. 1, 250, ԸՍ.
 247. Զի՞՞-ն (բարդութեանց մէջ շատ անգամ՝
 Զի՞՞-ն) « ծիրանի գոյն », (կամ՝ Զի՞՞-ն = « ծիրան
 պտուղը ») + Կող. ՆՕՒՄԱՆԱՌՈՒՄ սխառանդի Ի
 Փարպի Հանգ. Հայագիտ. 2, 44 = Զի՞՞-ն-ո-ր
 « ծիրանի զգեստ հագած »: Ասիէ՛ ՆՕՒՄԱՆԱՍԸ
 Լեռ. մը Մշոյ քովերը Ալիշան Մեծ Հոյք § 78:

ՆՕՒՆԱԿԵՐՏ քաղաք Ի Տարայ? (« Ի Տա-
 րային ») Սեբ. 76. Զի՞ն? + Էրո « շինուած »:

ՆՕՒՆԱՆԻՍ ամուր անդի Եղեւ. 52 =
 ՆՕՒՆԷ-ր Եղեւ. հրտ. Յովհաննիսեանց 64, ա-
 մուր անդ մ'ընդ մէջ Խորանիստի եւ Ողականի
 (Վերջինս Ի Տարան). Զի՞ն? (սովորաբար =
 « վճարք ») կամ Զի՞ն-ի մուխ? + Էրո « նստուածք,
 դերք »:

ՆՕՒՄԱԿՆ (սարքերընթերցուած՝ ՆՕՄԱԿՆ)
 Յովհ. Մամիկ. 23, 24, 31, Ինճիճ. ՀՀ. 110 անդի
 Թ. 30 Տարան Գ. Ին մէջ. Զի՞ն « ծործոր » (Եղնիկ
 174) + Ն յօդ չէ, վան զի անունս այսօր ալ ՆՕ՞՞-ն
 է՛ ըլլալով Լեռան մը բազուկն եւ փոքրիկ լճակ մը

Նորշէնի հարաւակոյմը՝ Մշոյ կողմերը (Տարաւն) Ինճիճ. Նոր Հայ. 182:

ԾՈՒՄԻ (միայն Ծժժոյ սեռականը դարձածուած կոյ) գիւղ թ. 41 Ապահոսնիք գ.ին մէջ Ասող. 271. եթէ անունս ուղիղ աւանդուած է, թժժոյ (սեռ. թժժոյ) բառը չէ:

ԾՆՆՊՈՅ (անտառ) Խոր. 118. «անուանէ զանտառն Ծննոյ» = յք. սեռ. թննոյի (երկոյ որսոյ տեղւոյն մէջ սաստիկ բաղմանալուն պատճառաւ): Ըստ ԱՆ.Ի 64 թ. 175 Արշարունիք գ.ին մէջ:

ԾՈՒՔՈՒՄԻ թ. 154 գ. Գուգարաց = Ծոք Խոր. 78 (= Ծոք Ասող. 35). ծագած՝ Ծոքոյ քոքէ (տես էջ 290). Ծոքոյ սեռ. (Ծոք ուղղական էր?) + քոք = «Ծոքի ձոր»:

ԾՈՒՔ տեղի թ. 15 Հանձիթ գ.ին մէջ ԽԱՍ. 30 = թժժ «Լիճեր»? տես վերն էջ 153: Հմմտ. «Չուբուրուք լեռը», զոր Հայք Ծոք «Լիճեր» կ'անուանեն Mitt. d. k. k. Geogr. Ges. Wien 1890 Bd. 33, 428.

ԾՈՒՐԾՈՒՐՈՒ ՎԱՆՔ Յովհ. Երզնկացի Ինճիճեանի քով ՀՀ. 205 (թ. 87 Արաագ գ.ին մէջ). թոքթոք «ծմակ, ձոր»:

ԾՈՒՓՔ թ. 14 գ. Չորրորդ Հայոց տես վերն էջ 142 եւ շար.:

ԿԱԹԱՇԻՆ ԱՍ. 64. Կաթի? (Կաթ սովորաբար = «կաթիլ») + շին տես վերն էջ 282: Հմմտ. Կաթնաշին ԱՍ. 64:

ԿԱԼԵՐ տեղի թ. 119 Արեւիք գ.ին մէջ ԱՍ. 299, թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ ԱՍ. 64. ուսմ կական յք. Կալ բառին?:

ԿԱԼԱՆԱՎԻՒՐՈՒՐ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբել. 265. Կալան? (Հմմտ. Կախան-կառուց Սեբ. 117) + անիւր:

ԿԱՂԱՄԱԽԱՅ ԲԼՈՒՐ անտառ Տարաւնոյ մէջ՝ Արածանոյ մօտ Յովհ. Կթղ. 50, 53.

Իսլամական բառը = «կազմավորներու բլուր»,
 ԿԱՂՄԱԽԻ տեղի թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ
 ԱՍ. 38 = Հին Հայ. Իսլամական. ԿԱՂՄԻՈՒՏ գիւղ
 Փերաէգրէկի կողմերը (Ճորոխի վայ) Ինճիճ. Նոր
 Հայ. 134 = Հին Հայ. Իսլամական: Իսկ ինչ է
 ԿԱՂԱՄԱԽԻՔ Սեր. 29:

ԿԱՃԿԱՔԱՐ գիւղ թ. 179 Վանանդ գ.ին
 մէջ Ասող. 144. Իճիկ, Իճուկ? + Իր:

ԿԱՄԱՎԱՆՔ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ին
 մէջ Օրբեւ. 260. Իճ? + Իան:

ԿԱՄԱՐԿԱՊ Հին Հայ. բառը կը գտնենք
 արդի Gamargab, Gamrgab անուան մէջ, որ գիւղ
 է Ակնայ վիճակին մէջ Guinet 2, 366.

ԿԱՄՐՋԱՉՈՐ կամ ԿԱՄՐՋԱՅ ՉՈՐ տեղի
 եւ մեծասան (թ. 175 Արշարունիք գ.ին մէջ ԱՍ.
 58—59 եւ Փոքր Հայոց մէջ ԱՍ. 547) Ասող. 173,
 181, Լաստիվ. 6 («Կամրջաց ձորոց վանք»): Իճ-
 յուրը + յուր = «կամուրջի» կամ «կամուրջներու
 ձոր»: ԿԱՄՐՋԱՉՈՐ ձեւը կիրակոսի (էջ 48),
 Մտթ. Ուս. Հայեցւոյ (էջ 296) քով՝ միջին Հայե-
 րէն է, հմմտ. արդի Հայ. Իճուրը = Հին Հայ.
 Իճուրը. ԿԱՄՐՈՒՆՋ գիւղ Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 64,
 76. ԿԱՄՐՈՒՋ գիւղ Ուրֆայի քով Ինճիճ. Նոր
 Հայ. 336 = Իճուրը: — Ասկէ՝ ԿԱՄՐՋԱՅ ՉՈՐ
 տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբեւ. 261,
 ԱՍ. 97 (= «Կարմնջոյ ձոր», Բրոսէ 282). ԿԱՄՐՋԱՅ
 ԽԵԼԻՍ (Հյոց.) Օրբեւ. 2, 239, Կճուրեւեւեւ ԱՍ.
 181 = Կճուրեւեւեւ «գլուխ կամրջաց» կամրջանաղ
 (վերահանգնուած) «կամուրջներու թաղ», Ճահուկ
 գ.ին մէջ ԱՍ. 480:

ԿԱՅԵԱՆ (սեռ. Կայեան) ամրոց թ. 153 Չու-
 բոփոր գ.ին մէջ Յովհ. Կթղ. 165, բերդ եւ գաւառ
 Կիր. 79, 85, 108, Ինճիճ. ՀՀ. 356 = Կայեան
 (Կայան) «կայարան, օթեւան»:

ԿԱՇԷ գիւղ կամ ագարակ Լաստիվ. 103.
 դժուարաւ կրնայ իշխի, իշխնայ բառն բլլալ: Հմմտ.
 վերն Աշխնայ էջ 298:

ԿԱՇԿԱՌՈՑ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ
 ԱՍ. 275. իշխնայ «կարկառ քարանց» + որ մաս-
 նիկ? :

ԿԱՊԱՆ յեանագոյն անուն թ. 118 Չորք
 գ.ի Օրբել. 1, 51, այժմ Ղափան տես վերն էջ
 266 = իշխն «կիրճ»: Հմմտ. Կապան քաղաքն
 Ուլնիդ Տիւսիս-արեւմտակողմը Mitt. d. k. k. Geogr.
 Ges. Wien 1890 Bd. 33, 444, 446.

ԿԱՊՈՅՑ = իշխնայ «երկնագոյն» (փոխա-
 առաւ բառ մը պահլաւերէն kapötէ Հ.Բ. 166)
 բառը կը տեսնենք յաջորդ անուններուն մէջ. Կա-
 պանայ ամուր տեղի ի Հայս, թերեւս Սիւնեաց մէջ
 (քանի որ Որոտնի հետ կը յիշուի) Եղեշ. 52, ԱՍ.
 112, Կապանայ Բերդ վայոց ձորոց մէջ Օրբել. 1, 52,
 Կապանայ Եր. տեղի վայոց ձորոց մէջ Օրբել. 2,
 261, ԱՍ. 97, Կապանայ Էրն Եղեշ. 98 (Սիւնեաց
 մէջ ԱՍ. 110 կամ Արշարունեաց մէջ ԱՍ. 58).
 Կապանայ բերդ, ամրոց թ. 175 Արշարունիք = Երաս-
 խաձոր գ.ին մէջ Յովհ. Կթղ. 128, Ասող. 165
 («ամուրն Կապուտայ»), Արծր. 285 («ի բերդին
 Կապուտայ»), Վարդան 111, Օրբել. 1, 235 (Կա-
 պանայ բերդ յիշուած՝ Աշորենեաց ձորոյն մէջ), Վար-
 դան Աշխ. 416 («բերդն Կապուտայ») կը նոյնացընէ
 Արտագերբի հետ (տես վերն էջ 347), տես ԱՍ.
 57—58, 549. Կապուտայ վանք Արշարունիք
 գ.ին մէջ Ասող. 176, ԱՍ. 58 = Կապուտայ
 Կիր. 48. Կապուտայ բերդ Տարաւնոյ մէջ Ալիշան
 Մեծ Հայք § 78. Կապուտայ բերդ Արջովտի մէջ
 (թ. 171 Բասեան գ.ին մէջ) Մամբ. Ուսհ. 125,
 ԱՍ. 18, Կապուտայ կամ Կապուտայոց? Ասող.
 101. Կապուտայ լեռ, յառաջ Ընծաքիտար ըսուած
 (տես վերն էջ 347) Ինճիճ. Կոր Հայ. 147 (Ս. Յա-
 կովլայ վանքով), ըստ Լինչի 2, 137 այժմ ըսկ

քրդական անուն Ս. Յակոբայ մատրան (լեռը կ'ըսուի Ak Kul միայն). Կարգար + Կար "կողմ, կուշա". Capotes լեռն Եփրատայ աղբիւրներուն կողմերը բարձր Հայոց մէջ Պլին. 5, 24, Կարգարան լիճը Մարաց մէջ ԽԱՎ. 613 = լիճն Ուրմիոյ, արար. Kabūdān (= պահ. *Kapōtān) Մարքարա Երանշ. 143 = յն. Καπαῦτα, այսպէս կարդալու է Սարաբունի (գլ. 523) Σπαῦταν:

ԿԱՏԱՐՈՅ ԱՎԵՆՔ մենաստան Օրբել. 1, 291, Կաղանկ. 241. Կարար Գաղաթ, բառը:

ԿԱՏՈՒԱՔԱՐ բլուր թ. 111 վայոց ձոր գ. ին մէջ ԱՍ. 172. Կարար + Կար: Երջն իմաստն ունի Կարարէ Կար բերդն ի Տարաւն Ինճիճ. Եոր Հայ. 160:

ԿԱՐԻՆ թ. 9 գ. Բարձր Հայոց տեւ վերն էջ 132, ըստ Andreasի (Mitt. d. Vorderasiat. Ges. 2, 145) Երջն պիտի բլայ պարթեւական Kārēn սոսմանուան հետ = Հայ. Կարէն Հ.Ք. 45, լատ. Carenes, արար. Կար. Qārān (Nöldeke Tabari 128, 438, Pers. Studien 2, 30), Qārīn (Մարքարա Երանշ. 19): Այս պարագային կը սպասուէր գէթ *Կարէնէն, *Կարնէն (հմտ. Արաւանեան, Արտաշեսեան էջ 316) կամ *Կարնէնէն: Վասն զի անձի կամ սոսմի անուն մը եղակիի մէջ իբր երկրի անուն չի գործածուիր: Հին Հայ. Կարէնը նախահայկական kārīnō մը կ'ենթադրէ:

ԿԱՐԹԱԹԱՂ տեղի թ. 119 Արեւիք գ. ին մէջ ԱՍ. 299. Կարթ (սովորաբար = ձուկ որսալու գործիք) + Կար տեւ վերն էջ 278:

Καρχαδιόχερτα Ծովաց գլխաւոր քաղաքը (տեւ թ. 14 Ծովիք գ. ը) Սարաբուն գլ. 527, վերն էջ 28, կարդալու է Ἀρχαδιόχερτα (Blau եւ Marquart ZDMG. 31, 499; 49, 656). Ἀρχαδιὰς + Կար = "Արկաթակերտ":

ԿԱՐԿԱՌ տեղի (ՍԱրցախ) Կիր. 207 = Կարար "քարակոյտ":

ԿԱՐՃԱՒԱՆ, ԿԱՐՃԵՒԱՆ աւան թ. 119
Արեւիք գ.ին մէջ Օրբել. 1, 274. 2, 79, 271.
Կարճ? (ստորաբար = ոչ-երկայն) + ---:

ԿԱՐՄԻՐ = Կարմիր «շիկագոյն, վարդագոյն»,
Հ.թ. 167 հետեւեալ անուանց մէջ. Կարմիր - դէմ-
տեղի թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ ԱԱ. 39.
Կարմիր բեր Արծր. 254 թ. 92 ճուաշ գ.ին մէջ,
այժմ թիւք. «Քրղըւ չայ» (Müller-Simonis 77.
Լինչի քով Ա.ք-չայ «Սպիտակ գետ»): Կարմիր
էկեղեցի տեղի թ. 110 ճահուկ գ.ին մէջ Օրբել.
272. Կարմիր շէն տեղի Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 38, 64,
209. Կարմիր + ր տեղի թ. 112 Գեղարքունի գ.ին
մէջ ԱՍ. 39. Կարմիր շէն + անուն այլ եւ այլ մենաս-
տանաց Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 219, 511, Բասենոյ մէջ
ԱԱ. 21, Հինձք գիւղը Կարմիր վանք մենաստանով
Cabinet 1, 194, Տարաւնոյ մէջ Ինձիճ. Նոր Հայ.
190. Կարմիր Փր-ի կարմիր ձոր» թ. 179 վանանդ
գ.ի մէկ մասն ԱԱ. 76. Կարմիր --- ուր տեղի
թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ ԱՍ. 275:

ԿԱՐՔ (ուղղականը գործածուած չի գտնուիր).
սեւ. Կարոյ Արծր. 273, Ասող. 161, 172, 196
եւն, հյց. Կար Ասող. 151, 180, 188, Պամ.
Վրաց 109, 114 եւն, յն. τὸ χάστρον τὸ Κάρ-
կοσσ. Պորփ. de adm. imp. 192, 4 Կար բերդն,
ամրոցն եւ քաղաքը (հին հյց. էն ծագած) թ. 179
վանանդ գ.ին մէջ վարդան Աշխ. 418. ոչ Կար
«չուան, եւ ոչ ալ Կար «կարողութիւն» բառն է.
Ըստ Լինչի 1, 395 վրացերէն է եղեր = karī
«գունն, բակ» (Չուբինովի բառգիրքը էջ 237)?

ԿԱՒԱԿԵՐՏ գաստակերտ մի յԱյրարատ՝
Հուրաստանի եղերքը Յովհ. Կթղ. 63, 64, ԱԱ. 320
= Կարմիր կաւէ շինուած:

ԿԱՒԱՐՏ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ
ԱՍ. 274. Կար + ր «գաշա»?

ԿԱՔԱՒԱՐԵՐԳ թ. 118 Չորք (Կապան) գ.ին
մէջ Օրբել. 2, 79 = բերդն Կարմիր անդ. Կար-

“կարաւ թռչունը” Ն.Ք. 307 + Բերդ: Կարաւ
բառէն՝ Կարաւոյ աղբէր տեղի թ. 111 Վայոց
ձոր գ. ին մէջ Օրբեւ. 263, ԱՍ. 98. Կարաւոյ
Շահապօնք գ. ին մէջ ԱՍ. 484. Կարաւոյ
Յովհ. Կթղ. 175. Կարաւոյ տեղի թ. 115
Ծղուկք գ. ին մէջ Օրբեւ. 260. Կարաւոյ
տեղի վերն էջ 275. Կարաւոյ Ծղուկքի մէջ ԱՍ.
252: Հմմտ. Կարաւոյ? անուն քաղաքի մը Հան-
դէս Հայագիտ. 1, 217 Ծան. 3:

ԿԵՆԱՅ ԱՍՅՐՔ ԾՈՎՏ. Մամիկ. 42. Կենս
+ լայր:

ԿԹԱՆՈՅ ՍԻՆԵԱՅ մէջ Օրբեւ. 1, 227, ԱՍ.
60—61. Կթ կամ Կթ + անոյ մասնիկ = “կթե-
լու տեղ”?

ԿԹՈՒԻՃ՝ քաղաք թ. 11 Հաշտեանք գ. ին
մէջ Ասող. 86, յն. *Kithariz(ων)* Պրոկոպ. 3, 251
de aedif., ասոր. Qithrız Գեղեք Գեորգ Կիպր.
174—175, Սկզբնաւորութիւն Բիւլ. բանակաթե-
մբու էջ 69. Կթ? (սովորաբար = Կթեւ) + ան-
տեղի վերն էջ 274: Բայց այս պարագային ինչո՞ւ
*Կթեւէ՞ չէր բուռք քաղաքս. *Kithariz(ων)* մէջ ար-
նշանակութիւն չունի: Տես վարը Զթեւէ: Անունս
անշուշտ հայկական չէ:

ԿԻՐԱԿՈՍԻԿ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ. ին
մէջ Օրբեւ. 260, ԱՍ. 215. Կիրակոս անձի անուն
= *Kyriakos* + էջ նուագական: Հմմտ. Կիրակոս
Կարնոյ հիւսիսակողմը (Կինէ, Հտ. Ա. Կարնոյ Վի-
լայեթի աշխարհացոյցն եւ էջ 133), *Giregössek*
(*Strecker, ZGE. 4, 1869, տխա. Գ.*) = հին
հայ. *Կիրակոս կամ Կիրակի. Կիրակոս + ան
էջ մասնիկ?

ԿԻՅ տեղի թ. 120 Կուսական գ. ին մէջ
Օրբեւ. 271. Կից+ թ. 118 Չորք գ. ին մէջ Օրբեւ.
272, ԱՍ. 292 = Կից+ “կցորդութիւն”: Ասկէ՛
Կից լորոյ տեղ մը Օրբեւ. 1, 116, ԱՍ. 214
(Ծղուկք) = “վտակներու միանալը”:

ԿՈՐՈՎԻՏ (սեռ. կոփոփ) Թ. 183 Գ. Այ-
րարատայ տեւ էջ 251. կոփ (սեռ. կոփոփ) Գ. ին
հնագոյն անունն + ոփոփ = հոփոփ, նախնաբար
կոփոփոփոփ, յետոյ համառօտուելով՝ կոփոփոփոփ:

ԿՈԹԱՔԱՐ Սիւնեաց մէջ Օրբել. 1, 226,
նաեւ կոթափոփոփ + ար ԱՍ. 26? կոթ վիճակ մը ԱՍ. 50
+ ար?

ԿՈՂՐՈՓՈՐ Թ. 155 Գ. Գուգարաց. կողփ¹
(սեռ. կողփոփ) Գաւառին հնագոյն անունն + փոփ
«ձոր», նախնաբար՝ *կողփոփոփ յոր, տեւ վերն էջ 290:

ԿՈՂՈՐԵՐԳ ԽԱՍ. 30 Թ. 10 Խորձեան
Գ. ին մէջ = «կողի (= կեղի) բերդ» տեւ էջ 137:

ԿՈՈՈՇՈՓՈՐ տեղի Թ. 120. Այլախ Գ. ին
մէջ Օրբել. 261, ԱՍ. 209. փոփոփ? + փոփ «գաշ-
տաձոր»:

ԿՈՎՍԱԿԱՆ Թ. 120 Գ. Սիւնեաց Օրբել.
1, 51 եւն, Գփոփ կոփոփոփ տեղի Թ. 117 Բաղբ
Գ. ին մէջ Օրբել. 269 = կոփոփոփ փոփ ԱՍ. 274.
կոփոփ կամ կոփոփ? + փոփ մասնիկ:

ԿՈՏՈՐ, ԿՈՏՈՐՔ բերդ, ամրոց Թ. 90 Ան-
ձահիձոր Գ. ին մէջ Արծր. 232, 235 («կոտոր»),
270, 271 («բերդն կոտորոց»), Ասող. 182 («կո-
տորաց բերդն») = փոփոփ, յթ. փոփոփ «կոտոր»:

ԿՈՐՈՎԻ տեղի Թ. 115 Ծղրուկ Գ. ին մէջ
Օրբել. 260. Գժուարաւ = փոփոփ «առոյգ եւն»:

ԿՈՒԿԱՅԱՌԻՃ (բյռ. փ կոփոփոփոփ) Խոր.
265. կոփոփ? + փոփ տեւ վերն էջ 274:

ԿՈՒՂԱՆՈՎԻՏ = հոփոփ կոփոփ Թ. 78 Գ.
Վասպուրականի. կոփոփ? + հոփոփ:

1 Պէտք է զտնադանել կողփ զի զէն կամ աւանէն,
որ այժմ Kulp կ'ըսուի: Կողբ՝ խորագահանքներով՝ եր Թ. 181
Ճակատք Գ. ին մէջ կորիւն 32, Խոր. 258, Սեր. 101, Ղե-
ւանդ 144, Յովհ. Կթղ. 45, 107. Վարդան 61—62, Կիր.
31, Ինճ/ճ. ՀՀ. 443, ԱՍ. 49: Երդի անունն հոյ բերնե
ձագած չէ, վասն զի հայու բերնին մէջ կուզբ կ'ըլար, եւ
ոչ թէ Kulp.

ԿՈՒՏԱԿԻՔ տեղի թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ
Օրբեւ. 265 = Կ-ր-ւ-ի, յք. Կ-ր-ւ-ի «կոյս»:

ԿՈՒՏՐԱԿԱԳՈՄՔ տեղի թ. 112 Գեղարքունի գ. ին մէջ Օրբեւ. 264, ԼՍ. 38. Կ-ր-ւ-ի?
+ Կ-ւ: Հմտ. Կ-ր-ւ-ի զիւղ ի Տայս Ինճիճ.
Նոր Հայ. 133, Ճորոխի հարաւակողմը՝ Ճորոխի
Կիսկին հասնելէն յառաջ, տես R. Kiepert քար-
տեղ Tirabzon:

ԿՈՒՐԱՎԱՆՔ տեղի թ. 115 Ծղրուկք գ. ին
մէջ Օրբեւ. 260. Կ-ր-ի՞ Կ-ր-ի ըստէն (= «կոյր»?)
+ Կ-ւ-ի:

ԿՈՒՋԱՅ ԲԱԿ Օրբեւ. 2, 54 = Կ-ւ-ւ-ւ-ի
ԼՍ. 50 վիճակ թ. 112 Գեղարքունի գ. ին մէջ.
? + Կ-ւ-ի:

ԿՏՐՕՆՔ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին
մէջ Օրբեւ. 261 = Կ-ր-ն, Կ-ր-ւ-ն կարուած,
կարուելի կտոր:

ԿՐՃՈՒՆԻՔ թ. 93 գ. Վասպուրականի տես
վերն էջ 221. Կ-ր-ն, Կ-ր-ն? յառաջ անուն + -ւ-ի
մասնիկ տես վերն էջ 283:

ՀԱԲԱՆԳ թ. 116, 121 գ. — հմտ. Վ-
ւ-ւ-ր թ. 179 գ., Մ-ր-ւ-ր թ. 108 գ. -ւ-ր մաս-
նիկով մը կազմուած:

ՀԱԳԱՄԱԿԵՐՏ Խոր. 76, Արծր. 302 =
Ա-ր-ւ-ի-ր-ք Փարսլ. 16, Արծր. 116, 256, Յ-ր-ւ-
ւ-ի-ր-ք (Ագամակերտի տեղ) Արծր. 260, 274,
281 քաղաք թ. 89 Մեծ Աղբազ գ. ին մէջ, ոստան
Արծրունեաց. Հ-ր-ւ- յակ. անուն? + Կ-ր-ք:

ՀԱԼԻՉՈՐ տեղի թ. 117 Բաղք գ. ին մէջ
ԼՍ. 275. Հ-ւ-ի տեղականը? + Կ-ր-ք:

ՀԱՄԱՄԱԲԱԿՔ տեղի թ. 113 Սոթք գ. ին
մէջ Օրբեւ. 264. Հ-ւ-ւ- յկտ. անուն (հմտ.
Արծր. 55, Լսող. 134 Ամատունի մը, 158 Արեւ-
ելյի, 161 Թագաւոր Աղուանից) + Կ-ւ-ի «գաւիթ»:
— ՀԱՄԱՄԱՇԷՆ՝ Տամբուր քաղաքին յեանա-
գոյն անունը՝ Ճորոխ գետին մտանքը Յոյհ. Մամիկ.

57. Համամ ընտրողի վաշդեանի, իշխանին վրայ Յովհ. Մամիկ. 57 + չէ՞ = «Համամի գիւղ»։ Այժմ՝ Համալէ Ինճիճ. Նոր Հայ 395?։

ՀԱՄԲՈՅՐԱԶԱՆ աւան թ. 86 Մարդաստան գ.ին մէջ Արծր. 240. անշուշտ համբոյր եւ չա՞ն «կերպ», բառերէն չէ Հ.Բ. 148։

ՀԱՄԿՈՒԲԵՐԳ գիւղ վանայ ծովուն արեւելեան ափին վրայ Բեւթ Globus Հա. 64 էջ 157. Համալէ (Ամալէ վերն էջ 215) + Բեւթ։

ՀԱՅԱԹԱՂ տեղի Հանդէս Հայագիտ. 2, 42 արձանագրութիւն մը յամէ 985 = Հայթալ թ. 180 Արագածոտն գ.ին մէջ ԱԱ. 203. Հայ + Թալ տե՛ս վերն էջ 278։

ՀԱՅԱՍՏԱՆ («երկիրն Հայաստան, Փաւստ. 153, «Հայաստան՝ երկիր» Սեր. 80, «Հայաստան աշխարհ» Կորիւն 20, 23), ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅԲ. Հայ Սեր. 147, յ.բ. Հայ+ (սեռ. Հայոց) տե՛ս Արծր. ցանկ էջ 335, արմատն է Հայ-- (հնդկի-գերմ. pato-է?) + ստան (պարս. stān) տե՛ս վերն էջ 274։ Ասկէ՛ Հայոց յոր՝ վանայ լճին հարաւակողմը խոշարի կողմերը, թ. 81 Արուանդունիք գ.ին մտերբ խոր. 25, Արծր. 197 («ձորն Հայոց»), Ինճիճ. ՀՀ. 200, Նոր Հայ. 144, WZKM. 14, 19։

ՀԱՅԵԼԵԱԿ տեղի թ. 114 Աղահէճք գ.ին մէջ Օրբել. 266. Հայելէ՛ + չէ՛ մասնիկ?։

ՀԱՅԱՄԸԷՆ՝ ի Հայո (թ. 36 Հարք գ.ին մէջ) Հայկէն հիմնուած առաջին գիւղը խոր. 23. Հայլէ, Հայոց առասպելական նախահայրը (նաեւ = «Որինն ասաղը») + չէ՞ = «Հայկի գիւղ»։ Այժմ անունս միայն հոս կը հանդիպի, եւ այնուհետեւ այլ եւս հետքն անգամ չի տեսնուիր։ — Ասկէ՛ ՀԱՅԱՄԱՆԲ ԵԿԵՂԵՅԻ Հայկավանք թաղին մէջ ի վան Լինչ 2, 101 (արդի անուն՝ գիտնականնե-

1. Հայաստան անվանարար՝ «Հայաստան աշխարհ, — երկիր, — աղք., ըստ Հայկազեան Բառարանի Բ. 30։

րէն տրուած): — ՀԱՅԿԱՐԵՐԳԻ ԿԱՄ՝ ՀԱՅԿԱՅ
ԲԵՐԳԻ ամբողջի մ'աւերակները Հայոց ձոր գ. ին մէջ
Կինէ 2, 702, ԲԵԼԸՔ VBAĞ. 1895, 606, Globus
64 էջ 198 եւն, Ինճիճ. Նոր Հայ. 145, Հայ-մբերդ
աւերակք ծործորի մը մէջ Ս. Կարապետի մօտերն
(ի Տարան) Լինչ 2, 177: Նմանապէս արդի ժա-
մանակի ուսումնականաց տուած մէկ անունն:

ՀԱՅԿԵՐՏ (տարբ. բնթերց.՝ Հայրէրդ) տեղի
յիշուած միայն Յովհ. Մամիկոնեանէ 53. Հայ +
իերդ = "Հայերէ շինուած":

ՀԱՅՐԱԲԵՐԳԻ ամբողջ Սինեաց էջ Օրբել. 1,
52. Հայր + Բերդ:

ՀԱՅՐԱԲԼՈՒՐ (տարբ. բնթերց.՝ Հայրբլուր,
Հայր Բլուր Յովհ. Մամիկ. 29, Ինճիճ. ՀՀ. 102)
տեղ մը Յովհ. Մամիկ. 43. Հայր (= վանհայր)
+ Բլուր:

ՀԱՅՐԵԱՅ ՏԱՓ Օրբել. 2, 102, տարբ.
բնթերց.՝ Հայրէնեաց Կոթի Բրուէ 203, ԱՍ. 180,
185 (Վայոց ձոր). Հայրէնեաց կամ Հայրէնեաց բառերուն
սեռականը + Կոթի "գաշտ" տես էջ 286:

ՀԱՆԳԻՍԵԱՆԻՔ տեղի թ. 11 Հաշտեանք
գ. ին մէջ՝ իբրեւ թէ այնտեղ կատարուած զօրա-
հանդէսէ մը այսպէս կոչուած Յովհ. Մամիկ. 47.
Հանդէս՝ զօրահանդէս, + Են մասնիկ էջ 277?:
Յովհ. Մամիկոնենոյ անուանս տուած մեկնութեան
հիմը՝ լակ իւր ստուգարանութիւնն է եւ ըստ ին-
քեան զուրկ է յարգէ կամ արժէքէ:

ՉՈՐ ՀԱՍԿՈՅ? թ. 86 Մարդաստան գ. ին
մօտերն Արծր. 117. յոր եւ Հայր "ցորենազգիներ-
բուն գլուխը"?:

ՀԱՐՄՆԱՎԱԶ Ժայռ թ. 115 Ծղուկք գ. ին
մէջ Օրբել. 1, 278, ԱՍ. 252. Հարսն "նոր ամուս-
նացած կին" + Վա "բնթացք, ստաստումն" =
"հարսի վազք": Հմմտ. Գերմանացոց Mägde-
sprungք: Զրոյցք տես Օրբել. 1, 203—209 =

ԱՍ. 252 - 253 (ԹՐԲ. "կելին քանա", "Հարսնա-
ժայռ"):

ՀԱՐԲ (սեռ. Հար+այ, Հյց. Հար+) Թ. 36 գ.
Տուրուբերանի. բառ խոր. 23. Ինձիձ. ՀՀ. 115
պիտի ըլլայ = հար+ "Հայրեր", (սեռ. Հարց, յբ.
հայր բառին): Բնականապէս՝ սխալ:

ՀԱՑԻՔ տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ
Օրբել. 262. հոյն "օձատանջ ըսուած ծառը", յբ.
հոյն+: Ասկէ՝ Հոցե-ց -չբէ-ր տեղի Թ. 114 Աղա-
հէճք գ.ին մէջ Օրբել. 266 = "Հացիններու աղ-
բիւր": — Հոցե-ց որ-իտ տեղի Աշտիշատու մէջ
Թ. 30 Տարաւն գ.ին մէջ Փաւսա. 38, 43 = "Հա-
ցիններու պարտեղ", (հոն կար "Հացուտ պուրակ",
Վ՛րսա Փաւսատոսի 38): — Հոցե-ցից քի-ւ՛ գիւղ ի
Տարաւն (որմէ էր Ս. Մեսրոպ) կորիւն 13, Փարպ.
33 եւն. հոցե-ց, որ յբ. սեռականն է *հոցե-ցի
= հոցի + -ի յասնիկ = "փոքրիկ հացի", ուստի՝
Հացեկաց գիւղ = "փոքրիկ հացիններու գիւղ":

ՀԱՒԱԽԱՂԱՑԻՆ ԲԵՐԳ Կաղանկ. 273,
Հա-իտ-աւ-այ կիր. 145, Ինձիձ. ՀՀ. 304 Արցախ.
հա- "հաւ. Թռչուն" + ի-աւ-ց- + "վազք, Թռիչք",
= "Թռչնոյ Թռիչ":

ՀԱՒԱՃԻՉ ամրոց եւ բերդ ի Տայս (տե՛ս վերն
էջ 245) Լաստիվ. 4, 82, Ասող. 276 (Հա-ճի-չ).
հա- + ճի-չ "կարկաջ", = "Թռչնոյ կարկաջ":

ՀԱՒՈՒՑ ԹԱՌ ԹՈՎԺ. Մեծոփ. Յիշատա-
կարան էջ 52, ԱԱ. 354 Գառնուոյ քով Թ. 187
Մազազ գ.ին մէջ, մենաստան. հա- + ռա- =
"հաւերու դադարելու ձող":

ՀԱՒԱԹԱՂԱՔ տեղի Թ. 113 Սոթք գ.ին
մէջ Օրբել. 264. *հա-...? + *Լա-ւ տե՛ս վերն էջ

1 Ասիկայ է Հոցե-ց քի-ւն ի Տարաւն Փաւսատոսի
քով 48, զոր պէտք է Հոցե-ցից քի-ւն ուղղել, վասն զի Թա-
գաւորին հարձն որ նոյն գիւղէն էր հոցե-ցիցի կ'ըսուի ("ի
հարձէ անտի ի հացեկացոյն", Փաւսա. 49) Հիմայ Հոցիկ,
բրդերէն խոյնի գիւղը, տե՛ս վերն էջ 190:

278: ԱՍ. 64 ունի Հոյն-միւսի տարբեր ընթերցումներ. հոյն + միւսի?:

ՀնԱԲԱԿԵՐՏ ամուր քաղաք կուրի վրայ՝ Չորոփորի հարաւակողմը (Հայաստանէն գուրս) ԽԱՍ. 28, Խոր. 78 = Կաղանկ. 7, Հոնար-կերտ Ասող. 34, 35 (Խորենացիէն 78), Յովհ. Կթղ. 90. պարս. հոնար «ճարտարութիւն» (= հայ. հոնար) + կերտ = «ճարտարութեամբ, արուեստով շինուած»: Աղուանից մէկ քաղաքին պարս. անունն է (միջին պարս. *Հունարկերտ):

ՀնՁՈՒՑ ՎԱՆԻՔ մենաստան Թ. 9 Կարին գ.ին մէջ Ասող. 176, 185, Լաստիվ. 6 («Հնձուց նախագահ»), Մտթ. Ոււհ. 54 (սխալ՝ «Ընծայուց հայր») = «Հինձքի կամ Հունձքի վանք»?: Ըստ Ինճիճեանի Նոր Հայ. 75՝ անունն առած է Հինձք կամ Հնձուկ գիւղէն: Կինէ 1, 194 գիւղը կ'անունն է Հինսկ (Կարմիր վանքով): Ուստի հայ. հոնի + բառը չէ:

ՀՈԳԵԱՑ ՎԱՆԻՔ մենաստան Թ. 83 Անձեւացիք գ.ին մէջ Թուղթ Սահակայ Արծրունւոյ եւ Թղթ. առ Սահակ Արծր.՝ Խորենացւոյ քով 281, 295. հոգի + (սեռ. հոգեաց) = «հոգիներու վանք»:
Այժմ Հոգոց վանք Բոհատան-սուրի աղբերաց կողմերը: Գիրքին նկատմամբ տես վերն էջ 217:

ՀԻՒՆԵԱՑ ՁՈՐ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ Օրբեւ. 2, 268. Հոյնոց յոր Թ. 120 Կովսական գ.ին մէջ ԱՍ. 287 (տարբեր ընթերց.՝ Հոյնոցիոր Օրբեւ. 2, 270). հիւնի կամ հոյն (հոյն, յք. սեռ. հոյնից = «զղալ, չում») բառին յք. սեռականը + յոր:

ՀՈՆԸՆԱԿԵՑ Յովհ. Մամիկ. 44 (Հմմտ. 47 «չորեքհազար գլուխ համարով ընկեցին ընդ քարն որ կոչեցաւ Հոնրնկէց»), Langlois Collection 1, 377 կը թարգմանէ «jetées-là» (առավորէն հոն «անդ» բառէն?): Հոն մարդու մը անունն է Յովհ. Մամիկ. 45, սովորաբար = «հոնացի», ուստի Հոն-

ընկեց = «*Հոնր կամ Հոնորը նետող, ձգող*» ?
Հմմտ. Կրկնից Փառատ. 38 :

ՀՈՌՈՄԱՅՐ այր մը Գուգարաց մէջ վար-
 գան 129. Հոնոր «*Հոմոնայեցի*» + այր = «*Հոմո-
 մայեցուց այր*» :

ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԱՆՔ Թ. 178 Շիրակ գ. ին
 մէջ Ասող. 174, 188, Լաստիվ. 12 = Հոմոնայ
 լանս Կիր. 48 = «*վանք Հոմոնայեցուցի*» ? (Հոմո-
 մոս անուան ուրիշ տեղ չենք հանդիպիր), «*վանք
 Հոմոմայեցուց*» :

ՀՈՌՈՄՈՑ ՄԱՐԳ. Այրարատայ մէջ Սեր. 73,
 Յովհ. Կթղ. 63. Հոմոց + մարգ = «*Հոմոմայե-
 ցիներու մարգագետին*» :

ՀՈՍԱՐԱԿ Գ. Փոքր Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 532.
 Հոմոց + Բն տես վերն էջ 275 :

ՀՈՎՈՒԱՅ ԱԳԱՐԱԿ տեղի Թ. 112 Գեղար-
 քունի գ. ին մէջ Օրբեւ. 2, 263. Հոմոց + ար-
 ք = «*Հոմոնայեցու արա, դաշտ*» :

ՀՈՐՔ տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին մէջ
 Օրբեւ. 262. Հոմոց = «*Ջոհոր*» :

ՀՈՒՈՒՏԱՓ տեղի Թ. 177 Բաղք գ. ին մէջ
 ԱՍ. 275. Հոմոց? սեռական + արք «*դաշտ*» տես
 էջ 286 :

ՀՐԱԶԳԱՆ՝ Երասխի մէկ բազուկը Թ. 188
 Վարաժնունիք գ. ին մէջ Խոր. 29, 84 = Հոմոնայ
 քուն Սեր. 45, Հոմոնայեցու Յովհ. Կթղ. 64 (Կաւ-
 ալերաթի քով), Արծր. 88, ԱԱ 277 = պահ. *Frazdān*
 (ի՞՞՞՞ Սեջեստանու մէջ), զանգ. *frazdānu* ?
 — Այժմ Զանգի, որ Գեղամայ լճէն գալով՝
 Բջնուց (Վարդան Աշխ. 422) եւ Երեւանու առջեւէն
 կ'անցնի եւ Երասխ կը թափի :

ՀՐԱՇԿԱՔԵՐԳ Կամ ՀՐԱՍԵԿԱՅ ԲԵՐԳ
 (= Կապոյտք) տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին մէջ
 ԱՍ. 98, 180, Օրբեւ. 1, 280. Հոմոնայ յակ. անուն
 ԱՍ. 180 + Բերք :

ՀՐԱՔՈՏ ԲԵՐՈԹ Թ. 133 Գ. Փայտակարանի. ? + Բերթ = պրս. ԲԵՐԾ (Պարսից արքայ) տես Հ. Բ. 68:

ՀՐԵՇՏԱԿԱՆԱԿԱՆ անապատ (ՄԱՅՐԱՐԱՍ) վարդան Աշխ. 416 = «Նրեշտակներէն բնակուած»:

ՉԱԳ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի Գ. ին մէջ Օրբել. 263, Չ-ի Գ-ի ԱՍ. 38, 50. 2) Գիւղ Թ. 186 Կոտայք Գ. ին մէջ Յովհ. Կթղ. 52, Ասող. 109, ԱԱ. 291. յ-ի (տես. յ-ի) «ձագուկ» բառը? — ՉԱԳԱՎԱՆՔ վարդան Աշխ. 420, Թովմ. Մեծոփ. Յիշատակարան 52, Ինճիճ. ՀՀ. 455, ԱԱ. 291 վանք Չագ Գիւղի քով = «Չագի վանք»:

ՉԱԳԱՉՈՐ տեղի Թ. 116 Հաբանդ Գ. ին մէջ Օրբել. 267, ԱՍ. 255. Չ-ի Գ-ի վիճակ Հաբանդայ, Չ-ի Գ-ի Բերդ ի Հաբանդ Օրբել. 1, 52, ԱՍ. 260-261. Չ-ի? առասպելական անձ Օրբելեանի քով 1, 52, ԱՍ. 255 ? + յ-ի:

ՉԻԱՍԱՐ տեղի Թ. 114 Աղահեճք Գ. ին մէջ Օրբել. 266. ԱՍ. 266. յ-ի + ս-ի = «ձիու գլուխ»:

ՉԻԹԱՌԻՃ քաղաք Թ. 11 Հաշտեանք Գ. ին մէջ Սեբ. 77 կ'երեւայ թէ = է յէլ. «ձիթապողոյ իւղ» + ս-ի տես էջ 274: Բայց քաղաքն Ասողկան քով 86 կը կոչուի Կիւթ-ի = յն. *Kithari* (ζ(ων), *ասոր*. *Qithri* տես վերն էջ 363: Չայնական տեսակետէ կ'ի յէլ. *փոխուիլն ու հակառակը՝ անկարելի է: Աւրեմն ինչպէս Չիթառիճը Կթառիճի հետ համաձայնեցնելու է:*

ՉԻՆԱԿԵՐՏ միայն Յովհ. Մամիկոնեանց քով 30 շինէ զաւերեալն Չինկերա քաղաք մեծ. եւ փոխէ զանուն քաղաքին ըստ անուն կնոջն... Պորպէս, այսինքն համեղ», եւ 58 «կայ թաղեալ... ի Չինկերա Տարաւնոյ ի Պորպ քաղաքի» Չ-ն? (սովորաբար = ձիւն) + Կ-ի:

ՉԿԱՎԱՃԱՌ տեղի Թ. 185 Նիգ Գ. ին մէջ Ասող. 165. յ-ի + վ-ի = «ձուկ ծախ»:

լու տեղ: — Ասկէ՛ ՉԿՆԱՐԱԾ տեղի թ. 120. — Այլախ գ.ին մէջ Օրբեւ. 261. յ—ն + —ր—ծ? (սովորաբար = արածող): Հմմտ. Չնճ—ր կողմնի կիլիկիա Մաթ. Ուս. 397:

ՉՈՂԿԵՐՏ աւան եղիչ. 60 (Փարսխոս — Արդեանք — Չողկերտ — Արմաւիր), ասոր տեղ եղիչէի Մոսկուայի հրատարակութիւնն ունի (էջ 73) Յ—լ—ի—ր, տեղի թ. 181 ճակատք գ.ին մէջ, այժմ քարաքալէ ըստ ԱԱ.ի 123. Չ—լ? (սովորաբար = «ցողուն, գաւազան») + ի—ր: Հմմտ. Յ—լ—ի—ր:

ՉՈՐ (սեռ. Չ—ր) թ. 153 գ. Գուգարաց = յ—ր «հովիտ», յետոյ՝ Չ—ր—ի—ր, Չ—րոյ ի—ր, Չ—ր—ի—ր բաւած տես էջ 234, 290. Չ—ր + ի—ր «գաշտ Չորի»: — Ուրիշ Չ—ր մը կը յիշէ Սեբ. 108 «ընդ ճանապարհս յ—րոյ», ընդ մէջ Ասորեստանի եւ Տարաւնոյ = ձոր եւ կապան Բաղիշոյ = Ասող. 120 «ընդ ճանապարհս Չորոյ»: Ղեւոնդ 9 նոյն կողմերը կ'անուանէ «զկիրճս ճանապարհին Չ—րոյ», եւ Փաւստ. 159 Չ—րոյ (իբր ուզղ. հայց.) — ?

ՉՈՐՔ թ. 118 գ. Սիւնեաց, վերջէն կապան կոչուած, կապան ամուր քաղաքով Օրբեւ. 2, 78. 2) տեղ մը վասպուրականի մէջ Արծր. 254 = յ—ր «հովիտներ»:

ՉՈՐՈՅ ԳԵՏ (Բորչալու գետին կողմերը Ալիշան Մեծ Հայք էջ 62, ընդ մէջ Ուսուոյ եւ Գորգուրաց ըստ Սէն-Մարտէնի) կաղանկ. 273, վարդան 138. Չ—ր (կամ յ—ր) + թեո = «Չորի գետ» (կամ «հովտի գետ»?):

ՉՈՐՈՅ ՎԱՆՔ մենաստան թ. 74 Տոսպ գ.ին մէջ Յովհ. Կթղ. 100, Արծր. 63, 238, Օրբեւ. 2, 18, վարդան 116, Մաթ. Ուս. 87 (= Չ—ր—վան = Ս—լ—ու—րոյ Ինճիճ. ՀՀ. 187) = «վանք Չորոյ» կամ «վ. հովտի»:

(Սրբազան գիւղ Ակնայ վիճակին մէջ կիսէ 2, 366, ՉՈՐԱԿ Ինճիճ. Նոր Հայ. 508 = յորմէ «փոքր ձոր».)

ՃԱԿԱՍՏՔ Թ. 181 գ. Այրարատայ, գոռաբաւ կրնայ ճակար բառն բլլալ:

ՃԱՀՈՒԿ Թ. 110 գ. Սիւնեաց, տեղի ճահուկ գ.ին մէջ Օրբել. 272, ԱՍ. 479. ապահովապէս ճակար «երամակ» բառը չէ: — Ուրիշ ճակար մը Սեբէոսի քով 48 «ի շամբին որ կոչե ճակար» (Նախաճառանի քով Թ. 107 գ.ին մէջ): — ճակար բերդ եւ Թ. 62 գ. Արծրունւոյ քով 135 եւն. տես էջ 205 = ճակար ԽԱՎ. 608 կործէք նահանգին մէջ:

ՃԱՊԱՂԱՋՈՒՐ (ՃԱՊԱՂԱՋՈՒՐ, ՃԱՊԱՋՈՒՐ) Ասող. 264, Մտթ. Ուռհ. 249 (Սասուն — Ճապղճուր — Աշնուշատ), երկիր Արածանւոյ (Մուրադ-սուր) հիւսիսակողմը, կիսնէք-սուր վրայ ընդ մէջ Բալուի եւ Գինջի, տես կիսէ 2, 624 եւ աշխարհացոյցները, յառաջ մէկ մասն էր Թ. 11 Հաշտեանք գ.ին. ճապղ «ճաւալումն, հեղումն» + ջոր = «ճաւալեալ ջրով» (Եփրատայ ընդարձակուած կողմերը):

ՃԵՐՄԱԿ ՎԱՆՔ (իբր 1570ին յիշուած) ԱԱ. 39 (Թ. 172 Գաբեղեանք գ.). ճերմակ «սպիտակ» = «սպիտակ վանք»:

ՃՈՒԱՀՈՒՍ Թ. 92 գ. Վասպուրականի. ճորալ (տես էջ 220) + «որ» «գետ»: Հմմտ. պարս. Marv եւ Marv i rōd Հ.Ք. 52, 234:

ՄԱԽԱՂԱՍԱՓՔ ՍԻՆԵԱԿ մէջ Օրբել. 1, 129, ԱՍ. 285. ճախղ «պարկ» + «որ» «գաշա», տես էջ 286:

ՄԱԾՆԱԲԵՐԴ յՈւտի վարդան 145, կիր. 56, 72, 73, 129, ՄՊՆԲԵՐԴ Մաղաքիա Աբե-

1 Հմմտ. «արեան ճապղիս հանել (հեղումն)», Զե- նոր 29, Յովհ. Կթղ. 64, 2 վարէն:

դայ 7. Բա՞ն-ն? (սովորաբար = «մածեալ կաթ») + քերք:

ՄԱԿԱՂՈՑ տեղի թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբեւ. 267, ԱՍ. 263. Բա՞ն-ն (որ կը գտնուի) Բա՞ն-ն-որեղ «խաշանց հանգչելու տեղ», եւ Բա՞ն-ն-ի «խաշանց հանգչել», բառերուն մէջ) + ոչ մասնիկ (Հմմտ. ամուր — ամրոց, դարբին — դարբնոց եւն), ուստի = «հանգչելու, դադարելու տեղ»:

ՄԱՀԱՆԱԲԵՐԻ Ի Կոյեան = թ. 153 Չորսփոր գ. Կիր. 107, Վարդան 119. Բա՞ն-ն? (Բա՞ն-ն-ացո- բառէն) + քերք:

ՄԱՀՈՒ ԱԳԱՐԱԿ ԲԼՈՒՐ մը թ. 30 Տարան գ.ին մէջ Յովհ. Մամիկ. 34. Բա՞ն + քերք = «ագարակ մահու», այժմ՝ Մա՞ն-քերք Ինճիճ. նոր Հայ. 191. Մա՞ն-քերք՝ ԲԼՈՒՐ մ'ի Տարան Յովհ. Մամիկ. 36. Մա՞ն-քերք տեղի Ի Տարան Յովհ. Մամիկ. 48. Բա՞ն + քերք տես վերն էջ 274 = «մահու պատճառ»:

ՄԱՂՉՆԱՏՈՒՔ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ Օրբեւ. 269. Բա՞ն-ն? + ոչ տես էջ 286:

ՄԱՃ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ Օրբեւ. 1, 264. 2, 269 = Բա՞ն «մաճ, արօր, խոփ?»:

ՄԱՃԱՌԱԿԱԶՈՐ Սիւնեաց մէջ Պամ. Օրբելեանց Ինճիճեանի քով ՀՀ. 273, 298, արդի Հայ. Մա՞ն-ն-որ ԱՍ. 142, 154, 167 (թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ). Բա՞ն-ն-ի (կաթին) «մածեալ կաթ, նոր պանիր» + յոր = «պանրի ձոր»:

ՄԱՄԲՐԷ անապատ Մամուշեղ գետոյն վրայ թ. 14 Մեծ Ծովք գ.ին մէջ Փաւստ. 221 = Ս. Գրոց Մա՞մբրէն = յն. Μαμβρη, եբբ. Mamrē Ծնն. Ժգ. 18 եւն?: Հմմտ. Պրոկոպիոսի (3, 231 de aedif.) Μαμβρι անունն, ամրոց մը Մա՞մբրէ կոչուած Ի կողմնս Եփրատայ (կոմագենէ), Յուստինիանոսէ նորոգուած, Գիսկղեախանոսէ հիմնուած:

ՄԱՅՐԵԱԿ տեղի թ. 109 Երնջակ գ. ին մէջ
Բրոսէ 288, ԱՍ. 315 (Գողթն). Մայրէ՛ «անտառ»
+ ա՛յ մասնիկ = «անտառակ»:

ՄԱՅՐԵԱՅ ԶՈՒՐԲ ՕՂՆԻ Ժառանգութիւնն
Գանձակայ մօտերը՝ Սամուէլի շարայարողն (Ինճիճ.
ՀՀ. 527). Մայրէ՛ + ջնր = «անտառներու ջրերը»:

ՄԱՅՐՈՅ ԳՈՄ Մենաստան Բջնույ քով
թ. 185 Նիդ գ. ին մէջ ԱԱ. 270, Ասող. 88,
Մայրէ՛ն՝ Յովհ. Կթղ. 46 յառաջ կ'ըսուէր Մայ-
րոյ ժնն. Մայրոյ (Մայրոյէն) սեռական (ուղղ. Մայրէ՛)
+ ժնն = «անտառի կամ Մայրիի վանք», յետոյ
եղաւ Մայրոյ զո՛ւ. Մայրոյ + զո՛ւ = «Մայրիի ախոռ»
կոչուեցաւ Եզր Կթղ. էն ի նախասինս իւր այնտեղ
բնակող Հակոբակորդիին՝ Յովհաննու, որ այնու-
հետեւ Մայրո՛ւնէն Յովհ. Կթղ. 46, Ասող. 88,
Մայրո՛ւնէն Կիր. 31, Վարդան Աշխ. 414 մակա-
նունն բնգունեցաւ՝ փոխանակ Մայրո՛ւնէնէն ա-
նուն Կիր. 31:

ՄԱՅՐՈՒՉՈՐ = Մայրոյ յոր տեղի, անա-
պատ Վիշապաձորի քով թ. 172 Գարեղեանք գ. ին
մէջ Սոփերք Հայկականք ժա, 50, Մայրոյոր Ին-
ճիճ. ՀՀ. 388, Մայրոյոր ԱԱ. 50. Մայրոյ (վերնոյն
պէս) + յոր = «անտառի ձոր»:

ՄԱՆԱԶԿԵՐՏ (սեռ. Մանաչիւրոյ) քաղաք,
գիւղ թ. 36 Հարք եւ թ. 41 Ապահուներ գաւառ-
ներուն սահմանին վրայ, տե՛ս վերն էջ 193, 196.
Փաւստ. 10 Մանաչիւրոյ, 263 Մանաչիւրոյ
(սեռ.), 226 Մանաչիւրոյ (սեռ.). Եղիշ. 22 Մ-
նաչիւրոյ. Փարպ. 333 Մանաչիւրոյնէն, ասոր.
Manāzgerd, արաբ. Manāsjird JRAS. 1902 էջ
785 (արշաւանք ամին 940 յետ Բրիտանի),
Jāqūt 4, 648, յեանագոյն արաբական ձեւ Ma-
lasjird JRAS. 1902 էջ 263, Géogr. d'Aboulféda
trad. par St. Guyard Tome 2, 2, 147, միջին
Հայերէն Մանաչիւր Մտթ. Ուռհ. 141 եւ շար.:

յն. *Μαντζικιέρτ* (տե՛ս վերն էջ 196), այժմ Մե-
լասկերա եւն՝ Վանայ լճին հիւսիսային կողմը: Ա-
մէնէն նորն են ըով ձեւերը. միջին-հայ., յոյն եւ
հնագոյն արարական ձեւերը՝ հին հայ. Մանչիւր
ձեւը մասնանիշ կ'ընեն: Թէ Մանչիւրն ինչպէս
Փաւստոսի քով մէյ մէկ անգամ հանդիպող Մ-
նչիւր եւ Մանչիւր ձեւերէն ծագած
կրնայ ըլլալ, մի՞թիւն է, վասն զի ընդ մէջ ձայ-
նաւորաց գանուող ո՛չ ոն եւ ո՛չ ալ - երբեք կ'իյնան
հին հայերէնի մէջ: Արդեօք անունս՝ շատ երկայն
ըլլալուն համար — հինգվանկեան եւ ինչ ինչ հո-
լովներու մէջ՝ վեցվանկեան — ըստ քմաց կրճատուե-
ցաւ: Բայց թերեւս Մանչիւրն է նախնական
ձեւն, եւ Մանչիւրն՝ այնտեղ տիրող Մանչ-
դեան րոնիւն (Փաւստ. 9) անունէն ծագում առած
երկրորդական անճիշտ ձեւ մըն է: Ստուգաբանօրէն
ի հարկէ լսկ Մանաւազակերտ ձեւը պայծառ է.
Մանչ = *Μονόβασος* պարսկ.-հայ. յատուկ
անուն Հ.Ք. 50, *Justi Namenbuch* 189 + իւր
= «Մանաւազ շինուած»: Ինչպէս որ -իւրով
շինուած անուններուն մեծագոյն մասը (զ. օր.
Տիգրանակերտ), նոյնպէս նաեւ այս անունը՝ Պար-
թեւաց ատեն ծագում առած պիտի ըլլայ: Ըստ
Բելքի եւ Լէմանի՝ Մանաւազակերտ անուն մէջ
ոչ թէ պարսկական Մանչ յտկ. անունը ծած-
կուած է, այլ Խաղտեայց Մե՛նչ (Մե՛նչ,
Մե՛նչ) թագաւորին անունը (տե՛ս վերն էջ 2),
զոր վերջէն Պարսիկք կամ Հայք Մանչ ա-
նուն փոխած ըլլալու են: Այս պարագային Պար-
թեւաց ժամանակին սկիզբներն անունս եղած
պիտի ըլլայ *Մե՛նչիւր? — Մանաւազեանց
քաղաքն ու գաւառը (Մանազկերտ եւ Ապահու-
նիք) զարմանալի կերպով Արժրունւոյ քով 246
(Քրիստոսի 902 թուականին) «Մանաղաւեան քա-
ղաք եւ նահանգ», կը կոչուի: Ուստի՝ Մանչա-
նչիւրն է:

ՄԱՆԱԿԵՐՏ քար մը Աղթամար կղզւոյն գիմացը հարաւակողմէն՝ թ. 73 Ռչտունիք գ.ին մէջ Արծր. 229, բերդ ինճիճ. ՀՀ. 169—170 (տարբեր ընթերց.՝ Մանազկերտ), Մանչիւր ԽԱՍ. 32. Ման- (Ման-ճիւրն եւն անուան մէջ ՀՔ. 50) + Կերտ: Այժմ՝ Բարդուշտ ինճիճ. ՀՀ. 170, Նոր Հայ. 159, Ալիշան Մեծ Հայք 54 (Ոստան արեւմտակողմը՝ Վանայ լճին ափին վրայ՝ կառուցուած մինչեւ լիճ երկարող լեռան ժողառիվայրին վրայ):

ՄԱՆԱՆԱՂԻ (սեռ. Մաննաղայ) թ. 5 գ. Բարձր Հայոց տեւ վերն էջ 131. Մանն + աղ? : Տեւ վերն Գարանաղիք էջ 335:

ՄԱՆԱՆԽՈՒՉՈՐ թ. 27 Սասուն գաւառին մէջ (?) Վարդան Աշեւ. 430 մէտ է Մաննիկէյր մեկնել, միայն թէ ինճիճ. ՀՀ. 74 Մանխո- յոր կը կարդայ:

ՄԱՆԵԱՅ ԱՅԲՔ լեռ թ. 1 Գարանաղիք գ.ին մէջ Խոր. 178, 300, Յովհ. Մամիկ. 7. Խորենացւոյ անդ տուած տեղեկութեան համեմատ՝ Մանէ, Մանէայ (Սուրբի մը անունը Խոր. 178) + այր = «Մանէի այրերը»: Ազատանգեղոսի քով լեռը կը կոչուի Մանայր: Եւ Սուրբի մը խօսքը չկայ: Տեւ Սեպուհ:

ՄԱՆԿԱՆ ԳՈՍՄ աւան թ. 36 Հարք գ.ին մէջ. Մանուկ, սեռ. Մանուկ «աղայր + Գոս» «ախոռ» = «ախոռ աղայոց»:

ՄԱՆՈՒՇԱԿԻ ՄԱՐԳ տեղի թ. 120 Կովսական գ.ին մէջ Օրբել. 270. Մանուշիկ + Մարգ = «մարգագետին մանուշակի»: Հմմտ. Մանչիւր թ. 111 Վայոց ձոր գ.ի մէջ ԱՍ. 98. Մանչիւր բառը? :

ՄԱՌԱԿԱՆ աւան թ. 92 Ճուռչ գ.ին մէջ Արծր. 254, 264. Մա-? + ախն մասնիկ տեւ էջ 272:

ՄԱՌԱԿՈՒԹ ՕՐԲԵԼ. 270 կամ ՄԱՌԱԿ-ԱՏ
ԱՍ. 286 տեղի թ. 120 կոչական գ. ին մէջ.
Տ-ո-? + Կ-ո-? տե՛ս էջ 280:

ՄԱՍԵԱՑ ՈՏՆ (սեռ. Մ-ս-ո-ո-ո-ո-ո) թ.
182 գ. Այրարատի տե՛ս վերն էջ 251. *Մ-ս-ո-ո-
(սեռ. Մ-ս-ո-ո-ո, հյոյ. Մ-ս-ո-ո) անուն հռչակաւոր
Արարատ լեռան + ոոն = «Մասիսի ոտք»: Մ-
ո-ո-ի ծագումն ծանօթ չէ:

ՄԱՏՐԱԿԵՐՏ տեղի թ. 114 Աղահէճք գ. ին
մէջ ՕՐԲԵԼ. 266. Տ-ո-ո-? + Կ-եր-ո-: Հմմտ. Մ-ո-ո-ո-
լ-ն-ի Տարաւն Յովհ. Մամիկ. 51 եւ շար.?:

ՄԱՐԱԿ ԳԻՆՂ թ. 9 կարին գ. ին մէջ
Փաւստ. 105 («ի գեղջէ Մարագայ») = Տ-ո-ո-ո-
(մէկ անգամ գործածուած Յայսմաւուրքի մէջ)
«խոտանոց, յարգանոց»: Ասոր տեղ Խոր. 206 («ի
Մարգաց կարնոյ») եւ Արծր. 70 («ի գեղջէն Մար-
գաց») կը կարգան Մ-ո-ո-ո- = Տ-ո-ո-ո- «մարգագե-
տինք»: Բայց այս երկու ընթերցուածներէն մին
միայն կրնայ ուղիղ ըլլալ:

ՄԱՐԱԿԵՐՏ տեղի «ի դաշտին որ անուա-
նեալ կոչի Շարուրայ» Խոր. 58 (թ. 190 դաշտն
Շարուր գ. Այրարատ նահանգին մէջ). Մ-ո- (որ
ըստ Խորենացւոյ 58 այստեղ պիտի նշանակէ մար
= մեղացի եւ կրնայ ալ նշանակել, տե՛ս Հ.Ք. 52)
+ Կ-եր-ո- = «ի Մարաց շինուած»: Ըստ իրականու-
թեան՝ անհաւանական:

ՄԱՐԱՆԴ թ. 108 գ. Վասպուրականի եւ
գլխաւոր քաղաք տե՛ս վերն էջ 223 = Մ-ո-ո-ո-ո-?
Հմմտ. Վանանդ, Հաբանդ?: Ուրիշ այլուստ ան-
ծանօթ Մ-ո-ո-ո-ո- մը Սիւնեաց մէջ (Վայոց ձոր ԱՍ.
158) Օրբելեանէն 1, 112 կը մեկնուի իբր Տ-ո-ո-
ո-ո- «մայրն անդ է» (ոյ գաւառական ձեւ՝ հին
հայերէնի էին): Նոյն մեկնութիւնը կը տրուի նաեւ
առաջին Մ-ո-ո-ո-ո-ին ալ, վասն զի կ'ըսուի թէ՛ Նոյայ
կինը հոն թաղուած է եղեր: Բնականաբար՝ անըն-
դունելի:

ՄԱՐԱՅ ՄԱՐԳ. ձոր մը խոր. 123. Մար +
 «Մեղացիք» + մարք = «Մարերու մարգացեաին» :
 Տե՛ս Երեմիայի 343 :

ՄԱՐԳ.Ք տեղի թ. 114 Աղահեճք գ.ին մէջ
 Օրբել. 266 = մարք + «մարգացեաինք» : — Մար-
 քի մարգի ձոր» տեղի թ. 116 Հաբանդ գ.ին
 մէջ Օրբել. 268 կամ Մարգարայ ԱՍ. 255 ? :

ՄԱՐԳԱԿԱՅԻ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ին
 մէջ Օրբել. 259, ԱՍ. 208. մարքի «գերան յար-
 կաց» բառը չէ + ար :

ՄԱՐԳԱՂԻ (տե՛ս. Մարգարայ) թ. 32 գ.
 Տուրուբերանի՝ Մարգարայ ունէ Եղեշ. 30 հրա. Յով-
 հաննիսեանցի. Մարգ ? (սովորաբար մարգ =
 «մարգ») անուան եղ. տե՛ս. անուանը Մարգարայ + ուն
 տե՛ս վերն էջ 273, 335 : Հմմտ. Սեբեոսի Բերդի :

ՄԱՐԳԱՍՏԱՆ (տե՛ս. Մարգարայի) թ. 86
 գ. վասպուրահանի. Մարգ = Μάρδοι օտար ցեղ
 մը տե՛ս վերն էջ 13, 60 ծան. 1 + արան =
 պարս. stān «տեղ, աշխարհ» տե՛ս վերն 274,
 ուստի «աշխարհ Մարգաց» :

ՄԱՐՄԱՇԷՆ Ասող. 270, Մարմարշէն Կիր.
 50, Վարդան Աշխ. 418 մենաստան թ. 178 Շիրակ
 գ.ին մէջ. կը մեկնուի՝ մարմար (մարմար-եայ բառին
 մէջ) «մարմար» + շէն = «մարմարէ շինուած» Կիր.
 50 ընթերցուածին համեմատ, տե՛ս Լինչ 1,
 131—132 : Բայց մենաստանը մարմարէ շինուած չէ
 եւ շինողին արձանագրութեանը մէջ կը կոչուի
 Մարմարշէն ԱՍ. 147. Մարմ ? + շէն «գիւղ, շէնք,
 շինուած» :

ՄԱՐՄԵՏ տե՛ս վերն էջ 314 Արարատի :

ՄԱՐՏԻՐՈՍ տեղի թ. 111 Վայց ձոր գ.ին
 մէջ Օրբել. 261 = մարտիրոս (յունարէնէ) «վկայ» :

ՄԱՐՏԻՐՈՍԱՅ ՊՕԼԻՍ՝ հայացած Μαρτυρό-
 πολις = Նփրկեբա քաղաք թ. 18 Նփրկեբա գ.ին
 մէջ Յովհ. Կթղ. 40, Ասող. 193 տե՛ս վերն
 էջ 163—166 :

ՄԵԾԱԳԵՏ Ախուրեան գեափն մէկ բազուկը (Չարիշատի քովերն ու հիւսիսակողմը) ԱԱ. 107, ԽԱՍ. 34. Քեծ + քէր = «մեծ գետ?» : Լաւագոյն է «գետն Մեծ» Խոր. 74 (Բ. Ղ.), տես ԱԱ. 107, այժմ՝ Չարիքը - չայ : — Մեծ-յոր տեղի 1. Թ. 115 Ծղուկը գ.ին մէջ, 2. Թ. 120. Այլախ գ.ին մէջ Օրբէլ. 260, 261. Քեծ + յ-ր = «մեծ ձորով : — Մեծ-մ-րէ տեղի Թ. 117 Բաղը գ.ին մէջ Օրբէլ. 269. Քեծ + մ-րէ = «մեծ մարգագետնով» : — Մեծ-մ-ր (տես. Մեծ-մ-րէ) 1. անուն երկու գետերու. Փաւսա. 18 («յամուր բերդէն արքունի, որում կոչեն Գառնի մինչեւ ի գաշտն Մեծամարի», Խոր. 126 (Երասխայ եւ Մեծամարի իրարու խառնուին Արտաշատու քով), Սեբ. 108, 109, ԽԱՍ. 34 տող 21—22 (յառաջագոյն խառնուիք Երասխայ եւ Մեծամարի՝ Արտաշատու քով. «իսկ այժմ փոխեալ զգնացս Մեծամարայ») : ԽԱՍ. 34 տող 10 (կը բղկէ Արագածոտնէ եւ Աղարշապատու² առջեւէն կը հոսէ եւն. Քեծ + մ-ր = «մեծ ճահիճ» (Հմմտ. Արծր. 78 «ի խառնուրդս Երասխայ եւ Մաւրին մեծին» Գրչնոյ քովերը) կամ «մեծ ճահիճով». 2. Մեծ-մ-ր փոքրիկ ամրոց մը Թ. 30 Տարաւն գ.ին մէջ Յովհ. Մամիկ. 11, 39 = «մեծ ճահիճով». անառ մը ի Տարաւն Ինճիճ, Նոր Չայ. 181 : Հմմտ. Մ-ր-ն Քեծ Խոր. 75 Կարսի գետը ԱԱ. 107, որուն մէջ կը թափի քէրն Քեծ Խոր. 75 (= Մեծ-քէր ԽԱՍ. 34), որ «ի Ծովակէն հիւսիսոյ [Չարիքը կէօլ] սկիզբն առեալ իջանէ». նմանապէս մ-ր-ն Քեծ Խոր. 72. «հասանէ ի միջոց աշ-

¹ Ասոր տեղ Խոր. 194 կը գնէ «առ Ազատ գետովն» :

² Հմմտ. Ազաթ. 40 «կէսքն անցեալ ընդ կամուրջն Աղարշապատ քաղաքի՝ զոր եւ կամուրջ Մեծամարի կոչեն, աճապարէին հասանել յառաջ մի ի խելս կամրջին Ծրտաշատու». Հմմտ. Ազաթ. 261 :

խարհիս վերագոյն քան զակունս մարին զձի՛ յափն
 երասխայ, մօտ յԱրմաւիրն»:

ՄԵԾ ՀԱՅՔ ԽԱՎ. 606՝ զոր զանազանելու է
 Փոքր Հայքէն ԽԱՎ. 606:

(ՄԵԾ ՔԱՐ Մենաստան, ՄԵԾ ԱՅԲ «Մեծ
 քարայր» տեղի յՈւլնիա Mitt. d. k. k. Geogr.
 Ges. Wien 1890, Bd. 33 էջ 453:)

Ապահով չէ զձի իմաստն հետեւեալ ա-
 նուններուն մէջ. ՄԵԾԿՈՒԱՆՔ եւ ՄԵԾԻՒԱՆՔ
 գ. ք Արցախի (Թ. 124, 125) եւ ՄԵԾԿԵՒՏ =
 ՄԵՆԾԿԵՒՏ (յն. Μερτίχερτον՝ փոխանակ Μεστι-
 χερτονի վերն էջ 159) բերդ Բալոււի քով ի Գ.
 Հայս Ասող. 144, Սամ. 92, Վարդան 113, Թրք-
 քական արտասանութեամբ այժմ՝ Մաշիէրք Ինձիճ.
 նոր Հայ. 226:

ՄԵՀԵՆԿԵՒՏ գիւղ Թ. 156 Տաշիր գ. ին
 մէջ Ուխտանէս 2, 36. Դէ՛նէ? + իէրք «չինուած»:

ՄԵՂՐԱԶՈՐ Թ. 119 Արեւիք գ. ին մէն
 մասն, Մեղրի գիւղէն այսպէս կոչուած = «Մեղրիկ
 ձոր», հնագոյն է՝ Մեղրոյ յոր ԱՍ. 303, Օրբել.
 1, 274:

ՄԵՂՐԱԳԵՏ տէս վերն էջ 186:

ՄԵՐԹԱԿԵՒՏ տեղի Թ. 117 Բաղք գ. ին
 մէջ Օրբել. 269. Դէր? + իէրք «չինուած»:

ՄԹԻՆ ԼԵՐԻՆՔ = Թ. 158 Կանգարք գ. Խոր.
 78, Ասող. 35. Դէն «մութ» բառը: Նորագոյն
 հրատարակութեանց մէջ իբր հասարակ անուն բմ-
 բանուած — «մութ լեռներ»: Այսպէս կը կոչուի
 նաեւ Մասիս ԱԱ. 469: — Ասիէ՛ ՄԹՆԱԶՈՐ տեղի
 Թ. 119 Արեւիք գ. ին մէջ ԱՍ. 299 = «մութ
 ձորով»:

ՄԺՆԿԵՒՏ Սոյ ժողովոյն (1307ին) եպիս-
 կոպոսաց ստորագրութեանց մէջ Ինձիճ. ՀՀ. 527

---

1 Հմտ. Մեծամարտի աղբիւրները փոքրիկ լճի մը
 հարաւակողմն Արծր. 78:

(Բասենոյ մէջ), ԱԱ. 38 (Աբեղենից մէջ), թրքերէն Միճինկիրա ԱԱ. 38. Մժն? (= Մ-ժ-ն? ԱԱ. 38) + իբր «շինուած»: Երկրորդ Մժնիբր մր = Mešingert (Belck Globus 64, 199), Mečinkert (Աինչ 2, 122) կը գանուի վանայ ծովուն հարաւակողմը՝ Մենուասայ ջրուղոյն վրայ:

ՄԻԱՓՈՐ ամուր գ. Յովհ. Կթղ. 126, Օրբել. 1, 234, Կիր. 102 (ընդ մէջ Արցախ-Գարդմանայ եւ Գեղամայ լճին Ինճիճ. ՀՀ. 528). Մժ «մէկ» + իբր, «փոր, փորուածք, ձոր», = «միաձոր, միայն մէկ ձոր ունեցող»: — Տսմաշէկ՝ Կիպերաի հանդիսութեան առթիւ հրատարակուած գրքին մէջ էջ 143 Պեւտինգերեան տախտակին (Ճանապարհ Մելիտենէ-Արաբիտս) Miasena անունէն կը հետեւցրնէ հայ. *Մժ-շէն մր, զոր սակայն սխալ կը մեկնէ «հատուած՝ հարթ գետնի մը վրայ» թարգմանելով: Հմմտ. Մժ-բ-ն ի Բասեան ԱԱ. 23 = «մէկ տունով»: —

ՄԻՋԱԳԵՏՔ տեղի Թ. 111 վայոց ձոր գ. ին մէջ Օրբել. 263. Մժ + իբր = «գետերու մէջ գանուող»: Հմմտ. Մժ-բ-ն ի Խոր. 89 եւն = Μεσοποταμία.

ՄԻՋՆԱՇԻՆ Կիր. 109 (ՍԱրցախ), Եթէ յակ. անուն է = Միջին գիւղ», Մժն + շէն «գիւղ»: Իբրեւ հասարակ անուն կրնայ նաեւ «գիւղին միջովայրը» նշանակել:

ՄԿՆԱՌԻՆՃ գիւղ ի Տայս (մերձաւորապէս երկու փարսախ հեռու՝ Բասենոյ Գու գիւղէն) Փարպ. 414. Մ-ն «մուկ» + իբրն տէս վերն էջ 274:

ՄԿՆԻԿ տեղի Եփրայ վրայ (Հայաստանի մէջ) Մտթ. Ուռհ. 267. Մ-ն + ին նուազական = «փոքրիկ մուկ»:

ՄՇԱԿԱՎԱՆՔ վարդան 142 (Ճանօթու-թիւն հրատարակչին՝ «ի կողքփոր»), Մժն «երկրագործ» + իբրն:

ՄՇԿԱԶՈՐ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ. ին մէջ Օրբել. 259. Տոնչի, Տիչի? (Տոնչի սովորաբար = «Տիկամուկ») + յոր:

ՄՈԳՈՒՅ ԳԵՐԵԶՄԱՆ «կոչեցաւ տեղին այն Մոգուց գերզման սր է Մոկկունս», Յովհ. Մամիկ. 45 = «մոգերու գերեզման», Բնականաբար սխալ է այս ստուգաբանութիւնը Մոկկունս + անուան, զոր գիւղն թ. 30 Տարան գ. ին մէջ այսօր ալ կը կրէ (Մոկկունք) Ինճիճ. Նոր Հայ. 188:

ՄՈՒՐՈՑ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին մէջ Օրբել. 261 = Տոբոց «մոխրոյ կոյտ» (Տոբէր + ոց մասնիկ = «մոխրի տեղ»): — Mokhrapiert գիւղ Վանայ լճին հարաւակողմն եւ Աղթամար կղզւոյն հանդէպ Կիպերտի քարտէզն ու Կինէ 2, 707 = հին հայ. * ՄՈՒՐԱԲԵՐԳ. Տոբէր + Բէրք: Հմմտ. Մոբր-Բէրք Ի Վերս Պամ. Վրաց 13 (կարգա՛ Մոյր-Բէրք? Բրոսէ):

ՄՈՐԵՆՆԻ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ. ին մէջ 260 = Տորենի: Հմմտ. Մորենի + գիւղ Խարբերգի կողմերը Կինէ 2, 352 = Տորենի +:

ՄՈՒՇԵՂԱՄԱՐԳ թ. 11 Հաշտեանք գ. ին մէջ Զեւոր 46. Մոնշի յտկ. անուն + Տորի = «Մուշեղի մարգագետին», Ինճիճեան ՀՀ. 45 Մոնշի-Տորի տեղ՝ Մոնշի-Տորի քիւղ կը կարգայ: Հմմտ. Մոնշի-Տորի գիւղն ԱԱ. 320 (Կոտայք) = «Մուշեղի աղբիւր», եւ Մոնշի-Տորի կամ Մոնշի-Տորի գիւղ Ակնայ Ինճիճ. Նոր Հայ. 308:

ՄՐԿԱՔԱՐ տեղի թ. 116 Հաբանդ գ. ին մէջ Օրբել. 267. Տորի? (սովորաբար = «խորովեալ ցորենեղէն» չիժրոս) + +որ:

ԴՈՒՌՆ ՄՕՐԱՅՆ? Յովհ. Մամիկ. 22 = «ճահիճներու դուռ»:

Ս. ՅՈՒՆՆՈՒ ՎԱՆԲ = Բագաւան վերն էջ 320, թղթ. Իւչ-քիլիսէ ԱԱ. 528:

ՅՈՒՍԻՆԻԱՆՈՒՆԻՍ Յովհ. Կթղ. 40 տե՛ս վերն էջ 49:

ՆԱՆԱՆՉՓՈՐ տեղի թ. 116 Հաբանդ գ. ին
մէջ Օրբել. 267, ԱՍ. 255. բառ երեւութիւն նա-
խան՝ + իր «ձոր» ? :

ՆԱՆՃԱԻԱՆ քաղաք եւ թ. 107 գ. վաս-
պուրականի, յետոյ Սիւնեաց. հնադոյն ժամանակ-
ները՝ Ն-ի-ճ-ան, քիչ անգամ՝ Ն-ի-ճ-ան (Ն-ի-
ճ-ան) Փաւսա. 173, Սեբ. 49, 61, 94, 108, 118
(Ն-ի-ճ-ան 93, 118) եւն, Ժ. դարուն՝ Ն-ի-ճ-ան
Յովհ. Կթղ. 61, 117, 179, յետոյ՝ Ն-ի-ճ-ան,
յն. *Naxosana* Պաղոմ. 941, արար. *Naşavā* եւն
տեւս վերն էջ 222, այժմ *Nachitchevan* եւն
գրուած՝ աշխարհացոյցներու վրայ. Ն-ի-ճ կամ
Ն-ի-ճ յակ. անուն մը ? + ան = Նախիճի կամ
Նախուճի աւան : Ժողովրդական ստուգաբանու-
թեամբ անուանս Ն-ի-ճ-ան մեկնութեան նկատ-
մամբ տեւս գերմ. Բանասիրաց 46^r ժողովոյն առ-
թիւ հրատ. զբքին մէջ էջ 73 եւ 79 : — Ն-ի-ճ-ան
անուանով երկրորդ տեղ մը կար թ. 178 Շիրակ գ. ին
մէջ ԱՍ. 138, զոր նոյն իսկ Խոր. 219 կը յիշէ ? :
— Ն-ի-ճ Ն-ի-ճ-անի մասին, որ 1780ին հիմնուած
է Գոն գետին վրայ, տեւս Koch, *Reise nach dem*
Araiat 249.

ՆԱՆՋԱԻԱՆԻԿ տեղի թ. 117 Բաղք գ. ին
մէջ Օրբել. 270, ԱՍ. 275. Ն-ի-ճ-ան տեւս վերը
+ ին նուազական = «փոքր Ն.» :

ՆԱՆՃՐԱՉՓՈՐ գիւղ թ. 175 Երասխաձոր (=
Արշարունիք) գ. ին մէջ Յովհ. Կթղ. 108. Ն-ի-ճ-ի-ր-
«կոտորած» (պրս. նախճիր «որս») + յ-ր = «որ-
սածոր» :

ՆԱՓԱԿԱՇԷՆ տեղի թ. 116 Հաբանդ գ. ին
մէջ Օրբել. 268. Ն-ի-ճ (սովորաբար = «մուշկի
քսակ», Հ. Բ. 203) + շէն «գիւղ» :

ՆԵՐՍԵՀԱՊԱՏ գիւղ թ. 87 Արաաղ գ. ին
մէջ Փարպ. 391. Ներ-ե-ն յակ. անուն «Ներսէս»

1 Տես այս մասին ամփոփումս ՀԱ, 1901. էջ 360 :

Հ.Ք. 57 + — արտ անս վերն էջ 273, մերձաւորապէս = “Երեսէսի գաղաթ”:

ՆԻԳ. (սեռ. նշ.) Թ. 185 գ. Այրարատայ. դժուարաւ նշ: “աղիս, պարզունակ”, բառք: Ասիէ՝ ՆԳԱՏՈՒՆ Վարդան Աջիս. 416. նշ: + — “տուն, աշխարհ”:

ՆԿԱՆ ամրոց, բերդ Թ. 91 Թունաւան գ.ին մէջ Ղեւոնդ 133, 134, Արծր. 131, 133, 224, 232, 270. դժուարաւ նշ: “հայ, բառք”:

ՆԿԱՐԻՆ մենաստան Թ. 73 Ռշտունիք գ.ին մէջ Վարդան Աջիս. 428 = նշ: “խառնակ, նախշուն”:

ՆՈՐԱԲԱԿ տեղի Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբել. 254. նշ: + — “նոր բակեր” — ՆՈՐԱԲԵՐԻ ամուր Թ. 83 Անձեւացիք գ.ին մէջ Արծր. 208, 209. = “նոր բերդ” — ՆՈՐԱԳԻՒՂ տեղի Թ. 118 Չորք գ.ին մէջ Օրբել. 272, Թ. 110 Ճահուկ գ.ին մէջ Օրբել. 273, ԱՍ. 479, Թ. 106 Գողթն գ.ին մէջ ԱՍ. 315, գիւղ Թ. 186 Կոտայք գ.ին մէջ ԱՍ. 320, աւան Թ. 73 Ռշտունիք գ.ին մէջ Արծր. 128, 207 = “նոր գիւղ” — ՆՈՐԱԳԱԻԹ գիւղ Թ. 186 Կոտայք գ.ին մէջ ԱՍ. 320 = “նոր գաւիթ, բակ” — ՆՈՐԱԿԵՐՏ տեղի Թ. 106 Գողթն գ.ին մէջ ԱՍ. 315 = “նոր շինուած” — ՆՈՐԱՂԲՈՅՐԻԿ (միջին հայ.՝ յամէ 1262) գիւղ Թ. 178 Շիրակ գ.ին մէջ Ալիշան Շիրակ 119 = “նոր աղբիւրիկ” — ՆՈՐԱՀԷՆ՝ գիւղ

։ ՆՐԱԻԷՆ կամ՝ ՆՐԷՆ՝ անուն այսօր ալ Հայաստանի մէջ չստ սովորական է: Հմմտ. ՆՐԱԻԷՆ անունով երկու գիւղերն՝ Աղեքսանդրոպոլէ Երեւան ամենոջ ճամբուն վրայ եւ անոր արեւոտային կողմէ Լինչի քարտէզին վրայ, Սիփան լեռան արեւելահողմը դանուոջ ՆՐԷՆ՝ գիւղն եւ Գատուանի արեւելահողմը՝ Քարա-սուի աղբերաց կողմէրը գանուոջ ՆՐԷՆ՝ (ի Տարաւն): Ուստի մեծապէս կը սխալի Բելք (Beitr. zur alten Geogr. u. Gesch. էջ 36), երբ Երեւան-Նախիջեւան ամենոջ թղթաւարական ճամբու վրայ դանուոջ

Գրւնոյ կողմերը վարդան 129, Ինճիճ. ՀՀ. 470, Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբել. 263, Թ. 109 Երնջակ գ.ին մէջ ԱՍ. 351 = "նոր գիւղ", ՆՈՐԱՇԻՆԻԿ տեղի Թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբել. 267, Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ 268 (երկու տեղի), Թ. 120 Կովսական գ.ին մէջ 271 (Օրբել. 1. 253, 254), Թ. 110 Ճահուկ գ.ին մէջ 273, Երնջակ գ.ին մէջ Ֆինկ Յուլյակ ՏՅ. ձեռագր. 159. 'Նոր-շէն' + 'է' ժամիկ = 'նոր գիւղիկ', ՆՈՐԱՒԱՆ վանայ ծովուն արեւելակողմը Կինե 2, 634—635 = "նոր աւան", ՆՈՐԱՎԱՆ-Ք մենաստան (անապատ) Թ. 111 վայց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 1. 81, 292, 2, 84 = "նոր վանք", ՆՈՐԱՏՈՒՍ գիւղ Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբել. 1, 225, 235, ԱՍ. 38 (սեռ. 'Նոր-արոյ արձանգր. ԱՍ. 47, ուստի 'Նոր-արոյ' սեռականն Օրբել. 2, 42 յեռնադոյն է կամ սխալ. 'նոր' + 'ար' տես վերն էջ 28): ՆՈՐ-ԲԵՐԳ տեղի Թ. 110 Ճահուկ գ.ին մէջ Օրբել. 273. ուրիշ մը՝ Կիր. 72, վարդան 145, 155 = "նոր բերդ", ՆՈՐ ԳԻՒՂ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ ԱՍ. 275. ՆՈՐ ՔԱՂԱՔ = վաղարշապատ փարպ. 105, Կորիւն 20, 30, 44, Խոր. 145, Յովհ. Կթղ. 36 = ՆՈՐԱՔԱՂԱՔ Ագաթ. 123 "նոր քաղաք" (χαλνὴ πόλις, Բրիտանոսէ Կարք 163ին Հռովմայեցիներէն շինուած՝ Արտաշատու կործանուէն Կարք. Մամսէն Պամ. Համ. 5, 407):

'ՆՈՐՇԻՐԱՎԱՆ (ՆՈՇԻՐԱՎԱՆ) Երկիր Հայոց հարաւային սահմանին վրայ, տես վերն էջ 179, կ'երեւայ թէ = 'նոր' + 'շէն' է, բայց իբրեւ

երկու գիւղերուն 'Նոր-շէն' անունը 'Նոր գիւղ' կը մեկնէ եւ այս 'Նոր-շէն' կ'ուզէ մեկնել պեռանդերեան Տաթաակին Sanora անունը (sa- համարելով՝ վրական նախագաս մասնիկ): Հմմտ. Lehmann, Deutsche Literaturz. 1903, սին 1170: — 'Նոր քիւղ' անունն ալ սովորական է, բայց արդի լեզուի մէջ եղած է 'Նոր քիւղ':

օտար երկրի մ'անուն՝ կրնայ օտար ալ, թերևս պարսկ. եւ = նորէր, նորէր? + միւս բնակ:

ՆՈՐԻՔ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբեւ. 259, թ. 111 վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբեւ. 262 = նորէր: «նորաստ արմախք»: Ասկէ՝ նորեւն Վանք = «նորիքի վանք» Օրբեւ. 2, 37,

ՆՇԽԱՐՔ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ ԱՍ. 64. նորէր «մնացորդ, մասունք», բառը? չմնա. ՆՇԽԱՐԱՅՈՐ Հովհան ԱԱ. 136 (Արաբածսան):

ՆՊԱՏ Լեւ. թ. 177 Ծաղկոտն գ.ին մէջ, սահմանակից թ. 176 Բաղրեւանդ գ.ին ԽԱՍ. 34, Փաւսա. 192, 193, 195. Ագաթ. 613, Փարպ. 429, Նոր-ի-ն լեւ. Փաւսա. 194, ԽԱՍ. 34, այժմ՝ Ալա գաղ, յն. Νιφάτης Սարաբոն 522, 529, Պարոմ. 933. ոչ հայ. նոր-ի «վախճան», ոչ յն. νίφα (հայ.), νιφάσιս եւն. եւ ոչ ալ աւետ. nipātā- «պաշտպանուած», բառին հետ գործ ունի: Նոր ծագած է հնագոյն *Nipāt կամ *Nupātէ մը:

ՆՓՐԿԵՐՏ Մարտիրոսացւոյ լեւ. քաղաքն եւ թ. 18 Նիքիերա գ. Աղձնեաց տեւ վերն էջ 163, 164: Հնագոյն *Nifrikertէ մը:

ՇԱԹԻԹԱՂՔ տեղի թ. 116 Հաբանդ գ.ին մէջ Օրբեւ. 268. շ-ի? + լեւ. տեւ վերն էջ 278:

ՇԱԿԱՇԻՆ թ. 151 գ. Ուաւոյ բոս ԽԱՎ. 610 (ընդ մէջ Գարդմանայ եւ ասանձնակ Ուաւոյ յիշուած), Փաւսա. 210 (Ուաի, Շակաշէն եւ Վարդման), Կաղանկ. 141, 251, յն. Σαχαστηνή Սարաբ. 511, 528. Շ-ի?, որ իւր շին պատճառաւ շի կրնար = հին պրս. Ս-ի «Սակաստանցի» բնակ (հմմտ. հայ. Ս-ի-սան շ. 71) + լեւ. «գիւղ, շինուած»:

ՇԱՀԱՊԻՎԱՆ Արշակունի թագաւորաց բանակատեղին Փաւսա. 117, Լեւ. Խոր. 209 թ. 177 Ծաղկոտն գ.ին մէջ, երկրորդ գլխաւոր տեղի այս գ.ին ԱԱ. 518, «Շահապ Շահապի-

վանի” Ազաթ. 650, Շահապիվանի վարդան 126,
 “ժողովն ի Շահապիվանս” Աարդան 53, “ժողովն
 Շահապիվանի Օրբել. 1, 97. Շահապիվանս “կուսակալ,
 նախարար” Հ.Բ. 208 + վան “իջեւան” = “իջեւան
 կուսակալի”:

ՇԱՀԱՊԱԿՆՍ Օրբել. 1, 51 = Թ. 110
 ճահուկ գ. Օրբել. 2, 41 բերդով եւ ձորով
 (“Շահապանից բերդ” ի Շահապայ պարսկէ շի-
 նեալ”): Օրբել. 1, 52. Շահապանից ձոր՝ իւր
 անունն Շահապէն առած անդ). Շահապ (Տմմա.
 Շահապիվան) + -ան-? : Շահապ-ան-ն գրութիւնն
 Օրբելեանին քով շատ աչքի կը դարնէ, վասն զի
 ասոր ատենն հին -ան- շատնց օ եղած էր եւ օ ալ
 կը ներկայանայ յետնագոյն ձեռագրաց մէջ, մինչ
 -ան- = -ան- (ան-է, -նէ ծագած՝ ոչ-վերջին վանկի
 մէջ) կը ձեռնայ : Ուստի Շահապ-ան-ն գրելու եւ Շահա-
 պ-ան-ն կարդալու է : ԱՍ. 480 Շահապ-ան-ն (եւ ուղղ.
 Շահապ-ան-ն) կը գրէ : Յետնագոյն ձեւեր են լա.
 Sciabunensis (կնքոյ մը վրայ) եւ հ. Շահապ-ան-նից
 գերեզմանաքարի մը վրայ յամէ 1720 ԱՍ. 481—
 483 : Արաբական Sāhabūnis? ձեւը, զոր Balādurī
 էջ 195 եւ Ibn al Fakih էջ 288 կ’ընծայեն, ա-
 պահով չէ :

ՇԱՀԳՈՄԲ Թ. 8 գ. Բարձր Հայոց ան-
 վերն էջ 132. շահ? + Գոմ “ախոսք” : Ոչ-
 հայկական :

ՇԱՀԿԵՐՏ անդի Սիւնեաց մէջ ԱՍ. 315
 (Գողթն), շահ? + Կեր “չինուած” :

ՇԱՄԲ (սեռ. Շամբ). Շամբն, “որ կոչի ճա-
 հուկ” (Թ. 110 գ. Սիւնեաց ԱՍ. 478—479)
 Սեբ. 48, Շամբ-ն Սեբ. 117 հասարակ թէ յատուկ
 անուն, Տմմա. Շամբ գիւղ Թ. 107 Նախաձաւան
 գ. ին մէջ = Շամբից, պրս. dere i Šamb, այժմ՝
 Darašamb, Darašam “ձոր Շամբի” Երասխայ ա-
 բեւեբեան օփին վրայ ընդ մէջ Աստապատի եւ

Ջուզայի՝ Խրամի քովերը (տե՛ս վերն էջ 356) ԱՍ. 515 = շա՛ք «եղեղնուտ»:

ՔԱՂԱՔՆ ՇԱՄԻՐԱՄԱՅ այս է վան թ. 74 Տոսպ գ. ին մէջ Խոր. 80, 94, Ասող. 40, Արծր. 63, 240, 252, նաեւ Շա՛միր-ճա՛կեր «Շամիրամէ շինուած» կոչուած Յայսմաւ. 8 Հոկտ. (Ինճիճ. Հ.Հ. 180) այս է վա՛ն-Քերք կամ Շա՛միր-ճա՛կ մեկնութեամբ Արծր. (շարայարող) 306 («զանմատոյց ամբոցն զՇամիրամաշէն, . . . զանառիկ բերդն զԱմիւհ»): Տմնա. Շա՛միր-ճա՛կ (Թրք. սու = ջուր) վանայ քով, Մենուասայ հին ջրուղին տե՛ս Լինչ 2, 122, Ինճիճ. Նոր Հայ. 160. Շա՛միր-ճա՛կ փոխառեալ բառ = ասոր. Šamīram Հ.Ք. 296: — Ասկէ՛ նաեւ Քերքն Շա՛միր-ճա՛կ Արցախու Փառխաս գ. ին մէջ վարդ. 100: Արգեզք սակե՞ է նաեւ Շա՛միր-ճա՛կ բերդն կամ ամբոցն թ. 92 Ճուաշ գ. ին մէջ Արծր. 258, 259, 270, 281: Շամիրամ ա՛նուանով աեղերը տե՛ս Hoffmann Auszüge 137, Nöldeke Syr. Chronik 42 (Շոշարէի մէկ փոսը), JRAS. 1902, 736 (բերդ ի Հերաս) եւն:

ՇԱՄՇԱՅԼԻ՛ տե՛ս Սամշոյլդէ:

ՇԱՊՈՒՀԱԹԱՂ տեղի թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ Բրոսէ 284, ԱՍ. 64 (Շա՛պուհ-ճա՛կ Օրբէլ. 265). Շա՛պուհ յակ. անուն + Թաղ տե՛ս էջ 278:

ՇԱՏԱԽ շատ մը հայ երկիրներու անուն. գ. օր. Շատախ ի Տարաւն Յովհ. Մամիկ. 15, 54 = Ար՛ւտ տե՛ս վերն էջ 314, Շատախ՝ Բոկտանսուի աղբերաց կողմերը Գաւրիժեցի 495, 506. սպահովապէս Թրք. Շա՛տ Կաղ անուան վրայէն ձեւուած է:

ՇԱՏՋՐԻ՛Ք տեղի թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ Օրբէլ. 264. շա՛ք «բաղում» + ջուր + եայ մասնիկ? (Տմնա. շա՛ք-ջուր «բաղմաջուր», Հ.Ք. 212) = «բաղմաջուրք»:

ՇԱՒԱՐՇԱՆ 1) Թ. 87 գ. «որ այժմ կոչի
Արարչ»¹ Խոր. 111, Կաղանկ. 11 = Շարշարչան
Խոր. 130. 2) աւան Թ. 87 Արատազ գ.ին
մէջ Սոփերք հայկականք Ը. 61 (Վենետ. 1861).
Շարշարչ յակ. անուն չ.թ. 61 + ա՛ կամ ա՛ն
մասնիկ (= պրս. ān կամ akān):

ՇԻՆ գիւղ Մշոյ կողմերը (Տարաւն) Ինճիճ.
Նոր Հոյ. 200 = շին «գիւղ. : Ասկէ՛ վերին՝ շին
= «վերին գիւղ» Թ. 114 Աղահէճք գ.ին մէջ
Օրբել. 266 :

ՇԻԿԱԿԱՐԲՆ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի
գ.ին մէջ Օրբել. 264. շի՛ «կարմրագոյն գեղին»
+ իւրբն? : Ասկէ՛ ՇԻԿԱՀՈՂԻ տեղի Թ. 120
Կովսական գ.ին մէջ Օրբել. 271. շի՛ + իւր. շի-
իւրբն բառին յոքնակին. ՇԻԿԱՔԱՐ տեղի Թ. 125
Մեծիբանք գ.ին մէջ Կաղանկ. 263. շի՛ + իւր
= «կարմրագոյն» :

ՇԻՆԱԹԱՂ տեղի Թ. 120. Այլախ գ.ին
մէջ ԱՍ. 209. շին «գիւղ. + իւր տես վերն
էջ 278 : Ասկէ՛ ՇԻՆԱՀՈՂԻՏ (վերին եւ ստորին)
գիւղ երեւանի քով ԱՍ. 319. շին + իւր =
«գիւղածոր» :

ՇԻՐԱԿԱՒԱՆ գիւղ Շիրակայ դաշտին մէջ
Սեբ. 34, 73, Յովհ. Կթղ. 80. Շիրու՛ Թ. 179 գ.
Այրարատայ ԽԱՎ. 610 + աւան : — ՇԻՐԱԿԱ-
ՇԱՏ աւան = Մարիկոյ լոկ ԽԱՍ. 34, Շիրա-
կաւանի հարաւ-արեւմտեան կողմն Ալիշան Շիրակ
16. Շիրու՛ + շար. «արախութիւն»? : Վերջինը
միայն անձ ցուցնող անուններու հետ բարդուած :
Տես վերն էջ 246 ծան. 7 :

ՇԻՐԻՄՔ տեղի Թ. 175 Արշարունիք գ.ին
մէջ Ասող. 195 (Շիրի՛մ իբր ուղղ. : տարբեր

¹ Մարբարա երանչ. 5 ծան. այս անունը կը փնտաէ
Մարբարանի (527, 529) 'Açara, 'Aoxata կամ 'Aoxata
անունան մէջ :

ընթերց.՝ Շէրէ՛՛), քի-ը Շէրէ՛՛-ց Արշամունիք գ. ին մէջ Փարպ. 454 (կարդա՛՛ Արշարունիք Ինճիճ. ՀՀ. 402, ԱԱ. 48) = շէրէ՛՛ «գերեզմանք»։ Վրաց պատմութիւնն (110) ալ Շէրէ՛՛ անունով տեղ մը կը յիշէ։

ՇՈՂԱԿԱԹ ԵԿԵՂԵՅԻ ԵԼՄԻԾԻՆ ԻՆՃԻՃ. ՀՀ. 473—477, ԱԱ. 235, ԼԻՆՆ 1, 270. շշ «նշյլ» + Ի՛-ԵԼ «ծորեւ» = «լոյս կաթկթ ելլ»։ Տես վերը Ելմիածին անուան տակ էջ 345։

ՇՈՐԱՉՈՐ (տարբեր ընթերց.՝ Ղորոյ՛ր, կարդա՛՛ ճորոյ՛ր? ԱԱ. 258) Բջնոյ նահանգին մէջ (Թ. 185 նիգ գ. ին մէջ) կիր. 112. շշ? + յոր։

ՇՏԱՏՈՒՔ տեղի Թ. 120 Կովսական գ. ին մէջ Օրբել. 270, Բրսուէ 287 (Շորո՛ւսի ԱԱ. 286). շէր կամ շորո? + ան տես վերն էջ 286։

ՈՂԱԿԱՆ ԲԵՐԴ Թ. 30 Տարան գ. ին մէջ «ի վերայ գեայնն Եփրատայ» (Արածանւոյ = Մուրազ-սուի), որ Գ. գարուն Մամիկոնեանց կը վերաբերէր, Փաւստ. 191, Խոր. 166, Ողի՛ն Զե-նոր 26 եւ շար., Յովհ. Մամիկ. 16 եւ շար. ոչ? + ակն մասնիկ։ Տումաշէկի անուանս տուած «բուրրաձեւ» իմաստը (Սասուն եւն էջ 15) հիմնուած է շիսթուիթեան մը վրայ՝ հայ ոչը՛՛ թշ այս է ոչ «օղակ» համարելով։ Կինէ 2, 587 կը կարծէ թէ բերդիս մնացորդները գտած է Մշոյ դաշտին արեւմտեան եզերքին վրայ, հին՝ ուր 60 մար բարձրութեամբ երկու ժայռեր Մուրազ-սուի առջև թումբ կը կազմեն։ Բերդիս մնացորդները կը գտնուին եղեր այս ժայռերէն մէկուն գագաթը. այսինքն աջ ափին վրայ գտնուողին զլուխը, որ երեք կողմանէ ջրով կը պատի։ Ինճիճ. ՀՀ. 108 մէտ է այժմեան Պոկլանի հետ նոյնացրնելու, բայց ոչ իրաւամբ։

ՈՍԿԵՉՈՐ տեղի Թ. 109 Երնջակ գ. ին մէջ Բրսուէ 288, ԱԱ. 315. օսի + յոր = «Ոսկեայ ձոր»։ ասկէ՛՛ Ոսի՛է՛՛ ԱԱ. 64 = «Ոսկեայ գիւղ»։

ՈՍԿԻՔ տեղի Եփրատայ (Արածանւոյ) աղբերաց կողմերը Փաւստ. 272, Թ. 177 Ծագկոտն գ. ին մէջ ԽԱՍ. 34. ուի՛ բառը:

ՈՍՏԱՆ, որ անտարակոյս պարսկական ծագում ունի տես Խոր. 77 եւ Հ.Ք. 215, Գ. դարուն կը նշանակէր այն երկիրն կամ քաղաքն, որ Հայ աւատատէրի մը (Մամիկոնեանի, Կամնարականի մը եւն) իշխանութեան տակ չէ, այլ արշակունի թագաւորին (կամ Արշակունեաց թագաւորական տնէն իշխանի մը) իշխանութեան տակ է եւ կրնայ բոս այսմ՝ «արքունի կալուած, ստացուած, երկիր, քաղաք թարգմանուիլ: Այսպիսի արքունական կալուած մը, այն ալ՝ ամէնէն կարեւորն եւ «բնիկ սեփական» կալուածն էր Հին ժամանակներէ ի վեր՝ Այրարատ՝ գաւառն (եւ ո՛չ թէ նահանգը). նոյն գաւառին ամէնէն հոյակապ եւ նշանաւոր քաղաքը, ուր սովորաբար կը նստէին թագաւորը (նախ Արտաշատ, ապա՝ Վաղարշապատ², բնականաբար ամբողջ Հայաստան աշխարհի գլխաւոր քաղաքն, ոստանն եղաւ: Երբ Հայոց թագաւորութիւնն կործանեցաւ եւ Ե. դարուն Գուին՝ պարսիկ եւ Հայ մարզպաններու նիստն եղաւ, բնականաբար Լստան անունն այս գաւառին կապուած մնաց եւ Արտաշատու մօտերը գտնուող Գուին քաղաքն ալ նշանակելու համար գործածուեցաւ («Ոստանն Գրւնոյ»): Բայց քանի որ Գուին Հայաստանի մայրաքաղաքն էր, սկսան Ոստանը մայրաքաղաք իմաստով գործածել եւ քանի մը նահանգներուն եւ գաւառներուն ամէնէն կարեւոր քաղաքներն Ոստան կոչել: Այսպէս յետնագոյն մատենագիրները³

¹ Հմմտ. Խոր. 208: — Երկրորդ մըն էր Թ. 17—Անդեղ տուն գ. ք Փաւստ. 212:

² (զգաւ առ) զբնիկ սեփական կալուածի ազգին Արշակունեաց՝ զքաղաքն Վաղարշապատ, զբնակութիւն ոստանին արշակունի թագաւորացն» Փարսզ. 28:

³ Խոր. 218 Արշարունեաց Երուանդաշատ քաղաքը կը կոչէ «քաղաք ոստանին», Կամնարականաց: Ըստ Փաւս-

կը յիշեն Ոստան մը Ռշտունեաց (Արծր. 128. Ժ. դարէն), Ոստան մը Վասպուրականի (Նախա-
ճաւան, Արծր. 128), Ոստան մ'Արծրունեաց (Հա-
ղամակերտ, Արծր.), Ոստան մը Բագրատունեաց
(Պարոյնք, Ղեւոնդ Ղ. դարէն) տես Ինճիճ. ՀՀ.
458 ծան. : Այս իմաստով՝ Պարսից Յագիերտ ար-
քային մէկ ոստանը կը յիշէ Փարպ. 317 ի Վրկան,
որ պարսկական նահանգ մըն է. Ասորիք ալ Ար-
չոնի = Հյ. Աղձնիքի ոստան մը կը յիշեն (տես
վերն էջ 77) : Հմմտ. Աղուանից Ռարուն ի մարդու
գաւառը ԽԱՎ. 606 = Ռարուն ի մարդու
Ղեւոնդ 132 = «նիստ մարդպանի» :

Այս Ոստանը յատուկ անուն եղած է. Ոս-
տան՝ Վանայ լճին հարաւակողմն՝ Աղթամար կղզոյն
գիմացը այժմ պարսկականման տեղ մը Լինչ
2, 123, յառաջ՝ քաղաք եւ վիճակ 13 գիւ-
ղով Ինճիճ. Նոր Հայ. 158, հնագոյն ժամանակ-
ներն Ռարուն կը գրուէր (եւ Ostan կ'արտաբերուէր,
կիլիկեանց ժամանակէն սկսեալ Vostan կ'արտասա-
նուի) Գաւրիժ. 424 եւ շար., Վարդան Աշխ. 426.
Իբր հասարակ անուն կը գործածէ գեա Արծր. 128,
196—252 «ոստանն Ռշտունեաց», իսկ Արծրունեոյ
յեանագոյն շարայարողն (էջ 269է սկսեալ մինչեւ
վերջը) Ոստանը կը գործածէ իբր յակ. անուն
«Ոստանն աւան», 274, 292, «աւանն Ոստան ի
գաւառն Ռշտունեաց», 291 (Ոստանին եւ շրջա-
կայից նկարագրութիւնը 291—292). արաբ.
Vastān Վանայ ծովուն հարաւային ափին վրայ
JRAS. 1902, էջ 263 (յամի Տեառն 1340) եւն. :
Աօկէ նաեւ Թ. 189 գ. ին ու անոր գլխաւոր քա-
ղաքին «Ոստանն Գրւնայ», անունն ԽԱՎ. 61¹,
Սեբ. 79 կամ «Ոստանն Գուին», այսպէս՝ «յոս-

տոսի 129 Արշակ Թագաւորը կամսարականաց երկիրներն՝
Շիրակն եւ Արշարունիքն «ունէր յոստան», անոնց տոհմը
ընտելն ընելէ ետքը :

տանն ի Գուին, Փարպ. 479, 525, «ի բնական
ստանին Հայոց ի Գունի», Փարպ. 430, «ի բուն
ստանն Հայոց ի Գուին», Փարպ. 542. «բայց յՈս-
տանէն ի Գուին քաղաքէ», Յովհ. Կթղ. 38: Բայց
թէ Ոստանով ոչ միայն Գուին քաղաքը կը հաս-
կըցուէր, այլ եւ այն գաւառն, որուն մէջն էր
Գուին, բացայայտ կը տեսնուի Խորենացւոյ ըսուած
աշխարհագրութեան հետեւեալ խօսքէն ԽԱՍ. 34
«Գեան Աղաա... իջանելով ընդ Գուին, արբու-
ցանէ զամենայն Ոստանն Հայոց»:

ՈՍՏԻՆՔ տեղի թ. 111 Այոց ձոր գ.ին մէջ
Օրբեւ. 1, 111, ԱՍ. 98. «սրին» «չոր, անջուր»,
բառը:

ՈՐԲՈՒՔՈՅ ՔԱՐ տեղի թ. 114 Աղահէճք
գ.ին մէջ Օրբեւ. 266 = «քար Որբոքի»?:

ՈՐԴԱՆՀԱՅՐ տեղի թ. 120. Այլախ գ.ին
մէջ Օրբեւ. 261. «ըդ» (սովորաբար = «որդան
կարմիր») + «յը»?:

ՈՐԹՔ աւան մը Խոր. 214 = «ըր» «կողովք»:

ՈՐԶԱԲԵՐԳ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ին
մէջ Օրբեւ. 260. «ըյ» «արու» + «բերդ»: — ՈՐԶԱ-
ՔԱՐԻՆ ՀՈՂՆ «ագարակ Որձաքարի» ԱՍ. 116.
«ըյ» + «ր» «կարծր քար», բառը:

ՈՐՄԶԳՊԵՐՈԺ թ. 143 գ. Փայտակարանի
ԽԱՎ. 610 = Որմիդ փերու Ղեւոնդ 101. Որ-
միդ յակ. անուն ՀՔ. 62 + Պերու յակ. անուն
ՀՔ. 67—67:

ՈՐՈՏՆ տեղի թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ
Օրբեւ. 1, 52. 2, 259, Եղիշ. 52, «գեան Որ-
ո», Օրբեւ. 1, 247. գետոյն «րո»-յն հոսելէն
այսպէս կոչուած է եղեր Ինճիճ. ՀՀ. 286 («րո»
«որոտուի»): Գժուարաւ՝ ուղիղ:

ՈՓԻՔ տեղի թ. 110 Ճահուկ գ.ին մէջ
Օրբեւ. 273 = «օփի բսուած ծառ», ՈՓԵԱՑ
ՉՈՐ (ՅՈՓԵԱՑ ՉՈՐ) տեղի թ. 112 Գեղարքունի
գ.ին մէջ Օրբեւ. 263 = «օփինբու ձոր», «փ

= լտ. querqus, fagus, populus? կամ յո՞ւ՞ = լտ. opulus? Ալիշան Բուսաբանութիւն էջ 513 եւ 454:

ՈՒՂԻ? քեօշն Ուղեաց անուան մէջ Յովհ. Կթղ. 44 = Ուղեաց (սեռ.) Ղեւոնդ 24 = Ուղեաց (սեռ.) Արծր. 286, ԱԱ. 486 գիւղ թ. 182 Մասեացոան գ.ին մէջ. ուղի «ճամբայ» բառը չէ:

ՈՒՂՏՈՒ ԱԿՈՒՆՔ Խոր. 131 տեղի թ. 187 Մաղաղ գ.ին մէջ? ԱԱ. 359 = «ուղտի աղբիւրներ», Հմմտ. Ուղտու Կարէր, Ժայռք Նիմփուդ գաղի ստորաք Alishan Le Haygh 29:

ՈՒՆՉԻՉՈՐ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբել. 264, Ունչիչոր Բրտսէ 283, ԱՍ. 64. ունչ «ծայր, ծագ, յատակ, արմատ» + յոր:

ՈՒՌԱԿԱՆ ԳԵՏ տեղի թ. 120. Այլախ գ.ին մէջ Օրբել. 261. --- «բարունակ որթոյ»? + ուն մասնիկ: Ասիէ՛ ՈՒՌԱԿԱՆ Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբել. 264. --- + իւրբ?:

ՈՒՌԵԿԱՆ գիւղ Տէր Իսրայէլ Ինձիճեանի քով ՀՀ. 537 (յուրի կամ յԱրցախ). --- «ուռենի» + ուն մասնիկ: — ՈՒՌԻՔ տեղի թ. 111 վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 263 = --- + «ուռենիներ», — ՈՒՌԵԱՅ ՏԱՓ գիւղ թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբել. 1, 218. --- «դաշտ»? (տարբեր բնութեբցուած՝ Թարեաց --- Ինձիճ. ՀՀ. 276, ԱՍ. 49): — ՈՒՌԵԱՅ ՓՈՐ Փոքր Սիւնեաց մէջ (Արցախ) ԱՍ. 532. քոր «ձոր» = «ուռենիներու ձոր». ՈՒՌՈՅ ՔԱՐ Օրբել. 1, 281 = «քար ուռենույ»?

ՈՒՐԲԱԹԱՅԻՔ Վարադ լեռան վրայ թ. 74 Տոսպ գ.ին մէջ Խոր. 302 (Պամ. Հախիսիմ.), --- + ոյր = «ուրբաթ օրւան քարայրներ» (ուր ամէն ուրբաթ պատարագ կը մատուցուէր): — ՈՒՐԲԱՅ կը յիշուի իբր անուն աղուան քահանայի մը (Ժողով Աղուենից) Ֆինկ Յուցակ Հյ. ձեռագր. 27:

2ԱՄՈՏՈՒՔ տեղի թ. 120 Կովտական գ.ին
մէջ Օրբել. 270, 2ԱՄՈՏՈՒՔ ԱՍ. 287. Նման-
+ րոն տես վերն էջ 286:

2ԱՐԱԲԵՐԳ ամբոց (յԱրցախ) Կաղանկ. 142,
Կիր. 207. Նր? (սովորաբար = զէշ, վատ) +
բերտ: Արշան Մեծ Հայք § 174 կ'ըսէ թէ ամէ-
նէն հին ձեւն է ճարտ, իսկ նորագոյնն է՝
2Լբերտ:

2ՄՇԿԵՆՍԱԳՔ Մաթ. Ուս. 23, սեռ.
2Նիւն-ձար-յ Սմբատ 34, 2Նիւն-ձար-յ վարդան Աշխ.
430, տեղի թ. 17բ. Խոզան գ.ին մէջ, որմէ էր
բատ Մաթ. Ուս. հայեցւոյ 23 Յովհաննէս 2մշկիկ
(բայց տես վերն էջ 158 ծան. 1). 2Նիւն? + ձար
"ձայր, գաղաթ, վերջ, սահման կամ ձար" պատ-
ուածք, ձեղք, այր? : Հայք կը գնեն =
*2Նիւն-ձար-յ եւ կը մեկնեն "ձագումն 2մշկիկոյ":

2ՈՐՐՈՐԳ Հայք տես վերն էջ 69:

ՊԱՀԵՍՏ տեղի թ. 110 ճահուկ գ.ին մէջ
Օրբել. 272 = պահար "պահար, պահար տեղ":

ՊԱՀՈՒ ԲԵՐԳ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին
մէջ Օրբել. 270, ԱՍ. 275. պահ "պահարու-
թիւն" (Բրտէ էջ 286: Բարտ բերտ) + բերտ:

ՊԱՂՆԱՏՈՒՆ թ. 12 գ. 2որորդ Հայոց =
Պաղ(ս)նան րոն. Պաղն տես վերն էջ 140 +
րոն = Երկիր Պաղնոյ:

ԳԱՇՏՆ ՊԱՅԻԿԱՅ "ղաշտ Պայիկի" ? Ղեւ-
ոնդ 19 (ւեր). պայիկ "պահակ, պահպան" բառք:

ՊԱՇԱՐԱՋՈՒՐ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին
մէջ ԱՍ. 275. պաշար "պարէն" ? + լար:

ՊԱՏԱՆԳԱՎԱՆՔ տեղի թ. 116 Հաբանգ
գ.ին մէջ Օրբել. 267. պատար անձն տուեալ ի
գրաւ. + վան:

ՊԱՐԽԱՐ Լերինք տես վերն էջ 242:

ՊԱՐՍԻՑ ԳԷՄ կամ ՊԱՐՍԻՑ ԿՈՂՄ "գիւղն
զոր Պարսից գէմն կոչեն" Յովհ. Մամիկ. 51.

Պարտ + Գրե (= Գրե) կամ Ինդ (= Ինդ) =
 «Պարտիկներու կողմերը» ?

ՊԱՐՍՍԱԿԱԿԱՅԻՆ նահանգ տե՛ս վերն էջ 89.
 Գրե + Ինդ : Հմմտ. Περσαρμενία Հայոց նոյն
 միջոցին Պարսից իշխանութեան տակ գտնուած
 մասը (եւ ոչ թէ Պարսկահայք նահանգը), տե՛ս
 վերն էջ 36, 89 :

ՊԱՐՏԻԶԱՅ ՓՈՐ Թ. 164 գ. Տայոց տե՛ս
 վերն էջ 243. Գրե + Ինդ = «պարտեղներու
 ձոր» : — Հմմտ. Պարտեղ + Ինդ = Ինդ (Ռիշա)
 Պարտ. վրաց 11 = «պարտեղներու քաղաք» :

ՊԵՏՐՈՍՍԱԿԱՅ ՎԱՆԻՍ տեղի Թ. 116 Հարանդ
 գ. ին մէջ Օրբեւ. 267. Պարտեղ (նուազական Պարտեղ) + Ինդ :

ՊԵՐՈՍՍԱԿԱՅ քաղաք յուսի կաղանկ. 140
 = Պարտեղ + Ինդ կաղանկ. 169 տե՛ս վերն էջ 110 :
 Պարտեղ յակ. անուն = պրս. Pērōz Հ. Բ.
 68 + Ինդ = պՏ. āpāt Հ. Բ. 97 : Հմմտ.
 արաբացած պարսկերէն Fīrūzābād (Ասրպատականի
 մէջ) JRAS. 1902 էջ 250 եւ Fīrūzqubāḍ անուն-
 ներն (կասպից ծովու մօտերը) JRAS. 1902, 246,
 Ibn al Fakīh 287 եւն :

ՊԵՍԱԿ տեղի Թ. 115 Ծղուկք գ. ին մէջ
 Օրբեւ. 259 (Բրոսէ 281՝ ՊԵՍԱԿ) = Ինդ +
 «խայտ, նկարէն» :

ՊԵՍԱԿԱՅ ՎԱՆԻՍ վարդան 148 (ընդ մէջ
 Տաշրայ եւ Ծոբոփորի) կիր. 116, 126, 180, Օր-
 բեւ. 2, 100, ԱՍ. 278, տեղ մը՝ որ իւր անունն
 առած է հոն գտնուող պղնձի հանքերէն կամ
 բովերէն :

ՊԵՍԱԿ տեղի Թ. 111 վայոց ձոր գ. ին մէջ
 Օրբեւ. 262. Ինդ + «անտառացեալ վայր, մայրիքն
 բառին յընակին» :

ՊԵՍԱԿ ՎԱՆԻՍ տեղի Թ. 120 կովսական
 գ. ին մէջ Օրբեւ. 271. Պարտեղ յակ. անուն + Ինդ :

ՋԱՂԱՑԱԶՈՐ տեղի թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ Օրբեւ. 2, 54, 265. Վաղարշ (հնադարյն՝ Վաղարշ) + յոր = Վաղարշքի ձոր.:

ՋԱՋՈՒՐԱԲԱԿ տեղի թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ ԱՍ. 64, ՂԱՋՈՒՐԱԲԱԿ Օրբեւ. 265, ՋԱՋՈՒՐԱԲԱԿ Բրտսէ 284. Վաղարշ եւն? + բա՛ն «գաւիթ»:

ՋԵՐՄԱԶՈՐ թ. 52 գ. Մոկաց. Վերժ՝ տաք» + յոր = «տաք ձոր» կամ «Ջերմ գետոյն ձորը» = արար. vādī az-Zarm? տե՛ս վերն էջ 199. — Ջերմ բառէն է նաեւ ՋԵՐՄԱԿ, զիւղ վարի կեղիի մէջ, որուն քովերը Ջերմ աղբիւր մը կայ Ինճիճ. Նոր Հայ. 110. բայց Վերժ բառէն չէ Ջերմայ աւանն (ի Մանանաղե՞) Լաստիվ. 105, նաեւ գետ մը կորդուաց մէջ տե՛ս վերն էջ 199 ծան. 2:

ՋԵՐՄՈՒԿ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ. ին մէջ Օրբեւ. 262, Բրտսէ 282 = Ջերմո՛ւ + ԱՍ. 98. Վերմո՛ւ, յք. Վերմո՛ւ + տաք ջրեր» : Ջերմո՛ւ մը կարնոյ քովերը կը յիշէ Սեբ. 50, հմմտ. Սոնտ Ջերմո՛ւ կարնոյ քով եւ Ըլըճ- (Թքք. = Ջերմուկ) երկաթի Ջերմաջուր աղբիւրներէն անունն առած կոխ (Reise nach dem Ararat 261), կարնոյ ձախակողմը կիպերաի աշխարհացոյցը, ZAE. 16, 1864 տխտ. Գ., Ջերմո՛ւ Օլթիի արեւելակողմը՝ Օլթիի եւ Սարրղամըշի մէջտեղն. Ջերմո՛ւ աւան բնգ մէջ Եփրատայ եւ Տիգրանակերաի, Սեւերեկի հիւսիսակողմը կիպերաի քարախլին վրայ, հին ասեն՝ Abarne ի Gumathene իր Ջերմաջուր աղբիւրներովն Ամիհանոս 18, 9, Josua Stylites Թրգմ. ի Wrightէ էջ 24, Ինճիճ. Նոր Հայ. 239 (Ծծմբային ջրով):

ՋԸՏԱԹԱՂ կապանի մէկ քաղաքամասն Օրբեւ. 2, 78. Վա՛ր = Վա՛ր շ. 279 Օան.՝ Վա՛րո՞ւ? = պարս. juhūd «հրեայ» + Բա՛ղ = «Հրեաներու Թաղ» : Բողբովին անգործածական է պարս. Վա՛ր-Վա՛ր ձեր՝ հայ. Գրե՛այ բառին տեղ.:

ՋՈՒՐ տեղի թ. 110 ճահուկ գ. ին մէջ Օր-
բեւ. 273 = ջ-ր: Ասկէ՛ ՋՐԱԲԱՇԽ կամ Սու-
կաւ, Սուկաւէա լեռ թ. 176 Բաղրեւանդ գ. ին
մէջ Սօփերք Հայկականք թ. 33, 63, 65, Ին-
ճիճ, ՀՀ. 406, ԱԱ. 537, այժմ քէօսէ դաղ =
ջր-բ-շէ “բաշխումն ջրոյ”. ՋՐԱԲԱՇԽ-Ք Փաւսա.
18 թ. 180 Արագածոտն գ. ին մէջ ԱԱ. 194. յք.
ջր-բ-շէի. ջր-բ-շէի = ջր-բ-շէ + ի մասնիկ.
ՋՐԱԼԻԹ լեռնային կողմանք Դրենոյ քովերը Փարպ.
440 թ. 189 Ոստանն Դրենոյ գ. ին մէջ ԱԱ. 450.
գիւղ. թ. 186 Կոտայք գ. ին մէջ ԱԱ. 293. ջ-ր
+ լէժեւ “Հոսեւ, թափիւ” = “բարավազ”.
Ջրվշտի՛ = “ներսմերհայ սուրբ ուխտն” Կաղանկ.
10, Ինճիճ. ՀՀ. 535 (յուտի կամ յԱրցախ). ա-
ռուակ մը թ. 180 Արագածոտն գ. ին մէջ ԱԱ, 158.
ջ-ր + լշտի՛? (վշտ է “նեղութիւն, ցաւ”):

ՌՈՏԻ ԲԱՂԱ թ. 137 գ. Փայտակարանի,
ՌՈՏՊԱՅԵԱԿ թ. 147 գ. Ուաւոյ տես վերն էջ
231, 232. — “գեա” բառը Հ.Ք. 234:

ՍԱԳՐԱՅ ԲԵՐԴ թ. 191 Ուրծ գ. ին մէջ
Փարպ. 367 = Ս-ի-բ-բերդ ԱԱ. 443. — ի? (—ի-
թուչուն մը Հ.Ք. 276) + բերդ:

ՍԱՆԱՊԱՏ (ՍԱՆԱՊԱԴ) = Չորոյ վանք
մենաստանը Տօսպ գ. ին մէջ տես վերն էջ 373.
— լն կամ — լն? + — դա տես էջ 273:

ՍԱՆՈՅ ՉՈՐ թ. 26 գ. տես վերն էջ 373.
Ս-լն կամ Ս-լն + յ-ր:

ՍԱՀԱԿԱԲԱԿ տեղի թ. 113 Սաթք գ. ին
մէջ Օրբեւ. 265. Սահ-ի յակ. անուն + բ-ի =
“Սահակայ բակեր”:

ՍԱՀՄԱՆԱԽԱՍ (յԱղուա՞նս) Կաղանկ. 276
= Կիր. 100. — հման + խաւ = “սահմանի խաւ”:

ՍԱՂԱՏԱՉՈՐ տեղի թ. 120. Այլախ գ. ին
մէջ Օրբեւ. 261, Բրոսէ 282 (ԱՍ. 209՝ Սաղա-
չո՛ր, իսկ ցանկին մէջ՝ Սաղա-չո՛ր). — լա? + յ-ր:

ՍԱՂՄՈՍԱՎԱՆՔ մենաստան թ. 180 Արա-
դածոան գ.ին մէջ թովմ. Մեծոփ. Յիշատակա-
րան 77, Վարդան Աշխ. 416, ԱԱ. 161 եւ շար.
ասլան + լան = «սաղմոսի վանք» :

ՍԱՄՇՈՅԼԳԻ ամրոց ի վիրս Վարդան 101,
Սաճնյութ Պամ. Վրաց 13, Շաճնյութ ԽԱՎ. 606,
Շաճնյութ Յովհ. Կիթղ. 160, Շաճնյութ (սեռ.)
Արծր. 174, Շաճնյութ Ասող. 256, 279 (ձեռա-
գիր՝ Շաճնյութ եւ Շաճնյութ), Շաճնյութ Կիր. 136,
Օրբեւ. 2, 131, Շաճնյութ Պամ. Վրաց 11, 20 եւն,
արաբ. *Samšuldē* Balādurī 195 = վրացերէն
Սաճնյութ (Brosset Description 167) կը նշանակէ
բսա Յովհ. Կիթղ. ի 160 «երեք նեաք», բսա Կլա-
պրոթի (Reise in den Kaukasus 2, 74) «երեք
եղբարք», բսա Մովսիսի աշխարհ. հրա. Պատկա-
նեան էջ 40 = «երեք աղեղք», եւ այս վերջինն է
ուղեղը. վրաց. սաճ = երեք» + ճնյութ «ա-
ղեղ» (Չուբինով, Բառագ. 431 եւ 360):

ՍԱՊԱՏԱՉՈՐ տեղի թ. 115 Ծղրուկք գ.ին
մէջ Օրբեւ. 259, ԱՍ. 208, ասլան «կողով» Հ.Բ.
236 + յր :

ՍԱՌՆԱՔԱՐ Օրբեւ. 1, 250, ԱՍ. 247
(Ծղրուկք). սաճն «սառցոյց» + ար «վեմ» :

ՍԱՐԱՐԱԳ Լեռ տե՛ս վերն էջ 261 :

ՍԱՐԱՓԱՐԱԽ տեղի թ. 120 = Այլախ գ.ին
մէջ Օրբեւ. 261, ԱՍ. 209 (Սալախարտի Բրոսե 282).
ար, սալ? + արտի «ոչխարներու ախոռ» :

ՍԱՓՉԱՆԱՊԱՏ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին
մէջ Օրբեւ. 264. Սափչի անապար Բրոսե 283, ԱՍ,
64. սափչի կամ սափչալ? + անապար «ամայի վայր»
ճգնարան» :

ՍԵԱՒ ԼԵԱՌՆ «սեւ Լեռ» Մտթ. Ուռհ.
355, Վարդան 111 («Լեռան Սեաւ»)՝ «եւ- լեռն»
ի Կիլիկիա Ալեշան Սիուան 403: Ասկէ՛ ՍԵԱՎ-
ԲԻՒԲ առուակ յՈւլնիա Mitt. d. k. k. Geogr.

Gesell. Wien, Bd. 33 էջ 428, ՍԵՒԱՋՈՒՐ՝ Օր-
բէլ. 1, 250, ԱՍ. 247, ՍԵՒԱՔԱՐ անդի թ. 117
Բաղք գ. ին մէջ ԱՍ. 275 = «սեւ քար», ՍԵՒՈՒԿ
ԲԵՐԴԱԿ՝ «որ է Մարդաղի», (թ. 30 գ.) Ասող.
192. «Եւ — + —ի մասնիկ եւ քերք + —ի մասնիկ =
«սեւ բերդիկ»:

ՍԵՒՈՐԴԻՔ անս էջ 60:

ՍԵՊՈՒՀ լեռ թ. 1 Գարանաղիք գ. ին մէջ
Խոր. 300 (Պամ. Հռիփսիմ.), բուռած Մանէայ այր+
(անս վերն էջ 378) = «Եղուն» «կրասեր անդամ
ազնուական տոհմի, իշխան» (տարբերելով նախա-
բարէ, պետէ)? — ՍԵՊՈՒՆ լեռն բառ Ինճիճեանի
Նոր Հայ. 60 եւ 100 այսօրւան Գոհանամ լեռն է՝
Երզնկայի հարաւ-արեւելեան կողմը, իսկ Լինչի
քարտէզին վրայ է ընդ մէջ Երզնկայի (Եկեղեաց)
եւ Կամախի (Գարանաղիք)՝ Եփրատայ հիւսիսային
կողմը: Այստեղ կը գնէ նաեւ Յովհ. Երզնկացի
Ինճիճ. ՀՀ. 4: — ՍԵՊՈՒՆ անունով լեռ մըն ալ
Իսպիրի (Սպեր) վիճակին մէջ Ճորոխի աղբերաց մօ-
տերը անս Կինէ 1, 171:

ՍԵՐԿԵՒԼԻ (ՍԵՐԿԵՒԵԼԻ) գիւղ թ. 180
Արագածոտն գ. ին մէջ Վարդան 98, Հանդէս
Հայագիտ. 2, 47 արձանագրութիւն յամէ 1215,
ԱԱ. 165, լեռ Մաթ. Ուռհ. 16 («լեռուն որ կոչէր
Սերկեւելոյ») = «Երկե-լէ» «սերկեւել պողոյն
ծառը»: Հմմտ. ՍԵՐԿԵՒԵԼ գիւղ յԱկն Ինճիճ. Նոր
Հայ. 308:

1 Ասանկ «Սեւա ջուր» մըն ալ՝ թրք. Քարա-սու՝ կը
հասէ Երասխայ գաղտին մէջ: Կը բղխէ Մասեաց սօրը գըտ-
նուող գաղտէն եւ մուխ ջուր մ'ունի. քիչ մ'եաքն Երասխ
կը թափի: Այժմեան ընթացքը նոյն չէ նախկին ընթացքին
հետ Koch Reise nach dem Ararat 148, 160, 171. Հմմտ.
ՍԵՒ — ԳԵՐ — Քարասու Վանայ լճին արեւելեան կողմը
Կինէ 2, 634-635:

2 ՍԵՒՈՒՆ անճի անուն ալ է Փարպ. 388:

ՍԻՍԱԿԱՆ՝ Սիւնիք նահանգին մէջ իշխող
տոհմին անունը, արաբ. Sīṣajan, միջին պրս.
Sīsakān. Սիւնի + ն մասնիկ կամ Սիւ + ն
մասնիկ տես վերն էջ 96 :

ՍԻՒՆԻՔ նահանգ, *Սիւ + նի շէ. տես վերն
էջ 96 :

ՍՄԲԱՏԱՅ ԲԵՐԴ ԼԵՆ մթ թ. 5 Մանանաղի
գ. ին մէջ Լատիվ. 50 (Ինճիճ. 44. 23 Սճ-ար-
բերդ). Սճ-ար յակ. անուն + բերդ (էջ 44 «Լեռան
որ կոչի Սճ-ար», էջ 52 «Լերինք Սմբատայ») :

ՍՄԲԱՏԱՒԱՆ տեղի թ. 7 Սպեր գ. ին մէջ
Խոր. 115, ասկէ՝ Վարդան 77 (որ զայն Բեբերդի՝
Հեա կը նոյնացընէ = Բայբերդ Խոր. 115). Սճ-ար
+ ն :

ՄՆԾՆԵԱԿ տեղի թ. 117 Բաղք գ. ին մէջ
Օրբել. 269. նշնի = նշնի, նշնի «սինի ծառ»
(-նի) «սին» բառէն, լա. sorbum? Հ.Ք. 276)?
+ նի մասնիկ : — Ասկէ ՄՆԱՉՈՐ տեղի թ. 113
Սոթք գ. ին մէջ Օրբել. 265, Մնչոր կամ Մնչոր
ԱՍ. 64. նի = նի «սին բառած պտուղը» (Հ.Ք.
276)? + յոր = «սիներու ձոր» :

ՍՈԹՔ (ՍՈԴՔ, ՍՈՏՔ) թ. 113 գ. Սիւ-
նեաց. կ'ըսուի թէ իւր անունն առած է այնտեղ
տիրող բուքերէն եւ դառնաշունչ հովերէն. Օրբել.
1, 51: Բայց «նի կը նշանակէ լոկ «սինգ, կուռ,
կարծր, խիստ». «որ եւ «դ ձեւով բառ չկայ :

ՍՈՒԼԷՅՄԱՆԱՅ ՍԱՐ ԼԵՆ թ. 112 Գեղար-
քունի գ. ին մէջ Գաւրիժ. 193. Սուլեյման յակ.
անուն + ար = Սուլեյմանի բարձունք, ԼԵՆ :

ՍՈՒԼԻՄԱՐԵՐԴ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր
գ. ին մէջ ԱՍ. 98 = Սուլեյման յակ. անուն ԱՍ. 164
+ բերդ = «Սուլեյմի բերդ» : — ՍՈՒԼԵՄԱՅ
ՉՈՐ, ԳՂԵԱԿՆ Սուլեյման անգ ԱՍ. 160, 163 :

1 Տարբեր ընթերցում՝ Բերդ Ինճիճ. 44. 26 :

ՍՈՒՐԵՆԱՊԱՏ Ղեւոնդ 134 (տեղի Ատրպա-
տականի մէջ. պահ. Ս. րէն Հ. Բ. 73 + պահ.
— «բնակեալ» — ՍՈՒՐԵՆ կամ ՍՈՒՐԵՆԱ-
ՇԻՆ աւան Սալահուենիք կամ (անծանօթ) Սահա-
լուենիք գ. ին մէջ Յայսմաուուքը Ինճիճեանի քով
ՀՀ. 22 (եկեղեաց անուան տակ) — ՍՈՒՐԵՆԱՅ
ԱՆԱՊԱՏ Ատղ. 82 Էջմիածնի նախկին անունն:

ՍՈՒՐԲ ԽԱԶ տես Խաչ անուան տակ.
ՍՈՒՐԲ ՏԻԿԵՆ տես վարր Տիկին անուան տակ:

ՍՈՒՐԲ ՄԱՐԻ Օրբել. 2, 137, Ինճիճ. ՀՀ.
444 Ժողովրդական ստուգաբանութեամբ ձեւա-
փոխուած հնագոյն ՍՈՒՐՄԱՌԻԷ, որ քաղաք եւ
բերդ էր Թ. 181 ճակատք գ. ին մէջ Աստիվ.
38: Այժմ՝ Թբք. Սիւրմէլի ԱՎ. 121, Սուրմալի
Բելք Globus 63, 372, Սուրմալու Լինչի քով:

ՍՊԱՆԳԱՐԱՆ-ՊԵՐՈԺ Թ. 142 գ. Փայ-
տակարանի, տարբեր ընթերցում՝ Սղաղաբ ոճ
Փերոն տես վերն էջ 231. կազմուած պարսկերէն
երկու անձի անուններէ, որոնցմէ առաջինն աղծա-
տուած է (հմմտ. Սղաղաբաբ, Սղաղաբաբ,
Սղաղաբաբ Հ. Բ. 74), երկրորդն է = պրս. Պերոն
Հ. Բ. 68:

ՍՊԵՐ Թ. 7 գ. Բարձր Հայոց տես վերն
էջ 232:

ՍՊԵՏԱԿԱԶՈՒՐ տեղի Թ. 114 Աղահէճք
գ. ին մէջ ԱՍ. 267. — «ճերմակ
ջուր»:

ՍՏԵՐՋԱՅ ԳԱՒԱԿ տեղի Սիւնեաց մէջ Օր-
բել. 1, 250, ԱՍ. 223 (Տղաւկք). կարելի չէ բա-
նաւոր կերպով մեկնել իբր — «ճերմակ» բառին
յգ. սեռականն + «-ի» յետին կազմի գրաստու.:

ՍՐՈՑ ՉՈՐ, այլ ընթերց.՝ ՍՐԵՆՑ ՉՈՐ
Յովհ. Մամիկ. 39. — «յգ. սեռ. — բառին»?
կամ «բեռն»? + յոր: Անդ՝ ՍՐԵՄԱՉՈՐ. Սրէմ՝ յակ.
անուն (ըստ Յովհ. Մամիկ.) + յոր, ուստի՝
«Սրեմի ձոր»:

ՎԱԺՆԱՏՈՒՔ տեղի թ. 120 Կովսական
գ.ին մէջ Օրբել. 270. ի՞նչ? + րո- տես էջ 286:

ՎԱԽՏԱՆԳԱՉՈՐ տեղի թ. 120 Կովսական
գ.ին մէջ Օրբել. 270. ի՞նչ? + րո- տես էջ 286:

ՎԱԽՏԱՆԳԱՉՈՐ տեղի թ. 120 Կովսական
գ.ին մէջ Օրբել. 271. Վախտանից յակ. անուն
(Յովհ. Մամիկ. 30 եւ շար.) + յոր = «ձոր Վախ-
տանգի»:

ՎԱՀԱՆՈՎԻՏ հիմնուած Վահանէն՝ Վա-
րաղի որդիէն Յովհ. Մամիկ. 41. Վահան յակ.
անուն (Հ.Ք. 509) + Վահ, անվահ = «Վահանի
ձոր»: Հմմտ. Վահան Վահ Օրբել. 2, 84:

ՎԱՀԱՆՈՒՆԻՔ թ. 174 գ. Այրարատոյ
ԽԱՎ. 610 սխալ գրութիւն՝ փոխանակ Հահան-
նի (Հահաննի, Հահաննի) ուղիղ գրութեան ԱՎ.
27. Հահան? + անի մասնիկ, տես վերն էջ 283:

ՎԱՂԱՏՈՒ տեղի թ. 116 Հաբանդ գ.ին
մէջ Օրբել. 267. Վաղ (= «շուտ, արագ») + րո-
տես էջ 286:

ՎԱՂԱՐՇԱԿԵՐՏ ամրոց, բերդ, քաղաք
թ. 176 Բագրեւանդ գ.ին մէջ Սփեբք Հայկա-
կանք ժթ. 65 (Ոսկեանք), Յովհ. Կթղ. Ինճի-
ճեանի քով ՀՀ. 405, Յովհ. Մամիկ. 55 «Վա-
ղարշակերոյ սուրբ Ատուածածինն», Ատղ.
165, 267, 277, Լաստիվ. 9 (Վաղարշակերտ),
16 (Վաղարշուկերտ), Օրբել. 2, 137 (Կարս, Վա-
ղարշակերտ, Կաղղուան, Սուրբ Մարի, Անի եւն),
Վարդան Աշխ. 426, միջին հայերէն՝ Վաղարշիւր
Հանդէս Հայագիտ. 1, 190 (նաեւ Վաղարշիւր),
արաբ. Valāšgird JRAS. 1902, 263 (Malāzjird,
Vān, Vastān, Valāšgird), այժմ՝ Աւաղարշիւր վիճակ
եւ քաղաք (Թօփրաք-քալէ) ԱՎ. 536. Վաղարշ
յակ. անուն = լա. Vologesus Հ.Ք. 79 + իւր
= «Վաղարշէ շինուած», ըստ անուան նոյն՝ լա.
Vologesocerta, պրս. Valāšgird եւն անուններուն
հետ Հ.Ք. 170: Արդի Աւաղարշիւր ձեւը Բեւլք եւ

Լէման VBAG. 1899, 613, WZKM. 14, 32 կը մեկնեն անոր հիմը կազմող Անշի- խաղդէական տեղւոյ անունէն? Յամենայն դէպս Աւշիերո ձեւը հին հայ. վաղարշկերտ ձեւին շարունակութիւնը չի կրնար ըլլալ ձայնական տեսակէտէ: Վաղարշկերտն՝ Աւշկերտ չէր ըլլար, այլ *Վաղա(ր)շկերտ: Բայց կրնայ անուանս մէկ արդի աղաւաղումն ըլլալ, ինչպէս որ ասանկ աղաւաղութիւններ սովորական են. տես վերն էջ 289, ծան. 1:

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ քաղաք Այրարատ գ.ին մէջ Ագաթ. 33, 38, 103, 626 (բոտ ԱԱ.ի 203 եւ շար. յեանագոյն թ. 180 Արագածոտն գ.ին մէջ), Քրիստոսէ ետքը 163ին Հռովմայեցիներէն կառուցուած իբր նոր +աղ+ (տես վերն այս աւնուան տակ էջ 387), զոր վաղարշ թագաւորանիստ բրաւ ZDMG. 49, 651. Դ. դարուն վերջերը Հայոց կրօնական կենաց գլխաւոր քաղաքն եղաւ Gelzer, Anfänge 131, S. Weber Die katholische Kirche 181, այժմ՝ գիւղ Էջմիածնի քով, տես Փաւստ. 16, 172 (քաղաք), Ագաթ. 123, 127, Փարպ. 28, ԽԱՍ. 34, ԽԱՎ. 614 (թագաւորանիստ), Սեր. 25, Արծր. 300, Կաղանկ. 187 եւն. Վաղարշ (վերնոյն պէս) + աղ+ = պահ. āpat «բնակուած»:

ՎԱՂԱՐՇԱԻԱՆ աւան թ. 171 Բասեան գ.ին մէջ Խոր. 144 (ուր խառնին Մուրց եւ Երասխ.), Լաստիվ. 44, ԱԱ. 25. Վաղարշ (վերնոյն պէս) + աղ+ = «աւան Վաղարշի»: Հմմտ. Բաղարշահնի վերն էջ 326:

ՎԱՂԱԻԲ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբել. 2, 15, 264, թ. 171 Բասեան, թ. 176 Բագրեւանդ, թ. 186 Կոտայք գաւառներուն մէջ ԱԱ. 28, 534, 285, Ինճիճ. ՀՀ. 387, թ. 9 Կարին գ.ին մէջ (Waghawjer, ZAE. 16, 1864 Տխտ. Դ.) = վաղա-իբ «կանուխ աւերած, շուտ աւերող»:

ՎԱՅՈՑ ԶՈՐ Թ. 111 Գ. Սիւնեաց տնս վերն էջ 225. Հայ «վայ, ողբ» Ագաթ. 40, Ասող. 264 + յոր = «ողբոց եւ աշխարանաց ձոր» ըստ Օրբել. 1, 51: Անապահոյ:

ՎԱՆ քաղաք, բերդ, ամրոց Թ. 74 Տոսպ Գ. ին մէջ Փաւստ. 172, 178, 243, Եղեղ. 52, Արծր. 51, 215, 233, 248 = վան Տոսպոյ Խոր. 223, Արծրունց քով սովորական՝ վանայ իբր քաղաք եւ գաւառ տնս վերն էջ 212, յն. Βου-
 άνα Պատրմ. էջ 948, Χαύων Գեորգորոս 2, 13, 3?, Ἰβαν գլխաւոր քաղաք Վասպուրականի G. Cedrenus 2, 580 (εις τὸ Ἰβαν = ՏՅ. «ի վան»):
 Հան + «իջեւան» (վերջէն «վանք») բառը?:

ՎԱՆ տեղի Թ. 119 Երջակ (— Գողթն) Գ. ին մէջ Բրուտե 288, ԱՍ. 515. Հան + բառը? Շատ անհասանական: Ի՞նչ է վան... Հան Թ. 112 Գեղարքունի Գ. ին մէջ Օրբել. 264, վանեւան ԱՍ. 60:

ՎԱՆԱՆԳԱՉՈՐ = «վանանդի ձոր» Թ. 106 Գողթն (= Տբանի, Տբանեայ յոր) Գ. ին մէջ ԱՍ. 338. Վանանդ (գիւղ ի Գողթն Օրբել. 1, 61, Ինճիճ. ՀՀ. 216, ԱՍ. 338, տեղի Թ. 117 Բաղք Գ. ին մէջ ԱՍ. 274) + յոր: Այս վանանդը պէտք է զանազանել Այրարատայ Թ. 179 վանանդ Գ. էն:

(ՎԱՆԲ ԳԻՂ ԱԿՆԱՅ ՎԻՃԱԿԻՆ մէջ կիսէ. 2, 366, վան + Ինճիճ. Նոր Հայ. 308 = վան «մնաստան»):

ՎԱՉԻԻԿԱԿԻ տեղի Թ. 113 Սոթք Գ. ին մէջ Օրբել. 265. Վանի յակ. անուն (Գ. օր. Փաւստ. 9, 16 եւն, Խոր. 265) + բառ = «վաչէի բակերը»:

ՎԱՍԱՄԱՂԲԻԻԿ տեղի Թ. 120 կովսական Գ. ին մէջ Օրբել. 270. Վասամ = վասամ յակ. անուն Հ. Բ. 78 + ողբիւր = «վասամի աղբիւր»:

ՎԱՍԱԿԱԿԵՐՏ 1. Թ. 4 Եկեղեցայ Գ. ին մէջ, շինուած վասակէն՝ վաչէի որդիէն Ասող. 70 (ձե-

ուագիրն՝ վասիլերո), այժմ Wazgird երզնկայի հիւսիսակողմը, Թիլի արեւելակողմը. 2. տեղի Թ. 115 Ծղրուկք գ.ին մէջ Օրբել. 260. 3. Թ. 114 Աղա-հէճք գ.ին մէջ Օրբել. 266, ԱՍ, 266. 4. Թ. 110 Ճահուկ գ.ին մէջ Օրբել. 273, ԱՍ, 480 (վասիլերո կամ վասիլերո). վասիլ յակ. անուն Հ.Բ. 80 + Կերո «վասակէ շինուած»:

ՎԱՍԱԿԱՇԱՏ ամուր տեղի եղիշ. 52. վասիլ + շո = «ուրախութիւն վասակի» Հ.Բ. 80, 211:

ՎԱՍԱԿԱՄՈՒՏԲ ձոր մը Թ. 180 Արագածոտն գ.ին մէջ: վասիլ + Տո + տե՛ս ԱՍ. 164:

ՎԱՍԱԿԱՇԻՆ 1. տեղի Թ. 112 Գեղարքունի գ.ին մէջ Օրբել. 263, Գաւրիժ. 612. 2. Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ Օրբել. 264. վասիլ + շի՛ն:

ՎԱՍԱԿԱԻԱՆ Թ. 15 Հանձիթ գ.ին մէջ Մաթ. Ուռհ. 8, Սմբատ 26. վասիլ + ասան:

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ նահանգ Հայոց տե՛ս վերն էջ 92 = պահլ. vāspuhrakān «աղնուականք»:

ՎԱՐԱԶԼԵԱ Փաւստ. 252 = վարաշ անձի սովորական անուն տե՛ս Հ.Բ. 81 կամ = վարաշ «արու խող» Հ.Բ. 244:

ՎԱՐԱԶԱԲԱՆՈՒՐ Յովհ. Մամիկ. 42. վարաշ յակ. անուն + Բար:

ՎԱՐԱԶԿԵՐՏ գիւղ յԱյրարատ Փարպ. 372, 373, ԱՍ. 489 (Թ. 182 Մասեանցոտն գ.ին մէջ). վարաշ յակ. անուն + Կերո = «վարազէ շինուած» Հ.Բ. 171:

ՎԱՐԱԺՆՈՒՆԻՔ 1. Թիւ 188 գ. Այրարատայ, 2. Թ. 105 գ. վասպուրականի, 3. Թ. 37 գ. Տուրուբերանի ԱՍ. 278, նախնաբար տոհմի անուն («տունն վարաժնունի», «ազգն վարաժնունի. Խոր. 29, 84, Ասող. 139, Արծր. 147 «վարաժնունիք», 214 «Ռատով վարաժնունի», զորոնք Խոր. էջ 29 վարժ կամ էջ 84 վարժ անունով

նախնիէ մը կը համարի), վարդան? + անի մասնիկ տես վերն էջ 283:

ՍՈՒՐԲ ՎԱՐԳԱՆ գիւղ Շամիրամ-սուի (Մինուասայ ջրուղւոյն) վրայ կինէ 2, 667 = "Ս. վարդան", յակ. անուն չ. 22:

ՎԱՐԳԱՆԱԲԱԿԻ տեղի թ. 113 Սոթք գ. ին մէջ Օրբել. 264. վարդան + քան = "վարդանայ բակերը":

ՎԱՐԳԱՆԱԿԵՐՏ 1. թ. 134 գ. Փոյտակարանի տես վերն էջ 231, 2. աւան Այրարատ գ. ին մէջ Երասխայ վրայ Սեբ. 94, Ղեւոնդ 24, 31, Ասող. 101, 123, վարդան 71, Կիր. 36, ԱԱ. 486. վարդան յակ. անուն + Կերտ = "վարդանէ շինուած": թ. 134 գ. ն իւր անուն առած է վարդան-Կերտ = արար. Varṯan քաղաքէն: Մարքարտ Երանշ. 111:

ՎԱՐԳԱՆԱԶՈՐ տեղի թ. 119 Արեւիք գ. ին մէջ Օրբել. 2, 272, ԱՍ. 299 (Բրուտէ 287՝ վրան-յոր): վարդան + յոր:

ՎԱՐԳԱՆԱՅ ՄԱՐԳ = "մարգագետին վարդանի", Օրբել. 1, 250, ԱՍ. 247:

ՎԱՐԳԱՆԱՇԱՏ ԵՂԵՂ. 60 (Հրա. Մոսկ. 73) Այրարատ նահանգի մէջ?. Երկրորդ մը՝ Գեորգեանի հետ յիշուած վարդան 144. վարդան յակ. անուն + շար = "ուրախութիւն վարդանայ":

ՎԱՐԳԱՇԻՆ 1. գիւղ թ. 167 Ոքաղ գ. ին մէջ Փարպ. 443. 2. արդի վարդաշէն՝ հին Աղուանից աշխարհին մէջ Կիպերտի քարտեղին վրայ՝ 45/46 արեւել. երկայն., 41/42 հիւսիս. լայն.: վարդ յակ. անուն չ. 82 կամ վարդ (ծաղիկը) չ. 244 + շին = "գիւղ վարդայ կամ վարդի": — Հմմտ. ՎԱՐԳԱԲԱՆՈՒՐ տեղի թ. 185 Նիգ. գ. ին մէջ ԱԱ. 249՝ Բարբ բառէն, ՎԱՐԳԱՄԱՐԳ գետ թ. 181 Ճակատք գ. ին մէջ ԱԱ. 115՝ Բարբ բառէն:

ՎԱՐԴԱՎԱՆՔ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին
 մէջ Օրբեւ. 268. Վարդ (վերնոյն պէս) + ինչ =
 “վանք վարդայ”:

ԱՒԱՆՆ ՎԱՐԴԳԻՍԻ Բասաղ գետոյն վրայ
 Խոր. 90, 144, ԱՍ. 204 թ. 180 Արագածոտն
 գ.ին մէջ = Վարդաշատ Խոր. 145, Ասող. 50.
 Վարդիէ՞ յակ. անուն Խոր. 144—145 = “վարդ-
 գէտի աւան”:

ՎԱՐԴԵՆԻՔ 1. գիւղ Արագածի ոտքը կիր.
 211, ԱՍ. 253 (թ. 185 նիգ գ.). 2. տեղի թ. 111
 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբեւ. 262. 3. թ. 112 Գե-
 ղարքունի գ.ին մէջ Օրբեւ. 263, ԱՍ. 38. 4. այժ-
 մեան Վարդենի՞ Եփրատայ արեւելահողմը, կի-
 պերտի քով՝ Ակնայ հանդէպ, Չմշկածագի հիւսի-
 սահողմը, Լինչի քով՝ Չմշկածագի հարաւ-արեւ-
 մտեան կողմը. 5. այժմեան Վարդենի՞ ճորտի աղ-
 բերաց կողմերը՝ Բաբերգի արեւելահողմը կիպերտի
 եւ Շարէքերի քով ZGE, 4, 1869, Տխա. Ը. (Լինչի
 աշխարհացուցին վրայ՝ Varteniz՝ փոխանակ Var-
 tenisի յ.բ. հայց.?). Վարդենի՞ “տունկ վարդի”,
 յ.բ. Վարդենի՞ “վարդի տունկեր”, “վարդաստան”:

ՎԱՐԴԻՆԻՑ մենաստան կաղզուանի քով
 Ինճիճ. Խոր Հայ. 121, ԱՍ. 50—51, հնագոյն՝
 ՎԱՐԴԻԿ ՀԱՅԲ թ. 175 Երասխաձոր գ.ին մէջ
 Ինճիճ. ՀՀ. 401, վարդան Աշխ. 416, անունն
 առած Վարդի՞ Հայրէն Ասող. 176, ԱՍ. 51:

ՎԱՐԺԱՆԿԻ (այլ բնութեց.՝ ՎԱՐԺԱԿԱՅ,
 ՎԱՐԺԱԿԱՅ) ԱՂԲԻՒՐ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին
 մէջ Օրբեւ. 265, ԱՍ. 64, Բրոսէ 284. Վարժա՞ի?
 + զբէ՞ր:

ՎԱՐՈՍԻ ՎԱՆՔ տեղի թ. 120 Կովսական
 գ.ին մէջ Օրբեւ. 270. Վարժա՞ յակ. անուն (տես
 ԱՍ. 40—50, Սոփերք Հայկ. ժա, 47 եւ շար.)
 + ինչ = “վ. վարոսի”:

ՎԺՆԱՅԵՐԳ տեղի թ. 114 Աղահէճք գ.ին
 մէջ Օրբեւ. 266. Վժն-? + Բերդ:

ՎԻՇԱՊ քաղաք թ. 30 Տարաւն գ.ին մէջ
Չենոր 28, 36 = քէշ-դ ամեծ օձն:

ՎԻՇԱՊԱԶՈՐ տեղի թ. 172 Գաբեղեանք
գ.ին մէջ Սոփերք Հայկ. ժա, 47, Ինճիճ. Հ.Ն.
388, ԱԱ. 50. քէշ-դ + յ-ր = «վիշապի ձոր»
(= Գ.Վ.Ն.Ն.Ն.Ն.Ն. տե՛ս վերն էջ 327):

ՎՐԱՅԱՇԷՆ տեղի թ. 112 Գեղարքունի
գ.ին մէջ ԱՍ. 39. արդեօք վր-ն լէ՛ն = «գիւղ
վրայ»,¹: Հմմտ. Տե՛-ն-վ-ն-ն անուան կազմու-
թիւնը:

ՎՐՆՋՈՒՆԻՔ աւան Երասխայ վրայ՝ Նախ-
ճաւանի կողմերը Խոր. 57 (վր-ն լ-ն-ն), Սեբ. 93,
Ասող. 115, ԱԱ. 486. *վր-ն լ կամ *վր-ն լ +
-ն-ն ձայնիկ տե՛ս էջ 283:

ՏԱԹԵՒ ԳԻՒՂ Եւ նշանաւոր մենաստան
թ. 115 Ծղուկք գ.ին մէջ Օրբել. 259 եւն.
Εὐσταθίου: անունէն շէ ԱՍ. 224 (ընդգէմ վար-
դանայ Աշխ. 414, Brosset Histoire de la
Siounie 14):

ՏԱԽՏԱԿ տեղի թ. 110 ճահուկ գ.ին
մէջ Օրբել. 2, 273 = ր-խ-ր-ն-ն «փայտ տա-
փարակ. Հ.Ք. 250:

ՏԱՃԱՐ ՄԱՅՐԻ. ր-ճ-ր «պալատ» եւ ճ-ր լի
«անտառ... տե՛ս վերը Խ-ր-լ-ն-ն-ր էջ 354: —
Ասկէ՛ ՏԱՃԱՐԱԲԱԿ կամ ԴԼԺՐԱԲԱԿ եւ ՏԱ-
ՃԱՐԱՓԱԿ գիւղք թ. 186 Կստայք եւ թ. 187
Մաղաղ գ. ներուն մէջ ԱԱ. 292 եւ 348?:

ՏԱՃԱԶՈՐ տեղի թ. 117 Բաղք գ.ին
մէջ Օրբել. 269. Տ-ճի՛: «արաբացի» Հ.Ք. 86 +
յ-ր = «ձոր Արաբացւոց»:

ՏԱՃԱՄԱՐԿ = «մարգագեալին Արաբա-
ցւոց», ԱԱ. 170 (Արագածոտն):

¹ Ա.Ս. է Հայ. Յ-ր-ր-լ Սեբ. 96, 97, Սր-նի թովմ.
Մեծոփ. Յիշատակարան 51:

ՏԱՆԾԱԳԱՒԻԹ *այդի* ԱՍ. 162 (Արագածոտն). $\text{տան} + \text{թ} = \text{տանթ} = \text{“տանձերու գաւթ”}?$

ՏԱՆԶԱՎԱՅԲ *տեղի* Թ. 117 Բաղք *գ.ին* մէջ Օրբել. 269, *յետոյ՝* Տանյավեր ԱՍ. 282. $\text{տան} + \text{յ} = \text{“տանձի գաշտ”}$:

ՏԱՆԶԱՏԱՓ Օրբել. 1, 274 (Գեղյոյսր անուան հետ ի միասին յիշուած) *տեղի* Թ. 120. Այլախ *գ.ին* մէջ ԱՍ. 209. $\text{տան} + \text{տ} = \text{“տանձերու գաշտ”}$:

ՏԱՆԶԱՓԱՐԱԽ *մենաստան* (Թ. 117 Բաղք *գ.ին* մէջ ԱՍ. 278) Օրբել. 1, 285. 2, 84, Գաւրիթ. 253. $\text{տան} + \text{ք} = \text{“գոմ, մենաստան”}$:

ՏԱՆԶԵԱԿ *տեղի* Թ. 116 Հաբանդ *գ.ին* մէջ Օրբել. 267. $\text{տան} + \text{կ} = \text{“տանձենի”}$ + $\text{մ} = \text{մասնիկ} = \text{“փոքր տանձենի”}$? — Ասկէ ՏԱՆԶԻՔ *տեղի* Թ. 111 Վայոց ձոր *գ.ին* մէջ ԱՍ. 98, 200, 205 = “տանձենիներ” . ՏԱՆԶԻՔ (լոկ՝ “ի ՏանԾԵԱՅ” կազանկ. 223) = “տանձենիք” ? ՏԱՆԶՈՒՏ *տեղի* Թ. 114 Աղահէք *գ.ին* մէջ Օրբել. 266. Թ. 116 Ծղուկք *գ.ին* մէջ ԱՍ. 244. ուրիշ *տեղի* մը՝ Կիր. 109, Ինճիճ. ՀՀ. 313, արդի Danzut ճորտի արեւելեան կողմը, Բաբերդի հիւսիսակողմը Strecker ZGE. 4, 1869, Տխտ. Ը. $\text{տան} + \text{ու} = \text{մասնիկ} = \text{“տանձաշատ”}$. ասկէ՝ ՏԱՆԶՈՒՏԱՂՈՐ = ՂՈՐՆ ՏԱՆԶՈՒՏԱՅ Կիր. 108 Գուգարաց մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 358:

ՏԱՇՏԱԿԵՒՏ *գիւղ Սիւնեաց* մէջ Օրբել. 2, 16, ԱՍ. 230 (Ծղուկք), *տաշտ*? (սովորաբար = “գաշտուրան, սկահ”) + $\text{ի} = \text{“շինուած”}$:

ՏԱՇՐԱՏԱՓ Յովհ. Կթղ. 107 = Թ. 156 Տաշեր *գ. Գուգարաց տես վերն էջ* 235. Տաշեր + $\text{տ} = \text{“գաշտ Տաշերի”}$:

ՏԱՍՈՒԿ Ղեւոնդ 134 *տեղի Պարսկահայոց* մէջ, *այժմ՝* Տասնջ Ուրմիոյ լճին հիւսիսային կողմը = *արաբ. tassuj “գաւառ”* Ibn Chor-

dādbeh ed. de Goeje 5—6, “չորրորդ մասն
դանդի մը” = նոր պրս. *tasū*, արդի հայ. Բաս-
պահ. *tasūk “չորրորդ մաս, բառորդ” ՀՔ. 266:

ՏԱՓԵԱՐ տեղի 1. Թ. 117 Բաղբ գ. ին մէջ
Օրբել. 268. 2. Թ. 119 Արեւիք գ. ին մէջ Օր-
բել. 271 = *տեմեր, *ամի*. *տեմեր՝ յգ. *տեմ
“հարթ, շտակ” բառին = “հարթաստանը”?

ՏԵՆՈՒՆԱՎԱՆՔ տեղի Թ. 111 Վայոց ձոր
գ. ին մէջ Օրբել. 261. *տեմ (տէր բառէն. հմմտ.
բարգուժիւններն զ. օր. տեառնագիր, տեառնա-
մայր, եւն) + *վան* = “վ. Տեառն” — Ասկէ՝
նաեւ ՏԵՆՈՒՆՏԵԱՆ տեղի Թ. 113 Սոթք գ. ին
մէջ Օրբել. 265. *տեմ + *տեմ = “դատաս-
տան, ատան Տեառն”?: *տեմ սեռականը բարգու-
ժեանց մէջ սովորաբար *տեմ չ’ըլար, այլ կը
պահէ իւր *եմ*:

ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ բերդ յՈւտի վարդան 145,
Կիր. 73, 79, Պամ. Վրաց 121 = *տերունակ
“տէրունի, տիրական” (չատ սովորական՝ “նշան
տէրունական” Յովհ. Մամիկ. 20 եւն = “խաչ”
իբր “նշան Տեառն”):

ՏԶՐԿԱՆՈՎ փոքրիկ լիճ եւ գիւղ Կիր.
112 Թ. 153 Չորոփոր գ. ին մէջ Ինճիճ. Հնախօս.
1, 164. *տերուն “արիւնածուծ սողուն մը” + *վ*
“լիճ” = “սղունիկի լիճ”։ Հմմտ. Թրք. Սիւլիւկիւ
կէօլ Ուլնիոյ քով Mitt. d. k. k. Geogr. Ges.
Wien 1890, Bd. 33 էջ 427:

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ 1. քաղաք Փաւստ. 142,
221, Խոր. 57, 212, 214 եւն. Տիգրան Մեծէն
Քրիստոսէ յառաջ իբր 80 հիմնուած, յն. *Tigran-*
vóκερτα Սորաբոն, լտ. *Tigranocerta* Տակիտ.
եւն. տես Պաղոմ. 5, 12, 10 ed. Müller էջ
949—952. 2. Տիգրանակէրտ աւան Թ. 150 Գարգ-
ման գ. ին մէջ կամ քովերն յՈւտի Սեբ. 92 (այս-
տեղ միւս Տիգրանակէրտ ըսուած) = Ասղ-

115. Տէրտէր յտկ. անուն ՀՔ. 87—88 + էր =
 «Տիգրանէն շինուած»:

Տիգրանակերտ քաղաքին դրից նկատմամբ
 տես Kiepert Abhandl. d. kgl. Akad. d. Wiss.
 zu Berlin 1873, 164 եւ շար., Mommsen Her-
 mes 9, 130 եւ շար., Sachau AAWB. 1880, 1
 եւ շար., Lehmann Verh. d. 46, Vers. deutsch.
 Philol. u. Schulm. 25 եւ շար., Henderson, Con-
 troversies in Armenian Topographie I. The Site
 of Tigranocerta Journal of Philology հտ. 28,
 1903 էջ 99 եւ շար.: Հայկական տեղեկութեանց
 միայն Աէման անդ մտադիր եղած է: Փաւստոս էջ
 142 կ'ըսէ «առին աւերեցին (Պարսք առ Շապհոյլ
 թագաւորաւ) զմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ որ էր
 ի գաւառին Աղձնեաց յիշխանութեան բղեշխին»:
 Նմանապէս էջ 221 կը պատմէ թէ երանելին սուրբն
 Եպիփան' Մեծ Ծովաց Մամբէ անապատին մէջ
 Մամուշեղ գետոյն վրայ ապրելէն եւ անկէ՝ Ծովքը
 դարձրնելէն, վանքերով լեցրնելէն եւ լուսաւորե-
 լէն ետքը, անցաւ Աղձնեաց երկիրն ու աւալ լու-
 սաւորեց, վանքերով լեցուց եւ Տիգրանակերտ
 աւանաքաղաքին մէջ վկայանոց մը շինեց Սրբոց
 յիշատակին օրը՝ ի փրկութիւն եւ ի բարեխօսու-
 թիւն աշխարհի. ապա դարձաւ իւր վանքը (Մա-
 մուշեղ գետը տես վերն էջ 167, 258): Մինչ
 յետնագոյն Հայք Տիգրանակերտն ու Ամիգն իրարու
 հետ կը շփոթեն (Sachau անդ էջ 50), Փաւստոս
 շի շփոթեր, վասն զի Տիգրանակերտն Աղձնեաց
 մէջ կը դնէ, որ թէ իրեն եւ թէ իւր ժամանակա-
 կիցներուն համար Մեծ Ծովաց աջ՝ այսինքն՝ ա-
 բեւելափողմն էր, իսկ Ամիգ, զոր Փաւստ. 26 «քա-
 ղաքն Ամաացուց» կ'անուանէ, թէ Փաւստոսի եւ
 թէ ամէնուն համար Մեծ Ծովաց ձախակողմը կամ
 արեւմտակողմն էր: Բայց բոլորովին հիմէ զուրկ է
 Սախաւի (էջ 15 եւ 60) այն ենթադրութիւնը թէ
 Փաւստոս եւ իւր ժամանակակիցները՝ Տիգրանա-

կերտ քաղաքին գիրքը՝ Պաղոմէոսի ըսածներուն վրայէն յարմարցուցած ըլլան: Մեծ նշանակութիւն ունի ի հարկէ Լիւիոսէ առնելով՝ Եւտրոպիոսի վկայելը թէ Տիգրանակերտ Աղձնեաց՝ մէկ քաղաքն էր: Ուստի Փաւստոսի եւ Եւտրոպիոսի-Լիւիոսի իրարմէ բոլորովին անկախ կրկին վկայութիւնները զիրար կ'ամբացընեն ու կը ցուցընեն, որ Տիգրանակերտ Աղձնեաց նահանգին մէջ էր: Հիմայ խնդիր է թէ Փաւստոսի ատեն ո՞րն էր այս նահանգին սահմանը: Այստեղ հարկ է Լէմանի դէմ շեշտել թէ Փաւստոսի ատեն Մեծ Ծովքը գաւառն Աղձնեաց չէր վերաբերեր, վասն զի անոր հետ 591ին միացուեցաւ (տես վերն էջ 46, 77, 165), այնպէս որ նոյն ատենները նփրկերտ ալ Աղձնեաց մաս եղած չի կրնար համարուիլ. միայն այն ատեն նփրկերտ Աղձնեաց մաս եղած կրնար համարուիլ, եթէ Աղձնեաց սահմանը դէպ ի հարաւ Բատման-սուէ — որ Աղձնեաց սահմանը կը կազմէր — անդին մղուի, բայց առ այս որ եւ իցէ կռուան չունինք²: Ուստի հաւանական կը մնայ թէ Տիգրանակերտ Բատման-սուէի արեւելեան կողմն էր: Ասոր ի նպաստ կ'ելէ Պլինիոսի (WH. 6, 129) ըսածն ալ թէ Տիգրիս Ադիաբենէ չհասած՝ Հայաստանէն եկող

1 Eutropi breviarium ab urbe condita recog. Franc. Ruehl Leipzig 1897, 6, 9 «Տիգրանակերտ, Աղձնեաց քաղաքը, Հայոց պետութեան ամենէն հոյակապն առաւ.» (Պ.ու.կու.դղոս):

2 Կ'երեւայ թէ ըստ Փաւստոսի՝ Գ. դարուն Մամու շեղ գետը կը կազմէր սահմանը: Թէ Մամու շեղ նոյն է Բասման-սուի հետ թէ ո՛չ, ինչպէս վերն էջ 167 ենթագրեցինք, կարելի չէ վճռել: Աղձնեաց հարաւային սահմանն էր յետոյ՝ Տիգրիս (տես էջ 77) թէ նաեւ Գ. դարուն, նմանապէս անորոշ է: Միտ զնելու է որ Մեծ Ծովքը ալ Գ. դարուն կը տարածուէր մինչև Բնարեղ Մերտինի քով (տես էջ 147): Ամմիանու «անդրտիգրիսեան» բացատրութիւնն որոշիչ նշանակութիւն չունի (վերն էջ 32):

Պարթենիաս (= Քաղերթ-Նիմփիոս-Բասման-սու?) եւ Նիկեփորիոս (Ռեգուանի գետ կամ Մոգիկի, Կեղէր, Բոհոտան սու?) գետերն իւր մէջը կ'ընդունի. իսկ ըստ Տակիտոսի Տարեգր. 15, 4 Նիկեփորիոս գետոյն վրան էր Տիգրանակերտ քաղաքը:

ՍՈՒՐԲ ՏԻՎԻՆ տեղի (Թ. 81—83 դաւառներուն կողմերը) Խոր. 301 Պամ. սրբոց Հռիփսիմ., Թերեւս այս օրւան Սուրբ Տէմէն Կինէի 2, 634—635 աշխարհացուցին վրայ՝ ընդ մէջ Մոկսի եւ Հոգեաց Վանաց, վերին Բոհոտան-սուի Հիւսիսակողմը, ըստ Կինէի 2, 704 վեց քիլոմետր հեռու Տաղէէ՝ Ս. Հռիփսիմեայ եւ Կայիանեայ գեղեցիկ եկեղեցիովն. = «Ս. Տիրուհի»:

ՏԻՎԻՆԱՏԱՓ տեղի Թ. 119 Արեւիք գ. ին մէջ ԱՍ. 299. Խիլէն «տիրուհի» + Խիլ = «տիրուհոյ դաշտ»:

ՏԻՎԻՆՈՒՆԻ պալատ մը (Թ. 189 Ոստանն Գրւնոյ գ. ին մէջ) Փաւստ. 18 տե՛ս վերն էջ 354. Խորհրդակէրո անուան տակ, Խիլէն (վերնոյն պէս) + Խիլ մասնիկ = «տիրուհոյ վերաբերող»: Հմմտ. Խիլ-Խիլ-Խիլ:

ՏԻՎԱԿԱՏԱՐ քաղաք Զենոբ 28 (ի Տարան). Խիլ + Խիլ-Խիլ = «գաղաթ տեառն»:

ՏԻՐԱՌԻՃ գիւղ Թ. 176 Բազրեւանդ գ. ին մէջ Յովհ. Կթղ. 37, Ասող. 81, ԱԱ. 541. Խիլ = Խիլ տե՛ս վերն էջ 274: ԱՍ. 541 Տիլ (? Ագաթանգեղեայ քով՝ Տիլ-Ի) գիւղը կը համարի. ես թէ այս եւ թէ՛ պրս. Tիրն անհաւանական կը համարիմ:

ՏՎՈՒՐԱՎ (այլ ընթերց.՝ Գիւլ-Բիլ) տեղի Թ. 117 Բաղք գ. ին մէջ Օրբել. 265. Խիլ + Բիլ:

ՏՎՈՒՆԱԿԵՐՏ տեղի Թ. 117 Բաղք գ. ին մէջ ԱՍ. 275, Գիւլ-Բիլ, Տիլ-Բիլ տեղի Թ. 120 Կովսական գ. ին մէջ Օրբել. 271 = Տիլ-Բիլ-Բիլ ԱՍ. 287, Հմմտ. Տիլ-Բիլ Կաղանկ. 241. ? + Բիլ «Հինուած»?:

ՏՂՄՈՒՏ դեռ եղիչ. 90, դաշտ Փարպ. 203
 Թ. 87 Արատազ գ.ին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 205 =
 *դճո-դ *ցեխտտ, (դիւճ բառէն):

ՏՈՂՈՅՏԱՓ կամ ՏՈՂԱՏԱՓ տեղի Մա-
 նազիերաի մօտերն (այժմ՝ Տեղտափ կիրճ ընդ մէջ
 Խնուսի եւ Գիւլլիւի ըստ Տոմաշէկի Սասուն եւն
 էջ 44?) Մաթ. Ուռ.Տ. 242, 542. *դճ? (սովորա-
 բար = "շարք", "գիծ") + *դճ = դաշտ Տողի?:

ՏՈՍՊ (այլ ընթերց.՝ ՏՈՉԲ, ՏՈՍԲ Թ. 74
 դ. Վասպուրականի տես Վերն էջ 212 = սեպա-
 գիր արձանագրութեանց Տոշուան, որ է Ուրար-
 տուի պետութեան գլխաւոր քաղաքը, յն. Թաօ-
 πια իբր քաղաք, Թաօππις իբր լիճ եւ երկիր եւն.
 նախահայկական է:

ՏՈՒԱՐԱԾԱՏԱՓ = ՏՈՒԱՐԱԾՈՅ ՏԱՓ
 Թ. 34 գ. *տու-բաժ (տու-բաժ-ու) "Հովիւ" +
 *տճ = "Հովիւներու դաշտ":

ՏՈՒՏՈՒՏՈՒՔ տեղի Թ. 117 Բաղք գ.ին
 մէջ Օրբեւ. 269, ԱՍ. 275.? + *տու- տես էջ 286:

ՏՐԷՏՈՒՔ տեղի Թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ
 Օրբեւ. 264.? + *տու- տես էջ 286:

ՏՐՊԱՏՈՒՆԻՔ Թ. 84 գ. Վասպուրականի
 տես Վերն էջ 217. *Տրպո (պրս. *Tiripāta-է
 "Տիր-է պաշտպանեալ.՝ հմմտ. Տրպո" Հ.Ք. 89)
 + *տճ- + մասնիկ = "տոհմ Տրպատեանց":

ՅԱԽԱՅ ՔԱՐ կամ ՅԱՂԱՅ ՔԱՐ տեղի եւ
 մենաստան Թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Ասող.
 176, Օրբեւ. 1, 111. 2, 84, ԱՍ. 155, 98, ՅԱ-
 ԽԱՔԱՐ ԱՍ. 154 (արձանագրութիւն). ց-խ-ց՝
 յգ. սեռ. ց-խ բառին? (ց-խ սովորաբար = "ճիւղ,
 ոստ", յգ. սեռ. ց-խ-ց) + *տր:

ՅԱՄԱՔԱՐԵՐԴ ԳԻՂ Թ. 112 Գեղարքունի
 գ.ին մէջ Օրբեւ. 1, 218, ԱՍ. 78, 81, ց-մ-+
 "չոր, ցամաք երկիր" + քերք = "բերդ ցամաքի":

ՅԱՈՒ ԳԼՈՒԻՒ ԼԵՆ Փաւստ. 16, 18 Թ. 180
 Արագածոտն գ.ին մէջ. ց-ւ, սեռ. ց-ւ- + ք-ւ-ի

= “գլուխ ցլու” — Փաւստոսի էջ 38 մեծ լեռ Յուլին դիմացը կու գայ Ագաթանգեղեայ էջ 606 մեծ լեռ Տարսը՝ Տարսանոյ Աշտիշաա քաղաքին դիմացը. ուստի Փաւստոսի քով Յուլ թարգմանութիւն է Տարս = յն. τάρσος ‘ցուլ, բառին:

ՅՈՒՆԱԿԵՐՏ եւ ՓԱՌԱՍՈՏ տեղիք երասխայ հարաւակողմը՝ Մասեաց ստորոտը, իրարմէ իբր կէսօրւան ճամբայ հեռու խոր. 28, Փարսիք (կարգա՝ Փարսիք?) Սուա-Սեբ. 7, Փարսիք, Արտեանք եւ Չողկերա եղել. 60 (Մոսկուայի հրատարակութեան մէջ էջ 73 վերջնոյս տեղ՝ Յուլիք), առաջինը Տաշքուրուն գիւղէն 7 քիլոմետր հեռու՝ դէպ ի արեւմտեան հիւսիս (ԱԱ.ի եւ կիպերաի աշխարհացոյցներուն համեմատ), Մասեաց (թ. 182 Մասեացոսն գ.ին մէջ) հիւսիսային գառիթափին վրայ, Քարա-քոյունլուէ՝ շորս քիլոմետր հեռու Belck, Btrg. zur Geogr. u. Gesch. Vorderasiens 87, վերջինն՝ այժմ Բուլաք-բաշ՝, նախկին Յուլիքերաէ իբր 12—14 քիլոմետր հեռու դէպ ի արեւելք, Պեւտինգերեան Տախտակին Պարսիքոսն Բելք անդ 91, ԱԱ. 487—489. առասպելական Ամասիայի որդւոց՝ Յուլի եւ Փարսի անուններէն այսպէս կոչուած խոր. 28: Յուլիք = “Յուլ (կամ Յուլիք?) շինուած”, Փարսիք նոր պրս. farrux բառին հետ գործ շունի:

ՅԲՏԱԳԵՏ տեղի թ. 111 Վայոց ձոր գ.ին մէջ Օրբել. 262 (Յրոսիք), ԱՍ. 64. Երբ “պաղ” + քիք = “պաղ գետ”:

ՅԲՕՆՔ այսինքն ՅԲԱՆՔ տեղի խոր. 17, այժմ՝ Zronk ի Տարսան Լինչի քարտեղին վրայ, Յրեւ+ Ինճիճ. նոր Հայ. 191, խոր. 17 կը մեկնէ իբր տեղի “բաժանելոյ”, Եր (Եր “ցրուած”, ԵրէԼ “տարածել”, Եր-Տ “ցրուել”) + առ մասնիկ, համա. կորեւ+ էջ 366: Այս ստուգաբանութիւնն

1 Լինչի քարտեղին վրայ:

առարկութիւն չի վերցըներ, իսկ խոր. 17 պատ.
մուածք՝ յարմարցուած է անուան:

ՓԱՌԱԺՆԱԿԵՐՏ գիւղ թ. 185 նիգ գ.ին
մէջ Յովհ. Կթղ. 44, Ասող. 87, Օրբել. 1, 155.
+ անհայտ? + կերպ “չհնուած”:

ՓԱՌԱՆՈՏ ակն Յուլիերտ անուան տակ:

ՓԱՌԱԿԱՆՔ տեղի թ. 112 Գեղարքունի
գ.ին մէջ Օրբել. 264. + անհայտ? (սովորաբար =
“փառաւորութիւն”) + անհայտ մասնիկ?: Հմտ.
Փառասկան գաշա (ի Մասեացոսն) Սուտ-Սեր. 7
Փառախոտի քով:

ՓԱՌՈՒԱՐՏՈՅ ՎԱՆՔ Օրբել. 270, ԱՍ.
286 (Փառասերայ, Բրուէ 287). Փառասեր? +
անհայտ:

ՓԵԹԱԿԱՆՈՅ տեղի թ. 115 Ծղուկը գ.ին
մէջ Օրբել. 260, ԱՍ. 209. + անհայտ “մեղունոց”
+ անհայտ մասնիկ = “փեթակներու տեղ”?:

ՓԵՌՈՏԱԿ գիւղ թ. 72 Հեր գ.ին մէջ
Արծր. 226. նման կը հնչէ պրս. furōdի “վարի”
= պհլ. *frōtak?: Բայց պրս. fir- = fir = fur
սովորաբար հայերէնի մէջ + անհայտ = չըլլար, այլ հր:

ՓՇԱՏԻՔ տեղի թ. 111 Վայց ձոր գ.ին
մէջ Օրբել. 262. յգ. + անհայտ “ծառ փշատ պողոյ”
բառին: Ասկէ՝ Փշատի գիւղ Ակնայ քով Ինճիճ.
Կոր Հայ. 308. ՓՇԱՏԵՑԱՐՈՒՍ տեղի թ. 120
Կովսական գ.ին մէջ Օրբել. 271, ԱՍ. 287
(Փշատից-բ-բ- Բրուէ 287). + անհայտ կամ + անհայտից
(+ անհայտ բառին յգ. սեռ.) + անհայտ?:

ՓՈՐԱԿ 1. Փղբր-Վանանդ, թ. 179 Վա-
նանդ գ.ին մէկ մասը ԱՍ. 75—76, Լաստիվ. 9.
2. Սոթք գ.ին հարաւակողմը եւ Սիւնեայ Ծա-
րին արեւմտակողմն երկիր մը ԱՍ. 75, Օրբել. 2,
49, 54. 3. Փոր-ի Լիբայ ձորակ մը Յովհ. Կթղ.
105 = Լիբայ գ. (գաւառն Լումբայ կոչեցեալ
Փորակ) Արծր. 275 (Պղունք գիւղով) = Լիբայ
Սեւան ամրոցով Արծր. 232 Վասպուրական

նահանգին մէջ Ինճիճ. ՀՀ. 226. 4-րդ «ձորա-
դաշտ» տեւս վերն էջ 287 + 1: նուազական =
«ձորակ»:

ՔԱՂԱՏԱՍԿ տեղի թ. 120. Այլախ գ.ին
մէջ. 4-րդ «քոչ, նոխալ» + 7-րդ տեւս վերն էջ
286 — ?:

ՔԱՂԱՔՈՒԴԱՇՏ Կաղանկ. 255, Ասող.
280 վաղարշապատ քաղաքին մէջ կամ քովն
Ինճիճ. ՀՀ. 472, ԱԱ. 204. 4-րդ + (1-տ արմատ)
+ 7-րդ = «քաղաքի դաշտ» — Լինչ Բուլա-
նրքի մէջ Kaghak անունով տեղ մը կը նշանակէ
Մուրադ-սուի հարաւակողմը = ՀՅ. 4-րդ + ?:

ՔԱՂԻ ՄԱՐԳ Օրբեւ. 2, 97, ՔԱՇԻ ՄԱՐԳ
ԱՍ. 97 տեղի թ. 111 վաղարշ ձոր գ.ին մէջ.
? + 5-րդ ?:

ՔԱՂԻԹ գետ ընդ մէջ թ. 18 եւ թ. 19
գաւառներու, յն. Νυμφίος, ասորերեն Kallaθ
(«հարսնագետ» Hoffmann առ Գեղեցիկի Գ. Կիպր.
167 եւ Զաքարիա Հռետոր 366 — ?), արաբ.
Sātidamā, այժմ Բատման-սու տեւս վերն էջ 258.
դժուարաւ ՀՅ. 4-րդ էրն «աղէք» բառը: Արդեօք
անունս առհասարակ հայկ. ծագում ունի:

ՔԱՄԲԻՃԱՆ եւն տեւս վերն էջ 19:

ՔԱՇԱԹԱՂԱՔ տեղի թ. 114 Աղահէճք գ.ին
մէջ Օրբեւ. 266. 4-րդ ? + 1-րդ տեւս վերն էջ 278:

ՔԱՋԲԻՐՈՒՆԻՔ՝ յառաջ (թ. 40) Աղիովիտ
Ինճիճ. ՀՀ. 126, հնագոյն ժամանակները լոկ
տոհմի անուն եղիչ. 77 (ներսէհ Քաջբերունի)
եւն. 4-րդ էր ? (տարբեր՝ 4-րդ էրէ «բերրի») + 1-րդ
մասնիկ:

ՔԱՌԱՍՈՒՆՔ տեղի թ. 175 Արշարունիք
գ.ին մէջ ԱԱ. 54 = 4-րդ + 1-րդ «քառասուն»:

ՔԱՐԱԳԱՌԻՍ 1. տեղի թ. 114 Աղահէճք
գ.ին մէջ ԱՍ. 267. 2. թ. 117 Բաղք գ.ին մէջ
ԱՍ. 275. 3. տեղի Մանագիկերտի քով Մաթ.
Ուռհ. 141 = 4-րդ էրն Յովհ. Մամիկ. 45

« քարուտ զազաթ » + ր + իւ - ե : — ք ր բառը կայ նաեւ հետեւեալ անուններուն մէջ՝ ՔԱՐԱԳԱՇՏ, յառաջ՝ Մանկերոս տես էջ 378. ՔԱՐԱՀԱՆՔ ԱՍ. 186 (Արագածոտն), 315 (Երեւանայ մէկ թաղը) = ք ր հանձն « քարահասար » ՔԱՐԱՇԷՆ տեղի թ. 116 Հարանդ գ.ին մէջ ԱՍ. 255 = ք ր շէն « քարէ շինուած » ՔԱՐԱՎԱԶ Զրվէժ Երասխայ՝ Օրտուպատի քով Օրբեւ. 1, 123. 2, 54, ԱՍ. 322, Հմմտ. Խոր. 28, Fabricius Theoph. von Mytilene 124, Ինճիճ. Հնախօս. 1, 115, Müller-Simonis 48 = ք ր շէն « Զրվէժ » (ք ր + շէն, իւր) : ՔԱՐԱՓՈՍ զիւղ վանայ քով Գաւրիժ. 491. = « քարի փոս » ՔԱՐԿՈՓ տեղի թ. 109 Երնջակ գ.ին մէջ Օրբեւ. 272. ԱՍ. 98 = ք ր իւր « քարահասար » կամ « կոփածոյ քարերով շինուած » : ՔԱՐՀԵՐԶ ամուր բերդ կիր. 79 = « քարի ծերպ » ՔԱՐՈՒՆՁ աւան (Գլուչոյ քով) Յովհ. Կթղ. 180. տեղի թ. 120. Այլախ գ.ին մէջ Օրբեւ. 260. անշ « արմատ, յատակ » = « քարայտատակ » :

ՔԵՂԱԶՈՐ տեղի թ. 114 Աղահէճք գ.ին մէջ Օրբեւ. 266. ք ր ? (ք ր = « քեղե ») + յ ր :

ՔԹԱՇԷՆ տեղի թ. 113 Սոթք գ.ին մէջ ԱՍ. 64. ք ի (սովորաբար = « անշք, ցունկ ») + շէն « զիւղ, շինուած » :

ՔՈՒՌԱԿԱԽԱՂԱՅ սար մը Օրբեւ. 2, 106, ԱՍ. 172 թ. 111 վայոց ձոր գ.ին մէջ. ք ր հանձն « մարուկ » + իւր « վաղուն », իւր հանձն « խաղացուն » իւր հանձն = « մարուկի վաղք » :

ՔՈՒՍՏԻ ՓԱՌՆԷՍ թ. 131 գ. Արցախի տես վերն էջ 228. պրս. ք ր « կողմ » Հ.Բ. 258 + ի (ղօղ) + իւր հանձն ? = « կողմն փառնէսի » :

ՔՕԶԱԳԵՂ տեղի թ. 116 Հարանդ գ.ին մէջ Օրբեւ. 267, ՔՕԶԱԳԻՒՂ ԱՍ. 255. ք ր ? + իւր = ք իւր :

ՕԶ = ԱԻԶ 1. ձոր մը Գագկակերտի քով
 Ի վասպուրական Արծր. 256. 2. քաղաք Թ. 30
 Տարան գ.ին մէջ Յովհ. Մամիկ. 21, 22, 58,
 Ա-յ Հանդէս Ամ. 1901 էջ 33 Աւետարանի մը
 յիշատակարանը, քաղաքին աւերակներն Ինճիճ.
 Կոր Հայ. 191, Օյ բերդ վարդան 79 = օյ,
 հնագոյն՝ -յ բառը:

ՕՇԱԿԱՆ, հին գրութիւն՝ ԱԻՇԱԿԱՆ 1.
 գիւղ Թ. 180 Արագածոտն գ.ին մէջ Փաւստ. 17,
 Կորիւն 45, Արծր. 75, ԱԱ. 189, տե՛ս Լինչի եւ
 ԱԱ. Ի քարտէղներն (Երեւանայ հիւսիսային արեւ-
 մտակողմը). 2. գաշտ Թ. 41 Ապահոյնիք գ.ին
 մէջ («Ի գաշտին Օշական Ի Մանագաւեան նահան-
 գին») Արծր. 246. -շ? + -կան մասնիկ տե՛ս
 վերն էջ 272:

Մ Ե Ր Ա Շ Խ Ա Ր Հ Ա Յ Ո Յ Յ Ը

Հին Հայաստանի տեղագրութեան մերձաւոր պաշտօնն է ճշդել եւ քարտիզի վրայ որոշ նշանակել այն բազմաթիւ գաւառները, որոնց կը բաժնուէր Հայոց աշխարհը: Այսին զի գաւառներն են որ մասնաւորապէս մեր հետաքրքրութիւնն իրենց վրայ կը հրաւիրեն՝ հայ պատմագրական մատենագրութեան մէջ այնպէս ստեպ յիշուելնուն, այնպէս որ անոնց գրից ծանօթութիւնն անհրաժեշտ է այն ամէնուն, որ պատմագիրներուն պատմած իրողութեանց ընթացքին հետեւիլ կ'ուզեն: Այս պատճառաւ ալ յընթացս ժամանակաց այլ եւ այլ փորձեր եղած են՝ գաւառներու գիրքը հետազօտելու եւ անոնց քարտեզը դժելու: Այս ասպարէզի վրայ ալ Աննեակոյ Մխիթարեան Հարք, ի մասնաւորի Հ. Ղ. Ինճիճեան եւ Հ. Ղ. Ալեշան, շատ մեծ արդիւնք շահած են գիտութեան առջեւ: Հ. Ղ. Ինճիճեան իւր «Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց» (Վենետ. 1822) նշանաւոր աշխատութեամբն, ուր ի մի հաւաքած է Հայաստանի գաւառներուն եւ տեղեաց վրայ իրեն ծանօթ հայ մատենագիրներուն կարեւոր տեղեկութիւնները, հիմը դրած է Հայաստանի պատմական տեղագրութեան, երբ արդէն 1806ին իւր ընդարձակած աւալ գիտութիւնն ապացուցած է «Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի» գրութեան մէջ, որուն առաջին հատորը հիմնական

կերպով կը խօսի Նոր Հայաստանի վրայ: Ին-
ճիճեանէ յառաջ՝ Հ. Մ. Չամչեան իւր «Պատ-
մութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև յամ-
Տեառն 1784» գործոյն (Հատոր Գ. Վենե-
տիկ 1786) կցած է քարտէզ մը՝ Հայաստանեայց
գաւառները ըստ հին պատմագրաց, որ որչափ ալ
գաւառներուն մէկ փոքր մասն եւ անոցմէ քանի
մը հատը ճիշդ տեղը դրած չէ, սակայն շատ լա-
ւեր իր ժամանակին համար: Չամչեանէ ետքը Հին
եւ Նոր Հայաստանի ծանօթութեան բրած յա-
ռաջագիմութիւնն ի ձեռն Ինճիճեանի եւ նորա-
գոյն ուղեւորաց՝ կը տեսնուի Վենեակոյ Հարց
1849ին հրատարակած աշխարհացոյցին վրայ: Այս
աշխարհացոյցն իւր նախորդին համեմատութեամբ
շատ աւելի բնդարձակ եւ ճիշդ պատկեր մը կը
գծէ Հայաստանի տեղագրական յարաբերութեանց
եւ կը նշանակէ միանգամայն հին գաւառներու եւ
տեղեաց մեծ բաղմութիւն մը, բայց անոնց դիր-
քերը մասամբ այնպէս սխալ կ'որոշէ, որ չի կրնար
ըսուիլ թէ լաւ առաջնորդ մըն է հին տեղագրու-
թեան: Չեմ գիտեր թէ այս աշխարհացոյցն Ալի-
շանէ է, սակայն այնպիսի մեծ նմանութիւն ունի
ասի նոյն Հօր իւր «Տեղագրութիւն Հայոց Մեծաց»,
(Վենետ. 1855) գործոյն կցած — շատ անպայ-
ծառ — քարտիզին, որ այս երկու քարտէզներուն
նոյն հեղինակէն բլլալը շատ հաւանական կ'երեւայ:
Նոյն գիտնական Հայրը վերջէն վերն էջ թ. յի-
շուած երկերոյն աշխարհագրական հետազոտու-
թեան ոչ միայն զգալի կերպով նպաստեց, այլ
Այրարատ եւ Սիւնիք նահանգներուն գաւառ-
ներուն համար հետազոտութեան առժամանակեայ
վերջ մը տուաւ, մինչև որ նոր քննութիւնք եւ
ուղեւորութիւնք այս նահանգներուն նուազ ծա-
նօթ կողմերը լուսաւորեն եւ շարժառիթ բլլան
հին տեղագրութեան կարեւոր խնդիրները պար-
զելու, զ. օ. Արմաւիր, Արտաշատ եւ Գուին

գլխաւոր քաղաքներուն դիրքը, Մեծամաւրի նախկին եւ այժմեան ընթացքը: Ալիշանի այս գործոց կցած աշխարհացոյցներն ալ — ի բաց առնելով մանրամասնութիւնները — կրնան ապագայի համար իբր որոշիչ ուղեցոյց արժեւել: Հայոց աշխարհին մնացած նահանգներէն միայն Բարձր Հայք, Չորրորդ Հայք եւ Աղձնիք արեւմտեան նահանգները մասնական հետազոտութեան նիւթ եղած են: Իւր նշանաւոր քարտէզներովն Հայոց աշխարհին տեղագրութեան համար մեծ արդիւնքներ ունեցող Հայնրիխ Աիպերտ հետազոտած է «Հարաւային Հայաստանի երկիրներուն սահմաններն՝ ըստ բնիկ աղբերաց¹», իսկ Հ. Գեւրջեր՝ Չորրորդ Հայոց գաւառներուն պատմութեան ու տեղագրութեան մասին շատ մեծայարգ նպաստներ մատուցած ի իւր Գէորգայ Աիպրացոյց հոյակապ հրատարակութեան մէջ (տես էջ ԺԲ): Երկուքն ալ իրենց հետազոտութեանց արդիւնքները քարտէզներով ալ ներկայացուցած են: Հին Հայաստանի տեղագրութեան մասին փոքր ուսումնասիրութիւնները, զ. օ. Տոմաշէկի յօդուածը՝ Historisch-Topographisches vom oberen Euphrat und aus Ost-Kappadokien (ի Beiträge z. alten Gesch. und Geogr. Berlin 1898 կամ Kiepert-Festschrift էջ 137 եւ շար.) եւ այլք մեր ուսումնասիրութեան ընթացքին մէջ իրենց տեղը յիշուեցան:

Մինչեւ հիմայ եղած հետազոտութեանց եւ իմ ուսումնասիրութեանս արդիւնքները քարտէզի մը վրայ ամփոփելու փորձին ձեռնարկած ատենս՝ հարկ էր որ արդի Հայաստանի լաւ քարտէզ մ'ընարէի, որպէս չի վրան նշանակէի հին գաւառ-

¹ Heinrich Kiepert, Die Landschaftsgrenzen des südlichen Armeniens nach einheimischen Quellen. MAWB. 1873.

ներուն եւ տեղերուն անունները, որոնց գիրքը գեթ չափով մ'որոշելու հնարաւորութիւն կար: Մինչեւ հիմայ բուն Հայաստանի համար իրապէս լաւ քարտէզ մը չկայ¹, վասն չի ոչ միայն Հայաստանի մեծամեծ մասերը գրեթէ անծանօթ են, այլ նոյն իսկ այլուստ ծանօթ տեղեաց Ֆիշը գիրքը գեռ որոշուած չէ: Այս է պատճառը Հայաստանի այլեւայլ քարտէզներուն զարմանալի տարբերութեանց՝ որ շատ անգամ անկարելի կ'ընեն տեղւոյ մ'անունը մէկ քարտէզէ ուրիշ քարտէզ մ'անցընելը: Բայց որովհետեւ Հայաստանի արդի կացութիւնն ամենեւին յոյս չի տար որ մերձաւոր ատեններս երկիրը հիմնապէս հետազօտուի, ուստի նպատակայարմար է՝ փոխանակ ազագայի քարտիզին սպասելու՝ եղածներուն մէջէն յարաբերաբար ամենէն լաւը՝ հիմ բռնել: Ինծի ամենէն լաւն երեւցած է Լինչի³ քարտէզը, որ շատ պայծառ է եւ այնու մեր վախճանին ի մասնաւորի յարմար որ շատ հարուստ է իւր ընծայած տեղեաց անուններով: Այս քարտիզէն առած եմ գետերը մեծաւ մասամբ եւ տեղեաց գիրքերը՝ որ կարեւոր են հին տեղագրութեան համար կամ կրնան ի լուսաւորութիւն ծառայել. յետոյ այս ստուերա-

¹ Հայաստանի հիւսիս-արեւմտեան անկեան (հին Տայք եւ Վղարջք) հիանալի քարտէզ մը գեռ նորերս հրատարակեց Ռիխարդ Վիպերա իբր մասն իւր Փոքուն Ասիոյ քարտէզին A VI Tirabzon.

² Հայաստանի ընտիր քարտէզներու ցանկ մը կուտայ Justi (Grundriss d. iran. Philo 2, էջ 606-608): Ասոնց վրայ աւելցընելու է վերը էջ Ժ-ԺԴ յիշուած քարտէզներն Հ. Վիպերտի, Վինէի եւ Լինչի: Առանձինն երկիրներու քարտէզները (ի Wunschէ, Maunsellէ եւն) վերն ուսումնասիրութեանս ընթացքին մէջ յիշուեցան:

³ Map of Armenia and adjacent countries. By H. F. B. Lynch, M. A. and F. Oswald, B. Sc. The Material compiled by W. Shawe, F. R. G. S. 1901.

գծին վրայ աւելցուցած եմ որոշելի գաւառներուն եւ տեղերուն անունները: Քանի մը տեղեր՝ որ Լինչի քով կը պահսէին, առած եմ Աիպերաի եւ Ալիչանի (Այրարատ եւ Սիւնիք) քարտէզներէն: Արդի անուններուն գրութեան մէջ ընդհանրապէս հետեւած եմ Լինչի, բայց անգղիացւոյն շին (= գերմ. tsch) տեղ դրած եմ իմ Շս կամ Շհ (= հին հայ. Շ շ), իսկ անոր khին տեղ (= գերմ. ch, գ. օր. Bach բառին մէջ) դրած եմ ch, այնպէս որ իմ քովս kh հին հայ. + տառին դիմացն է: Արդի անուններուն գրութեան այնչափ ալ մեծ կարեւորութիւն չեմ ընծայեր, քանի որ անոնց ուղիղ կամ ճիշդ հնչումը չենք գիտեր, վասն զի ասոնք առ հասարակ Եւրոպացւոց կամ Թրքաց միջնորդութեամբը աղաւաղեալ ձեւով եւ հայերէնի համար լատինական անբաւական ալփաբետաց միջնորդութեամբ մեզ հասած են¹: Թէ հին հայերէնի հմուտք երբեմն փորձուած են արդի անունները հին հայերէնի համեմատ գրել (ինչպէս Լինչ ալ կ'ընէ շատ անգամ), թէ եւ սկզբունքով հաւնելու բան չէ, բայց այն ամէն դէպքերու մէջ ըմբռնելի է, ուր արդի անունն ըստ բաւականի ծանօթ չէ: Վասն զի մասնական դէպքի մը մէջ նոր անունն ամէն անգամ կարելի չէ ապահովութեամբ հինէն հետեւցրնել: Շատ աւելի ճիշդ կը շարժիմ հին հայերէն անուանց գրութեան մէջ, զորոնք կը ստորագծեմ եթէ գաւառանուն են, եւ եթէ տեղւոյ անուն են, որ նոր անուան քով կը դրուին, կ'որ փակագծի մէջ կ'առնում: Միտ դնելու է որ արդի հնչումը հինէն շատ խտտորած է, այնպէս որ ի մասնաւորի

1 Թէ ինչ ինչ անուններու մէջ Լինչի քով ձայնաւորք ալ ըստ անգղիերէնի հնչուելու են, մտքէ հանելու չէ:

Հին հայ. ի արդի հայերէնի մէջ եղած է յ
(լս. գրով ցով կամ ցիով կը ներ-
կայացուի),

Հին հայ. k, ċ, ts, t, p՝ արդի հայերէնի մէջ
եղած են g, ĵ, dz, d, b եւ

Հին հայ. g, ĵ, dz, d, b՝ արդի հայերէնի
մէջ եղած են k, ċ, ts, t, p եւն.

եւ Եւրոպացիք, Ռուսք եւ Թուրքք հայ. k, ċ, ts,
t, p տառերը գրութեամբ եւ հնչմամբ շփոթած
են հայ. kh, ċh, ths, th, ph թաւերու հետ, ա-
ռանց նկատողութեան առնելու գաւառական եւ
անուանց բաղմագան աղաւաղումներն թրքաց ու
բրդաց բերնին մէջ: Այսպէս օրինակի համար Հին
հայ. Medzkerd, (Մեծկերտ)՝ արդի հայերէնի մէջ
պիտի ըլլար Metzgerտ բայց Թուրքերը ասի ըրին
Mazgird (Ինճիճ. Նոր Հայ. 226), եւ աշխարհա-
ցոյց քարտեղները այս անունը կը նշանակեն Maz-
gerd (Կիպերտ), Mazgert (Լինչ), Mazagerd
(Կինէ Հտ. 2) ձեւերով. Հին հայ. Čapalaĵur
պիտի ըլլար արդի հայ. Ĵabaĵür կամ Ĵabĵür
(Ինճիճ. Նոր Հայ. 224), իսկ աշխարհացոյցները
կը գրեն Tchabagdjour (Կիպերտ՝ փոխանակ
Čabaĵürի), Chabakehur (Լինչ՝ փոխանակ
Čabakĵürի) եւն՝ ըստ թուրք կառավարու-
թեան պաշտօնական, արաբական գրով գրուած
ձեւոյն:

Ինչպէս ամէն երկրանուն՝ հայկական գաւ-
առներուն անուններն ընդհանրապէս երկայն
ատեն կապուած մնացած են այն երկրին, որուն ա-
նունն էին. միայն այնպիսի սաստիկ տակնու-
վրայութիւններ, որոնց ենթակայ եղաւ Հայաս-
տան յընթաց հազարէ աւելի տարիներու՝ օտար
ազգաց յարձակումներովն ու երկիրը մտնելովն,
կրցան Հին գաւառներուն անունները գրեթէ
ամբողջապէս աշխարհացոյց քարտեղէն անհե-

տացրնել: Տարակոյս չկայ որ հին ատեններ ալ՝ յընթացս դարերու փոփոխութիւններ տեղի ունեցած են, դաւառներուն սահմաններն ընդարձակուած կամ անձկացած են, եւ այս կամ այն անունը վտարուած է նոր անունէ մը: Վերը տեսանք թէ ինչպէս Տմորիք անուան տեղ բռնած է Կորդիք, Անգեղտան տեղ՝ Մեծ Ծոփք, Մեծ Ծոփքն ալ իւր կարգին տեղի տուած է Նփրկերտ անուան, եւ թէ ինչպէս հին Ծոփաց մէկ մասը (Ծոփք Շահունոց) առած է Գեգիք եւ Գորեք նոր անունները, մինչ մէկալ մասն իւր Ծոփք անունը պահած է¹: Ըստ այսմ Գ. դարու քարտեղէ մը դուրս ձգելու ստիպուած ենք Նփրկերտ, Գեգիք եւ Գորեք անուններն եւ մէկալները դնել, իսկ Է. դարու աշխարհացոյցին վրայ՝ Կորդիք, Նփրկերտ, Ծոփք, Գեգիք եւ Գորեք անունները դնել եւ մէկալները դուրս թողուլ: Քայց քանի որ այս աննշան պէսպիսութեանց համար չ'արժեք երկու կամ աւելի աշխարհացոյց քարտեղ գծել, նախամեծար կը համարիմ՝ քարտեղին վրայ նշանակել այն ամէն դաւառներն, որոնց դիրքը գէթ մերձաւորապէս կարելի է որոշել², իսկ այն հին անունները,

¹ Հմմտ. նաեւ Սիւնեաց մէջ Կապան, Քաշունիք, Այլխ, Շահապունիք նոր գաւառանունները, Արցախի մէջ՝ Խաչնք եւն:

² Մինչև հիմայ կարելի եղած չէ Մոկաց վեց (թ. 44-46, 48, 50-51), Կորճէից հինգ (թ. 57-59, 61-62), Պարսկահայոց վեց (թ. 64-69), Վասպուրականի տասներկու (թ. 94-105), Արցախի ինն (թ. 121, 123-124, 126-131), Փայտակարանի տասնումէկ (թ. 133, 135-144) եւ Սեւոյ հինգ (թ. 144-149) գաւառներուն - ընդ ամեն 54 գաւառներու - դիրքը: Այս գաւառներուն մեծամասնութիւնը պատմագրութեանց մէջ չեն յիշուիր կամ շատ ցանցառ կը յիշուին: Ասոնց քարտեղիս վրայ մերձաւորապէս նշանակուած դիրքը որոշուած է այն նահանգներուն սահմաններովն միայն, որոնց մէջ են, ծանօթ

որ հայերէն աշխարհագրութեան այլ եւս ծանօթ
չեն, անկիւնաւոր փակագծով կը տարբերեմ՝
յեանագոյններէ: Նահանգներու անուններուն բա-
ւականաչափ տեղ մնացած չըլլալուն՝ լատինական
թուանշաններ դրած եմ ասոնց տեղ, որոնց մեկ-
նութիւնը քարտեղիս եզերքը կը տեսնուի:

գաւառներուն քարտեղի վրայ պարսպ թողած միջոցովն ու
այն կարգով, որով կը յիշուին գաւառները Խորենացւոյ
բնուած հայերէն աշխարհագրութեան թղ:

ՅԱՆԵԼԼԻՔ ԵՒ ՈՒՂՂԵԼԻՔ

էջ 48 ծան. 1: 362 կարգա՝ 44:

Հեղինակն իւր վերջին «Հայականք»ին մէջ (Indogermanische Forschungen XIX. Band: Fünftes Heft էջ 457—480) Գէշէր բառին «գոյնզգոյն ապակի» նշանակելուն նկատմամբ կը գրէ (էջ 477), որ այս ուսումնասիրութեան մէջ յիշուած է Գէշէրաձոր անուան տակ (էջ 332). «Գէշէր»ը «ձոր գիշերուան» անունին վրայ խօսած ատենս, ըսած էի թէ Բրոսէ այս անունը «գոյնզգոյն ապակի» մեկնած է՝ աւելցընելով միանգամայն թէ փէշէր (Հմմտ. Հ.Ք. 435) բառին «գոյնզգոյն ապակիի» իմաստն ինծի ծանօթ չէ: Բայց թէ փէշէր բառը «գոյնզգոյն ապակիի» իմաստն ալ ունեցած կամ առած է, յայտնի է վրացերէնէ, որ փէշէր բառը (վրաց. փէշէր-է) 'jais, pierre noire, իմաստով հայերէնէ փոխ առած է Tschoubinoff Dictionnaire Géorgien - Russe - Français 1840 (էջ 127):

էջ 405 երրորդ եւ չորրորդ տողերը բոլորովին ջնջուելու են:

Մնացած քանի մը վրիպակներն ինքնին կ'իմացուին:

ՅԱՆԿ ՏԵՂԻՈՅ ԱՆՈՒԱՆՅ

Ա.—Գ. ՀԱՏԱԾՆԵՐՈՒ

(ա. = ամրոց, գ. = գուտու, գզ. = գիւղ, Լ. = լեռ, ն. = նահանգ,
Վ. = վանք, տ. = տեղե, ք. = քաղաք)

Արանդ գ. 226	Ակտիզոմն ա. 248
Արեղեանք գ. 246, 248	Ահեւականից գիւղ 213
Արոցի գ. 252	Աղաէս գ. 232
Ագուլիս գզ. 222	Աղահէճ, Աղահէճք, Աղահէջ գ. 226
Ադուաւաց քար տ. 217	Աղանդուտ (Աղանդուտ) գ. 221
Ադամակերտ ք. 219, 220	Աղասէր գ. 232
Ադաս գետ 45, 247, 259	Աղացոյիս գ. 214, 225
Աղնուաձոր, Աղնուաց ձոր գ. 160, 170, 177	Աղաւիս գ. 213
Ազոր գ. 243	Աղանոյ գետ 259
Ազորացփոր գ. 240, 243	Աղբագ, Աղբակ մեծ եւ փոքր գ. 205—6, 219—20, 224
Ազորդի, Ազորի գ. 246	Աղեւան գ. 232
Ազոււն ք. 168—9	Աղթամար կղզի 211
Աթանոսոս գ. 232	Աղի գզ. 261
Աթթախ ա. 166	Աղիովիս գ. 185, 195
Աթի, Աթիի, Ալթի Բա- գուան գ. 231	Աղիորսք ք. 187
Աթու Անահայ Լ. 261	Աղիտովիս գ. 185
Աթ սիրագուան գ. 232	Աղիւն գ. 128
Ալուան, Ալեւան գ. 232	Աղձն գ. 159, 167—9
Ալեւուայ գաշա 154	Աղձնիք ն. 6, 22, 73—78, 151, 159—184, 265
Ալի, Ալիս, Ալու ք. 7, 73, 74	Աղցհովիտ գ. 195
Ալի գ. 208	Աղովիս գ. 213
Ախալայակի ք. 236	Աղբրի գ. 245
Ախթամար, Աղթամար կղզի 211	Աղու լեռան 261
Ախուրեան, Ախուրէն գետ 246, 259	Աղուանդուտ գ. 221
Ախամիս գետ 67, 241, 258	Աղուէ գ. 232
Ականիք Լ. 261, 262	Աղուեւոյ գետ 235, 259
Ակե, Ակէ գ. 219, 224	Աղւան գ. 232
Ակն տ. 129	Աղւոյ հովիտ, Աղւոյովիս գ. 195
Ակոռի գզ. 251	Աղիակ տես Աղբագ

- Եղորի գ. 245
 Եճէն գ. 226
 Եմարա աւան 101, 228, 229
 Եմենափրկիչ վանք 200
 Եմփդ, Եմփթ 5, 6, 42, 168-9
 Եմփկ, Եմփւկ, Եմուկ ցամա-
 քակղզի 214, 215
 Եմպրիտսիկ, Եմպրիտսիկ ա.
 209
 Եյգաք գ. 205
 Եյլախ գ. 227
 Եյլի, Եյլի-Կուրիճան գ.
 209, 210
 Եյծպտկունք լ. 184, 186,
 260
 Եյղաբերից գիւղ 252
 Եյուերս գ. 209
 Եյուուանք, Եյտփանք գ. 205
 Եյրարա ն. 3, 11, 22, 52,
 118-125, 246-254
 Ենահատկան երկիր 130
 Ենահայ աթոռ տես Աթոռ
 Ենահայ
 Ենգեղ ա. 154
 Ենգեղ տուն գ. 31, 43, 63,
 152, 156-7
 Ենգղ ա. 155, 249
 Ենի բ. 250
 Ենի ա. 126, 145
 Ենկղ գղ. 154, 213
 Ենձախձոր, Ենձախ ձոր,
 Ենձախիձոր, Ենձահայ ձոր,
 Ենձահիձոր, Ենձահից ձոր
 գ. 220, 224
 Ենձաւացիք, Ենձեւացիք, Են-
 ձոփաղիք գ. 216, 224, 256
 Ենձիթ, Ենձիա գ. 52, 54,
 74, 134, 151, 169, 264
 Ենձոյաձիք տես Ենձեւացիք
 Ենստան գղ. 213
 Եշմունիք գ. 192
 Եշմունիք գ. 184
 Եշնակ գղ. 250
 Եշցի, Եշցք գ. 251, 252, 266
 Եշունք ա. 246
 Եշտիշաա բ. 189
 Եպահունիք գ. 17, 185-6,
 193, 196
 Եպարսք ուխտ 200
 Եսաղս բ. 191
 Ե. Առաքելք վանք 190
 Առբերան, Առբերանի գ.
 214, 224
 Առես աւան, Առեստփան
 գ. 214, 215
 Առեւծ լ. 128, 262
 Առինչ գղ. 191
 Առիւծ գ. 128
 Առնա գ. 209
 Առնետան, Առնոյ ոտն, Առ-
 նոյոտն գ. 216, 224
 Առոսպիճան գ. 231
 Առուանից ձոր, Առուենից ձ.,
 Առվենից ձ. գ. 198
 Առուս աւան 231
 Առտեր կղզի 211
 Ասաղին ա. 140
 Ատեաց փոր, Ատա-փոր գ.
 244
 Ատղերբերգ, *Ասաղնկան բերգ
 191
 Ասպականունեաց ձոր, Աս-
 պակունեաց ձոր, Ասպա-
 կունիք գ. 184, 189
 Ասպահնէն գետ 247
 Ասպիսակ գղ. 196
 Ատրեաց փոր գ. 244
 Ատիճանս գղ. 199
 Ատրուանք գ. 205
 Ատրպատական 99, 218
 Ատրպատունիք գ. 217-8
 Արարատան 180
 Արադած լ. = Արադեոյ
 գաղ 247, 260
 Արադածոյ ոտն, Արադածու
 ոտն գ. 247, 250, 260, 266
 Արած գղ. 122
 Արածանի գետ 7, 258
 Արածոյ կողմն 248, 254
 Արահեղ գղ. 244
 Արանուս գ. 232
 Արարադ, Արարատ տես Այ-
 րարատ
 Արգաստեոփա, Արգաստո-
 փա, Արգսփեաց ոփա գ.
 198
 Արգելան փանք 79
 Արգինայ ա. 250
 Արդոզ, Արդոզական գ. 219
 Արեւեաց տունն, Արեւիք գ.
 224

Արզան, Արզանիա, Արզն,
 Արծն գ. 7, 75-8, 134
 167-9, 177
 Արզաշու (նու.) ք. 4
 Արզնարդուն գ. 183
 Արզուն գ. 168-9
 Արզրուս ք. 134
 Արիսի գ. 209
 Արծաթի գլ. 135
 Արծափ ա. եւ գլ. 81, 251
 Արծկէ գլ. 187, 194
 Արծն գ. 63
 Արկնի ա. 141
 Արձախ ն. 100-1
 Արձան Լ. 261
 Արձաւակաց գլ. 217
 Արձկէ, Արձն ք. 134
 Արձկէ կղզի 185
 Արձն գ. 160, 167-169
 Արձէշ ք. 195
 Արձիշակովիտ, Արձիշահովիտ
 գ. 213, 224
 Արմազ Լ. 262
 Արմաւիր ք. 119, 247
 Արմենիա 10
 Արշակաշէն գ. 229, 233
 Արշակաւան ք. 251
 Արշամունիք գ. 139 184, 192
 Արշարունիք գ. 246, 249
 Արուանդունիք գ. 224
 Արուանթունի գ. 218
 Արուաստան, Արուեստան 44,
 180
 Արուստ. 250
 Արսեաց փոք գ. 244
 Արտագերք ք. 249
 Արտազ, Արտագական գ. 44,
 219, 224
 Արտահան, զրաց. Արտանի գ.
 236, 237
 Արտամետ գլ. 213
 Արտանուջ ք. 239
 Արտաշատ ք. 25, 247, 248
 Արտաշէզան, Արտաշէզեան,
 Արտաշիզեան, Արտաշեսեան,
 Արտաշեսան, Արտաշեսեան
 գ. 221
 Արտաւանան, Արտաւանեան
 գ. 221, 256
 Արտաւետ ա. 102
 Արտի կղզի 211

Արտաս Լ. 213
 Արտուազ գ. 219
 Արուօնկն դեա 248, 259
 Արցախ ն. 22, 100-1
 Արքայից գաւառ 198
 Ացուերս գ. 209
 Աւարայր գաւառ 219
 Աւ գլ. 19
 Աւդուն գ. 128
 Աւնիք ա. 248
 Աքաղաղու կասար Լ. 261
 Բագան գ. 222
 Բագառիճ գլ. 127-8, 132
 Բագարան գլ. եւ ա. 249,
 251
 Բագուան ա. 249
 Բագսեն գ. 246
 Բագրուանդ, Բագրեւանդ գ.
 246, 249
 Բագրեւանդ դեա 247
 Բագանիս ք. 39
 *Բազկառիճ ա. 136
 Բազմաղբիւր գլ. 131
 Բալախովիտ, Բալախոհովիտ,
 Բալախոյովիտ, Բալահովիտ,
 Բալափիտ գ. 40, 137, 142
 Բալու ա. 7, 142
 Բախ գլ. 195
 Բակեար ա. 220
 Բաղաղէշ ք. 187
 Բաղանոտոս գ. 231
 Բաղէշ բերդ 185, 187-8
 Բաղք գ. 226
 Բառակէջ աւան 178
 Բառիզակովիտ, Բառիլովիտ,
 Բառիզակովիտ գ. 214
 Բասանու երկիր 248
 Բասեան, Բասեն, պթմ' Բա-
 սինէր գ. 185, 246, 248
 Բարկուշատ ա. 226
 Բաքան, Բաքուսեան գ. 222
 Բդագրէ գ. 77, 183
 Բելու գլ. 178
 Բեւեմանին գլ. 203
 Բերդաձոր գ. 227
 Բերդացփոր, Բերդափոր գ.
 240, 243
 Բերկրացոց գաւառ 78, 215
 Բերկրի գ. 78
 Բերկրի գլ. 214, 215

Բերձոր, Բերձորք գ. 227
 Բզնունական գաւառ, Բզնու-
 նիք 185, 194
 Բզնունեաց ծով 44
 Բժուներ գ. 216
 Բիաինա 1, 4
 *Բիդառիճ՝ ա. 131
 Բիժանհանհանի գ. 231
 Բլուրս գլ. 135
 Բնարեղ բերդ 71, 147 166
 Բոգունի, Բոգունիք, Բոգո-
 նիք, Բուգունիք գ. 213,
 224
 Բոխա գ. 20, 243
 Բողոճոր գ. 237
 Բուժ ա. 262
 Բուժունի, Բուժունիք գ.
 216, 224
 Բուխա գ. 20, 240, 243
 Բուժու թ. 162
 Բուռուս գ. 231
 Բլնի ա. 252

Գաբեղեանք գ. 246, 248
 Գարիժեան գ. 222
 Գազրիզեն, Գազրիկան, Գազ-
 րիկանք, Գազրիկեան գ.
 222
 Գալհուր, Գահար ա. 192
 Գոյլ գետ 67, 258
 Գոյլ միւս, գետ 137, 258
 Գոյլախազուս լ. 131, 261
 Գանկարքա գ. 236
 Գանձակ թ. 91, 92, 229, 233
 Գառնի գ. 45, 216, 224
 Գառնի թ. 252
 Գաստոճոր — Դասնաւորք գ.
 185—193
 Գարդման, Գարդմանական
 ձոր, Գարդմանաձոր, Գարդ-
 մանայ ձոր, Գարմանայ ձոր,
 Գարդմանաց ձոր, Գարդ-
 մանք գ. 232
 Գարեէի թմանին գլ. 212
 Գաւեթան գ. 222
 Գաւրէզ գ. 137, 155
 Գեգեժ գ. 170
 Գեղ լ. 247
 Գեղակունի գ. 225
 *Գեղառիճ՝ ա. 131

Գեղարունի, Գեղարքունի գ.
 225
 Գետարակք ա. 233
 Գետեզր գլ. 200
 Գետք աւան 220
 Գեոշ լ. 247
 Գղէի, *Գղէի, Գղէզ, *Գը-
 զէզ գ. 160, 170—173, 177
 Գիլլան թ. 7
 Գիրեհ ա. 140
 Գիւղ Իշխանաց գլ. 245
 Գիւղիկ գլ. 220
 Գլակայ վանք 189
 Գոգոճիս գ. 251
 Գոկան գ. 221
 Գոհանամ լ. 137
 Գողթն, Գողթնաստան գ.
 222
 Գոմաձոր ա. 248
 Գոյառ գ. 193
 *Գոճգարք ն. 115
 Գորէք, Գորէք գ. 154—6,
 265
 Գորոզ, Գորոզ գ. 61
 Գուգան, Գուկան գ. 221
 Գուգարք ն. 20, 22 106,
 107, 113—115
 Գուկանս գլ. 212
 Գրհամ գ. 227

Դախանի 7
 Դալառ գ. 185, 193
 Դասն գ. 182
 Դասնաւորք, Դաստարաւորք
 գ. 185, 195
 Դասնի գ. 216
 Դասիկ գ. 170
 Դարանաղէ, Դարանաղի,
 Դարանաղիք գ. 126
 Դարբնաց քար ա. 217
 Դարիւնք, Դարոյնք ա. 145,
 251
 Դեգիք, Դեգնիս, Դէգիկ,
 Դէգիք գ. 137, 154—5,
 265
 Դերջան գ. 21, 62, 132
 Դիզափայտ լ. 261
 Դիռա գ. 7
 Դիռիս գ. 7
 Դից մայրի լ. 260
 Դկղառ, Դկղաթ գետ 73, 258

Գոնեվանք գլ. 193
 Դորեք գ. 155
 Դու գլ. 68, 133, 248
 Դուին ք. 36, 44, 247
 Դուկան գ. 221

Եգր գ. 240-2
 Եզնկա, Եզնկան ք. 130
 Եկեղեցաց գ. 21, 33, 62, 129
 —131
 Եղապատուժ տ. 252
 Եղբարք բլուր 260
 Եղեգակ գլ. 193
 Եղիգի լիճ՝ 185, 188
 Եղինդ գլ. 219
 Եղիվարդ գլ. 250
 Եղջերք Լ. 260
 Եղջիւր Խոյի Լ. 261
 Ենգիտե գ. 154
 Երագգաւորք-Շիրակաւան տ. 250
 Երախանի բերդ 244
 Երանոս գ. 222
 Երասո գետ 97, 258
 Երասխաձոր գ. 249
 Երեւան ք. 9, 252
 Երեւարք, Երեվարք գ. 185
 Երեւել դաշտ 34
 Երզնկա, Երզնկան ք. 130
 Երեզ տ. 130, 192
 Երեվարդ գ. 185
 Երիկա տ. 214
 Երիթունիք գ. 218
 Երիւարք, Երիւարկ գ. 195
 Երխեթք գ. 160
 Երնջակ գ. 225
 Երուանդականք տ. 213
 Երուանդակերտ ք. 249
 Երուանդաշատ ք. 246, 249
 Երուանդունիք, Էրուանթունիք գ. 218
 Էւթնփորական բաղինք գ. 231
 Եփրատ գետ 258

Ջարաւանդ գ. 89, 209, 210
 Ջարդառիճ, Ջարդարիչ տ. 136
 Ջարեհաւան, Ջարեհան, Ջարեհաւան, Ջարեհան, Ջարեհան գ. 91, 209, 249, 257

Ջարեւանդ գ. 209
 Ջարիշատ ք. 195, 250
 Ջարմ գետ 258
 Ջարուանդ գ. 209
 Ջաւ = վերին Ջար, գետ 258
 Ջաւղէք գ. 183
 Ջենակո գլ. 244
 Ջորջական, Ջորջխան գ. 170
 Ջիդոյ գ. 92
 Ջիկիրուու, պետութիւն 7
 Ջոսյլ, Ջուէլ, Ջոզյլ, սյժմ՝ Ջրէլ քաւէսի, բերդ 199

Էլկ, Էլկի տ. 208
 Էնգի, Էնգիտե = Էնձիտ գ. 6
 Էջմիածին տ. 8
 Էրզերուժ, Էրզուուժ, Էրզերուժ ք. 134

Ըթիլ-բազուան գ. 231
 Ընծահից ձոր, Ընծայից ձոր գ. 220
 Ընձար գլ. 211
 Ընձարխար Լ. 44, 211, 261
 Ըննա, Ըննայ գ. 87, 209
 Ըռաուենիք գ. 210
 Ըռոստակ վեճակ 230
 Ըցտես գ. 209

Թալին տ. 250
 Թեղենիս տ. 252
 Թէոդուպոլիս, Թէոդոսուպոլիս ք. 37, 120, 133
 Թրմին տ. 202
 Թիլ աւան 180, 190
 Թման տ. 202
 Թոնարակո գլ. 197
 Թոռնաւան, Թոնուաւան գ. 220, 224, 256
 Թորդան աւան 127
 Թուխ գլ. եւ. գետ 171-3
 179
 Թուխարք, վրաց. Թուխարիսի տ. 240, 244
 Թուխարք, Թուղարք բերդ 239, 244
 *Թուեղք, Թուեղք, վրաց. Թրիալեթի գ. 235-237
 Թրաբ, Թրարի, Թրափի գ. 209

Ինզի, Ինզիա, Ինզիաի երկիր
6, 52, 62, 74

Իշայր եւ միւս Իշայր գ. 198
Իշխանաց գիւղ, վրաց. Իշ-
խան գղ. 245

Իշոց, Իշուց գ. 198
Իսպեր, Իսպիր գ. 132

Լեզու (Լեզի, Լեզոյ?), այժմ
Լէսկ գղ. 213

Լիճ, Լիժ կղզի 214, 215

Լոսի ք. 235

Լուսաթառիճ ք. 136

Լոփնաս, Լուփնաս գետ 110,
159

Խարանդ գ. 226

Խախ գղ. 130

Խաղչիք, Խաղաիք 2

Խաղխաղ գղ. 109, 110

Խայտայառիճ, *Խաղառիճ,
Խաղաղառիճ, Խաղաղ ա-
ռիճ ա. 135

Ս. Խաչ վանք 200

Խաչ Լ. 131

Խաչենք, Խաչէն գ. 61, 227

Խաչէնք ա. 101

Խառարաստ գղ. 195

Խարբերդ ա. 7, 153

Խարձ, Խարծ գղ. 191

Խափան գ. 226

Խեր գ. 209-210

Խերհէթք, Խերհէտք գ. 170,
177

Խիզան գղ. 179

Խլաթ գղ. 179, 194

Խոզան գ. եւ գղք. 157

Խոժոռարբերդ գ. 226

Խոզք գղ. 179

Խոյթ գ. 55, 177, 184, 188-9

Խորխոռուների գ. 197

Խորձան, Խորձեան, Խորձէն
գ. 137-8

Խորնի գղ. 190

Խուբուշկիա երկիր 9

Խուզանա երկիր 158

Ծախնոս գղ. 192

Ծաղկեռան, Ծաղկոյ ուն,
Ծաղկոյուն, Ծաղկուն,

Ծաղկունի, Ծաղկուն գ.
246, 249

Ծաւդէք գ. 31, 182-3

Ծիպան կղզի 185, 187

Ծիրանիք Լ. 260

Ծղակ, Ծղուկ, Ծղուկն,

Ծղուկք, Ծղուկք գ. 226

Ծոր, Ծորափոր, Ծորափոր,

Ծոփ, Ծոփփոր գ. 235,
237, 266

Ծովուց լեռինք 153

Ծովք ա. 137, 153

Ծործորու վանք 219

Ծուպան, Ծուպանի = Ծովք
150, 158

Ծովք գ. 26-30, 137,
142-151, 265

Ծովք մեծ 25, 26, 43, 148
-151, 265

Ծովք միւս, Ծովք Շահեայ
կամ Շահունույ, Ծովք
փոքր 26, 31, 43, 145, 148
-151

Կազքք տես Կաօքք

Կալարջք գ. 236

Կաղանովիա գ. 214

Կազարջք գ. 62, 236

Կաղզուան գղ. 248

Կամախ. ա 127

Կամակար գետ 241

Կամբեխճան, Կամբէճ, Կամ-
բիճան տ. 19

Կամբիւսէս գետ 19

Կայան, Կայեան ա. 235

Ս. Կանանց վանք 200

Կանդարք, Կանկարք գ. 236

Կանգուար ա. 182, 217

Կաշխարի լեռնագօտի 6

Կապան գ. 226

Կապիճան տ. 19

Կապուտկոյ Լ. 211

Կաօքք, Կազքք, Կասպք,
Կասփք երկիր 103-6

Կատուաքար բլուր 261

Կարաթուների, Կարթուների,
Կարապուների, Կարատուների
գ. 205

Ս. Կարապետ վանք 189

Կարբերդ գ. 153

Կարին գ. 20, 62, 132

- Կարկաթիակերտ ք. 143
 Կարմիր գետ 220, 259
 Կարնային ք., Կարնոյ ք.
 133-136
 Կարս ք. 9, 250
 Կափոր գ. 243
 Կեթիկ, Կեթիկ գ. 160, 169,
 177
 Կեղի ա. 137
 Կերմանից գ. 195
 Կեթառիճ, Կեթառիճ ք. 38, 42,
 43, 47, 136-140
 Կիւուրի պետութիւն 7
 Կիրզան պետութիւն 7
 Կիրխու գ. 6
 Կլարճք, Կլարճք, Կլարճք,
 փոսց, Կլարճեթի գ. 20,
 236, 239
 Կուղան-ովիս գ. 214
 Կճաւ ա. 200
 Կոգ, *Կոգայ հովիտ, Կո-
 գայովիտ, Կոգոյովիտ, Կո-
 գովիտ 247, 250, 251, 256,
 266
 Կողրիք սեւ Կողրիք
 Կոթէր աւան 131
 Կոլա փոսց. = Կոլ
 Կոխա = Կոլթ
 Կոհեր Լ. 139, 261
 Կոհի Կոհորական գ. 181
 Կոշ, փոսցերէն Կոլա գ. 240,
 241, 243
 Կոզք գ. 250
 Կոզք, Կոզքափոր, Կոզքափոր
 գ. 235, 266
 Կոլթ, Կոխա գ. 229, 230
 Կողի, Կողրերդ գ. 137
 Կողպանից գ. 213
 Կողքափոր գ. 237
 Կոպրիք գ. 204
 Կովասկան գ. 227
 Կոսակ, Կոսայք գ. 228, 252
 Կոսով գ. 179
 Կոտոր, Կոտորք ա. 220
 Կոր, Կորի, Կորոյ ձոր գ. 197
 Կորդիք, փերին, միջին եւ
 ներքին Կորդիք գ. 204,
 206-8, 265
 Կորդուք, Կորդաց գ., Կոր-
 դովաք աշխարհ գ. 22, 63,
 84-89, 201-5, 209, 265

- *Կորդ-Հայք 89
 Կորճայք, Կորճէք ն. 22, 84-9,
 201
 Կուսուս գ. 190, 221
 Կուղան հովիտ, Կուղանովիտ
 գ. 214, 224
 Կուսակախաղաց Լ. 261
 Կուսիճան գ. 209
 Կուսական գ. 227
 Կուտեման ք. 160, 179
 Կուր, փոսց. Մկտուարի գետ
 241, 259
 Կանի ա. 137, 155
 Կտուց կղզի 214, 215
 Կրիակունք գ. 240, 241
 Կրկնունիք, Կրճունիք գ. 221,
 224
 Կոսական գ. 227
 Հարանդ, Համբաւ գ. 226
 Հարանդ միւս, Համբանդ գ.
 227, 229
 Հաղատ փանք 61
 Հաղոցովիտ գ. 214
 Համբարական ք. 82, 218
 Համուկ ցամաքակղզի 215
 Հայոց ձոր փեճակ 218
 Հայք Առաջին 26, 38, 48, 50
 " Երկրորդ 26, 39, 48, 50
 " Երրորդ 39, 48, 50
 " Չորրորդ ն. 22, 37, 39,
 50, 69-73, 137
 " Չորրորդ առաջին 46, 77
 " " միւս 46, 50
 " Մեծ 37
 " Փոքր 12, 26
 " Բարձր ն. 22, 37, 39, 41,
 67-9, 126-136
 " Խորագոյն 69, 117
 " Կերթագոյն 38, 50
 " Ստորին 50
 Հանդ-բերդ ա. 230
 Հանի գ. 231
 Հանձիթ գ. 151, 264
 Հաշտեանք գ. 137-40
 Հափու ձոր փեճակ 218
 Հարճլանք, Հարճլանք,
 Հարճլանք գ. 228
 Հարք գ. 193
 Հացեկաց փուղ 190
 Հացիւն ա. 44

Հաւճիշ ւ. 245
 Հաւունիք, Հաւնունի, Հաւ-
 ունիք, Հաւենունիք Գ. 246, 249
 Հեր Գ. 209-210
 Հեր Բ. 209
 Հնարակերտ ւ. եւ Բ. 97, 237
 Հնձուց վանք 135
 * Հոգեաց, Հոգւոց վանք 217
 Հոդձ, Հոզս, Հոզց ԳԴ. 179
 Հօսէ ւ. 137, 153
 Հոռոմոսին վանք 250
 Հրազդան գետ 259
 Հրաքոտակերտ Գ. 231

 Զագ ԳԴ. 252
 Զիրաւ ւ. 249
 Զոր, Զորք, Զորափոր, Զոր-
 փոր, Զորյփոր, Զորոց-
 փոր Գ. 234-237, 265
 Զոր Հասկոյ ւ. 218
 Զորոյ վանք մենաստան 213
 Զորոգետ ւ. 61
 Զորք, Զորայ Գ. 226

 Ղազարու վանք մենաստան 190
 Ղափան Գ. 226
 Ղեւոնդուպոլիս Բ. 39

 Ճախուկ Գ. եւ ւ. 205
 Ճակատք, Ճակատ, Ճակք
 (Թ. 165) Գ. 240, 243
 Ճակատք (Թ. 181) Գ. 250
 Ճահուկ (Թ. 62) Գ. 205, 206
 Ճահուկ (Թ. 110) Գ. 225
 Ճորայ պահակ 102
 Ճորոխ գետ 167, 258
 Ճուաշ, Ճուաշոտ, Ճուաշոտ
 Գ. 220, 220

 Մազազ Գ. 252
 Մահու Գ. 44
 Մահկերտուն, * Մահկերտ-
 ատուն, տունն Մահքրտան
 իշխանին Գ. 181
 Մահու ագարակ բլուր 191,
 261
 Մահու բլուր Լ. 261
 Մահաշառ ԳԴ. 212
 Մամբրէ անապատ 167
 Մամուշեղ Կետ 167, 258

Մամբուան ԳԴ. 246
 Մայրոյ վանք 252
 Մանակերտ Բ. 196
 Մանակերտ տես Մանգկերտ
 Մանայարք Լ. 261
 Մանանազի Գ. 131
 Մանանազի գետ 131
 Մանգլեացփոր Գ. 237
 Մանգկերտ, Մանակերդ դա-
 րաւանդ 211
 Մանկանգոմ ԳԴ. 198
 Մառական ւ. ան 220
 Մասեաց գեօղ = Ակոսի 251
 Մասեաց տան Գ. 44, 251, 266
 Մասիոս լեռինք 4, 5
 Մասիս, Մասիք, Ազատ Մա-
 սիս, Նեխ(?) Մասիս Լ. 247,
 251, 260
 * Մասիխիթք, Մասիխիթք,
 Մեսիք կողմ. 113
 Մատղաւանք, Մատնավանք
 ԳԴ. 195
 Մարաթ Լ. 176
 Մարանդ Գ. 223-4
 Մարդազի, Մարդոյ ազի,
 Մարդոյ ուզի, Մարդուզի
 Գ. 184, 192
 Մարդաստան 218, 224, 256
 Մարդէ ւ. 77
 Մարի Գ. 209
 Մարմաշեն Գ. 250
 Մարեաու գետ 215
 Մարտիրոսաց քաղաք, Մար-
 տիրոսացպոլիս Բ. 38, 42, 163
 Մարւնայ Բ. 248
 Մարիկոպալիս Բ. 246
 Մեւրինէ Բ. 69
 Մեծագետ գետ 246, 259
 Մեծամար գետ 249, 259
 Մեծիրանք Գ. 227, 230
 Մեծկերտ ւ. 159
 Մեծկուանք, Մեծկուեանք Գ.
 227
 Մեծունիք, Մեծնունիք, Մեծ-
 նունիք Գ. 221
 Մեծոփայ ուխտ 195
 Մեհնունիք Գ. 221
 Մեղ, Մեղք գետ 184, 186,
 258
 Մեղդեայ, Մեղտեայ գետ 186,
 258

- Մեղեդուխ Լ. 184, 260
 *Մեղաբիկ ա. 186
 Մեղաբագետ գետ 186
 Մեղաբագամ գլ. 186
 Մեղաբաձոր, Մեղբի գ. 227
 Մերմ գետ 199
 Մգուր, Մըշուր, Մընձուր,
 *Մանձուր գ. 47, 73, 128—9
 Միջա, Միջաս, Միքայ գ. 198
 Մխանք, Մոխանք, Մուխանք
 գ. 228
 Մծբին ք. 25, 32, 165
 Մկնաբինձ գլ. 117, 245
 Մոթողանք գ. 205
 Մոկիուևա ա. 191
 Մոկք ն. 22, 83—4
 Մոկք առանձնակ, Մանձնակ-
 կան Մոկաց զաւան գ. 198
 Մողթանք գ. 205
 Մուհարիկն ք. 164
 Մուշ ք. 190
 Մուշեղայ ա. 140
 Մուրց, Մուրցամուր գետ
 185, 246, 259
 Մուփարիկն, Մուփարիկն ք.
 164
 Մրեն ա. 246
 Մրիա գ. 240
 Մրուշ գ. 250
- Յաղամակերա աւան 220
 Յոհ — Սոհ գետ 241
 Յորմի — Ուրմի գ. 92
 Յուստինիանիա գ. 46, 50
 Յուստինիանու նիսա ք. 49
 Յուստինիանու պոլիս ք. 49
- Նախրի 5
 Նախճաւան, Նախճըւան,
 Նախճուան, Նախջաւան,
 Նախիջաւան, Նախիջեւան,
 Նախջուան գ. 224—5, 256
 Նամբուան, սյժմ՝ Նարման
 գլ. 246
 Նարեկ վ. եւ գլ. 212
 Նգասոււն գ. 252
 Ներսէհաստա ա. 219
 Նըւարսակ գլ. 91, 210
 Նիգ գ. 247, 250, 252
 Նիգաւ գ. 240
 Նիհորական գ. 181
- Նիմփիոս գետ 160
 Նիրբու երկիր 6
 Նիրգուն երկիր 5
 Նիրբրա երկիր 6
 Նծբին ք. 165
 Նկան ա. 220
 Նոչրական, Նորչրական, Նոր
 Շիրակ գ. 179—180
 Նորագեոշ աւան 212
 Նպաս Լ. 260
 Նփրկերա, Նփոեա գ. եւ ք.
 38, 159, 163—6, 168, 177,
 257, 265
- Շակաշէն գ. 229, 230
 Շահապիվան ա. 249
 Շահեայ կամ Շահոււոց
 Ծովք տնա Ծովք
 Շաղագամ, Շաղամք, Շաղ-
 գամք գ. 117, 132
 Շամբրամ ա. 220
 Շատախ վիճակ 200—1
 Շատղամք գ. 132
 Շարուրի դաշա գ. 248, 252—3
 Շաւարչական գ., Շաւարչան
 գ. 219
 Շաւշէթ, վրաց, Շաւշէթի
 գլ. 237
 Շաքէ գ. 19
 Շերիտերիսա ք. 158
 Շիթիթմա, Շիթմա գետ 77,
 160
 Շիկաշէն գ. 22, 233
 Շիրակ գ. 246, 250
 Շիրակաշա աւան, Շիրա-
 կաւան ա. 246
 Շնգար ա. 33
 Շնգար Լ. 77
 Շոխ վիճակ 200
 Շուրբիա երկիր 6
 Շուկառարա, Շուկառայա
 ք. 77, 160, 177
- Ոթողանք գ. 205
 Ոլոռ, Ոլոր գլ. 140, 166
 *Ուխթիս, *Ողթիս ք. 245
 Ոկոմբ աւան 248
 Ողական ա. 190
 Ոշխարաց, Ոշխարանց, Ոշխա-
 րանից վանք 212
 Ոսկեր ա. 246, 249

Ոստան աւան, ք. 79, 212
 Ոստանն Դուին, Ոստանն
 Դւնայ գ. 244, 252-8
 Ովէա գ. 209
 Ովտիրաղայ գ. 231
 Ոտոմանախ գ. 16, 71
 Որբ գետ 198, 258
 Որդորու գղ. 68, 243
 Որդբբ գղ. 218
 Որիսանք գ. 205
 Որմզգեփերոժ, Որմզգեփերուժ,
 Որմզգեպերոժ, Որմզգեփերոզ
 գ. 231-2
 Որջնհաղ գղ. 245
 Որտիրանից ձոր գ. 205
 Որտիրանք գ. 205
 Որտիրանք գղ. 205
 Ուբուսու, Ուբրուսու, Ուպու-
 պու ք. 162
 Ուդա ա. 6
 Ուիշդիշ երկիր 7
 Ուխթեաց ք. 245
 Ուձուն գղ. 235
 Ուշանատակ գ. 282
 Ուտի ն. 21, 22, 106-112
 Ուտի առանկնակ կամ առանձ-
 նական գ. 108, 112, 233
 Ուտ-առատակ գ. 230
 Ուրաշուռ երկիր 10, 118
 Ուրարուռ երկիր 1-11, 52,
 55, 118
 Ուրբաթայք ա. 213
 Ուրեմն երկիր 5
 Ուրծաձոր գ. 248, 254
 Ուրմիդ լիճ 5
 Ուրուձե երկիր 5
 Ուքաղի, Ոքաղէ գ. 240, 243

Չղախ հովիտ 230
 Չմշկածագք ա. 158
 Չորմայրի ա. 135
 Չքատան կղզի 214, 215

Պալարուս գետ 231
 Պալի տեղի 179
 Պալունիք 221
 Պախիր Լ. 131, 261
 Պածկանք, Պազկանք, Պայծ-
 կանք, Պանծկանք, Պար-
 գենանք, Պարծկանք, Պարս-
 կական, Պարսկանք գ. 228

Պաղանական տուն գ. 140
 Պաղառոս գ. 231
 Պաղին ա. 137-140
 Պաղնական տուն, Պաղնա-
 տուն, Պաղնայտուն գ. 47,
 137, 140-2
 Պասպարունիք, Պատսպարու-
 նիք գ. 221
 Պարխար Լ. 18, 27, 240, 242,
 261
 Պարուար գ. 237
 Պարսկահայք ն. 36, 89-92
 Պարսպատունիք, Պարսպա-
 րունիք գ. 221
 Պարսք 103-4
 Պարաու ք. 110-112, 228
 Պարտիզափոր, Պարտիզացփոր
 գ. 240, 243
 Պերոզ, Պերոզպատ, Պերո-
 ժապատ, Պերոժկաւատ ք.
 110
 Պիանք գ. 228
 Պիճանհանի գ. 231

Ջահուկ գ. 225
 Ջաւախք, վրաց. Ջաւախեթի
 գ. 236, 237
 Ջերմ գետ 199, 258
 Ջերմանոր գ. 199
 Ջերմաց գետ 199
 Ջլմար, Ջղամաթ = Ջղամար,
 Ջղմար, այժմ՝ Ջուլամերկ
 ա. 206
 Ջռեւ ա. 199
 Ջրաբաշխ Լ. 260
 Ջրվէժ Լ. 260

Ռահ գետ 259
 Ռեխմես գ. 32, 183-4
 Ռշուունիք գ. 210, 224
 Ռոսաստակ, Ռոստակ վիճակ
 230
 Ռովտապայակ գ. 232
 Ռոտակք, Ռոտակ, Ռոտոկք,
 Ռոտակ, Ռոտակք գ. 92
 Ռոտիրազա գ. 231
 Ռոտկրձունիք գ. 210
 Ռոտպայցեան, Ռոտպայիակ գ.
 232

Սալառ գ. 193
 Սալնաձոր, Սալաձոր, Սալնո-
 ձոր, Սալնոյ ձոր, Սալնոյձոր
 գ. 160, 173, 176
 Սալնապատ վանք 213
 Սալքորա ա 248
 Սախուրակ ա. 247
 Սաղամաս, Սաղամաստ, Սա-
 լամաստ, Սալամաս, Սալ-
 մաս ք. 85, 210
 Սամցխէ ա. 236, 240
 Սանահին վանք 61
 Սանասուն, Սանասունք, Սան-
 սուն, Սասունք գ. 55, 160,
 173-7
 Սասաղ ք. 26
 Սարապոնիք գ. 205
 Սարարադ Լ. 261
 Սերաստիա ք. 26, 39, 48
 Սեղճ ա. 179
 Սեպուհ Լ. 261
 Սեւանայ լիճ 8
 Սեւուկ բերդակ 192
 Սերիէթ գ. 170
 Սբբրխան ա. 170
 Սիճ, Սիճն Լ. 167, 175-6, 261
 Սիսական ն. 96-100
 Սիսական, Սիսականք, Սիսա-
 կանիք, Սիսական կոտակ,
 Սիսական սուտանն = Սիսա-
 կանի կոտակ գ. 97, 228, 257
 Սիւնիք ն. 15, 17, 22, 95-100
 Սիւնիք փոքր 101, 228
 Սղգայ գաւառ 213
 Սղերա, Սղերթ ա. 170
 Սմբատայ բերդ Լ. 261
 *Սնգառիճ ա. 136
 Սոկ ա. 137, 155
 Սոդոպ Լ. 261
 Սոփեխի (Վրաց.) գ. 115
 Սոտք, Սոդք, Սո(ս)թք, Սոթք
 գ. 226
 Սուխի երկիր 7
 Սուկաւ Լ. 260
 Սուպանի երկիր 70
 Սուրենապատ ա. 92
 Սուրմառի ա. 251
 Սպանդարանպերճ, Սպան-
 դարանէպերճ, Սպանդար-
 պերճ, Սպադար-ոմն-Փե-
 րոզ գ. 231-2

Սյեք գ. 11, 132
 Սրինգ ա. 205-6
 Սրմանց լեռինք 184, 260
 Վաժունիք աեա Վարդնանի
 (թ. 37 գ. եւ 105 գ.)
 Վահաուունիք, Վահեուունիք
 գ. 249
 Վաղարշակերտ ք. 247
 Վաղարշապատ ք. 247
 Վաղարշաւան ա. 123, 248
 Վաղաւեր ա. 248
 Վայկունիք, Վակունիք,
 *Վայկնիք գ. 227
 Վայոյ կամ Վայոց ձոր գ.
 225, 248
 Վան ք. 4, 212
 Վանայ լիճ 1, 3
 Վանանդ գ. 246, 249
 Վանատապ գ. 212
 Վանատապ ք. 3
 Վասակերտ գղ. 131
 Վասպուրական ն. 8, 17, 19,
 22, 92-95:
 Վարազ Լ. 231, 261
 Վարազ Լ. 260
 Վարաժնունիք (թ. 188) գ.
 252
 Վարաժնունիք, Վաժնունիք,
 Վարժնունիք թ. 105 գ. 222
 Վարաժնունիք, Վաժնունիք
 թ. 37 գ. 185, 193-5
 Վարախանից գղ. 196
 Վարդանակերտ գ. 231-2,
 257
 Ս. Վարդանայ վանք. 200
 Վժան ա. 250
 Վժնունիք գ. 221
 Վճրի, Վճրի ք. 87
 Վիջաց գ. 198
 Վիտահոտ ա. 218
 Վոհ գետ 20, 67, 241, 258
 Տագրեան, Տագրեանք, Տայ-
 գրեան, Տանկրիայն գ. 222
 Տամբերս, Տամբէթ, Տամբէր
 գ. 87, 209
 Տայք ն. 18, 22, 115-8, 204
 Տաշիր գ. 61, 235, 237
 Տաշտոն գ. 227
 Տաշատափ գ. 235

- Տասուկ գ. 92
 Տատիկ գ. 160, 169—70, 177
 Տարաւն գ. 21, 184, 189—192
 Տարբերունի գ. 78
 Տարուբերան ն. 78—82
 Տաւուշ ձոր եւ. ա. 61, 234
 Տաք ա. 200
 Տեղբանակերտ ք. 24
 Ս. Տիկին 201
 Տիրառիճ ա. 249
 Տլուք գ. 153
 Տղմուտ գետ 219, 259
 Տմորիք գ. 62, 21, 88, 206—8, 265
 Տըղ գղ. 212
 Տողատափ գ. 193
 Տոռի գ. 232
 Տոսբ, Տոսպ, Տոգք գ. 212, 224
 Տոսպ ք. 4
 Տուարածատափ, Տուարածոյ տափ, Տուարածաթափ գ. 185, 193, 257
 Տուկքատակ, Տուշքատակ գ. 232
 Տուշխա ք. 6
 Տուշպա ք. 4, 214
 Տուռապղին ա. 77
 Տուս գղ. 61
 Տուրուբերան ն. 8, 22, 78—82, 184
 Տուրուշպա ք. 4
 Տք կղզի 185
 Տսի, Տրի գ. 228, 232
 Տրպատունիք գ. 217—8, 224
 Տրտու գետակ 228
 Տիխիս, Տիղիս ք. 237
 Յլու գլուխ լ. 260
 Յրաւնք ա. 191
 Փայտակարան ն. 17, 22, 101—106
 Փայտակարան ք. 36
 Փառածնակերտ ա. 252
 Փառխոս գ. 229
 Փարհուք ա. 195
 Փեռտակ գղ. 210
 Փշխաշն ա. 163
 Քաղ, Քեղ, Քիղ գ. 160, 169
 Քաղանոս գ. 231
 Քաղիբժ գետ 77, 159, 160, 258
 Քամբեճան գ. 19
 Քաշաթաղ գ. 226
 Քաշունիք գ. 226
 Քաջբերունի գ. 196
 Քասաղ, Քարսախ գետ 125, 247, 259
 Քարագալա գղ. 211
 Քարբոյ իւր 259
 Քարքէ լ. 260
 Քեղ, Քիղ, Քաղ գ. 160, 169, 177
 Քիղ ա. 160, 179
 Քղի վիճակ եւ. ք. 137
 Քղիմար, Քղմար ք. 160, 179
 Քնատառիճ ա. 136
 Քոեկեան գ. 231
 Քուստիփառնէս, Քուստիփառնէս, Քուստիփարնէս գ. 229, 257
 Քրիկ ա. 137, 155
 Օձ ք. 190
 Օձուն գղ. 235
 Օշական ա. 250

Ա Ջ Գ Ա Յ Ի Ն Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ա Ր Ա Ն

- Ա. Գալեմքեարեան Հ. Գր. Վ., Ուսումնասիրութիւնք Լեհահայոց դատաստանագրոյն: 1. Պիշոֆ, Լեհահայոց հին իրաւունքք: 2. Գոլէր, Իրաւունք Հայոց: 1890: Էջ 85+59: Ֆր. 1.25
- Բ. Մեմեմիշեան Հ. Գ., Ազգաբանութիւն ազն. գարմին Տիւզեանց: 1890: Էջ 50: Ֆր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Յ., Ազգաբանագիտութիւն առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազգաբանագիտայ գրոց: 1891: Էջ ԺԱ+159: Ֆր. 1.25
- Դ. Գ. Տան, Արեւելեան Հայք ի Կուրովիսա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալեմքեարեան: 1891: Էջ 79: Ֆր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիստենեայ Վարուց Աղեքսանդրի: 1892: Էջ Դ+272: Ֆր. 3.—
- Զ. Ա. Տրվիշե եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: Էջ 82: Ֆր. 1.—
- Է. Մառ Ն., Ամսոնային ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս: Թրգմ. Ո. Անոփեան: 1892: 89: Ֆր. 1.25
- Ը. Գալիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: Էջ Ժ+51: Ֆր. 1.—
- Թ. Գալեմքեարեան Հ. Գ. Վ., Պատմութիւն հայ լրագրութեան: Հտր. Ա. 1794—1860: (1 լուսանկարով:) 1893: Էջ 232: Ֆր. 2.50

- Ժ. Կոմիտասի Փր. Կ., Հննութիւնք զրոց Դաւթի Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. չ. Ե. Վ. Տաշեան: 1893: Էջ Է+92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գոմարիկեան չ. Գ. Վ., Հայք յԵղիսաբեթուպոլիս Դրամսիրուանիոյ 1680—1779: (1 զընկատիս.) 1893: Էջ Ժ+533: Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Զննոք Գլակ, համեմատական ուսումնասիրութիւն: 1893: Էջ 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փ., Հայ զինական տղանք: Թրգմ. չ. Բ. Վ. Պիլգրիկեան: (6 տիտի. 55 պոկ.) 1894: Էջ 93: Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գարիկ Կ. Ա., Նորագոյն աղքեղք Մովսիսի Խորենացոյ. Հտր. Բ. կամ Եւելուած: Թրգմ. չ. Ե. Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես՝ ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան Չ. Ե. Վ., Ուսումնասիրութիւնք հայերէն փոխառեալ բառից: Ա. չ. Հիւսիսեան, Սեմական փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ. Փրոքէլման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ: Գ. չ. Հիւսիսեան, Հայկական Եւրոպական անուանք: 1894: Էջ 9+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան Չ. Ե. Վ., Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք: Հտր. Ա.: Ա. Նեմեսիոս: Բ. Պրոկղ Դիաղոխոս: Գ. Խոսրովիկ: Դ. Գիլք Հերոնուածոց կամ Եւսիփան: Ե. Պրոկղ: Զ. Սեկունդոս Իմաստ.: 1895: Էջ ԺԲ+294: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան Չ. Ե. Վ., Հայկական աշխատասիրութիւնք հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ամփոփուած եւ թարգմ. ծանօթութեամբք: 1895: Էջ 202: Ֆր. 2.5
- ԺԸ. Տիարեան Կ., Սեւ ծովու ոռւսական եզերքք: 1895: Էջ 92: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գոմարիկեան Չ. Գ. Վ., Դրամսիրուանիոյ Հայոց Մետրապոլիսք կամ Նկարագիր Կերլա Հայաբաղաքի Ի զիր եւ Ի պատկերս: 1896: Էջ Թ+352: Ֆր. 3.60
- Ի. Տաշեան Չ. Ե. Վ., «Վարդապետութիւն առաջեղոց» անվաւերական կանոնաց մատեանք. Թողթ Եւելուած առ Կողբատոս եւ Կանոնք Թաղէի: 1896: Էջ Թ+442: Ֆր. 6.—

- ԻԱ. Տումաշեկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հետազոտութիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տեղեկութիւնք Սասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկ-ճեան: 1896: Էջ Է+62: Ֆր. 1.—
- ԻԲ. Կարրիեք Ա., Արգարու գրոյցը Մովսէս Խորենացոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան: 1897. Էջ ԺԶ+107: Ֆր. 1.50
- ԻԳ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնք Նախնեաց ոամկորէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղուածներ: Մասն Ա. Ռամկորէն մատենագրութիւնք: Տետր Ա: 1897, Էջ Ը+272: Ֆր. 4.—
- ԻԴ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնք Նախնեաց ոամկորէնի եւն: Տետր Բ: 1897: Էջ Ա—Ը+273—522: Ֆր. 3.—
- ԻԵ. Գեղցեք Հ., Համառօտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալէմքեարեան: Յաւելուածք 1. Յանկ Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած գրքերու: 2. Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897: Էջ Ը+130: Ֆր. 1.50
- ԻԶ. Մեանկիշեան Հ. Գ. Վ., Գիրք (կամ յօդուած) գրելու արուեստը: Յաւելուած՝ Գիրք կարդալու արուեստը: 1898: Էջ Է+123: Ֆր. 1.25
- ԻԷ. Խաչաթեան Գր., Մ. Խորենացու նորագոյն աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք: 1898: Էջ 56: Ֆր. 1.—
- ԻԸ. Տաշեան Հ. Յ., Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց գրչութեան արուեստին: (10 զնկատիւ պատկերով): 1898: Էջ ԺԱ+202: Ֆր. 2.50
- ԻԹ. Դադեաշեան Յ., Փ. Բիւզանդացի եւ իր պատմութեան խարդախողը: Մ. Խորենացու ղըիւարների ուսումնասիրութիւն: 1898: Էջ 175: Ֆր. 2.50
- Ի. Մանրեան Լ., Հայերէն քարառախօսութիւն: Թրգմ. Ի ոուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան: 1899: Էջ Է+26 Ֆր. —.50

- 1Ա. Բօսնեան Հ. Յ., Հայքի Զմիւռնիա եւ ի շրջա-
 կայս: Հատոր Ա. Զմիւռնիա եւ Հայք. (պատկե-
 րազարդ:) 1899: Էջ ԺԲ+369 Փր. —5
- 1Բ. Բօսնեան Հ. Յ., Հայքի Զմիւռնիա եւ ի շրջա-
 կայս: Հատոր Բ. Զմիւռնիոյ վիճակին զխաւոր
 քաղաքներն եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899:
 Էջ Ժ+161 Փր. 2.50
- 1Գ. Գոլդրիկեան Հ. Գ. Վ., Հայք յԵղիսաքեթուպոլիս
 Դրամսիրումնիոյ. Բ. Հտր. 1780—1825: 1899:
 Էջ Է+558 Փր. 5.—
- 1Դ. Գագանձեան Յ., Եւզոկիոյ Հայոց գաւառաբար-
 քաւոր: 1899: Էջ Է+124 Փր. 1.—
- 1Ե. Կարդիեք Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեան-
 ներն Ագաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացոյ համե-
 մատ: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: (քարտէզով:)
 1899: Էջ 48: Փր. —.70
- 1Զ. Տաշեան Հ. Յ., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ,
 քստ Ն. Մառի, տեղեկատուութիւն եւ քաղուածք-
 ներ: 1900: Էջ ԺԱ+198: Փր. 2.50
- 1Ը. Տաշեան Հ. Յ., Մատենագրական Մանր Ուսում-
 նասիրութիւնք. (տես ԺԶ:) Մամ Բ: Է-Ժ. Խիկար
 եւ իւր հմաստութիւնն, Ագապետոս եւ իւր Յոր-
 դորականք առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն
 Արզարու եւ Զրիստոսի քստ նորագիւտ արձանա
 գրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիղեայ Վեց-
 օրեայք: 1901: Էջ ԺԲ+388: Փր. 4.50
- 1Ը. Տէր-Պօղոսեան Դր., Նկատողութիւններ Փաւս-
 տոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: Էջ
 Ը+110: Փր. 1.50
- 1Թ. Վեբէր Դր. Ս., Արարատը Ս. Գրոց մէջ: Թրգմ.
 Հ. Բ. Պիլէգիկճեան: 1901: Էջ Ե+77: Փր. 1.—
- 1Թ. Սանտաչճեան Յովսէփ Վ., Ասորեստանեայ
 եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք կամ
 որոնք Նախի-Ուրարու աշխարհին պատմութեան
 կը վերաբերին: 1901: Էջ 262: Փր. 4.50
- 1ԹԱ. Խաչաթեանց Բագրատ, Հայ ժողովրդական
 դիւցազնական վէպը: 1903: Էջ Ը+72: Փր. 1.—

- 10Բ. Մեճեզիշեան Հ. Գ. Վ., Արդի լեզուագիտութիւնը: Հտր Ա.: 1903: Էջ Ը+204: Փր. 3.—
- 10Գ. Մարկարտ Դր. Յ., Հայ Բղեաշխը: Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան: 1903: Էջ 44: Փր. —.75
- 10Դ. Գեղցեք Հ., Սկզբնաւորութիւնը Բիւզանդեան քանակաթիւմերու դրութեան (1 քարտէզով): Թրգմ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան: 1903: Էջ Է+83: Փր. 2.—
- 10Ե. Կեռչեւեքեան Բ. Վ., Ծովք, Ծովք-Տլուք եւ Հոռմ-Կլայ, պատմական եւ տեղագրական ուսումնասիրութիւն: (1 աշխրհագրիկ տխտիկով) 1904, Էջ Ը+119: Փր. 1.50
- 10Զ. Կեռչեւեքեան Բ. Վ., Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարք. պատմագրական եւ քանասիրական ուսումնասիրութիւն: 1904: Էջ ԺԴ+227: Փր. 3.50
- 10Ը. Պեղեքսեան Հ., Նպաստ մը հայ. լեզուի պատմութեան: Թրգմ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան: 1904: Էջ Ը+87: Փր. 1.25
- 10Թ. Տեր-Մկրտչեան Գ. և Ամսոնեան Հ. Յ., Բնութիւն եւ համեմատութիւն Եզնկայ նորագիտ ձեռագրին: 1904: Էջ Է+110: Փր. 1.5
- 10Թ. Գովրիկեան Հ. Գ. Վ., Հայք յեղիսարեթուպոլիս: Գ. Հտր. 1825-1904: Էջ Ժ+663: Փր. 7.—
- Ժ. Շտրեք Մ., Հայաստան, Բրդաստան եւ արեւմտեան Պարսկաստան քաղաքական-աստիճանայ սեպագրերու համաձայն: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէգիլեան: 1904: Էջ Է+222: Փր. 3.—
- ԺԱ. Խաչատրեանց Պրոֆ. Գր., Հայ Արշակունիք ըստ Մովս. Խորենացոյ, կամ Նոր ուսումնասիրութիւններ Մովս. Խորենացոյ մասին: Թրգմ. Արսէն Ս. Սիմոնեանց: 1906: Էջ Ը+124: Փր. 1.50
- ԺԲ. Պեղեքսեան Հ., Հայերէն եւ զրացի լեզուները: Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան: 1907: Էջ ԺԱ+257: Փր. 5.—
- ԺԳ. Հեռքմեան Հ., Հին Հայոց տեղոյ անունները: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէգիլեան: 1907: Էջ ԺԶ+443: Փր. 7.—

